

Ilm kelajagimiz
ravnaqidir

№-1. 2026

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР SURKONDARYO: ILM VA TAFAKKUR СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ SURKHANDARYA: SCIENCE AND CONTEMPLATION

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ХУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИ-
ЯЛАР ТРАНСФЕРИ МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР-
НИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ЦЕНТРА РЕГИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТРАНС-
ФЕРА ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЦЕНТРА РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИ

SURKHANDARYA REGIONAL TERRITORIAL INNOVATION ACTIVITY AND TECH-
NOLOGY TRANSFER AND SURKHANDARYO SCIENTIFIC JOURNAL OF SCIENCE AND
TECHNOLOGY DEVELOPMENT CENTER

Илм келажасимиз равнақидир

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURKHANDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND
CONTEMPLATION

Илмий мақолалар журнали

N-1 2026

ТАЪСИСЧИЛАР;
СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ХУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТРАНСФЕРИ МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

Ҳар чоракда 1 марта чиқади.

**Jurnal 25-05-2020 yil. №11-079
raqami bilan ro'yxatga olingan.**

O'zbekiston Respublikasi OAK ning 2021 yil
12 dekabrda № 01-06/25-04 raqamli xati
asosida ro'yxatga olingan.

Ommaviy axborot vositasi davlat
ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida
GUVONOMA N-11-079.

My.gov.uz. Yagona interaktiv. davlat
xizmatlari portali.
N 8102-325e-cd96-f50a-53b3-3119-7970

Hujjat yaratilgan sana: 2020-05-25.

Ariza raqami: 19051279.

НАШР ИНДЕКСИ 190-111.

ЖУРНАЛ «ADAD PLYUS» МЧЖ
матбаа бўлимида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани,
Бунёдкор кўчаси 28-уй.
Босишга рухсат этилди: 10.04.2026.
Қоғоз бичими 60x84 1/8.
Босма табоғи 12,0. Офсет босма.
Офсет қоғози. Адади 100.
Баҳоси келишилган нархда.
Буюртма № 48.

Техник ходимлар:
Эргашева Сайёра
Қаршиев Ислон
Рахмонов Махаммади
Саҳифаловчи:
Қўшоқова Мохигул

Таҳририят манзили: Сурхондарё вилояти
Термиз шаҳри "Баркамол авлод" кўчаси 43 уй.
tursunovsafullo12@mail.ru
Тел: 876 223 07 66.
+99 891 577 90 50,
+99 894 200 49 55,
+99 891 229 22 29.

Бош муҳаррир:

Главный редактор:

Chief Editor:

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич
Тарих фанлари доктори, профессор
Термиз давлат университети

Бош муҳаррир ўринбосари:

Заместитель главного редактора:

Deputy Chief Editor:

Пардаев Тошкенбой Раджабович
Тарих фанлари доктори, доцент
Термиз давлат университети

Журналнинг илмий котиби:

Ученый секретарь журнала:

Scientific Secretary of the journal:

Холмўминов Хусан Эшмўминович тарих фанлари
доктори, доцент, Термиз давлат университети

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Тошқулов Абдуқодир
Асқаров Аҳмадали
Алишер Шайдуллаев
Самадов Шомат
Дониёров Алишер
Шамсиддинов Рустам
Каримов Соҳибназар
Муртазоева Раҳбархон
Сагдуллаев Анатолий
Аширов Адҳам
Воҳидов Шодмон
Виктор Агаджаниан
Абдуллаев Улғубек
Қобулов Эшболта
Толипов Файзулла
Обломуродов Наим
Саидов Илҳом
Ғаффоров Шокир
Бобожонова Дилором
Абдуллаева Яхшибека
Эргашева Юлдуз
Давлатова Саодат
Раҳмонов Фахриддин
Камолов Дилшод
Худойқулов Тўлқин
Саидбобоев Зокиржон
Файзуллаева Мавлуда
Турсунов Нурулло
Алибек Сейдехан
Тилеукулов Гаухар
Дадамирзаева Гулчехра
Қурбонова Манзила

Турсунов Жавли
Менглибоев Акмал
Хўшбоқов Панжи
Акчаев Фаррух
Ирискулов Олимжон
Турсунов Анвар
Абдуллоев Шухрат
Янгибоева Дилноза
Аҳмедова Гулчехра
Умаров Икром
Қаршиев Ислон
Дуланов Отабек
Абдуқаюмов Асрор
Ҳамидов Одил
Исаев Ойбек
Алланов Қилич
Омонтурдиев Абдулазиз

**ЖАМОАТЧИЛИК
КЕНГАШИ:**

Тўраев Эргаш
Бакиров Поён
Юнусова Хуршида
Маткаримова Садоқат
Умиркулов Бекпўлат
Норбошева Меҳри
Янгибоев Норкуват
Турдиев Тоштемир
Ёкубов Шариф
Раҳимов Баҳодир
Боқиев Анвар

**TARIX FANLARI DOKTORI, PROFESSOR TURSUNOV SAYPULLA
NARZULLAYEVICHNING 70 YILLIK YUBILEYI MUNOSABATI OLIMNING ILMIY
FAOLIYATI OID MAQOLALAR**

**ТАНИҚЛИ ОЛИМ САЙПУЛЛА
ТУРСУНОВ 70 ЁШДА**

ОЛИМ БЎЛСАНГ ОЛАМ СЕНИКИ

ШОМАТ САМАТОВ

*Термиз давлат университети профессори,
фалсафа фанлари доктори*

Ислом тарихидан маълумки, Пайғамбаримиз Расулуллоҳ (с.а.в.)га илк бор нозил этилган оятлар инсонни ўқишга, илм олишга тарғиб қилади.

Илм-маърифатли бўлишнинг фазилати нечоғли юксак экани барчага маълум. Илм билан дунё обод, инсоният ҳаёти фаровон, илмли кишининг йўли доимо нурафшон бўлади. Шу боис илм исташ, унга етиш йўлида машаққат чекиш энг савобли амаллардан саналади.

Ислом динида илм деганда ҳам диний, ҳам дунёвий илмлар тушунилади. **Диний илм** инсоннинг руҳий ҳаёти, унинг эътиқодига оид бўлиб, охирати учун зарур бўлса, **дунёвий илм** унинг жисмоний ҳаёти, дунё ободлиги учун зарурдир. Шунинг учун ҳам ҳадиси шарифда: “Сизларнинг энг яхшингиз бу дунёни деб охиратини унутмаган, охиратини деб бу дунёсини унутмаган ва ўзгаларга қарам бўлмаганингиздир!”, дейилган.

Ҳадисда таъкидланганидек: “Олимлар пайғамбарларнинг меросхўрларидир”. “Пайғамбарлардан динор ҳам, дирҳам ҳам мерос қолмаган, улардан илм мерос қолган. Ким ўшани олса, улкан насибани олган бўлади”.

“Илмга ҳар бир нарса истиффор айлади, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам”. Илм олиш олийжаноб ва савобли иш бўлиб, ҳатто ибодат, тақводан ҳам афзал ҳисобланган.

Савобли илм диннинг асосини ташкил этади. “Дин насиҳатдир”, - деган эди Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) Илм, ҳикмат кишини турли нопок ишлардан асрайди. Пайғамбаримиз таъкидлаганидек: “Бир соат илм ўрганиш кечаси билан намоз ўқиб чиққандан афзалдир. Бир кун илм ўрганиш уч ой рўза тутгандан яхшироқдир”.

Муҳаммад пайғамбар ўз ҳадисларида хитоб этдиларки: “Илм эгалланг! Илм саҳрода – дўст, ҳаёт йўлларида – таянч, ёлғизлик дамларида – йўлдош, бахтиёр дамларда – раҳбар, қайғули онларда – мададкор, одамлар орасида – зеб-у зийнат, душманларга қарши курашда - қуролдир”.

Шунингдек, ҳадисларда: “Ҳар бир мусулмонга илмга интилиш фарздир” – дейилган. Ҳадиси шарифда баён этилган бу муқаддас ўғитлар ўзининг қутлуғ 70 ёшини қарши олаётган эл – юртнинг садоқатли фарзанди Сайпуллажон учун ҳали болаликданоқ амалий дастурга айланди.

Мен Сайпуллажон ҳақидаги айрим хотираларимни баён қилиш ҳамда бу мўътабар инсонга бўлган самимий қалб изҳорларимни баён этишни устозлик – мураббийлик бурчим деб ҳисоблайман.

1974-75-ўқув йили. У пайтда Термиз давлат педагогика институти (ҳозирги ТерДУ) да бор-йўғи 4 та факультет: ўзбек ва рус филологияси; чет тиллар; физика-математика; табиётшунослик факультети

бор эди холос.

Табиийётшунослик факультети деканлигини бошқариш менга юклатилганди. Бу факультет таркибида биология-химия, жисмоний тарбия ва спорт, педагогика ва мактабгача тарбия, шунингдек тарих бўлимлари кирар эди. Махсус график тузиб ҳар бир бўлим, ҳар бир гуруҳ билан учрашув ташкил этиб очиклик усулида ҳар бир талаба билан савол -жавоб ўтказганман. Жумладан, тарих бўлими 1 курс талабалари билан ўтказилган савол – жавобда Сайпуллажоннинг жавобидан жуда ҳам мамнун бўлдим. Раҳмат айтдим. Бошқаларни ундан ўрнак, намуна, ибрат олишга чақирдим. Қандай ёрдам кераклигини сўрадим.

Сайпуллажон резервист (эркин тингловчи) эканлигини баён этиб ёрдам сўради.

XX асрнинг 60 -70 - йилларида ўрнатилган тартибга биноан мандат пайтида: бали паст бўлса ҳам, аввало киз болалар, сўнг ҳарбий хизматдан қайтганлар, ундан кейин камида икки ва ундан кўп йиллик иш стажига эга бўлган кишилар қабул қилинар эди. Борди-ю тўлмай қолинса юқори балликлар олинар ёки айрим иқтидорлиларга эркин тингловчиликка рухсат этилар эди. Мен факультет жамоаси билан маслаҳатлашиб, факультет илмий кенгашининг яқдиллик билан розилигини олдим ва Сайпуллажонни резервистликдан ҳақиқий студентликка ўтказишга уни гуруҳ сардорлигига тайинлаганмиз. У тўла ишончимизни оқлади. 1977 йили тарих – жамиятшунослик йўналиши бўйича институтни **имтиёзли** диплом билан тугатди. 1977 йилнинг август – декабрь ойларида Шеробод туманидаги 28-сон умумий ўрта таълим мактабида тарих – жамиятшунослик фани ўқитувчиси лавозимида иш бошлади.

Мен бу даврда “Фалсафа” кафедраси мудири эдим. Кафедрада вакант жой бўлганлиги сабабли 1978 йил январидан уни ишга чақириб олганман. Мен бу гапларни, қандайдир миннат қилиш маъносида айтаётганим йўқ. Аксинча, фахр ва ғурур билан айтмоқчиманки, Сайпуллажон кўз

ўнгимда, худди ўз фарзандимдек, туғишган укамдек вояга етди, камолот чўққисига етди. Унинг ҳар бир ютуғига гувоҳман, фахрланаман.

Халқимиз орасида “Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин”, деган нақл бор. Балки, одамгарчиликни, инсонийликни унутган, фақат ўзини ўйлайдиган, ўзи учун қайғуриб, фақат ўзимга бўлсин, деб яшайдиганлар осонгина олим бўлар. Лекин илм тараққиётини ўйлайдиган, эл – юрт манфаатини юксак тутадиган ҳақиқий олим учун илм қилиш машаққатсиз йўл эмас. У бамисоли игна билан қудуқ қазиш билан баробар.

52 йилдан буён мен билган ва гувоҳ бўлган Сайпуллажон ҳам олим, ҳам чинакам одам бўлишдек даражага етишган.

Мавлоно Алишер Навоий айтганларидек:

**Одами эрсанг, демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.**

Тафаккур қувватининг қай даражада экани олим салоҳиятининг белгиловчи мезон ҳисобланса-да, ҳали бу ўлчов ҳам чинакам билим соҳибининг қалб ва қиёфасини яхлит намоён эта олмаслиги мумкин. Тарих ва тажрибадан аёнки, ҳақиқий олим ҳар томонлама бетўхтов шаклланиб боради ва охир – оқибат бир ўлчовга сиғмай қолади. Сиғмаслик замиридан, албатта, олим шахсини юксалтирувчи фазилатлар бўй чўзади.

Агар бу фазилатлар фан равнақи эл манфаати ва инсон камолоти учун йўналтирилган бўлса, тафаккурнинг куч – қуввати жамият тараққиётига ўз таъсирини муттасил ўтказаверади. Тарих фанлари доктори, профессор Сайпулла Турсунов ана шу куч – қувватни ўзида жо айлаган замонамиз қаҳрамонидир.

У 1985 йилда “Ўзбекистонда янги шаҳарларнинг ижтимоий – иқтисодий тарихи” мавзусида номзодлик; 1995 йилда “Ўзбекистон иқтисодиётида аграр секторнинг ривожланиши: муаммолар ва натижалар (1946-1965 й.й.)” мавзусида тарих фанлари доктори илмий даражасини

олиш учун диссертация ёқлади. 1999 йилда унга профессорлик илмий унвони берилди.

Ҳеч қандай муболағасиз айтиш мумкинки, Сайпулла Турсунов Сурхондарёнинг энг қадимги давридан бошлаб то бугунги кунига қадар бўлган тарихини ўрганиш бўйича ўзига хос **илмий мактаб** яратган олимдир.

Сурхондарёда мавжуд бўлган барча туманлар тарихи деярли ўрганилди.

Улардан айримларини эслатишнинг ўзи етарли деб ўйлаймиз.

Жумладан: “Хаёлий фикрлаш асрида”, “Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантириш йўлидаги уринишлар: ниятлар ва натижалар”, “Ўзбекистон Республикаси мустақиллик йўлида”, “Ўзбекистон иқтисодиётида аграр секторнинг ривожланиши ва муаммолари”, “Сурхондарё тарих кўзгусида”, “Термизий буюк сиймолар”, “Термиз йилномаси”, “Сурхондарё тарихи”, “Ўзбекистон тарихи ва маданияти”, “Сурхондарё этнографияси”, “Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш”, “Сурхондарё вилояти топонимлари”, “Сурхондарё вилояти номоддий маданияти”, “Сурхондарё этнографик макон”, “Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида” номоддий маданият тарихи “Сурхон воҳаси моддий маданияти тарихи”, “Сурхон воҳаси архитектураси ўтмиш ва бугун”, “Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи”, “Ўзбек миллий кураши тарихи — анъаналари”, “Ўзбекистон жанубий ҳудудларида маданий ва амалий санъат ёдгорликлари тарихи”, “Ўзбекистонда топонимик номлар ва уларнинг тарихи”, “Термизийларнинг илмий тафаккури”, “Имом Исо Термизий ва Термизий алломалар”, “Термизий буюк сиймолар”, “Раҳбар маънавияти”, “Хотира барҳаёт — қадр мангу”, “Маҳалла — мустақил юрт таянчи”, “Миллий маънавиятимиз ва баркамол авлод тарбияси”, “Халқ ҳикматларининг баркамол авлод тарбиясидаги аҳамияти”, “Шаҳид кетган қатағон қурбонлари хотираси абадий (1920-1938 й.й.)”, “Бойсун баҳори”, “Шеробод тарихи”, “Иккинчи жаҳон уруши йилларида

Шеробод меҳнаткашларининг жасорати”, “Унутилмас жасорат”, “Термиз йилномаси”, “Шерободликлар”, “Сюань — Дзань ва буддизм тарихига доир”, “Жарқўрғон”, “Денов”, “Бойсун”, “Шеробод тарихидан лавҳалар”, “Шўрчи тарихидан лавҳалар”, “Жарқўрғон тарихидан лавҳалар”, “Қумқўрғон тарихидан лавҳалар”, “Термиз шаҳри тарихи”, “Термиз тумани тарихи”, “Бандихон тарихи”, “Қизириқ тарихи”, “Сариосиё ва Узун тарихи” каби илмий тарихий монографиялари; “Сурхондарё тарихи”, “Сурхондарё этнографияси”, “Жаҳон тарихи” каби дарслик ва ўқув қўлланмалари шунингдек 350 дан ортиқ илмий ва илмий — оммабоп мақолалар муаллифидир.

С.Н.Турсуновнинг илмий тадқиқот натижалари тарих фанини илмий — амалий ўрганишда кенг қўлланилмоқда.

У 2012 йил 6 майда Халқаро Турон фанлар академияси Академиги этиб сайланди.

С.Н. Турсунов 2002 йил июлида Англиянинг Кембриж Халқаро жамияти ва Англия Кембриж университети томонидан “XXI асрнинг машҳур 2000 олими” эътирофига сазовор бўлди. Ҳозирги вақтда Англиянинг Кембриж халқаро биографик жамияти ва университети, Япониянинг Сока университети, АҚШнинг Бостон, Релиж, Франциянинг Халқаро Археология — этнография институти билан ҳамкорликда илмий тадқиқотлар олиб бормоқда.

С.Н. Турсунов Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологиялар бошқармаси томонидан 2003 йил 27 январда “Сурхондарё тарихи”; 2004 йил 14 июнда “Ўзбекистон тарихи ва маданияти — Сурхондарё этнографияси”; 2010 йил 25 февраль “Сурхондарё — этнографик макон”; 2011 йил 8 февраль “Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи”; 2012 йил 22 февралда “Сурхон воҳасида моддий маданият тарихи”; 2013 йил 25 февралда “Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи (жанубий ҳудудлар мисолида)”; 2015 йил 25 февралда “Ўзбекистонда топонимик номлар

ва уларнинг тарихи”; “�збекистон жанубий ҳудудларида маданий ва амалий санъат ёдгорликлари тарихи”; 2017 йилда “Сурхондарё вилояти экотуризма салоҳияти”; 2021 йилдан буён “Боботепа-1”, “Боботепа - 2” номли тасдиқланган давлат инновация грантлари совриндоридир. У 18 йилдан буён “Сурхондарё фан ва технологияларни ривожлантириш маркази” раиси сифатида фаолият кўрсатмоқда. Энг катта хайрли ишлардан бири унинг Бош муҳаррирлигида ана шу марказнинг органи ҳисобланмиш **“Сурхондарё: илм ва тафаккур”** журнаlining нашр этилишидир. Бу эса Сурхондарё вилоят маданий ҳаётида улкан воқеадир.

Илм билимли киши учун фазилат бўлса, бу ҳолатни у бошқаларга сингдириши зарур. Шу боисдан Пайғамбаримиз Муҳаммад (с. а. в.) ўз ҳадисларида таъкидлаганларидек, илмли киши мевали дарахтга менгзатилади. Ўз навбатида, унумдор тупроққа ўхшатилади, ундаги унган ўсимликлар, гиёҳлар инсонларни озиқлантиради. Сув ерларга ҳаёт бағишлаганидек, илм ҳам кишиларга эзгулик, яхшилик келтиради. Илми ҳикмат ўткинчи эмас, у абадий. Шунинг учун мўмин кишига вафотидан кейин етиб турадиган савоб нарсаси унинг тарқатган илмидир.

Етук олим С.Н.Турсуновнинг бевосита илмий раҳбарлигида 5 та фан доктори, 48 та фан номзоди, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) тайёрланди. Республика илмий жамоатчилигида олимнинг мавқеи ҳисобга олиниб ОАКнинг қарори билан тарих фанлари доктори, профессор С.Н.Турсунов раислигида (07.00.01 Ўзбекистон тарихи) Термиз давлат университети ҳузурида диссертация ҳимоя қилиш бўйича Ихтисослашган Илмий Кенгаш фаолият олиб бормоқда.

Одатда йирик олимлар фаолиятига баҳо беришда унинг раҳбарлик фаолияти, жамоатчилиги, жамоат ишларидаги фаолиятига ҳам баҳо берилади.

Жаҳон адабиётининг буюк сиймоларидан бири Лев Толстой таъкидлаганидек:

“Дунёда инсонлар учун озгина бўлса ҳам

қилинган яхшиликдан гўзалроқ туйғу йўқ”.

Яна: “Ҳаётда биргина чинакам бахт бор. У ҳам бўлса бошқалар учун яшамоқликдир”.

Ҳа, етук олимимиз худди ана шундай яшади, яшамоқда! Биз бунга гувоҳмиз. У 1996-97 йилларда ТерДУ тарбиявий ишлар проректори; 1997-2000 йиллар ТерДУ маънавий – маърифий ишлар 1-проректори; 2000-2001 йиллар ТерДУ ректори; 2002-2024 йиллар “Жаҳон тарихи” кафедраси мудири; 2010 йил 18 февралдан Сурхондарё вилояти ҳудудий инновация фаолияти ва технологиялар трансфери маркази раҳбари. У вилоят ички ишлар бошқармасида, вилоят прокуратурасида, вилоят ёшлар уюшмасида, маҳалла жамғармасида маънавий – маърифий ишлар бўйича етакчи маърузачи мутахассис. Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси Сурхондарё вилояти раиси ўринбосари. Республика, вилоят радио-телевидение эшиттиришлари ва матбуот органларида етакчи жамоатчи мухбир.

Шахсий фазилати ҳамда мамлакатимиз илмий жамоатчилиги орасидаги обрў эътибори республика, вилоят, шаҳар ва университет миқёсида алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, холислик, беғаразлик, бағрикенглик, танқидий ва ҳаққоний жиҳатлари ибратли бўлиб, катъий фикрга эгаллиги, ўз сўзини устидан чиқиши, кечиримлилик, устоз-шогирд ғоясига ишонч билан қараши ҳамда меҳнатсеварлиги, вақтни тежаши, ҳар бир нарсага ўта масъулият ва синчковлик, қайта текшириш ва ишонч ҳосил қилиши билан ажралиб туради.

Сайпулла домла – кўнглига қуёшни жо айлаб яшаётган юртимиз зиёлиларидан – яъни нур тарқатувчиларидан бири. Маълумки, қуёш – ёруғлик, эзгулик тимсоли. Унинг нури ила бу олам мавжуд ва гўзал. Инсон кўнглидаги меҳр ҳам қуёш нури кабидир.

Дунёнинг борлиги ва гўзаллиги ҳам кўнглида қуёш чарақлаб турган мана шундай инсонларнинг меҳридан, бағрикенглигидан, саҳийлигидан, мурувватидан, десак айтиш ҳақиқат. Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъбири

билан айтсак: “Олимлик Аллоҳ нуруни солган улуғ бир мартаба. Бу мартабадан жамиятнинг бутун вужудига нур, зиё тарқалади. Олимларнинг суҳбатидан инсон ўзига беқиёс маънавий бойлик олади, қалб кенгликларини, тафаккур теранлигини ҳис

қилади...”

Дарҳақиқат, суюкли олимимиз Сайпулла домлани қутлуғ 70 ёши билан муборак этамиз, унга мустаҳкам соғлиқ, жонажон Ватанимиз равнақи йўлида баракали хизматида муваффақиятлар тилаймиз.

**ТАРИХГА САДОҚАТ ВА
ФИДОЙИЛИК НАМУНАСИ:
ПРОФЕССОР САЙФУЛЛА
ТУРСУНОВНИНГ 70 ЙИЛЛИГИГА**

РУСТАМБЕК ШАМСУТДИНОВ

*Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
маданият ходими, Марказий Осиё фан,
маданият ва санъат академияси
академиги, З.М.Бобур номидаги Андижон
давлат университети Ўзбекистон тарих
кафедраси профессори, Университет
хузуридаги Қатагон қурбонлари хотираси
музеи директори*

Эсимда Тошкент шаҳрида “Шарқ” нашриёти раҳбарияти ва ходими Убайдулла Шоймардонов билан бўлган суҳбатда биринчи бор Сайфулла Турсунов билан юзма-юз кўришиб кичик суҳбат қурганмиз. Орадан ҳеч қанча ўтмасдан 2001 йил апрел ва октябр ойларида Самарқанд, Навоий, Бухоро, Сурхондарё вилоятларига 3 марта илмий экспедиция уюштирган эдик. Сурхондарё диёрида профессор Сайфулла Назруллаевич билан учрашиб бутун экспедиция жараёнида бизга жуда яқиндан катта кўмак кўрсатган эди.

Биз биргаликда қатор жойларда бўлиб Фарғона водийсидан Сурхондарёга сургун қилинганлар билан учрашиб, улар хонадониди мавзу бўйича суҳбатлар ўтказганмиз. Денов туманидан Карима опа Хўжаева Нуриддинхўжа қизи, Наимжон Юсуфжон ўғли, Неъматулло Юсупов, Ғанижон Юсуповлар хонадониди уларнинг суҳбатларини ёзиб олганмиз. Сайфулло Турсунов Сариосиё тумани ҳокими Парда Мадиев билан бизни яқиндан таништириб экспедициямиз учун алоҳида жой ажратиб, нонушта ва кечки овқатлар ташкил этиб, шахсан ҳокимнинг ўзи туман бўйича мавзуйимизга алоқадор кекса нуронийлар билан учраштириб, алоҳида суҳбатлар уюштириб бергани ҳали ҳамон ёдимда. Ўз навбатида Сурхондарёдан Андижон округи “Савай” меҳнат посёлкасига кўплаб деҳқонлар кулоқ сифатида сургун қилинган. Сариосиё районида Эргаш Бердиев, Хўжа

Ашурова, Ойша Бойматова “Савай” меҳнат посёлкасида сургун қилинган. Бу каби ҳужжат ва материаллар, суратлар “Шимолий Кавказ сургунидидаги юртдошлар қисмати”, “Қишлоқ фожиаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш ва сургун” монографик тадқиқотларимизда кенг ёритилган. Бунда профессор Сайфулла Турсуновнинг ҳиссаси борлигини алоҳида таъкидлайман. Сурхондарё вилояти ҳокими Бахтиёржон Олимжонов хузурида Сайфулла Турсунов билан “кулоқлаштириш”, “сургун”, “қатагон” мавзуларида батафсил суҳбат ўтказганмиз.

Андижонга Сайфулло Турсунов биринчи бор 2005 йили май ойида оиласи билан ташриф буюрганида Андижон давлат университети раҳбарияти, Ўзбекистон тарихи кафедраси, тарих факультети профессор-ўқитувчилари билан учрашувлар ўтказилган. Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари, кафедралардаги илмий тадқиқот ишлари билан яқиндан танишиб чиқилган, сермазмун, жозибали илмий суҳбатлар олиб борилган, иқтидорли талабалар билан суҳбатлар ўтказилган.

Таниқли тарихчи олим Турсунов Сайфулланнинг илмий ва ижтимоий фаолияти Ўзбекистон тарихшунослиги тараққиётида алоҳида ўринга эгадир. Шу боис унинг табаррук 70 йиллиги бутун республикамиз ва хорижда нишонланаётганидан биз беҳад хурсандмиз. Унинг серкирра фаолияти, бой илмий

мероси ва чин инсонийлик фазилатларини ҳозирги ва келажак ёшлари учун ибрат намунасидир. Бу камтарин, сермахсул ижодкорнинг Ўзбекистон тарихи, жумладан Сурхондарёнинг қадимги давридан ҳозиргача бўлган тарихини тадқиқ этиш ва шу мавзу бўйича кўпдан-кўп тарихчи олимларнинг янги авлодини яратиш борасидаги хизматлари алоҳида ҳурмат ва эҳтиромга сазовордир.

Халқимизда ҳар бир ҳақиқий олим ўз шогирдларида такрорланиши керак деган пурмаъно нақл бор. Профессор Сайфулла Турсунов айни кўпдан-кўп шогирдларида такрорланаётган, заҳматкаш олимлар даврасида ўзига хос мавқе ва ўринга эгадир. Унинг раҳбарлигида ҳозиргача шогирдларидан 48 нафари тарих фанлари номзоди илмий даражага эга бўлиб улардан 5 нафари докторлик диссертация химоя қилиш арафасида турибди, 15 нафар аспирантга илмий раҳбарлик қилмоқда.

Серқирра олимнинг илмий тадқиқотлари хорижда ҳам маълум ва машҳур. Бу ўринда 2002 йили Буюк Британиянинг Кембриж халқаро жамияти ва университети томонидан **“XXI асрнинг машҳур 2000 олими”** унвонига сазовор бўлганини алоҳида таъкидлаш жоиздир.

Унинг илмий изланишлари Ўзбекистон тарихи, аграр сиёсат, этнография, маданий мерос ва ҳудудий тарих каби кенг йўналишларни қамраб олган. Бу ўринда кўплаб дарслик ва ўқув қўлланмалар, 200 дан ортиқ илмий-услубий ўқув оммабоп мақолалари, рисоалари, ва монографиялари нашр юзини кўрган, республика тарихига доир 44 та монография ва 32 та рисолаши чоп этилган.

Профессор Сайфулла Турсуновнинг илмий мероси ниҳоятда бой бўлиб, у томонидан юзлаб илмий мақолалар, ўқув қўлланмалар ва монографиялар яратилган. “Сурхондарё тарихи”, “Сурхондарё этнографияси”, “Сурхон воҳаси моддий маданияти тарихи”, “Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи” каби асарлари ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга ҳам эгадир.

Профессор Сайфулла Турсунов нафақат

илмий тадқиқотчи, балки жамоат арбоби сифатида ҳам фаолият юритиб келмоқда. У турли ташкилотларда маънавий-маърифий ишлар бўйича фаол иштирок этиб, ёш авлодни миллий қадриятлар ва тарихий хотирага ҳурмат руҳида тарбиялашга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Миллатпарвар, ватанпарвар, камтарин, одампарвар фан кишиси бўлган Сайфулла Турсунов раҳбарлигида амалга оширилаётган илмий лойиҳа ва тадқиқотлари тарихий ва ҳамиша навқирон Сурхондарё воҳасининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожига хизмат қилаётгани барча-барчага маълумдир.

Сайфулла Турсунов — ўз умрини илм-фанга, таълим-тарбияга ва тарихий ҳақиқатни тиклашга бағишлаган фидойи олимдир.

Муҳтарам кадрдоним тарих фанлари доктори, профессор Сайфулла Назруллаевич Турсуновнинг муборак 70 йиллик юбилеи муносабати билан самимий табрикларимни изҳор этаман.

Ҳурматли Сайфулла Турсунов ўз умрингизни илм-фан, таълим-тарбия ва миллий тарихимизни чуқур ўрганишга бағишлаб, юртимиз тарихшунослиги ривожига улкан ҳисса қўшган етук олим ва фидойи устоз сифатида барчага ибрат бўлиб келмоқдасиз. Сизнинг кўп йиллик самарали меҳнатингиз, бой илмий меросингиз ва юксак инсонпарварлик фазилатларингиз илмий жамоатчилик ва шогирдларингиз орасида юксак қадрланади.

Айниқса, ёш авлодни тарбиялаш, уларни ватанпарварлик ва тарихий хотирага ҳурмат руҳида камол топтиришдаги хизматларингиз алоҳида эътиборга лойиқдир. Сиз каби фидойи, заҳматкаш илм кишилари бор экан, илм-фан ва маънавият равнақи бардавом бўлиши шубҳасиздир.

Сизни 70 йиллик юбилейингиз билан яна бир бор чин қалбимдан муборакбод этаман, Сизга мустаҳкам соғлиқ, узоқ умр, оилавий бахт-саодат, илмий ва ижодий фаолиятингизда янада улкан ютуқлар тилайман.

Сизни бағримга босиб ҳурмат ва эҳтиром билан!

ШЕРОБОДНИНГ ШИЖОАТЛИ, ШОН-ШАРАФЛИ, ШУХРАТЛИ ШЕР ОЛИМИ

ПОЁН БАКИРОВ

*филология фанлари доктори,
профессор, Халқаро педагогик
таълим ФА мухбир аъзоси,
Турон ФА академиги*

Термиз давлат университети тарих факультети “Жаҳон тарихи” кафедраси мудири, тарих фанлари доктори, профессор, Турон ФА академиги **Сайпулла Нарзуллаевич Турсуновнинг** ҳаёт йўли – илмга садоқат, таълим-тарбияга масъулият ва юрт маънавий равақига фидойилик билан уйғунлашган ибратли йўлдир.

У кишини камолотга олиб келган энг кучли қувват манбаи эса – оила бағрида шаклланган маънавий таянчлар: ота-она дуоси, рафиқа ҳиммати, фарзандлар ва неваралар меҳри, шунингдек шогирдлар камолотида давом этаётган устозлик руҳидир.

Халқимизда “**Илм – нур, оила – суянч**” деган маънони англаувчи иборалар кўп. Зеро, инсоннинг катта ютуқлари кўпинча хонадондаги оддий, аммо муқаддас қадриятлардан – **ҳалоллик, ҳурмат, вафо** ва **меҳрдан** бошланади. Шу сабаб, ушбу мақолада устознинг фаолиятини санаб ўтишдан кўра, унинг инсон сифатидаги камолотини шакллантирган оилавий-маънавий заминга асосий эътибор қаратдик.

Сайпулла Нарзуллаевич 1956 йил 10 май кuni қадимий Шерободнинг “Боботепа” қишлоғида таваллуд топган. 1977 йил М.Т.Ойбек номи педагогика институти тарих ва жамиятшунослик йўналишини имтиёзли тамомлаб, Шеробод туманидаги 28-сон мактабда ўқитувчи сифатида фаолиятини бошлаган. 1978 йилдан бошлаб Термиз давлат педагогика институти (кейинчалик Термиз давлат университети) ҳаёти билан узвий боғланиб, 1996–2002

йилларда раҳбарлик лавозимларида, кейинчалик “Жаҳон тарихи” кафедраси мудири сифатида илм-фан ва таълим равақи йўлида хизмат қилиб келмоқда.

Шеробод – мардлик ва меҳнат руҳи кучли бўлган она-замин. “Шерободнинг шер йигити” деган ибора бекор айтилмайди: устознинг қатъияти, сўзи устидан чиқиши, талабчанлиги ва одамга меҳри айнан шу заминга хос фазилатлар билан уйғунлашиб кетган.

Ўзбек тилида “инсон» ва «ҳазрати инсон» сўз ва жумласи фарқланади. Ҳамма одамлар инсонлардир. Лекин ҳамма инсонлар ҳазрати инсонлар бўла олмайди.

Сайфулла ака ҳазрати инсон, чунки у одоб, ахлоқ, билим ва донишмандликда намуна бўла оладиган, сўзи ва амали бир бўлган, ҳамма учун ибратли шахс. У фақат моддий бойликка эмас, балки маънавий бойликка, инсонийликка интиладиган, руҳий дунёси бой, қалби тоза ва пок инсондир. У халқ ичида катта ҳурмат ва эътиборга эга. Унинг ҳар бир сўзи ва маслаҳати қадрланади. Одамлар унга эҳтиром билан қарайдилар ва унинг ҳикматларига кулоқ соладилар. У ўз нафсингизни енгган, шахсий манфаатлардан кўра Ватан, жамият манфаатларини устун қўядиган, ғаразсиз ва самимий инсондир. Санаб ўтилган хислатларнинг барчаси уни “ҳазрати инсон” деб номлашга асос бўлади.

Ҳар бир инсон ўз ҳаётида бир неча муҳим даврлардан ўтади, лекин 70 ёшлик юбилей, бу албатта, инсоннинг умри, курашлари ва етуқлигининг рамзи бўлади. Бу йўлда

Сайпулла ака ўзингизнинг билимлари, тажрибалари ва олийжаноб хулқи билан кўпларни илҳомлантирди.

Биз томонимиздан келтирилган энг ижобий ҳаётий характеристикага эга бўлиш учун Сайпулла аканинг атрофида ундан ҳам ортиқроқ олийжаноб ҳазрати инсонлар бўлганлигини ва борлигини таъкидлашим лозим.

Булар отаси Нарзулла бобо, онаси Норбиби ая ҳамда умр йўлдошларингиз Салимахон опалардир.

Профессор Сайпулла Нарзуллаевичнинг камолоти аввало отаси – **Нарзулла ота** ва онаси – **Норбиби онанинг** тарбия мактабига таянади. **Нарзулла ота** ҳалол ризқни муқаддас деб билган, “сўзнинг қиймати – амал билан” деган мезонни фарзанди қалбига сингдирган. **Норбиби она** эса меҳр ва дуони тарбияга уйғунлаб, илмга ҳурмат, одобга садоқат, инсон кадрини билиш туйғуларини ўстирган.

Ота – уйнинг устуни, она – уйнинг нури. Ҳар иккиси бўлмаса, хонадон ҳам, инсон қалби ҳам тўлиқ мустаҳкам бўлмайди. Отадан фарзандга ўтадиган энг катта мерос – **қатъият** ва **ҳалоллик**; онадан ўтадиган энг катта мерос эса **меҳр** ва **дуодир**. **Норбиби онанинг** дуоси, **Нарзулла отанинг** меҳнатдан чарчамайдиган руҳи устознинг бутун ҳаёти давомида унга “маънавий қўл” бўлиб келган.

Ҳадисларда келадиган маънодор ҳикмат бор: **“Жаннат оналар оёғи остидадир”**. Бу ибора она ҳаққи ва меҳрининг бекиёслигини англатади. Устоз ҳаётида ота-онага эҳтиром, дуони кадрлаш, ҳаққонийлик ва адолатга содиқлик амалий меъёрга айланган.

Агар инсон умри китоб бўлса, унинг муковаси – ота-она дуосидир; агар инсон йўли дарё бўлса, унинг манбаи – она алласидир. Ота меҳнати сукутда тарбиялайди, она дуоси эса кўринмас қўллаб-қувват бўлиб туради. Шунинг учун ҳам халқ **“Ота-она рози – Худо рози”** деб таъкидлайди.

Ҳар бир буюк эркак ортида унинг оқида аёли туради. Сайпулла ака учун уни бир умр қўллаб-қувватлаб келаётган **ҳаёт ҳамроҳи, ишончли суянчиги, оила**

бахтининг асосчиси Салимахон опадир. Салимахон опа эрининг муваффақиятлари учун **кўринмас қанот бўлди**, доно аёл сифатида эрига куч-қувват берди, уни қўллаб-қувватлади. У зот хонадон фариштаси, уй зийнати вазифаларини бекаму кўст бажарди. Таъбир жоиз бўлса, эри ва оиласи учун эпчил уй бекаси сифатида **“қор қалаб, қозон қайнатди”**. У ҳар доим эрига таянч бўлди, унга куч ва ишонч бағишлади. У эрининг орзуларига ва мақсадларига ҳалал бермади, аксинча, уларни рўёбга чиқариш учун йўл кўрсатди. У ўзининг доно маслаҳатлари билан эрига тўғри қарор қабул қилишга ёрдам беради. У эрини яхшиликка ундади, унинг салоҳиятини оширишга қўмаклашди.

У устоз ҳаётида меҳр ва сабрнинг мустаҳкам таянчига айланди. Илмий изланиш, таҳрир, сафарлар, жамоатчилик масъулиятлари орасида инсонга энг керакли нарса – уйдаги хотиржамлик. Салимахон опа ана шу хотиржамликни асраб, устознинг меҳнати учун барқарор муҳит яратиб турди.

Оиладаги ҳурмат ва вафо инсон камолининг мезони эканини англатади. **Салимахон опанинг** сабри – фақат бир инсонга эмас, бутун хонадон баракасига хизмат қилган сабрдир: уйда саранжом, кўнгилда хотиржамлик, фарзандларда тарбия, устозда эса илҳом сақланишига сабаб бўлди.

Илм – қалбга тушган муҳаббат, оиладаги руҳлантирувчи куч эса унинг парвозига мадад бўлади. Рафиқасининг сабри олим қаламига қувват берди, меҳр асралган уй эса илм битиладиган китобнинг биринчи саҳифаси айланди.

Устознинг **3 нафар ўғли** ва **2 нафар қизи** бор. Фарзанд – ота учун шодлик билан бирга катта масъулият ҳамдир. Сайпулла Нарзуллаевич фарзандларига вақт кадри, меҳнат интизоми, ишни қайта текшириб ишонч ҳосил қилиш, ҳаққонийлик ва одоб каби тамойилларни сўз билан эмас, ҳаёт тарзи билан ўргатди.

Фарзанд тарбиясидаги энг таъсирли усул – шахсий намуна. Устоз учун ҳам “ўқитдим” деган сўздан кўра “кўрсатдим” деган ҳолат устувор: ҳар бир ишга масъулият, ҳар бир

одамга хурмат, ҳар бир сўзга вафо. Шу фазилатлар оила муҳитида “одат”га айлангани сабаб, фарзандлар қалбида ҳам инсонпарварлик ва билимга эҳтиром табиий тарзда шаклланди.

Профессор С.Н.Турсуновнинг **16 нафар невараси** бор. Неваралар – хонадон баракасининг ёрқин белгиси: уларнинг кулгиси уйга нур, қалбга шукрона олиб киради. Халқ ҳикмати айтганидек, барака – кўпликда эмас, меҳрда. Меҳр бор жойда эса ҳаёт ҳам баракали бўлади.

Неваралар – ўтмиш билан келажакни боғлайдиган тилсим. Кечаги меҳнат ва сабр, бугунги шукрона ва тарбия, эртанги умид ва давом – барчаси неваралар шодлигида гўё бир жойга жам бўлади. Шу маънода, неваралар кулгиси устоз учун руҳий қувват ва умрга янги баҳор олиб кирди.

Сайпулла Нарзуллаевичнинг ҳақиқий ютуқларидан бири – **шогирдлар камолоти**. Шогирдлар – устозлик меросининг давоми. У киши шогирдларга талабчан, бироқ меҳрибон: манба билан ишлаш, фикрни далил билан мустаҳкамлаш, ҳар бир жумлани қайта текшириш ва сўзга масъулият билан ёндашиш маданиятини амалий равишда ўргатиб келади.

Шогирдларга муносабатда устознинг ўз ҳаётий шиори бор: **“илм ирода билан, ирода тарбия билан мустаҳкамланади”**. Шу боис, у киши шогирдларга фақат билим эмас, балки ишонч, масъулият ва ўз устида ишлаш одатини ҳам бериб келмоқда. **“Устоз кўрсатган йўл – фақат илм йўли эмас, инсон бўлиш йўли”** деган ҳикмат Сайпулла Нарзуллаевичдек устозларга тааллуқлидир.

Профессор Сайпулла Нарзуллаевич Турсуновнинг ҳаёт йўли – таълимда

масъулият, маънавиятда принципааллик ва инсонпарварлик намунасидир. У кишининг ютуқлари **Нарзулла ота** ва **Норбиби** она дуоси, **Салимахон опанинг** сабр-тоқати, **3 ўғил, 2 қиз ва 16 неvara** меҳри билан барқарорлашган оилавий муҳитда янада баракали бўлган. Оила – устоз учун таянч, руҳ учун паноҳ, меҳнат учун барака бўлиб келди ва шу йўсинда давом этмоқда.

Сайпулла Нарзуллаевичнинг 70 йиллик ҳаёти ва фаолиятига тўлиқ назар солсангиз, унинг **мурувватли** ва **футувватли** инсон эканлигига ишонч ҳосил қиласиз. Башарият даҳоларидан бири Алишер Навоий ҳазратлари айтган экан: **“Мурувват барча бермакдур, емак йўқ, Футувват барча қилмоқдир, демак йўқ”**, яъни мурувватли инсон борини бировларга беради, ўзи емайди, жўмард, олижаноб, энг футувватли одам эса, кўп савобли ишлар қилади, лекин қилган иши ҳақида ҳеч кимга бир оғиз ҳам гапирмайди.

Бундай хислатларга эга бўлган, ҳар томонлама комил инсон Сайпулла ака, шубҳасиз, даҳолар каби абадиятга дахлдордир.

Юбилей муносабати билан Термиз давлат университети тарих факультети “Жаҳон тарихи” кафедраси мудир, тарих фанлари доктори, профессор, Турон ФА академиги **Сайпулла Нарзуллаевич Турсуновга** мустаҳкам соғлиқ, узоқ умр, оилавий хотиржамлик ва меҳнат фаолиятида янада юксак муваффақиятлар тилаймиз. Илмий-иждодий изланишларингиз бардавом бўлиб, шогирдлар камолоти ва юрт равнақи йўлидаги самарали хизматларингиз бундан буён ҳам изчил давом этишини тилаб қоламиз.

**КИБРДАН ЙИРОҚ ИНСОН
(ЁХУД ПРОФЕССОР САЙФУЛЛО
ТУРСУНОВ ФАОЛИЯТИГА
ЧИЗГИЛАР)**

УЛУҒБЕК АБДУЛЛАЕВ

*Андижон давлат техника институти
профессори, тарих фанлари доктори*

Бугун тунда кўзимдан уйку қочди. Бу ҳолат аҳён – аҳёнда бўлиб туради. Шундай вақтда қўлга қалам олиб, ниманидир оқ қоғозга тушириш одатим бор. Бу сафар устоз Сайфулло ака ҳақида, унинг фазилатлари ҳақида, иккимизнинг самимий муносабатимиз, бирга ўтказган давримиз, сермазмун суҳбатлар ҳақидаги хотираларни қоғозга туширишга киришдим.

Одатда ўзинг яхши таниган, яхши билган инсон ҳақида ёзиш ҳам осон, ҳам қийин. Осонлиги шундаки, унинг характери, ҳаёт тарзи ва илмий – ижодий фаолияти ҳақида кўп нарса биласан, кўп нарса айта оласан. Қийинлиги ҳам шунда-да. Унинг қайси фазилатларини қоғозга туширишни билмай, бошинг қотади. Сайфулло ака худди шундай олий фазилатли инсон.

2005 йилнинг 6 декабри. Ўзбекистон ФА Тарих институти ҳузуридаги ихтисослашган Илмий Кенгашда менинг докторлик диссертациямнинг ҳимояси бўлиб ўтмоқда, қизгин муҳокама жараёнида Сайфулло ака сўз олиб, диссертациямнинг қатор ижобий жиҳатлари ҳақида илмий асосланган фикр – мулоҳазаларини билдириб, қўллаб – қувватлагани кечагидек ёдимда.

Кейинчалик, тарих фанининг билимдони ва жонқуяри Сайфулло Нарзуллаевич билан алоқаларим, ўзаро муносабатларимиз янада мустаҳкамланиб борди.

Айниқса, домлани Сурхондарё воҳаси этнографиясига бағишланган илмий тадқиқотлари менда жуда катта қизиқиш уйғота бошлади. Энди у киши томонидан эълон қилинган мақола ва монографиялар

билан мунтазам танишиб борадиган бўлдим.

Ушбу олимнинг тадқиқотлари ўзининг илмийлиги, бирламчи манбаларга асосланиши ва назарий – методологик жиҳатдан пухталиги билан эътиборга лойиқ.

Айтиш мумкинки, бугунги кунда Сурхон воҳаси тарихи ва этнографиясини яхши биладиган профессор Сайфулло Нарзуллаевичдек тадқиқотчини учратиш қийин.

Ушбу тиниб – тинчимас, заҳматкаш олимнинг умрини ҳеч муболағасиз илмга бахшида умр, деб айта оламан. Зеро, олим қаламига мансуб кўплаб илмий асарлар, ўқув адабиётлар унинг умр дафтариини безаб турбди.

Сайфулло Нарзуллаевичнинг илмий фаолиятидаги энг асосий принципларидан бири бу ҳалол бўлиш, тарихий ҳақиқатни қатъият билан ҳимоя қилиш ҳисобланади. Илмий давраларда у бу фазилатини намойиш қилганига кўп гувоҳ бўлганман.

Ихтисослашган Кенгашда муҳокама қилинаётган диссертациялар юзасидан у киши албатта ўз фикр – мулоҳазаларини билдиради. Олимнинг бундай фикр – мулоҳазалари мантиқий пишиқлиги ва илмий асосланганлиги билан тингловчиларни эътиборини тортади.

Эътироф қилиб айтаманки, Сайфулло Нарзуллаевич нафақат тарих илми, айни вақтда элшунослик илми бўйича ҳам кенг билимга эга олим ҳисобланади. Шубҳасиз, олимнинг Сурхон воҳаси этнографиясининг турли масалаларига бағишланган қатор асарларида, мақола ва монографияларида

илгари сурилган назарий – методологик қарашлар, илмий асосланган хулосалар ўзбек халқининг этник тарихи ва этник жараёнлар тадқиқига қўшган катта ҳиссадир.

Профессор Сайфулло Нарзуллаевич Турсуновнинг мозий қаршисидаги масъулияти фидойи устоз сифатида ҳам намоён бўлади. Бугунги кунда олимнинг илмий раҳбарлигида 3 нафар фан доктори, 40 нафарга яқин фан номзоди, PhD диссертациялари муваффақиятли ҳимоя қилинди. Бу эса олимни ўзининг илмий мактабини ярата олганлигидан далолат беради. Устознинг фаолиятида тарих фанлари бўйича фаолият юритаётган Илмий Кенгашлар алоҳида аҳамият касб этади. Сайфулло Нарзуллаевич бир неча йиллар давомида Термиз давлат университети ҳузуридаги 07.00.01 – Ўзбекистон тарихи ва 07.00.07 – Этнография, этнология ва антропология ихтисослиги бўйича илмий даража берувчи Илмий Кенгашга раҳбарлик қиладилар ва ушбу Илмий Кенгаш ишида фаол иштирок қилиб келмоқда. Шунингдек, у бошқа ОТМ ҳузуридаги шу каби Илмий Кенгашларнинг аъзоси ҳисобланади.

Ўтган бир неча йиллар давомида Термиз давлат университети ҳузуридаги

ихтисослашган Илмий Кенгашнинг аъзоси сифатида Термизийлар юртида кўп бўлдим. Термиз шаҳрига ҳар борганимда Сайфулло ака ўзи мени кутиб олади ва сафарим якунида кузатиб қўяди. Бундай эътибор уни меҳмондўстлиги, кибрдан йироқлигининг далолатидир. Асл ўзбекка хос бундай фазилят ҳар қандай инсон қалбида ушбу бағри кенг инсонга нисбатан меҳр – муҳаббатини янада оширади.

Оддий мактаб ўқитувчиси сифатида меҳнат фаолиятини бошлаган Сайфулло ака таниқли ва илм – фанда тан олинган олим даражасигача бўлган машаққатли умр йўлини босиб ўтди. Одатда умр йўлини дарёнинг оқар сувига ўхшатадилар. Ҳаёт қувончларию, ташвишларига йўғрилган унинг ўтган умри ҳеч муболағасиз фарзандлари, яқинлари ва албатта биз каби шогирдлари учун ибрат мактабидир.

Илм – фан фидойиси, намунавий оила бошлиғи Сайфулло Нарзуллаевич Турсунов бу йил 70 баҳорни қаршиладилар. 70 баҳор. 70 ёш. Бу ўлчовлар тарих учун, тарихчи устоз Сайфулло ака учун рамзий ўлчовдир. Ҳолбуки, яратганни ўзи бу қалби дарё инсонни элда азиз қилиб яратиб қўйибди.

Табаррук ёшингиз муборак бўлсин, азиз Сайфулло ака!

АКАДЕМИК САЙФУЛЛО ТУРСУНОВ: ИЛМ ВА ИНСОНИЙЛИК ЧОРРАҲАСИ

ҚОБУЛОВ ЭШБОЛТА АТАМУРОВОВИЧ

*Турон ФА нинг академиги, тарих фанлари
доктори, профессор*

Тарихнинг тирик садоси

Тарих – шунчаки ўтиб кетган воқеалар силсиласи эмас, балки миллатнинг ўзлигини англатувчи буюк кўзгудир. Бу кўзгуни чангдан тозалаб, келажак авлодга тиниқ ҳолда етказиш эса ҳар бир олимнинг зиммасидаги муқаддас бурчдир. Сурхон замини ўзининг минг йиллик сирларини ҳар кимга ҳам очавермайди. Бунинг учун инсон узоқ йиллар заҳмат чекиши, воҳа тупроғининг ҳар бир зарраси билан тиллашиши керак. Инсон умри оқар дарё, дейдилар. Аммо баъзи дарёлар борки, улар ўз ўзанидан тошиб, бутун бир воҳани обод қилади, чанқоқ қалбларга илм суви билан ҳаёт бахш этади. Сурхон замини қадим-қадимдан алломалар ва жасоратли инсонлар бешиги бўлиб келган. Бугун ана шу анъаналарнинг муносиб давомчиси, воҳа тарихшунослигининг йирик вакили, академик Сайфулло Нарзуллаевич Турсунов кутлуғ 70 ёшни қаршиламoқда. Биз, шогирдлар учун устоз шунчаки илмий раҳбар эмас, балки ҳаётнинг мураккаб сўқмоқларида йўл кўрсатувчи маёқ, илм фаннинг ҳақиқий фидойисидир.

Илдизлар ва шаклланиш: Билимга баҳшида ёшлик

Сайфулло Нарзуллаевич 1956 йилнинг 10 майида, табиатнинг энг гўзал палласида дунёга келди. Унинг болалиги ва ёшлиги илмга чанқoқлик, китoбга бўлган чексиз муҳаббат билан кечди. 1977 йилда М.Т.Ойбек номидаги Термиз давлат педагогика институтининг тарих ва

жамиятшунослик йўналишини имтиёзли тамомлагани унинг келажакдаги улкан ғалабаларининг илк дебочаси эди. Устоз ўз фаолиятини Шеробод туманидаги 28-сонли умумий ўрта таълим мактабида оддий фан ўқитувчиси сифатида бошлади. Бу давр устоз учун жуда муҳим эди, чунки у тарихни нафақат китоблардан, балки оддий халқнинг турмуш тарзидан, воҳанинг қадимий қишлоқлари ва одамларининг хотираларидан ўргана бошлади. 1977 йилнинг августидан декабрига қадар давом этган бу қисқа, аммо мазмунли давр ёш мутахассис учун ҳаёт мактаби бўлди. У ерда у халқнинг ичига кирди, тарихни фақат китоблардан эмас, балки тирик одамларнинг тақдиридан излаш кераклигини англади.

Илм Чўққилари: Изланиш ва Заҳмат

1978 йилнинг январь ойидан бошлаб устознинг ҳаёти олий таълим билан чамбарчас боғланди. Термиз давлат педагогика институтида ўқитувчиликдан бошлаб, ректорликкача бўлган шарафли йўлни босиб ўтди. У ерда ўқитувчи, кафедра мудири, проректор ва ректор каби турли масъулиятли лавозимларда фаолият юритиб, университет ривожига бекиёс ҳисса қўшди. Сайфулло Нарзуллаевич нафақат тарих илмини чуқур ўрганган олим, балки тарихни юракдан ҳис қилган, уни ёш авлод қалбига сингдира олган камтар ва фидойи устозлардан биридир. Устознинг дарсларини эслаган ҳар бир талаба ёки шогирд бир нарсани албатта таъкидлайди: у киши тарихни фақат фактлар йиғиндиси

сифатида эмас, балки инсоният тажрибаси, халқ хотираси ва миллий ўзликни англашнинг муҳим манбаи сифатида тушунтирар эди.

Сайфулло Турсуновнинг илмий йўли изчил ва мустаҳкам пойдеворга қурилган. Сайфулло Нарзуллаевич Турсунов ўзининг бутун умри ва меҳнатини тарих илмини ривожлантиришга бағишлаган олимлардан биридир. Ёшлигиданоқ илмга бўлган қизиқиши, тарихий манбаларга синчковлик билан ёндашиши ва илмий изланишга бўлган қатъияти уни академик муҳитда тезда танитди.

Устоз илмий фаолияти давомида ўзбек тарихининг турли даврлари, ижтимоий жараёнлари ва минтақавий тарих масалаларини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Айниқса, тарихий манбаларни таҳлил қилиш, архив ҳужжатлари асосида воқеаларни қайта тиклаш ва тарихий ҳақиқатни имкон қадар аниқ ифодалаш борасидаги ёндашуви билан кўплаб ёш тадқиқотчилар учун намуна бўлиб келмоқда.

Устознинг илмий ишларига хос бўлган муҳим жиҳатлардан бири – фактларга садоқат ва илмий ҳалолликдир. У киши доимо шогирдларига шундай насиҳат қиларди: “Тарихчи аввало ҳақиқат олдида масъулдир”. Ана шу тамойил устознинг бутун илмий фаолиятига сингиб кетган. У 1985 йилда “Ўзбекистонда янги шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий тарихи” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1995 йилда “Ўзбекистон иқтисодиётида аграр секторнинг ривожланиши: муаммолар ва натижалар (1946-1965-й.й)” мавзусида докторлик диссертациясини муваффақиятли яқунлаб, тарих фанлари доктори илмий даражасига эришди. 1999 йилда профессор унвонига лойиқ кўрилди. 2012 йилда Турон фанлар академиясининг академиги этиб сайланди. Сайфулло Нарзуллаевични яқиндан таниганлар унинг камтарлиги, бағрикенглиги ва самимийлигини алоҳида таъкидлайдилар. Илмий даража ва унвонлар қанчалик юқори бўлмасин, устоз ҳар доим оддийликни

сақлаб қолган инсонлардан биридир.

Устоз билан суҳбатлашган инсон бир нарсани тезда сезади: у тарихни нафақат илм сифатида, балки ҳаётий тажриба сифатида ҳам англайди. Ҳар бир воқеа, ҳар бир тарихий жараён устоз учун инсон тақдири билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам устознинг суҳбатлари кўпинча нафақат илмий, балки маънавий сабоққа ҳам айланарди. У кишининг аввало бағрикенглиги, ҳаётий тажрибаси, мулоҳазалари ва донишмандона маслаҳатлари кўплаб шогирдлар учун ҳаёт йўлида муҳим таянч бўлиб хизмат қилган.

Бу йиллар давомида устоз Термиз давлат университетида маънавий-маърифий ишлар бўйича проректор сифатида фаолият юритиб, ёшлар тарбиясига алоҳида эътибор қаратди. Унинг саъй-ҳаракатлари билан университетда маънавият ва маърифат масканлари янги босқичга кўтарилди. Қисқа муддат бўлса-да ректорлик даври жамоа орасида бир умрга эсда қоладиган воқеаларга бой бўлди. Айнан олимлар ҳурматини жойига қўя олган раҳбардир. Домла даврида илмий даражага эга олимлар туғилган кунларида ҳам моддий ҳам маънавий жиҳатдан рағбатлантирилган бўлса, илмий мақоласи нашр қилинган ёшлар ҳам эътибордан четда қолмаган.

“Сурхондарёнома”-воҳа энциклопедисти

Сайфулло Турсунов деганда кўз олдимизда Сурхондарё тарихининг ҳар бир саҳифасини синчковлик билан тадқиқ этган олим намоён бўлади. Устознинг қаламига мансуб 350 дан ортиқ илмий, услубий ва оммабоп асарлар воҳанинг ўтмишини бугун билан боғловчи олтин кўприқдир. Сайфулло Нарзуллаевич Турсуновнинг илмий мероси Ўзбекистон тарихшунослигида муҳим ўрин тутди. Унинг илмий ишлари тарихий жараёнларни чуқур таҳлил қилиш, манбаларга эҳтиёткорлик билан ёндашиш ва тарихий тафаккурни ривожлантириш нуқтаи назаридан алоҳида аҳамиятга эга.

Устознинг илмий фаолияти нафақат академик доира, балки кенг жамоатчилик учун ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунки тарихни англаш – бу ўзликни англашдир. Устоз ана шу ҳақиқатни ўзининг илмий

ишлари ва педагогик фаолияти орқали кўрсатиб берди. Жумладан, ҳудудий тарих: “Сурхондарё тарих кўзгусида”, “Сурхондарё тарихи”, “Шеробод тарихи”, “Жарқўрғон”, “Денов”, “Бойсун”, “Термиз тарихи”, “Термиз тумани тарихи”, “Кумқўрғон”, “Бандихон”, “Қизирик тарихи” каби монографиялар ҳар бир туман тарихини алоҳида-алоҳида тадқиқ этган; Этнография ва Маданият: “Сурхондарё – этнографик макон”, “Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи”, “Ўзбек миллий кураши тарихи” каби асарлар миллий ўзлигимизни англашда бебаҳо манбадир; “Термизий буюк сиймолар”, “Имом Исо Термизий ва Термизий алломалар”, “Термизийларнинг илмий тафаккури” каби асарлари билан жаҳон тамаддунига улкан ҳисса қўшган аждодларимиз руҳини шод этди.

Бугунги кунда устоз нафақат тарихчи, балки инновациялар тарғиботчисидир. 2010 йилдан буён вилоят ҳудудий инновация фаолияти ва технологиялар трансфери марказини бошқариб келмоқда. Унинг раҳбарлигида 13 йил давомида 5 та йирик илмий лойиҳа ҳаётга татбиқ этилди. Шунингдек, у Англия, Япония, АҚШ ва Франция каби давлатларнинг нуфузли илмий институтлари билан ҳамкорликда тадқиқотлар олиб бормоқда.

Халқаро Эътироф: Кембриждан Япониягача

Сайфулло Нарзуллаевичнинг меҳнати дунё миқёсида ҳам муносиб баҳоланган. 2002 йилда Англиянинг Кембриж халқаро биографик маркази томонидан “XXI асрнинг машҳур 2000 олими” унвонига лойиқ кўрилгани нафақат Сайфулло Нарзуллаевичнинг, балки бутун Сурхон илмий мактабининг жаҳон миқёсидаги ютуғи эди.

Бугунги кунда устоз Япония, АҚШ, Франция каби давлатларнинг нуфузли илмий марказлари билан ҳамкорликда халқаро лойиҳаларни амалга ошириб келмоқда. Бу эса у кишининг замонавий илм-фан талабларига қанчалик мос эканлигини кўрсатади. У кишининг ташаббуси билан ташкил этилган

“Сурхондарё: илм ва тафаккур” илмий журнали бугун кўплаб ёш тадқиқотчилар учун маҳорат мактабига айланган.

Устоз-Шогирд Анъаналари: давомийлик сири

Ҳар бир олимнинг ҳақиқий бойлиги – унинг шогирдлари. Сайпулло Нарзуллаевич Турсунов ҳам ўзининг самарали педагогик фаолияти давомида кўплаб талабалар ва ёш тадқиқотчиларни тарбиялаб етиштирди. Бугунги кунда турли илмий муассасаларда, университетларда фаолият юритаётган кўплаб тарихчилар устознинг илмий мактабидан сабоқ олган.

Устознинг шогирдлар билан ишлаш услуги алоҳида эътиборга лойиқ. У ҳеч қачон ёш тадқиқотчининг фикрини кескин рад этмас, аксинча уни илмий мулоҳаза юритишга, мустақил хулоса чиқаришга ундарди. Бир қарашда оддий саволлар орқали у талабанинг фикрлаш доирасини кенгайтириб юборарди. Кўпинча илмий семинар ёки суҳбат жараёнида устоз шундай дер эди: “Савол беришдан кўркманг, тарих саволлар орқали ривожланади”. Бу сўзлар кўплаб шогирдлар учун илмий изланишнинг асосий қоидаларидан бирига айланган. Шогирдлар учун Сайфулло аканинг яна бир энг катта дарси – бу у кишининг Инсонийлиги. Ёдимда 1982 йил армияни битириб келган йилим, ўшанда домла тайёрлов бўлимининг ўринбосари эканлар. Биринчи учрашувим самимий мулоқотдан сўнг, тарих йўналиши университетнинг юраги эканлиги ва унга ажратилган ўрин камлигини айтиб ўша даврда бу йўналишда асосан “элита” оилаларнинг фарзандлари ўқишини таъкидлаб менга қарадилар. Кел сен билан савол-жавоб қилиб кўрайчи дедилар. Мен устоз сўраган барча саволларга жавоб бера олдим. Домла мен билан савол-жавоб қилаётганда тарих йўналишида ўқийдиган талабалар ҳам бор эди. Шунда уларга қараб мана эртанги ҳақиқий тарихчи деган эдилар. Шу сабабли беш йил ўқиш давомида ҳамиша устоз эътиборида бўлдим. Сайфулла ака куратор, мен гуруҳ сардори сифатида бақамти фаолият юритдик. Институтда фаолият юритган пайтда мени устоз тарих фанлари

доктори Ғуломқодир Рашидовнинг уйига олиб бориб таништирди. Айнан домланинг кўмаги ёрдамида беш йилда фан номзоди даражаси ҳимоя қилдим. Бу ўша даврда яхши кўрсаткич эди. Ҳаётда ютуғинг билан қувонадиган ва ҳасад билан қарайдиганлар бўлар экан. Ўша даврда ҳимоядан кейин диплом олиш йиллаб чўзиларди. Факультетнинг ҳар йиғилишида университетдан тарихдан бир киши ҳимоя қилган экан, у “қора”рўйхатда экан, менимча қайтди деган сўзлар менга қарата отиларди. Ичимдан зил кетардим. Бир куни давлат имтиҳонида ўтирибмиз, яна ўша эски пластинка айланди. Бугун менга хабар келди иш қайтибди деди. Тасаввур қилинг инсон қандай ҳолга тушади. Ўша пайт Сайфулла ака хонага кириб келиб, Эшболтани табрикланглар мана дипломи келди деб мени кучоқлаб табриклади. Устознинг биринчи шогирди сифатида кўплаб қийинчиликларни бошдан ўтказдик. Аммо қийинчилик ва машаққатли йўлдан кўркмай қилинган ҳаракат ўзининг натижасини берди. Бугун фан доктори, профессор сифатида устоз олдидаман.

Забардаст олим сифатида устоз мактабидан унинг раҳбарлигида 3 та фан доктори, 40 га яқин фан номзодлари ва PhD этишиб чиқди. У киши учун шогирд – бу шунчаки илмий иш ёзувчи эмас, балки миллат келажагини қурувчи зотдир.

Устознинг қатъияти, ўз сўзига содиқлиги, вақтни заргарлик аниқлигида тежаши барчамизга ўрнак. У киши доимо: “Ҳар бир маълумотни қайта-қайта текширинг, ишонч ҳосил қилмасдан туриб хулоса чиқарманг”, деб ўғит беради. Бу эса ҳақиқий олимнинг этик мезонидир.

Маънавият ва жамият фидойиси

Сайфулло Турсунов нафақат кабинет олими, балки фаол жамоатчилик вакили ҳамдир. Вилоят ИИБ, прокуратура, “Маҳалла” жамғармаларида маънавий-

маърифий маърузалари билан халқ ичида бўлиб келмоқда. “Миллий тикланиш” демократик партияси фаолиятидаги иштироки, матбуот ва телевидениедаги чиқишлари билан жамиятимизнинг маънавий юксалишига хизмат қилмоқда.

Бугун Академик Сайфулло Турсунов ўзининг 70 йиллик доводнида ортига боқиб, қилган ишларидан, тарбиялаган юзлаб шогирдларидан фахрланса арзийди. Академик Сайфулло Турсуновнинг 70 йиллик умр йўли – бу миллат тарихини тиклаш йўлидаги тинимсиз сафардир. Унинг ҳар бир китоби, ҳар бир мақоласи Сурхон воҳасининг, демакки, Ўзбекистоннинг бой тарихий меросини улуғлашга хизмат қилади. Устознинг ҳаёт йўли бизга бир ҳақиқатни яна бир бор эслатади: илмга садоқат, меҳнатга фидойилик ва камтарлик инсонни ҳақиқий устоз даражасига олиб чиқади. Сайфулло Нарзуллаевич Турсунов бугун 70 ёшни қарши олаётган бўлса-да, унинг илмга бўлган қизиқиши, ёшлар билан ишлашга бўлган иштиёқи ҳамон сўнмаган. Бу эса устознинг руҳий қуввати ва илмга бўлган чексиз муҳаббатидан далолат беради.

ХУЛОСА

Устоз, Сизнинг илмий жасоратингиз, инсоний фазилатларингиз ва ватанпарварлигингиз биз учун доимо ўрнак бўлиб қолади. Устоз, Сиз Сурхон воҳасининг ҳар бир тепалигини, ҳар бир тошини сўзлатдингиз. Сизнинг қаламингиз остида ўтмиш тирилди, келажак учун пойдевор қурилди. Сизга узоқ умр, сihat-саломатлик ва янги-янги ижодий зафарлар тилаймиз.

Юбилейингиз муборак бўлсин, воҳа тарихининг тирик хазинаси! Келажакда ҳали кўплаб шогирдлар Сизнинг асарларингиздан баҳраманд бўлиб, миллий тарихимизни янада юксакларга кўтаришига ишончимиз комил.

**СЕРҚИРРА ИЛМ-ФАН ФИДОЙИСИ,
ЮКСАК МАЪНАВИЯТ СОҲИБИ ВА
ИЛМИЙ МАКТАБ ЭГАСИ: ТЕРМИЗ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ПРОФЕССОРИ, ТАРИХ ФАНЛАРИ
ДОКТОРИ, СУРХОНДАРЁ- ФАН ВА
ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ
РАИСИ, ДЎСТИМ ТУРСУНОВ
САЙПУЛЛА НАРЗУЛЛАЕВИЧ 70
ЁШДА**

АВАЗОВ ЭРГАШ ХИДИРБЕРДИЕВИЧ

*Термиз давлат университети профессори,
иқтисод фанлари доктори*

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич билан мен 1979 йил декабр ойида М.Т.Ойбек номли педагогика институтида танишганмиз. 47 йилдан буён қалин дўстмиз. Шу йиллар мобайнида ота-онамиз, ака-укаларимиз билан жуда қадрдон бўлиб яшаб келмоқдамиз. Турсунов Сайпулла Нарзуллаевичнинг қишлоқларига борганимизда оталари Нарзулла ака ҳамиша хурсанд бўлиб, ўғлимнинг дўстлари келди деб дарров қўй сўярдилар. Дастурхон тайёр бўлгунча ўзларининг анорзорларидан лаганларни тўлдириб анорлар олиб чиқиб меҳмон қилар эдилар. Саҳоватпеша инсон Нарзулла ака дўстимиз Сайпуллага шундай дўстларинг бор, улар билан биргалашиб ҳаммангиз олим бўлинглар деб дуо берар эдилар.

1995 йилда Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич «Ўзбекистонда янги шаҳарларнинг ижтимоий иқтисодий тарихи» мавзусида номзодлик, 1995 йил майда «Ўзбекистон иқтисодиётида аграр секторнинг ривожланиши: муаммолар ва натижалар (1946-1965 й.й)» мавзусида тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертациясини (мутахассис-07.00.02) муваффақиятли ҳимоя қилди. 1999 йилда профессор, 2012 йил 6 майда Турон фанлар академияси Академиги илмий унвонга сазовор бўлди. Унинг илмий тадқиқот натижалари тарих фанини илмий-

амалий ўрганишда кенг қўлланилмоқда.

С.Н.Турсуновнинг Миллий дастур талаблари асосида «В плену утопического мышления», «Шеробод тарихи», «Денов ёғ-экстракция заводи тарихи», «Иккинчи жаҳон уруши йилларида Шеробод меҳнаткашларининг жасорати», «Унутилмас жасорат» «Хаёлий фикрлаш асрида», «Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантириш йўлидаги уринишлар (1946-1965) ниятлар ва натижалар», «Ўзбекистон Республикаси мустақиллик йўлида», «Ўзбекистон иқтисодиётида аграр секторнинг ривожланиши ва муаммолари», «Сурхондарё тарих кўзгусида», «Термизий буюк сиймолар», «Термиз йилномаси», «Сурхондарё тарихи», «Ўзбекистон тарихи ва маданияти- Сурхондарё этнографияси», «Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш», «Шерободликлар», «Сурхондарё вилояти топонимлари», «Раҳбар маънавияти», «Сурхондарё вилояти номоддий маданияти, «Сюань-Дзань ва буддизм тарихига доир», «Жарқўрғон», «Денов», «Бойсун», «Хотира барҳаёт-Қадр мангу», «Сурхондарё-этнографик макон», «Маҳалла-мустақил юрт таянчи», «Миллий маънавиятимиз ва баркамол авлод тарбияси», «Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи», «Халқ ҳикматларининг баркамол авлод тарбиясидаги аҳамияти», «Шеробод

тарихидан лавҳалар”, “Шўрчи тарихидан лавҳалар”, “Сурхон воҳаси моддий маданияти тарихи”, “Сурхон воҳаси архитектураси: ўтмиш ва бугун”, “Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи”, “Бахшичилик буклет”, “Термизий алломалар”, “Ўзбек миллий кураши тарихи: анъаналари” рангли албом китоб, “Ўзбек миллий кураши тарихи: анъаналари”, “Ўзбекистон жанубий ҳудудларида маданий ва амалий санъат ёдгорликлари тарихи”, “Ўзбекистонда топонимик номлар ва уларнинг тарихи”, “Термизийларнинг илмий тафаккури”, “Имом Исо Термизий ва Термизий алломалар”, “Жаркўрғон тарихидан лавҳалар”, “Кумкўрғон тарихидан лавҳалар”, “Термиз шаҳри тарихи”, Термиз тумани тарихи”, “Бандихон тарихи”, “Қизирик тарихи”, “Сурхоннома”, Сурхондарё курувчилари тарихи”, “Шаҳид кетган қатағон қурбонлари-хотираси абадий (1920-1938 йиллар)”, “Ўзбекистон бахшилари жаҳон туризми нигоҳида”, “Сариосиё ва Узун тарихи”, “Бойсун баҳори” каби илмий тарихий монографиялари, “Сурхондарё тарихи”, “Сурхондарё этнографияси”, “Жаҳон тарихи” дарслик ва ўқув қўлланмалари ва 350 дан ортиқроқ илмий, услубий, ўқув, оммабоп мақолалар муаллифидир.

С.Н.Турсунов 2002 йил июлда Англиянинг Кембриж халқаро жамияти ва Англия Кембриж университети томонидан “XXI асрнинг машҳур 2000 олими” унвонига, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологиялар бошқармаси томонидан 2003 йил 27 январда “Сурхондарё тарихи”, 2004 йил 14 июнда “Ўзбекистон тарихи ва маданияти-Сурхондарё этнографияси”, 2010 йил 25 феврал “Сурхондарё – Этнографик макон”, 2011 йил 8 феврал “Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият

тарихи”, 2012 йил 22 февралда “Сурхон воҳасида моддий маданият тарихи”, 2013 йил 25 февралда “Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи (жанубий ҳудудлар мисолида)”, 2015 йил 24 февралда “Ўзбекистонда топонимик номлар ва уларнинг тарихи”, “Ўзбекистон жанубий ҳудудларида маданий ва амалий санъат ёдгорликлари тарихи”, 2017 йил “Сурхондарё вилояти экотуриزم салохияти”, 2021 йилдан “Боботепа-1”, “Боботепа-2” номли тасдиқланган давлат инновация грантлари совриндори. “Сурхондарё-этнографик макон”, Ўзбекистон жанубий ҳудудларида этномаданий жараёнлар, Ўзбекистон жанубий ҳудудларида моддий маданият мавзуларида инновацион дастурлар бўйича илмий тадқиқотлар олиб бормоқда ва ёш илмий тадқиқотчиларга раҳбарлик қилмоқда. Ҳозирги вақтда Англиянинг Кембриж халқаро биографик жамияти ва университети, Япониянинг Сока университети, АҚШнинг Бостон, Релиж, Франциянинг халқаро Археология-этнография институти билан ҳамкорликда илмий тадқиқотлар олиб бормоқда.

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич 2015-2024 йилларда Халқ депутатлари Сурхондарё вилоят Кенгаши депутати, “Меҳнат шухрат” ордени, Ўзбекистон мустақиллиги кўкрак нишони соҳиби ҳамдир.

Дўстим Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич 70 ёшингиз муборак бўлсин, олиб борилаётган илмий ижодингизга зафарлар ёр бўлсин, ҳамиша шогирдларингизга, оилангизга бош қош бўлиб олимлик даражангиз янада юксак даражаларга кўтарилсин.

Сизга ҳамиша ҳурмат билан Авазов Эргаш Хидирбердиевич.

УСТОЗ ҲАҚИДА СЎЗ

ПАРДАЕВ ТОШКЕНБОЙ РАЖАБОВИЧ

*Термиз давлат университети профессори,
тарих фанлари доктори (DSc)*

Устоз ҳақида сўз айтишнинг ўз масъулияти ва юки бор. Устоз Сайфулло Турсунов ҳақида ёзишда ҳам шу қоидага амал қилган ҳолда қўлимиздан келганича устоз фазилатларининг айрим жиҳатларини баён қилмоқчиман. Сайфулло Турсунов бу йил табаррук 70 ёшни қаршилайдилар. Устоз ана шу 70 йиллик умри давомида ҳаётда ва илмда кўп нарсаларга эришди. Ватан, эл-юрт, илм, ота-она, устоз ва шогирдлар ҳамда ўз яқинларига етарли даражада манфаат бера олди. Устоз Шеробод туманида оддий деҳқон Нарзулла бобо хонадонидан туғилганида у кишига Сайфулло исм қўйишгани ҳам бежиз эмас. Сайфуллоҳ сўзи арабчадан ўзбек тилига ўгирса, “Аллоҳнинг қиличи” деган маънони беради. Ҳадисларда таъкидланадики, “исмлар самодан туширилади ва тақдир исмларга боғлиқ бўлади” деб бекорга таъкидланган эмас. Чунки, Сайфулло Нарзуллаевич ҳам мана шу даврга қадар ҳар бир ишда илдамлик ва қиличдек кескирлик билан ҳаёт довонидан оша ўтиб келмоқда. Устоздан шогирд кўп нарсани ўрганади, устозга эргашади ва устоздек бўлишга ҳаракат қилади. Устоз Сайфулло Нарзуллаевичдаги шижоат, ўқтамлик, тиниб-тинчимаслик ҳислатлари ҳам кўпчилик орзу қиладиган фазилатлардан бири саналади. Устознинг бутун фаолияти қандайдир бир энергиянинг устида қурилгандек гўё. Устоз Сурхондарё тарихчилари орасида бугун отахон тарихчи,

тан олиб айтиш лозимки, Сурхондарё тарихи мактабининг асосчиларидан бири саналади.

Сайфулло Турсуновнинг устоз сифатидаги яна бир қойил қолиш керакки, у киши бир жойда қотиб қолишни ёмон кўради, ўзини ҳам, шогирдларини ҳам доимо ҳаракатга чорлайди. Шогирдлар сусткашлик қилса, аямайди. Бироқ, шундай бир бағрикенглиги борки, шогирдлар билан маслаҳатлашган ҳолда иш юритади. Менинг ёшим улуғ ёки менинг унвоним ва тажрибам катта деб кибрга берилмайди. Ҳатто талаба шогирди бўлсада, тўғри фикр берса, ўша фикрни қабул қилади. Бирор нарса ёзса, албатта, битта-иккита шогирдига бериб, ўз ишини ҳам таҳрир қилдиради, ўзининг мулоҳазасини обдон эшитади. Шу сабабдандирки, устознинг кабинети доим изланувчилар, шогирдлар, яна илм йўлида бирор янгиликка қўл урган бирор китоб ёки рисола ёзган ҳаваскорлар, ижод аҳли билан гавжум бўлади.

Сайфулло Нарзуллаевич ҳар бир маслаҳат сўраб келган инсонга чин юракдан ёрдам бергиси келади. Баъзан биз шогирдлар бирор манбага ёки китобга қийналиб қолсак, ўша манбани излаб бизга етказилади. Устозда яна бир катта ўрнатма оладиган жиҳат бор, бу ҳам бўлса устознинг собит иродаси. Устоз ўз ҳаёти давомида жуда катта кураш, илм йўлидаги машаққат, турли кўролмасликлар ва иддаоларни бошдан кечирди. Устоз фан номзодлиги ва

докторлик дипломларини қаттиқ курашлар натижасида қўлга киритди. Ҳар қандай қийин шароитда ҳам устоз таслим бўлган эмас, аксинча янгича мақсадлар йўлида катта шижоат билан олдинга ва фақат олдинга ҳаракат қилади. Балки, ана шу феъли, балки устознинг эришган муваффақиятларининг калитидир. Устоз маърузалар жараёнида ҳам талабаларга қотиб қолган усулда маъруза қилмайди, аксинча, қўлида доим бирор манба, ёки бирор газета ёки журналдан кўчириб олинган иқтибос, ривоят ёки ҳикмат билан машғулот ўтади.

Сайфулло Нарзуллаевич жамоат ишларида ҳам фаол ва тиниб-тинчимас, фидойи инсондир. Устоз бир қарасангиз вилоят ҳокимияти томонидан сўралган маълумотни тўплаётган, яна бир қарасангиз эса китобхонлик кечаси ёки бирор бир маърифий иш билан банд бўлганлигининг гувоҳи бўласиз. Устознинг яна бир муҳим фазилати шуки, у кишининг муомала маданияти, Сайфулло Нарзуллаевич одамлар қадрини, ўрнига қўя олган инсон. Устоз муомалада ҳаммага ёшига, савияси ва дунёқарашига қараб муносиб муомала билан ёндашади, ҳеч қачон кибр-ҳавога берилмайди.

Устоз Сайфулло Турсунов узоқ йиллар университетда юқори лавозимларда ишлади. Жумладан, оддий ассистентликдан университет ректорлигигача бўлган ҳаёт йўлини босиб ўтди. Илм йўлида ҳам ана шундай довлонларни забт этди. Бугунги кунда устоз тарих фанлари доктори, профессор, Турон фанлар академиясининг академиги.

Сайфулло Турсунов ўзининг қирқ йиллик илмий фаолияти давомида 2 та дарслик, 10 та ўқув қўлланма, 30 дан ортиқ монография, ўнлаб рисоалар 500 га яқин илмий ва илмий-оммабоп мақолалар эълон қилди.

Айниқса, Сурхондарё тарихи, Сурхондарё этнографияси ҳамда Термизий алломалар меросини ўрганиш борасида самарали ижод қилиб, маънавиятимиз хазинасини бойитишга ўзининг муносиб улушини қўша олди. Сайфулло Нарзуллаевич ҳозирги кунга қадар уч нафар тарих фанлари доктори, 40 га яқин тарих фанлари номзоди ва тарих фанлари бўйича фалсафа докторларига илмий раҳбарлик қилди.

Сайфулло Нарзуллаевич Термиз давлат университети ҳузуридаги тарих фанлари ихтисослигидан очилган Илмий кенгашнинг ташаббускори ва асосчисидир. Бундан ташқари Сурхондарё вилояти ҳудудий инновация фаолияти ва технологиялар трансфери маркази раҳбари, Сурхондарё: Илм ва тафаккур журналининг бош муҳаррири, Вилоят прокуратураси, Ички ишлар бошқармаси Вилоят “Маҳалла” ва “Нуроний” жамғармасининг фаол мутахассиси, Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси Сурхондарё вилояти бўлими бошлиғининг ўринбосари сифатида фаолият олиб бормоқда. Устоз ана шундай улуг ишларни амалга оширганлиги одамохунлиги, юксак маданияти ва фидойилиги туфайли қаерга борса, иззат-ҳурмат билан кутиб олинadиган мунаввар инсон саналади. Устоз ибратли оиланинг бошлиғи сифатида беш нафар ўғил-қизларнинг падари-бузруквори ҳамда ўн олти нафар невараларнинг сеvimли бобожони саналади. Устознинг фарзанд ва неваралари устозга монанд руҳда тарбияланган, эл-юрт корига ярайдиган, ўз касбининг усталари ва одамохун инсонлар бўлиб етишган.

Айниқса, устоз Сайфулло Турсунов ўзининг шу пайтгача ўтган умри давомида эришиши лозим бўлган барча марраларга эриша олган ва юксак довлонларни забт этган олим ва мураббий ҳамда фидойи инсондир.

БИЛИМДОН ОЛИМ, ДИЛКАШ МУРАББИЙ

ҒАФФОРОВ ШОКИР САФАРОВИЧ

*Шароф Рашидов номидаги
Самарқанд давлат университети
Ўзбекистон тарихи кафедраси
профессори, тарих фанлари доктори*

ИРИСҚУЛОВ ОЛИМЖОН ЖАҲОНГИРОВИЧ

*Шароф Рашидов номидаги
Самарқанд давлат университети
Ўзбекистон тарихи кафедраси
доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD).*

Термиз давлат университети мамлакатимиздаги етакчи илмий-маърифий марказлардан ҳисобланади, унинг бағридан етишиб чиққан мутахассислар орасида давлат ва жамоат арбоблари, таниқли шоиру адиблар ва забардаст олимлар бўлиб, улар жамиятимиз интеллектуал салоҳиятини янада оширишда муносиб хизматлари билан абадиётга дахлдордир.

Янги Ўзбекистонда олиб борилаётган тизимли ислохотлар туфайли бу даргоҳнинг довуғи жаҳон узра янада ошди ва бу даргоҳни битириб, турли соҳаларда фаолият юритаётган малакали мутахассислардан бир қанчаси ватанимиз истиқболи учун ифтихор туйғуси билан меҳнат қилишиб, тараққиётимизга муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар. Шундай мутахассислардан бири тарихчи-этнограф олим ва педагог мураббий Сайпулла Нарзуллаевич Турсуновдир.

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич 1956 йил 10 майда Сурхондарё вилоятида

туғилган. Ўрта мактабни тамомлагандан сўнг 1977 йили М.Т.Ойбек номи Термиз педагогика институти тарих ва жамиятшунослик йўналишини имтиёзли тамомлаган. 1977 йил август-декабрь ойларида Шеробод туманидаги 28-сон умумий ўрта таълим мактабида тарих-жамиятшунослик фани ўқитувчиси бўлиб ишлаган.

Сайпулла Нарзуллаевич Турсунов 1978 йил январдан бошлаб Термиз Давлат педагогика институтида ўқитувчи, катта ўқитувчи, 1996 йилнинг февралдан Термиз давлат университети тарбиявий ишлар бўйича проректори, 1997 йил январидан 2002 йил январигача университет маънавий-маърифий ишлар бўйича I-проректори вазифасида ишлаган. 2002 йилдан “Жаҳон тарихи” кафедраси мудир, 2010 йил 18 февралдан Сурхондарё вилояти ҳудудий инновация фаолияти ва технологиялар трансфери маркази раҳбари.

Сайпулла Нарзуллаевич Турсунов

ташкilotчи раҳбар бўлиш билан биргаликда тарих ва этнография соҳасида Республикада кўзга кўринган олим сифатида ўзининг илмий мактабига эга ҳисобланади. Сайпулла Нарзуллаевичнинг олим бўлиб шаклланишида Термиз давлат университети, Ўзбекистон фанлар академияси Тарих институти ва Самарқанд давлат университетининг хизмати катта. Сайпулла Нарзуллаевич йирик олимлар Р. Аминова, Х. Зиёев, А.Асқаров, К. Шониёзов, Д.Алимова, М.Жўракуловлардан ҳам илм сирлари бўйича маслаҳатлар олди ва профессор олим сифатида шаклланди.

Сайпулла Нарзуллаевич Турсунов 1985 йилда “Ўзбекистонда янги шаҳарларнинг ижтимоий иқтисодий тарихи” мавзусида тарих фанлари номзодлиги, 1995 йил майда “Ўзбекистон иқтисодиётида аграр секторнинг ривожланиши: муаммолар ва натижалар (1946-1965 й.й)” мавзусида тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертацияларни ёқлаган. 1999 йилда профессор, 2012 йил 6 майда Турон фанлар академияси Академиги илмий унвонини олган. Унинг илмий тадқиқот натижалари тарих фанининг илмий-амалий жиҳатларини ўрганишда кенг қўлланилмоқда.

С.Н.Турсуновнинг Миллий дастур талаблари асосида “Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантириш йўлидаги уринишлар (1946-1965) ниятлар ва натижалар”, “Ўзбекистон Республикаси мустақиллик йўлида”, “Ўзбекистон иқтисодиётида аграр секторнинг ривожланиши ва муаммолари”, “Сурхондарё тарих кўзгусида”, “Термизий буюк сиймолар”, “Термиз йилномаси”, “Сурхондарё тарихи”, “Ўзбекистон тарихи ва маданияти-Сурхондарё этнографияси”, “Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш”, “Шерободликлар”, “Сурхондарё вилояти топонимлари”, “Раҳбар маънавияти”, “Сюань-Дзань ва буддизм тарихига доир”, “Жарқўрғон”, “Денов”, “Бойсун”, “Хотира барҳаёт-Қадр мангу”, “Сурхондарё-этнографик макон”, “Маҳалла-мустақил юрт таянчи”, “Миллий маънавиятимиз ва баркамол авлод тарбияси”,

“Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи”, “Халқ ҳикматларининг баркамол авлод тарбиясидаги аҳамияти”, “Шеробод тарихидан лавҳалар”, “Шўрчи тарихидан лавҳалар”, “Сурхон воҳаси моддий маданияти тарихи”, “Сурхон воҳаси архитектураси: ўтмиш ва бугун”, “Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи”, “Термизий алломалар”, “Ўзбек миллий кураши: тарихи ва анъаналари” рангли албомъ китоб, “Ўзбек миллий кураши тарихи: анъаналари”, “Ўзбекистон жанубий ҳудудларида маданий ва амалий санъат ёдгорликлари тарихи”, “Ўзбекистонда топонимик номлар ва уларнинг тарихи”, “Термизийларнинг илмий тафаккури”, “Имом Исо Термизий ва Термизий алломалар”, “Жарқўрғон тарихидан лавҳалар”, “Қумқўрғон тарихидан лавҳалар”, “Термиз шаҳри тарихи”, “Фрондан келган хатлар”, “Табиат, инсон, тафаккур”, “Ватан йўлида фидойи жонлар”, “Бахши” буклет, “Бандихон”, “Қизирик тарихи”, “Термиз тумани тарихи”, “Шаҳид кетган қатағон қурбонлари - Хотираси абадий” каби илмий тарихий монографиялари, “Сурхондарё тарихи”, “Сурхондарё этнографияси”, “Жаҳон тарихи” каби дарслик ва ўқув қўлланмалари ва 350 дан ортиқроқ илмий, услубий, ўқув ҳамда оммабоп мақолалари чоп этилган.

С.Н.Турсуновнинг бевосита раҳбарлигида “Сурхондарё тарихи”, “Сурхондарё фан ва технологияларни ривожлантириш Маркази”, “Сурхондарё вилояти ҳудудий инновация фаолияти ва технологиялар трансфери маркази” раҳбари, бевосита унинг ташаббуси билан Олий Аттестацияси комиссиясининг рўйхатидан ўтган “Сурхондарё: илм ва тафаккур” илмий журнали ташкил этилди. Сайпулла Турсунов ушбу журналнинг бош муҳаррири вазифасида фаолият юритиб келмоқда.

С.Н.Турсунов 2002 йил июлда Англиянинг Кембриж халқаро жамияти ва Англия Кембриж университети томонидан “XXI асрнинг машҳур 2000 олими” унвонига сазовор бўлди. Турсунов

Сайпулла Нарзуллаевич Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Фан ва технологиялар бошқармаси томонидан 2003 йил 27 январда “Сурхондарё тарихи”, 2004 йил 14 июнда “Ўзбекистон тарихи ва маданияти - Сурхондарё этнографияси”, 2010 йил 25 февраль “Сурхондарё – этнографик макон”, 2011 йил 8 февраль “Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи”, 2012 йил 22 февралда “Сурхон воҳасида моддий маданият тарихи”, 2013 йил 25 февралда “Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи (жанубий ҳудудлар мисолида)”, 2015 йил 24 февралда “Ўзбекистонда топонимик номлар ва уларнинг тарихи”, “Ўзбекистон жанубий ҳудудларида маданий ва амалий санъат ёдгорликлари тарихи”, 2017 йил “Сурхондарё вилояти экотуриزم салохияти”, 2021 йилдан “Боботепа-1”, “Боботепа-2” номли тасдиқланган давлат инновация грантлари совриндори, бундан ташқари “Сурхондарё-этнографик макон”, “Ўзбекистон жанубий ҳудудларида этномаданий жараёнлар”, “Ўзбекистон жанубий ҳудудларида моддий маданият” илмий йўналишларида инновацион дастурлар бўйича илмий тадқиқотлар олиб бормоқда ва ёш илмий тадқиқотчиларга раҳбарлик қилмоқда. Ҳозирги вақтда Англиянинг Кембриж халқаро биографик жамияти ва университети, Япониянинг Сока университети, АҚШнинг Бостон, Релиж, Франциянинг халқаро Археология-этнография институти билан ҳамкорликда илмий тадқиқотлар олиб бормоқда.

С.Н.Турсунов илмий ва маънавий ҳаётида ёш тадқиқотчиларга ибрат бўлиб келмоқда, ташаббускор, изланувчан, янги инновацион технологияларни жорий этишда ташаббускор устоз сифатида танилди.

Тарихчи-этнограф олим С.Н.Турсунов ўзининг кўп йиллик тадқиқот фаолиятида Ватанимизнинг этник ва маданият тарихидан гувоҳлик берувчи бой манбаларни тўплашга эришди. Фан учун қимматли бўлган бу манбаларни кунт билан ўрганган олим, юртимиз музофотларида, хусусан, Сурхон воҳасида содир бўлган этнография, фольклор ва миллий маданият туб, маҳаллий негизда меросий равишда вужудга келганлиги исботлаб беришга эришди. Бундан келиб чиқадики С.Н.Турсуновнинг мамлакатимиз тарихини яратишдаги муносиб хизматлари салмоқлидир. Унинг яратган асарлари ҳар доим Ватан ифтихори билан сугорилган, маънавий етуклик билан алоҳида ажралиб туради. Унинг илмий педагогик фаолиятини ўзига хос камтаринлиги, билимдонлиги, одамохунлиги, ҳар қандай шароитда қалби поклиги сингари илғор анъанавий фазилатлар беаб туради.

Биз тарих фанлари доктори, профессор, ёшларнинг дилкаш мураббийси Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич таваллудининг 70 йиллиги билан уни самимий табриклаймиз.

Мўътабар Тарихчи-этнограф олимга соғлиқ-саломатлик, узоқ-умр тилаймиз. Илмий-педагогик ишларида муваффақиятлар ҳамиша ёр бўлсин. Ватанимиз илм-фанининг ривожини йўлидаги фаолияти баракали ва самарали бўлсин.

СУРАТ ВА СИЙРАТИГА ЧИЗГИЛАР

РЎЗИҚУЛ МУСТАФОҚУЛОВ

*Термиз давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди*

ШАРИФ ЁҚУБОВ

*Термиз давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди*

Биз ҳамиша ҳам қувончли, бахтиёр дамларнинг гувоҳи бўлавермаймиз. Гоҳи-гоҳида кўнгилга оғриқ соладиган, қандайдир малол келадиган ҳолатларга ҳам юзма юз келамиз. Ҳар бир одам ҳаёт имтиҳонларидан яхши ўтмоқ учун, мазмунли умр кечирмоқ, эл-юртга манфаатли насл-ворислар, ўзидан яхши ном қолдирмоқ учун уринади, изланади, ўқийди ва ишлайди. Ана шундай қилсагина, киши ҳаётнинг мазмунини, яшамоқ маъносини ақли етганча қадрлайди. Бу манзил англамоққа қадар бўлган йўл ҳам яқин бўлмагани каби, уни босиб ўтиш ҳам осон эмас.?

Ҳа “Инсон ҳаёти ҳеч маҳал бир маромда кечмайди. У яшаркан, гоҳи текисликдан, гоҳида эса чағир тошли йўллардан, баъзида ақлни шоширадиган чигал манзиллардан ўтишига тўғри келади. Буларнинг барисини жамлаб, фоний дунёнинг синов-имтиҳонлари дейишади. Ҳақиқатан ҳам шундай. Бу дунёда ҳеч бир одамга

бамайлихотир яшамоғи учун текис, равон йўллар тайёрлаб қўйилган эмас. Бинобарин, тайёрлаб қўйилмайди ҳам”.

Бу ҳаёт қонуни. Одам фарзанди буларга бардош бериши, чидаши керак. Такдири илоҳийдан одамга сабр-тоқат, ирода ато этилган. Гоҳида машаққатлар, қийинчиликлар ортидан бахт жилмайиб турганини унутмаслик, умидсизликка тушмаслик керак экан.

Шундай ҳаётнинг ширин ва аччиқ дамларини енгиб ўтган инсон Термиз давлат университетининг профессори, тарих фанлар доктори Сайфулло Турсунов бўлади. Бўлажак олим Шеробод туманида 1956 йилнинг 10 майида таваллуд топди. У тенгдошлари қатори оддий мактабнинг оддий ўқувчиларидан бири сифатида ўқишни аъло баҳоларда тугатди. 1977 йили М.Т.Ойбек номи (ҳозирги Термиз давлат университети) педагогика институти тарих ва жамиятшунослик йўналишига ўқишга кирди ва уни имтиёзли диплом билан

тамомлади. 1977 йилнинг август-декабрь ойларида Шеробод туманидаги 28-умумий ўрта таълим мактабида тарих-жамиятшунослик фани ўқитувчиси бўлиб ишлади.

Сайпулла Нарзуллаевич Турсунов 1978 йил январ ойидан бошлаб М.Т.Ойбек номи Термиз Давлат педагогика институтида ўқитувчи, катта ўқитувчи, 1996 йилнинг февралдан Термиз давлат университети тарбиявий ишлар бўйича проректори, 1997 йил январидан 2002 йил январигача университет маънавий-маърифий ишлар бўйича I-проректори вазифаларида фаолият кўрсатди. 2002 йилдан “Жаҳон тарихи” кафедраси мудири, 2000-2001 йиллар университет ректори, 2014-2024 йиллар вилоят депутати бўлиб сайланди, 2010 йил 18 февралдан буён Сурхондарё вилояти ҳудудий инновация фаолияти ва технологиялар трансфери маркази раҳбарлигини олиб бормоқда.

1985 йилда “Ўзбекистонда янги шаҳарларнинг ижтимоий иқтисодий тарихи” мавзусида тарих фанлари номзоди, 1995 йилнинг майида “Ўзбекистон иқтисодиётида аграр секторнинг ривожланиши: муаммолар ва натижалар (1946-1965 й.й)” мавзусида тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертацияларини ёқлади. 1999 йилда профессор, 2012 йил 6 майда Турон фанлар академияси Академиги. Унинг илмий тадқиқот натижалари тарих фанининг илмий-амалий жиҳатларини ўрганишда кенг қўлланилмоқда.

Сайфулло Турсуновнинг бевосита раҳбарлигида “Сурхондарё тарихи”, “Сурхондарё фан ва технологияларни ривожлантириш Маркази”, “Сурхондарё вилояти ҳудудий инновация фаолияти ва технологиялар трансфери маркази” раҳбари, бевосита унинг ташаббуси билан Олий Аттестацияси комиссиясининг рўйхатидан ўтган “Сурхондарё: илм ва тафаккур” илмий журналининг ташкил этди ва журналнинг бош муҳаррири вазифасида фаолият юритиб келмоқда. Унинг бу ташаббускорлиги илмий тадқиқотчиларнинг илмий ишларига йўл очиб берди.

Сайфулло Турсуновнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти билан яқиндан танишганим 1983 йиллар бўлса керак. Мен олимнинг ҳаёти ва илмий-ижодий иш фаолиятини зимдан кузатиб келаман. Гапнинг очиғи бу олимни тиниб-тинчимайдиган, эринмайдиган, эл хизматидан, чарчамайдиган ва “илм йўлида тўхтаб қолмайдиган, эл дардини айта оладиган инсон деб биламан. Сайфулло Турсуновнинг ижодий фаолиятини куз олдимга келтирсам шоир, Болта Ёриевнинг бир шеъри ёдимга тушади. У шеър айнан, шу олимга бағишлаб ёзилгандай.

Ҳайбатли қоялар-бардоши азим

Ва тоғлар таҳсинин олган одамлар,

Мен сизга суяндим, сизга суяндим,

Юксак-юксакларга талпинган дамлар.

Олим ижод оламининг нурли юксакликларига талпинган дамларида қоядек бардошли, тоғлар виқорини олган одамларга суянганлигидан далолат беради.

Мана шу куч-қувват туфайли барча қийинчиликларни меҳнат ва ҳаракат билан енгиб ўтди. Кундузни кечага, кечани кундузга улаб, уйкуга кул бўлмади, келажакка ва ҳақиқатнинг қарор топишига ишонч руҳи, ҳалоллик билан илмга интилди, илм йўлидаги барча режаларини ойдин йўлга олиб чиқди.

Домла билан бир суҳбатимизда “Бу дунёда ҳар бир одам бахтли бўлмоқни ва дориламон яшаб ўтмоқ бахтини сабр бардош билан енгиб ўтиши керак. Инсонга бу бахт атиги бир мартагина тухфа этилади. Жоним-танам билан иштаманки, шу қутлуғ тухфа ҳеч қачон увол бўлмасин”-дейди Сайфулло Турсунов.

Илм йўлига қадам қўйган кундан бошлаб Сайфулло Турсунов ўтган давр мобайнида байрам кунлари ҳам, дам олиш чоғларида ҳам вилоят олий ўқув даргоҳларида, касб-ҳунар коллежларида ва лицейларида ҳамда техникумларида маҳалла, мактабларда бўлиб, қизиқарли ва ранг-баранг мавзуларда маърузалар ўқийди, суҳбат, учрашувлар ўтказди. Бундай бошқаларнинг бахтини ўз бахти деб қабул қилиш, ўзгалар дардига холислик билан шерик бўла билиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди.

Дарҳақиқат, Сайфулло Турсуновнинг бўш вақти йўқ, У ёки бу муносабат, масала, муаммо билан кунига унинг қабулига йигирма-ўттизлаб устоз-шогирдлари, магистру докторантлар келиб кетади. Албатта, шунча одамга ёруғ юз билан қараб, илиқ сўз айтиб қарши олиш, уларни тинглашнинг ўзи бўлмайди. Бунинг учун кишида меҳр, одамохунлик, одамгарчилик, олимлик ишига муҳаббат, сабр-бардош бўлмоғи лозим. Қадрдонлари Сайфулло Турсуновнинг инсонийлик муомала маданиятидан хурсанд, офарин айтиб қайтишади. Домла айрим ҳолларда уйига ҳорғин бўлиб қайтади. Айниқса, ёшларнинг унутилмас, умр бўйи ёдда сақланиб қоладиган савоб ишлари унинг қалбини тоғлардек даст кўтаради. Олим ўзига талабчан, қаттиққўл баробарида сўз ва қаламни азиз тутди, вақти келиб, қалам ва сўз уни элга танитди, ва эъзозда ҳаёт кечиради.

-Мен ниманики ўрганган бўлсам, англаган бўлсам, бунинг учун энг аввало ҳаётдан, ўрта мактаб улуғ муаллимларимдан, сўнгра эса олий даргоҳ устозларимдан миннатдорман,-дейди Сайфулло Турсунов, - қўлимга қалам тутиб, элимизнинг яхши кунларини, саодатманд онларини қоғозга тушираётганимдан, янгиликларни элга хабар қилаётганимдан хурсандман, шу нарса менга ҳамиша кучкуват, қанот бағишлаб келади. “Ҳаётнинг” синов ва имтиҳонларидан ёруғ юз билан ўтиб келаётганимга, кутлуғ 70 ёшга кирганимга шукроналар қиламан, Яратганнинг инояти билан унутилмас кунлар билан юзма-юз бўлиб турганимдан бахтлиман.

Ҳа, раҳбар-ташкилотчи, олим-ижодкор, устоз-мураббийнинг қаламига мансуб асарлари ва мақолаларини номма-ном санамоқчи бўлсак, ўн вараққа ҳам жой бўлмайди. Шу муносабат билан мен уларни лўнда қилиб айтиб ўтаман. С. Турсуновнинг 50 йиллик илмий-ижодий фаолиятини ва муборақ 70 ёшини 100 га яқин ҳар хил номдаги дарсликлар, илмий-назарий, амалий қўлланмалар, рисоалар, 800 га яқин илмий мақолалар олим деган номини безаб

турибди. Олимнинг 4 нафардан зиёд фан доктори, 42 нафар фан номзоди ва (PHD)доктори шогирдлари етиштириб устоз деган улуғ бахтига муяссар бўлди.

Олим-ижодкор қаламига мансуб айрим асарлари, илмий, мақолалари танқидга учраб турганлиги ҳам бор гап. Танқидлар ҳаққоний, илмий-холисона бўлса, кўнглинг тоғдек кўтарилади. Аммо айрим танқидлар бўладики, ғаразли, илм йўлини тўсувчи, муаллифни сингдириш мақсадли мақолалар ҳам бўлди, булар Сайфулла Турсуновнинг ижодини бугиб қўёлмади.

Мен чекка бир қишлоққа меҳмон бўлиб бордим. Давра гавжум. Суҳбатдошлардан бири Сайфулла Турсуновнинг “Шерободликлар” китоби ҳақида сўз очилиб қолди. Суҳбатдошларимиздан бири,; Мен ушбу китобни ўқиб чиқдим. Китобга қишлоғимиздан бир зиёлининг исми-шарифи китобга киритилмабди. Мен муаллифнинг хатосини тўғрилаш мақсадида Термиз давлат университетининг тарих факультетига бордим. Домлани сўрадим. Шогирдларидан бири кафедрасига олиб бориб, мени домлага таништирди.

Салом-аликдан сўнг, домла “Сиз катта хатога йўл қўйибсиз. Қишлоғимиздан бир одамнинг исми-шарифини китобингизга киритмабсиз”-дедим. Домла мендан кечирим сўраб,” “-Эҳ, ҳа, биз хатога йўл қўйибмиз. Албатта, кейинги китобимизга киритамиз” деб мулоимлик билан жавоб берди ва шогирдларига акани таксига чиқариб қўйинглар, деб домла шогирдига такси пули ҳам берди. Суҳбатдошим олимнинг қандай маданиятли одамгарчилигига қойил қолиб, миннатдорчилигини ифодалаб беролмади. Мен гўё шу китобнинг муаллифидек хурсанд бўлдим. Мен сал кам 40 йил Сурхондарё вилояти халқ оғзаки ижоди намуналарини уйма-уй, қишлоқма-қишлоқ юриб, ёзиб олдим. Уни таҳлил қилдим, нашр эттирдим. Унинг машаққатларини яхши биламан.

Яна бир суҳбатимизда “Ҳар бир ўтган кунимга шукур қилиб, осуда тонг отганида Яратганга беҳисоб шукроналар айтаман. Соғ-саломат уйғонганим учун яратганга

хамду-санолар қиламан. Элим, юртим келажаги хизматиданлигимдан беҳад хурсанд бўламан”. Биламизки, инсонга берилган энг улуғ неъмат-ақлдир. Ақл талабига амал қилмаган кишининг иши чаппа кетиши тайин гап. дейди Сайфулло Турсунов.

Мен ҳаётим давомида нимагаки эришган бўлсам, бунда садоқатли умр йўлдошим Салимахоннинг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Шодлигимни биргаликда баҳам кўрган, қийин пайтларда менга далда берган, шунча фарзандлар (3-нафар ўғил 2-нафар қиз)нинг отаси деган улуғ бахтини ҳадя қилди. Бу ажойиб инсон олдида бир умрга қарздорман. 50 йилдирки, топганимизни ўртага қўйиб, аҳил-иноқликда яшаб келяпмиз.”

Сиз устозни ҳеч қачон ёлғиз кўрмайсиз.

Ҳамиша дўст-биродарлари, шогирдлари қуршовида бўлади. Кимнинг қариндош-уруғлари, қиёматлик дўсту-биродарлари, устозлар-у шогирдлари кўп деса, мен албатта Сайфулло Турсунов деб жавоб бераман.

Сайфулло Нарзуллаевич! Сиз эндигина камолот ёшига етган, айна кучга тўлган, ҳаётий тажрибалар билан бойиган 70 ёшингиз билан барча дўсту ўртоқларингизга кўшилган холда сизга сиҳат-саломатлик, туганмас илҳом ва ижодий муваффақиятлар тилайман, касбдош!

Мен мақолани ушбу фикрим билан якунлашни маъкул топдим. Сайфулло Турсунов илм йўлида эгилган бўлиши мумкин, аммо синмади. Пўлат эгилади, аммо синмайди. Ит ҳураверади, карвон ўтаверади.

ИЛМДАН САОДАТ ТОПГАН ОЛИМ

ХАСАНОВ АКРАМ МУМИНОВИЧ

*Қаршии давлат университети Ўзбекистон
тарихи кафедраси профессор, тарих
фанлари доктори*

Марказий Осиё - дунё цивилизациясининг қадимий маконларидан бири, барча илмий тадқиқотлар бу ҳудудда бир неча минг йил олдин дастлабки ўтроқ ҳаёт тарзи шаклланиб, деҳқончилик, хунармандчилик ривожланган, қўрғонлар, обод қишлоқ ва шаҳарлар қуриш, каналлар қозиш ривожланиши, замину- замон гардиши, собит сайёралар ҳаракати, диний тасаввурлар ҳақидаги илмий шаклланишдан гувоҳлик беради.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон халқи ўзининг ана шу қадимий тарихи бор бўйи билан, ҳолисона англаб етиш, улуғ аждодларимизнинг қолдирган меросини чуқур ўрганиб, дунёга ошкора этиш имкониятларига эга бўлди ва ҳозиргача эътиборга лойиқ қатор илмий ишлар амалга оширилди.

Ана шу қутлуғ ишни амалга оширишда меҳнати синган истеъдодли ва маҳсулдор олимлардан бири Сайфулла Нарзуллаевич Турсуновдир.

Олимлардан бири шундай деган эди: “Тарихий матнни ўрганиш - тарихни тирилтириш ва қайта яшаришидир”. Дарҳақиқат, тарихни ўрганиш ва ўргатиш уни жонлантириш билан баробар. Сайфулла Нарзуллаевич тарихимизга қайта ҳаёт бағишлашга ўз ҳиссасини қўшаётган ана шундай олимлардан бири - фидойи, олийжаноб инсон.

Сайфулла Нарзуллаевич ўзининг онгли ҳаётини илм - фанга бахшида қилар экан, қадимги даврдан бугунги кунгача бўлган

Сурхон воҳаси моддий ва номоддий маданий мероси, воҳа этнологияси, маданияти тарихи бўйича монография, рисола, дарслик, ўқув қўлланмалар яратди. С.Нарзуллаевич қизғин илмий педагогик изланишдан бир нафас ҳам тўхтаган эмас. У Сурхондарё вилоятининг фарзанди. Улуғ адиб Огаҳий, “Ватанни севиш ўз ўлкасини севишдан бошланади”, - деган эди. Алломалар ва юзлаб Термизийларни дунёга етиштириб берган Сурхондарё воҳасининг шон-шухрати ҳақи - ҳурмати устозимиз ўзининг илмий салоҳияти, куч - қувватини таваллуд топган заминига сарфлаб келмоқда.

Устознинг устозлик фаолияти, докторлик диссертацияси ёқлаган шогирдлари Қобулов Эшболта Атамуродович, Пардаев Тошкенбой Ражабович, Турсунов Нурилло Нарзуллаевичлар саналади. Фан номзоди, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ни С.Турсунов раҳбарлигида ҳимоя қилганлар. Адашмасам, ҳозиргача 40 тадан ошди. У киши менинг номзодлик диссертациямни ҳимоя қилиш жараёнида ҳам, докторлик диссертацияси ҳимояси жараёнида ҳам мени қўллаб-қувватлаб, ўз йўл йўриқларини кўрсатган. 2008 йил 28 мартда ЎзМУда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиш жараёнида етакчи ташкилот Термиз давлат университети белгиланган эди. Етакчи ташкилотдан ўтиш учун ТерДУга борганимда, у киши ўзи университет дарвозаси олдига ўзи чиқиб кутиб олган эди.

Кафедрагача олиб кириб (у киши Жаҳон тарихи кафедраси мудир эдилар) барча профессор – ўқитувчи устозлар билан таништириб, сўнгра диссертациямга тақриз ҳам берган эдилар (у пайтда ЎЗМУ илмий кенгашига аъзо эдилар). Сўнгра 2021 йил 16 декабрдаги Қарши давлат университети ҳузуридаги, илмий кенгаш асосидаги бир марталик илмий кенгашда докторлик диссертацияси ҳимоясида кенгашни олиб борган эдилар. Устоз бир нечта халқаро ва республика миқёсидаги конференцияларни жуда аъло даражада ташкиллаштириб келадилар. Биринчи “Бойсун баҳори” халқаро фестивали ва унинг доирасида ўтказиб келинаётган конференцияларни эслаш kifоядир.

Қарши Давлат Университетида ҳам ўтказилаётган конференцияларда доим фаол иштирок этиб, ўзининг бир-биридан қизиқарли маърузалари билан конференция қатнашчиларини олқишларига, қизиқишларига сабабчи бўлиб келади.

Илмдаги жонкуярлиги. Эртадан кечгача ижод билан банд. Унинг Сурхондарё тарихи, Сурхондарё этнографияси, Тарихий ўлкашунослик, Шарқ алломаларининг илмий мероси каби ўқув кўлланмалари, Ўзбекистон Жанубий ҳудудларида маданий ва амалий санъат ёдгорликлари тарихи, Ўзбекистонда топонимик номлар ва уларнинг тарихи, Имом Абу- Исо-ат Термизий ва Термизий алломалар, Сурхондарё вилоятининг туризм салоҳияти, Қизирик тумани тарихи, Термиз шаҳри тарихи, Қумқўрғон тарихидан лавҳалар, Оила – маънавиятида аёл-она бебаҳо гавҳар, Фронтдан келган ҳатлар, Миллий халқ оғзаки ижодида бахшичилик санъатининг юксалиши, Ўзбекистон бахшилари жаҳон

туризми нигоҳида, Сурхондарё, Бойсун баҳори халқаро фольклор фестивали туризми салоҳияти, Сурхондарё вилояти жой номлари изоҳли луғати каби монографияларида устоз С. Турсунов Ўзбекистон тарихи, Этнология, Халқларнинг этник шаклланиши, маданий мероси ва тарихий жараёнларини илмий асосда тадқиқ этди. У кишининг барча асарлари Ўзбекистон тарихининг, хусусан Сурхондарё воҳаси тарихининг турли даврларига бағишланган. Дарсликлари асосида бир неча авлод тарих ва маданиятимизни ўрганиб келади.

Тилакларим. Устоз С.Нарзуллаевич ҳақида шуни алоҳида таъкидлаб айтишим лозимки, ТерДУ, ТерПИ ва бошқа филиалларда фаолият кўрсатаётган профессор- ўқитувчилар, тарих йўналиши магистр ва талабалари, докторантлар у кишига ҳавас билан шаклланмоқда ва шу руҳда тарбияланмоқда. Устоз ёш тарихчилар учун ёрқин маёқ вазифасини ўтаб келмоқда. Ушбу йўлда ҳеч чарчамасинлар.

Устоз ҳар доим ғайрати, шижоати, зиёли, ҳавас қилса арзийдиган инсон. Термиз Давлат Университетида оддий ўқитувчидан, университет ректори, профессор даражасига эришган олимдир. У ҳар бир ишига талабчан.

Мен улуғ устозни 70 ёшлари билан табриклаб, у кишини етмишдан ошиб, саксондан сакраб, тўқсон билан тўқнашиб, юз билан юзлашиб, ҳар доим ишга чанқок ёшларни йўлчи юлдузи бўлиб қолишини тилайман. Устозга яратгандан мустаҳкам соғлиқ, баракали илмий фаолият тилаб қоламан.

АЛПОМИШ ЮРТИНИНГ АЛП ОЛИМИ

ФАХРИДДИН РАХМОНОВ

*Қарши давлат университети
профессори, тарих фанлари
доктори (DSc).*

*Илм ўрганишлар, билим ва илмда хотиржамлик,
садоқат бор, ўргатувчига тавозеда бўлинлар.
Ҳадисдан*

Ўзбекларда “Илм билан шуғулланиш – игна билан қудуқ қазиш билан баробар” деган пурҳикмат нақл мавжуд. Сабр-тоқат билан тинимсиз меҳнат қилаётган инсонлар қалбида халқимиз, айниқса ёшлар маънавиятини ошириш, Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини мустаҳкамлаш истаги ниҳоятда кучли. Бутун умрини илм-фан равнақиға, тақдим этилган ва тарбия соҳаси самарадорлигини оширишға бағишлаган фидойи олимларимиз билан қанчалик фахрлансак арзийди.

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Мен доимо зиёли, олим, ижодкор одамлар билан суҳбатлашишға интиламан ва бундай мулоқотларни ҳамиша соғинаман. Нега десангиз, олимлик Аллоҳ нури тажассум этган улуғ бир мартаба. Бу мартабадан жамиятнинг бутун вужудига зиё таралади. Олимларнинг суҳбатидан инсон ўзига маънавий бойлик олади, қалб кенгликларини, тафаккур теранлигини ҳис қилади. Шу боисда бундай инсонлар билан учрашиб турганимда уларни ҳуш кайфиятда, бардам ва тетик, юз кўзларидан нур ёғилиб турганини кўрганимда ҳамиша чуқур мамнуният ҳиссини туяман”.

Бугун, устозимиз Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич ардоқли фарзандлар, суюкли

невара-ю, чеваралар оғушида улуғ 70 ёшни қаршиламакдалар. Агар устоз билан бир бор суҳбатлашган инсон устознинг меҳрумуҳаббати, муомаласига мафтун бўлади, ва бу дилкаш учрашувни умрбод эслаб юради. Устознинг самимийлиги, одамийлиги, камтарлиги барчани лол қолдиради. Бундай обрў-эътиборни йиллар давомида сақлаб қолиш, шогирдлар меҳрига сазовор бўлиш осон эмас. Нафақат тарих фани соҳасида фаолият юритаётганларға, балки барча шогирдлар учун ҳам бирдек қадрли ва суюкли устоз бугун ҳам тетик ва навқиронлар.

Устознинг бундай юксак ахлоқийлик фазилатлари хусусида тўхталиб ўтар эканмиз, эсимға яна бир ҳикоя тушди. Бир куни бир донишманддан сўрабдилар? “Бу дунёда қандай яшалган умр энг саодатли умрдир?”

Шунда донишманд шундай жавоб берган экан: “Бу дунёда илм ва маърифат тўплаб ва уни эзгулик учун сарф этган умр”, деб жавоб берган эканлар! Демак, тарихчи ва меҳрибон устоз босиб ўтган умр йўли чин маънодаги энг маърифатли саодат йўлидир. Ўтган йиллар давомида кўплаб шогирдларни тайёрлаб, уларнинг порлоқ келажагини таъминлаган, яъниким, шу илмни эзгулик учун сарф этганликлари фикримизнинг исботидир.

Устоз Сайфулла Нарзуллаевич Турсунов чин маънода илмни дилига, қалбининг шуурига сингдира олган, Аллоҳ берган бутун бир умрни илмга бахшида қилган забардаст мураббий сифатида бугунги кунда ҳам шогирдлар эъзозида ва хайратидадирлар. У кишининг узоқ йиллар мобайнида олиб борган сабру қаноат, тинимсиз меҳнат билан кечираётган сермазмун умрлари мамлакатимиз ёшлари учун чинакам тарбия мактаби ҳисобланади.

Устозни, мен узоқ йиллардан буён биламан. Устознинг мамлакатимизда тарих илми тараққиёти, халқимиз маънавияти, маърифати, тафаккурини юксалтириш йўлида қилган тинимсиз изланишлари, фидокорона меҳнатлари ҳар қандай юксак унвонга муносибдир. Кечагидек эсимда, мен устоз билан илк учрашувим, суҳбатимиз 1998 йил сентябрь ойида Термиз давлат университетида бўлганди.

Устозимиз Очил Бўриев (Аллоҳ ўз раҳматига олган бўлсин) билан бирга илмий ишларимиз учун Термиз шаҳрида жойлашган архив, музейларда ишлаш учун борганимизда университет профилактикасида туришимиз учун университет раҳбариятидан рухсат олиш керак эди. Устоз ўша вақтларда Термиз давлат университети ректорининг маънавий-маърифий ишлари бўйича биринчи проректори вазифасида ишлар ва Музработ туманида университет пахта штабида штаб бошлиғи эканлар.

Масъулиятли ишлари кўплигига қарамадан университетга келиб, бизларни жойлаштириб, ўз уйларига олиб бориб меҳмондорчилик қилиб, яна Музработ туманига қайтиб кетдилар.

2002 йил февраль ойида эса мени номзодлик диссертациямга Термиз давлат университети етакчи ташкилот сифатида белгиланганлиги учун борганимда ҳам устоз ўзлари бош бўлиб муҳокамадан ўтказиб, ҳаттоки Тошкентга қайтиб кетишим учун таксига ўтказиб жўнатиб юборганлар. Бу ишларидан кўриниб турибдики, устоз Сайфулла Нарзуллаевич юқори одамийлик мулкига эга, ҳазрати

инсон эканликларидан далолатдир.

Халқимизнинг “От ўрнини той босар” нақлига кўра устознинг икки ўғли, Анваржон тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасига, доцент илмий унвонига эга бўлиб, бугунги кунда самарали фаолият кўрсатмоқда ва сермахсул ёш тарихчи олим сифатида тезда танилди.

Ўктамжон эса яқинда тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун Термиз давлат университети ҳузуридаги Илмий Кенгаш тасарруфидаги илми семинардан муваффақиятли ўтди.

Устоз Сайфулла Нарзуллаевич шунчаки устоз ёки олим бўлмай, билим берса юрак билан, устозлик қилса меҳр билан, олим сифатида саховатпешалиги билан барчага билимини ўргатади. У киши ниҳоятда оддий, камтар ва атрофдагиларга меҳрибон инсондир.

Қалби оддий, кенг феъли, одамгарчиликни жойига қўядиган, инсон кадр-қиммати, ёшу қарига, талабаю шогирдларга муносабати, оиладаги ўрни ва ҳурмати, бутун меҳрини фарзанду шогирдларига берадиган юксак фазилатли инсон бўлиб, одамийлик мулки соҳибидир. Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам айтганлар: “Олимларни ҳурмат қилинглар, чунки улар пайғамбарларнинг меросхўрларидирлар. Олимни ҳурмат қилган кишини Аллоҳ ва Расули ҳурмат қилган бўлади”

Фурсатдан фойдаланиб, Алпомиш юртининг тарихчилари сарвари, етук олим ва дилбар инсон Сайфулла Нарзуллаевич Турсуновни Қарши давлат университети, қолаверса азим Қашқадарё воҳаси олимлари номидан табаррук 70 ёш билан самимий табриклаймиз. Юзларидан доимо нур ёғиб турадиган жонажон устозимизга доимо тансиҳатлик, боқий умр, илм-фан йўлида омадлар ва оилавий ҳаётида улкан баракатлар тилаб қоламан.

Зеро муборак ҳадисларда таъкидланганидек, “Илм ўрганинглар, билим ва илмда хотиржамлик ва салобат бор, ўргатувчига таъзимда бўлинглар”.

ФИДОЙИ МЕХРИБОН – УСТОЗ

ХОЛМУМИНОВ ХУСАН ЭШМЎМИНОВИЧ

*Термиз давлат университети Жаҳон
тарихи кафедраси мудури,
тарих фанлари доктори (DSc), доцент*

***Устозлар-бамисоли қўёшга ўхшайди,
Доимо шогирдлар йўлини ёритиб туради
(Донолар ўғитидан)***

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси профессори, тарих фанлари доктори Турсунов Сайфулла Нарзуллаевичнинг инсоний фаилатлари илмий ижодий фаолияти, Сурхондарё тарихи мактабида тутган ўрни ҳамда устоз-шогирдлик анъаналари ҳақида кўплаб илиқ фикрларни айтсак арзийди. Сайфулла Нарзуллаевичнинг узоқ йиллик илмий меҳнат фаолиятида илм-фан ривожига ҳамда устоз-шогирдлик анъаналарида ҳам кўпчилиқка ўрнак бўладиган илмий ижодий ишлари таҳсинга лойиқдир.

Сайфулла Нарзуллаевичнинг илмий – ижодий ишлари хусусида сўз борар экан, устознинг кўпчилиқ учун намуна бўладиган ҳамда ҳамма ҳавас қиладиган ижобий хислатлари жуда кўп бўлиб ҳисобланади.

Бугунги кунда Термиз давлат университетининг асосий локомтивларидан бири ҳисобланадиган “Жаҳон тарихи” кафедраси фаолиятининг йўлга қўйилиши ва илмий салоҳиятининг ривожланишида ҳамда салоҳиятли олимларнинг устоз-шогирдлик анъанасида етишиб чиқишида катта ҳиссаси бор. Бугунги кунда кафедрамизда 21 нафар проф-ўқитувчилар фаолият олиб бораётган бўлса, шундан 3 нафар фан доктори профессор, 12 нафари фан номзодлари ва

доцентлар мавжуд бўлиб, бу олимларнинг барчаси Сайфулла Нарзуллаевичнинг илмий мактабининг маҳсуллари бўлиб ҳисобланади.

Сайфулла Нарзуллаевичнинг Тарих факультети Жаҳон тарихи кафедрасини 2002 йилдан буён бошқариб келди ва шу давр мобайнида кафедра салоҳияти ва нуфузини нафақат Республика миқёсида балки дунё миқёсида кўтарилишида муҳим ишларни амалга оширди. Жумладан шундай илмий соҳадаги ҳамкорликлар туфайли бугунги кунда, Англия, АҚШ, Россия, Қозоғистон, Қирғизистон республикалари билан биргалиқда илмий ҳамда грант лойиҳалар устида кенг қўламли ҳамкорлик ишлари амалга ошириб келинмоқда.

Сайфулла Нарзуллаевичнинг Термиз давлат университетида тарих йўналишида илмий салоҳиятни янада ошириш ва олимлар сафини янада кўпайтириш Ўзбекистон тарихи ва Этнография, этнология ҳамда антропология ихтисосликларида Илмий Кенгаш фаолиятини ташкил этилишида ўзига хос муносиб ўрни бор. Жумладан ушбу кенгашда фаолияти самарали тарзда ташкил этилганлиги боис, бугунги кунда юзлаб тадқиқотчи, докторантлар ва мустақил изланувчилар тарих фанлари бўйича

фалсафа доктори илмий даражалари олишга муваффақ бўлишмоқда. Шунингдек, тадқиқотчилар, докторантлар илмий ишларини нашр этиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан рўйхатда олинган Сурхондарёда илм фан илмий журналининг таъсисчиси ҳисобланади.

Бугунги кунда Жаҳон тарихи кафедраси ҳурматли устозимизнинг табарруқ 70 ёшга кирганлиги нишонлаш арафасида у кишининг ҳаёт йўли, илмий, педагогик, ташкилотчилик, мураббийлик фаолияти ҳақида дил сўзларини битар эканмиз, барчамизга сабоқ бўладиган кўплаб яхши хайрли ишларни амалга оширганлигига гувоҳ бўламиз.

Сайфулла Нарзуллаевичнинг яхши серқирра устоз-шогирдлик фаолиятида энг кўп маротаба эсда қоладиган муҳим ишларидан бири бу албатта илм қиладиган шогирдларни доимо қўллаб-қувватлаб келганлигидир.

Устозимиз Сайфулла Нарзуллаевичнинг барчага қилган эзгу яхшиликлари каби менинг касбий фаолиятимнинг бошланишида ҳамда бугунги кунда фан доктори илмий даражасига етишимда устознинг жуда катта ҳиссалари бор. Мен 2000 йилда Жаҳон тарихи кафедрасига ишга келганман. Ёш ўқитувчи сифатида меҳнат фаолиятимни энди йўлга қуйиб университетнинг тартиб қоидаларига энди тушиб бошлаган эдикки, тўсатдан кафедрамизга штат қисқариши келиб қолди. Белгиланган тамойилга кўра энг охирги ишга қабул қилинганлигим учун каминага менга ушбу чек тушишига тўғри келди.

Кафедра оқсоқоллари маслаҳатлашиб, Хусанбой сиз ёш ўқитувчиларимиздансиз, илмий ишларни бошлаб йўлга қуйиб олишингиз учун, сизга бир йиллик илмий таътил олиб берамиз, илмий ишни бошлаб оласиз, кейинги укув йилига қадар яна соатлар кўпайса, чораси топилиб қолса, кафедрада ишни давом эттирасиз деб тасалли беришди. Менинг эса қулоқларим ҳеч нарсани эшитмас эди, ичимга гўёки бир челақ сув қуйилгандай бўлди, нахотки, шу баҳоналар билан мени кафедрадан

узоқлаштирмоқчи кейинги фаолиятим қандай бўлади, энди ишимни қаерда давом эттирсам бўлади.. Ноилож лаш-лушларни олиб, Тошкент шаҳрига илмий иш қилиш учун жўнадим, лекин ичимда бир чуқур ўй фикр бор эди, қайтиб келсам мени ишга олармикан, ёки дарс соатлари йўқ дейишиб, қайтариб юборармикан, нахотки барча орзу-умидларимиз хотимаси шу бўлса.

Хуллас, бир йил ҳам ўтиб, 2002 йил август ойларида университетга келсам Сайфулла Нарзуллаевич, “Археология-этнография кафедрасини” ташкил этганлигини, ёш ўқитувчиларни танлов асосида ишга қабул қилаётганини эшитиб қолдим. Минг истиҳола билан қабулига кирдим ва мен билан илмий ишларим ва олдимга қўйган режаларим хусусида обдон суҳбат ўтказди. Шундан сўнг, сиз Жаҳон тарихи кафедраси ҳисобидан илмий таътилга чиққан бўлсангиз ҳам мен сизни ўзимнинг кафедрамга ишга оламан деди. Сайфулла Нарзуллаевичнинг ёш тадқиқотчиларга, олимларга нисбатан ота-оналар каби меҳр муҳаббатини ва эътибори уларга қанчалик ҳурмат кўрсатиш каби чин инсонийлик фазилатларини ўшанда гувоҳи бўлдим ва чексиз ҳурматим яна бир неча мартага ортди. Менинг илмий фаолиятимни бошлашимда, олимлик даражасига етишимда ота-оналардек ғамхўрлик қилиб, тўғри йўлни кўрсатиб берган энг биринчи устозим албатта Сайфулла Нарзуллаевич бўлади. Устозимизнинг ёш олимларга бўлган бундай самимий меҳрибонлик кўрсатиш каби эзгу ишларининг сан-саноғи йўқ ва доимо у киши шогирдларни қўллаб-қувватлаб уларга маънавий ва руҳим далда бўлиб турган.

Бугун Сайфулла Нарзуллаевичнинг битта шогирдини илм йўлини эгаллашидаги амалга оширган олийжаноб ишларидан бири хусусида фикрлар айтдик. Бундай хайрли ишлар устозимизнинг фаолиятида яна бир қанча юзлар ишларни ташкил этади. Демак том маънода ҳақиқий устозлар мана шундай бўлади. Яъни улар бамисоли қуёш кабидир, доимо шогирдлар йўлини ёритиб туради.

Мана шундай ажойиб айём арафасида

шунинг мамнуният ила айтмоқчиманки, бизнинг олимлар даражасида етишиб улғайишимизда, устозларнинг ота-оналардек самимий таълим-тарбиянгиз ўрни алоҳида саналади. Устозларга бундай эҳтиромлар учун доим таъзимдамиз. Шу боис устозларни ота-оналарга қиёслаши ҳам бежизга эмас. Ота-она инсонни дунёга келтирса, устоз эса ҳаёт йўлини танлашда, том маънода камолга етган шахс сифатида

улғайишида муҳим ўрин тутади.

Устоз яна бир бор муборак ёшингиз қутлуғ бўлсин, бутун кафедрамиз жамоаси номидан яна бир бор қутлаймиз, доимо бизга бош бўлиб шогирдлар ардоғида бўлиб юринг, насиб бўлса келгусида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги илмий унвонига эга бўлишингизга тилакдошмиз.

**ВКЛАД САЙФУЛЛЫ
НАРЗУЛЛАЕВИЧА ТУРСУНОВА В
РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ
УЗБЕКИСТАНА**

**УМАРОВ ИКРОМЖОН
ИБРАГИМОВИЧ**

*Доцент Термезского государственного
университета
доктор философии (PhD) по
историческим наукам*

Современная историческая наука Узбекистана во многом сформировалась благодаря деятельности выдающихся учёных, среди которых особое место занимает Сайфулла Нарзуллаевич Турсунов. Его многолетняя научная, педагогическая и организационная работа оказала значительное влияние на развитие отечественной историографии, особенно в изучении региональных процессов.

Сайфулла Нарзуллаевич Турсунов родился 10 мая 1956 года в кишлаке Пахтакор Шерабадского района Сурхандарьинской области. Его жизненный путь с ранних лет был связан с стремлением к знаниям и научному поиску. В 1973 году он поступил на исторический факультет Термезского педагогического института, где под руководством опытных преподавателей получил фундаментальные знания в области истории и смежных дисциплин. Уже в студенческие годы проявился его устойчивый интерес к научным исследованиям, особенно в сфере историографии и социально-экономической истории, что стало основой его дальнейшей научной карьеры.

После завершения обучения, в 1977–1978 годах, С.Н. Турсунов начал свою трудовую деятельность в качестве учителя истории в средней школе №29 Шерабадского района. Этот этап сыграл важную роль в формировании его педагогического мастерства и профессиональных компетенций. В 1978 году, учитывая его

научный потенциал и высокие академические достижения, руководство института пригласило его на работу в Термезский педагогический институт. С этого момента вся его профессиональная деятельность была неразрывно связана с данным образовательным учреждением.

В период 1978–1980 годов он работал преподавателем кафедры философии, где приобрёл ценный опыт преподавания и научной работы. С 1980 по 1996 годы занимал должность старшего преподавателя кафедры Всеобщей истории, активно участвуя в подготовке высококвалифицированных специалистов и развитии научной школы института. В эти годы он зарекомендовал себя как талантливый педагог, обладающий глубокими знаниями, аналитическим мышлением и высоким уровнем профессионализма.

С первых шагов в академической среде С.Н. Турсунов проявил себя как исследователь с ярко выраженными аналитическими способностями. Его научные интересы охватывали широкий спектр проблем, включая историографию, методологию исторической науки, а также социально-экономическое и культурное развитие регионов Узбекистана. Он отличался умением комплексно анализировать исторические процессы, выявлять причинно-следственные связи и формулировать обоснованные научные выводы.

В 1985 году С.Н. Турсунов успешно защитил кандидатскую диссертацию на тему «История формирования и развития новых социалистических городов Узбекистана: Денау и Шерабад». Данное исследование представляет собой фундаментальный труд, посвящённый анализу процессов урбанизации в южных регионах республики. В работе подробно рассматриваются вопросы становления и развития городов Денау и Шерабад, особенности их социально-экономической структуры, влияние индустриализации и плановой экономики на формирование городской среды, демографические изменения и миграционные процессы. Особое внимание уделяется развитию социальной инфраструктуры, включая жилищное строительство, систему образования и культурные учреждения.

Значимость данного исследования заключается в том, что автор не только реконструировал историческую динамику развития указанных городов, но и показал их роль в освоении южных территорий Узбекистана, что позволило по-новому осмыслить процессы социалистической модернизации региона.

Важным этапом в развитии научной и педагогической деятельности С.Н. Турсунова стало преобразование Термезского педагогического института имени Ойбека в Термезский государственный университет, осуществлённое на основании указа Президента Республики Узбекистан № ПФ-356 от 28 февраля 1992 года. Данное событие открыло новые перспективы для развития высшего образования и науки в регионе, одновременно поставив перед коллективом университета задачи адаптации к новым социально-экономическим условиям.

В этих условиях С.Н. Турсунов проявил себя как зрелый учёный и организатор науки. Он активно включился в процессы обновления научных исследований, сосредоточив внимание на изучении национальной истории Узбекистана с позиций объективности, научной

достоверности и критического анализа источников. Его научная деятельность была направлена на формирование современной узбекской историографии, свободной от идеологических искажений и способной адекватно отражать историческую реальность.

Особое место в научной биографии учёного занимает защита докторской диссертации в 1995 году на тему «Развитие аграрного сектора Узбекистана в 1946–1965 годах». Данная работа стала значительным вкладом в изучение послевоенной истории республики и аграрных преобразований. В процессе исследования автор использовал обширную источниковую базу, включающую материалы более чем 24 фондов восьми государственных архивов, среди которых Центральный государственный архив Республики Узбекистан, Российский государственный архив экономики, Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории, архив аппарата Президента Республики Узбекистан, а также региональные архивы.

Применение междисциплинарного подхода позволило С.Н. Турсунову всесторонне проанализировать процессы, происходившие в аграрном секторе, выявить ключевые тенденции его развития, определить роль государственной политики и экономических факторов в трансформации сельского хозяйства. Результаты исследования представляют значительную научную ценность и служат важной основой для дальнейших исследований в области экономической истории и аграрной политики.

В феврале 1996 года Сайфулла Нарзуллаевич Турсунов получил рекомендацию занять пост проректора по воспитательной работе Термезского государственного университета. Данное назначение стало признанием его высокого профессионализма, организаторских способностей и авторитета в научно-педагогической среде. Уже с января 1997 года эта должность была трансформирована в пост первого проректора по духовно-

просветительским вопросам, что отражало новые приоритеты государственной политики в сфере образования и воспитания молодёжи в условиях независимого Узбекистана.

На этой ответственной должности С.Н. Турсунов проявил себя как эффективный управленец и стратег, уделяя особое внимание вопросам духовно-нравственного воспитания студентов, формированию их гражданской позиции, патриотизма и уважения к национальным традициям. Под его руководством в университете были реализованы многочисленные инициативы, направленные на повышение качества воспитательной работы, укрепление связей между образовательным процессом и культурно-просветительской деятельностью.

12 июня 2000 года С.Н. Турсунов был рекомендован на должность исполняющего обязанности ректора Термезского государственного университета, которую он занимал до 24 июля 2001 года. В этот период он обеспечил стабильное функционирование вуза, способствовал сохранению научного потенциала и дальнейшему развитию образовательной и исследовательской деятельности университета в условиях трансформационных процессов.

После 2001 года профессор С.Н. Турсунов продолжил свою плодотворную деятельность в системе высшего образования, занимая ряд ключевых академических и административных должностей в Термезском государственном университете. В апреле 2002 года он был назначен заведующим кафедрой «Археологии и этнологии», где активно способствовал развитию научных исследований и подготовке квалифицированных специалистов в области исторической науки.

В 2005 году кафедра была переименована в «Источниковедение, история и специальные исторические дисциплины», что отражало расширение её научного профиля и углубление исследовательской деятельности. В 2010 году в результате

структурных преобразований данная кафедра была объединена с кафедрой «Всемирной истории», после чего С.Н. Турсунов был вновь избран её заведующим.

В разные годы он возглавлял ключевые кафедры университета:

в 2002–2010 годах — кафедру «Источниковедения, историографии и специальных исторических наук»;

в 2010–2013 годах — кафедру «Всемирной истории и источниковедения»;

в 2013–2014 годах — работал профессором данной кафедры;

в 2014–2015 годах — вновь заведовал кафедрой «Всемирной истории и источниковедения»;

в 2015–2017 годах — заведующий кафедрой «Всемирной истории».

Особо следует отметить его вклад в развитие послевузовского образования: в 2017–2019 годах он возглавлял магистратуру Термезского государственного университета, активно участвуя в подготовке научно-педагогических кадров нового поколения. В 2019–2025 годах он руководил кафедрой «Всемирной истории», а с 2025 года продолжает свою деятельность в качестве профессора этой кафедры.

С 2010 года С.Н. Турсунов руководит Сурхандарьинским областным центром региональной инновационной деятельности и трансфера технологий, где осуществляет стратегическое руководство и координацию процессов внедрения передовых технологий и инноваций на региональном уровне. В 2021 году был удостоен ордена «Мехнат шухрати» за значительный вклад в развитие региональной экономики и социальной сферы. В период с 2015 по 2019 годы, а также с 2022 по 2024 годы, занимал должность депутата Сурхандарьинского областного совета народных депутатов, где активно участвовал в разработке и реализации законодательных инициатив, направленных на улучшение социально-экономического положения региона.

Научная деятельность профессора С.Н. Турсунова отличается высокой степенью системности, научной новизной и

междисциплинарным подходом. Он активно участвовал в разработке и реализации научных проектов, направленных на изучение, сохранение и популяризацию историко-культурного наследия, особенно в контексте южных регионов Узбекистана.

Особое место в научном наследии учёного занимают его многотомные труды, посвящённые историко-географическому и социально-экономическому анализу городов и районов Сурхандарьинской области. Эти исследования представляют собой фундаментальный вклад в изучение региональной истории и обладают значительным теоретическим и практическим значением.

В своих работах С.Н. Турсунов рассматривает процессы урбанизации как сложное и многоплановое явление, тесно связанное с историческими, экономическими и демографическими факторами. Особое внимание уделяется анализу происхождения и развития городов, многие из которых сформировались на базе древних поселений и в последующем трансформировались в административные, экономические и культурные центры региона.

Учёный детально исследует этапы урбанизационного развития, включая советский период индустриализации, в ходе которого происходило активное строительство новых городов, расширение районных центров и изменение территориальной структуры расселения населения. Такой подход позволяет выявить закономерности пространственного развития и определить факторы, влияющие на формирование урбанистической системы региона.

Значительное место в исследованиях занимает демографический анализ. Автор рассматривает динамику численности населения, особенности естественного прироста, внутренние и внешние миграционные процессы, а также распределение трудовых ресурсов. Особое внимание уделяется специфике Сурхандарьинской области, где наблюдаются высокие темпы

демографического роста и преобладание сельского населения. Эти особенности, по мнению исследователя, оказывают непосредственное влияние на развитие социальной инфраструктуры, формирование рынка труда и реализацию экономической политики.

Неотъемлемой частью научных исследований С.Н. Турсунова является экологический анализ. В рамках комплексного подхода он изучает вопросы рационального использования природных ресурсов, состояния водохозяйственных и мелиоративных систем, а также влияние хозяйственной деятельности человека на окружающую среду. Особое внимание уделяется проблемам ирригации, расширению сельскохозяйственных угодий и связанным с этим экологическим рискам. Результаты данных исследований имеют практическую значимость и могут быть использованы при разработке программ устойчивого развития региона.

Важное место в трудах учёного занимает анализ социальной сферы. Он исследует уровень жизни населения, развитие системы образования и здравоохранения, культурные процессы и трансформации трудовых отношений. Особый акцент делается на сравнительном анализе условий жизни городского и сельского населения, что позволяет выявить существующие диспропорции и определить пути их преодоления.

Методологическая база исследований С.Н. Турсунова характеризуется комплексностью и высокой степенью научной обоснованности. В своих работах он широко использует архивные материалы, статистические данные, письменные исторические источники, а также методы устной истории. Такой синтез источников обеспечивает достоверность научных выводов и позволяет глубже понять исторические процессы, особенно в контексте локальной и региональной истории.

Таким образом, многотомные труды Сайфуллы Нарзуллаевича Турсунова представляют собой фундаментальный

научный ресурс, обладающий высокой степенью актуальности и практической значимости. Их результаты могут быть эффективно использованы при разработке стратегий регионального развития, совершенствовании урбанизационной политики, а также решении демографических, социальных и экологических задач. Научное наследие учёного продолжает играть важную роль в развитии исторической науки и служит надёжной основой для дальнейших исследований.

В своей многогранной научной деятельности Сайфулла Нарзуллаевич Турсунов проявил себя как выдающийся исследователь в области этнографии Узбекистана, сосредоточив основное внимание на изучении Сурхандарьинской области. Его труды охватывают широкий спектр вопросов, связанных с традиционной культурой, образом жизни, системой ценностей и социальными нормами узбекского народа. Благодаря комплексному подходу учёному удалось не только собрать обширный эмпирический материал, но и выявить глубинные закономерности развития культурной идентичности региона.

Особое место в его исследованиях занимает анализ обрядов и традиций как важнейших элементов духовной культуры. С.Н. Турсунов подробно рассматривает свадебные и семейные церемонии, погребальные обряды, календарные и сезонные праздники, а также традиции воспитания детей и нормы гостеприимства. Он убедительно показывает, что данные формы социальной практики отражают не только уклад жизни, но и морально-нравственные ориентиры общества, его ценностные установки и модели поведения. Исследования в этой области позволяют проследить процессы сохранения традиций, а также их адаптацию к современным условиям.

Значительный вклад учёный внёс в изучение устного народного творчества и духовного наследия. В его работах анализируются легенды, мифы, пословицы,

песни и другие жанры фольклора как отражение исторической памяти, мировоззрения и эстетических представлений народа. Эти исследования имеют междисциплинарный характер и представляют ценность не только для этнографии, но и для фольклористики, культурологии и социальной антропологии. Особое внимание С.Н. Турсунов уделял сбору и научной систематизации фольклорных материалов, характерных для Сурхандарьинской области, тем самым внося вклад в сохранение нематериального культурного наследия региона.

Важным направлением научной деятельности является изучение материальной культуры. Учёный проводит детальный анализ традиционной одежды, раскрывая её функциональные, эстетические и символические особенности. Наряду с этим он исследует развитие народных ремёсел и прикладного искусства, выявляя их историческую эволюцию, региональные особенности и современное состояние. Эти работы имеют как теоретическое, так и практическое значение, способствуя сохранению и возрождению традиционных ремесленных практик.

Методологическая база этнографических исследований С.Н. Турсунова отличается комплексностью и научной строгостью. В своей работе он использует широкий спектр методов: полевые исследования, интервьюирование, включённое наблюдение, анализ архивных документов, статистических данных и научной литературы. Особую ценность представляют материалы, собранные в ходе непосредственного общения с носителями традиционной культуры, что обеспечивает высокую степень достоверности и аутентичности полученных результатов.

Отдельного внимания заслуживает анализ трансформации традиционной культуры в условиях современности. Учёный исследует влияние процессов глобализации, урбанизации и социально-экономических изменений на традиционные формы жизни. Он приходит к выводу, что, несмотря на значительные изменения,

многие элементы национальной культуры сохраняют свою устойчивость, адаптируясь к новым условиям. Эти выводы имеют важное значение для разработки стратегий сохранения культурного наследия и обеспечения его преемственности.

Исследования С.Н. Турсунова по этнографии Сурхандарьинской области представляют собой значимый научный ресурс, который может быть использован в различных областях гуманитарного знания — истории, социологии, культурологии и антропологии. Их практическая значимость заключается в возможности применения результатов при разработке культурной политики, образовательных программ и проектов по сохранению национальных традиций.

Наряду с этим, важным направлением научной деятельности учёного является исследование топонимии Узбекистана. С.Н. Турсунов рассматривает географические названия как уникальный историко-культурный источник, отражающий этнические процессы, особенности хозяйственной деятельности, природные условия и духовный мир народа. В его работах топонимия выступает не только как объект лингвистического анализа, но и как важный элемент исторической памяти.

Учёный детально исследует процессы формирования историко-географических и этнических топонимов, выявляя влияние природных факторов, этнического состава населения, исторических событий и социально-экономических условий. Особое внимание уделяется этимологическому анализу географических названий, что позволяет реконструировать отдельные аспекты исторического развития региона. В частности, значительное место в его исследованиях занимает Термез — один из древнейших центров цивилизации в Центральной Азии, название которого отражает сложные исторические процессы и культурные взаимодействия.

Важное место в научных трудах С.Н. Турсунова занимает изучение одного из наиболее сложных и противоречивых периодов XX века — советской эпохи.

Особое внимание уделяется анализу репрессивной политики и её социально-исторических последствий. Учёный рассматривает репрессии как комплексное явление, оказавшее глубокое воздействие на политическую, социальную и культурную жизнь общества.

На основе архивных материалов, мемуарной литературы и других источников он проводит всесторонний анализ массовых репрессий 1930-х годов, сопровождавшихся преследованием представителей интеллигенции, необоснованными обвинениями и жёсткими наказаниями. С.Н. Турсунов подчёркивает, что эти события привели к разрушению судеб тысяч людей, формированию атмосферы страха и социальной изоляции, что оказало долгосрочное негативное влияние на развитие общества.

Особое внимание уделяется анализу последствий репрессивной политики. По мнению учёного, она нанесла серьёзный ущерб национальному интеллектуальному потенциалу, замедлила развитие науки и культуры, а также подорвала основы общественного доверия. Уничтожение значительной части национальной интеллигенции стало одной из наиболее трагических страниц истории, последствия которой ощущаются и в последующие периоды.

Наряду с этим, значительное место в исследованиях занимает период Вторая мировая война. Учёный рассматривает данный этап как важнейший период, в котором проявились мужество, стойкость и самоотверженность узбекского народа. В его работах анализируется не только участие в боевых действиях, но и трудовой подвиг населения в тылу.

Особое внимание уделяется вопросам перестройки экономики на военные рельсы, развитию сельского хозяйства, размещению эвакуированных предприятий и населения. Эти процессы свидетельствуют о высокой степени мобилизации ресурсов и организованности общества. Автор подчёркивает, что вклад тыла сыграл

ключевую роль в достижении общей победы.

Отдельно рассматривается героизм узбекских солдат на фронте. В исследованиях отмечаются их мужество, воинская доблесть и преданность Родине. Участие представителей Узбекистана в военных действиях интерпретируется как важный вклад в общую победу, достигнутую благодаря единству усилий фронта и тыла.

Таким образом, научные труды Сайфуллы Нарзуллаевича Турсунова отличаются стремлением к всестороннему, объективному и глубокому анализу исторических процессов. Рассматривая как трагические, так и героические страницы истории, он раскрывает их многогранность и взаимосвязь с судьбами людей. Его исследования имеют не только научное, но и важное воспитательное значение, способствуя формированию у молодого поколения чувства патриотизма, гражданской ответственности и уважения к историко-культурному наследию.

Профессор Сайфулла Нарзуллаевич Турсунов на протяжении всей своей научно-педагогической деятельности активно занимается преподаванием, передавая накопленные знания и богатый исследовательский опыт молодому поколению историков. Его педагогическая работа играет важную роль в сохранении и развитии научных традиций, формировании устойчивой научной школы и подготовке высококвалифицированных специалистов.

Особенностью преподавательской деятельности учёного является не только глубокое изложение учебного материала, но и системный подход к формированию исследовательских навыков. Он уделяет особое внимание развитию у студентов критического мышления, способности к аналитическому осмыслению исторических процессов и самостоятельной научной работе. В рамках учебного процесса С.Н. Турсунов не ограничивается передачей знаний, а подробно раскрывает принципы научного поиска, методологию исследования и особенности работы с

источниками, тем самым формируя у студентов целостное представление о профессии учёного.

Одной из ключевых характеристик его педагогической деятельности является внимание к методологическим аспектам научного познания. Под его руководством студенты осваивают не только теоретические основы исторической науки, но и практические навыки научного анализа, что способствует их профессиональному и личностному росту. Высокие результаты его учеников, многие из которых добились значительных успехов в научной сфере, свидетельствуют о высокой эффективности применяемых им педагогических методов.

Независимость мышления, научная принципиальность и творческий подход позволяют С.Н. Турсунову создавать оригинальные научные труды, отличающиеся глубиной анализа и концептуальной новизной. Его исследования обогащают научное сообщество новыми подходами и идеями, а также стимулируют развитие критического мышления у молодых исследователей. Труды учёного служат важным ориентиром и источником вдохновения для последующих поколений специалистов.

За годы своей научно-педагогической деятельности профессор С.Н. Турсунов внёс значительный вклад в развитие исторической науки, опубликовав свыше 100 монографий, более десяти учебников и учебных пособий, а также около 400 научных статей в ведущих рецензируемых изданиях. Под его научным руководством успешно защищены пять докторских и 48 кандидатских и PhD диссертаций, что свидетельствует о его высоком профессионализме, научном авторитете и способности эффективно направлять исследовательскую деятельность молодых учёных. Среди его учеников особое место занимают такие исследователи, как Е. Кобулов и Т. Пардаев, чьи научные работы получили признание в профессиональном сообществе и внесли существенный вклад в развитие исторической науки.

Научные достижения С.Н. Турсунова получили признание и на международном уровне. В 2002 году Кембриджское международное общество присвоило ему почётное звание «2000 выдающихся учёных XXI века», что подчёркивает высокий уровень его научных достижений и их значимость для мировой науки. В настоящее время он продолжает активно заниматься научной деятельностью, развивая международное сотрудничество и взаимодействуя с ведущими научными центрами, такими как Университет Сока (Япония), Калифорнийский университет (США) и Международный институт археологии и этнографии (Фран). Это сотрудничество способствует обмену научными идеями, внедрению современных методик и расширению горизонтов исследовательской деятельности.

Трудно переоценить вклад Сайфуллы Нарзуллаевича Турсунова в развитие современной науки и общества. Его деятельность отличается высокой интеллектуальной культурой, преданностью научному делу, принципиальностью и стремлением к объективности. Он является примером учёного, для которого наука — это не только профессия, но и важнейшая жизненная миссия.

Юбилей учёного представляет собой не только значимое событие его личной биографии, но и важную дату для научного

сообщества. Это повод не только выразить искренние поздравления, но и обратиться к богатому научному наследию исследователя, осмыслить масштаб его вклада и подчеркнуть значение его трудов для развития исторической науки. Его исследования, отличающиеся глубиной, системностью и научной объективностью, занимают достойное место в современной историографии и продолжают служить ориентиром для новых поколений исследователей.

Особо следует отметить, что научное наследие С.Н. Турсунова выходит за рамки узкоспециализированных исследований. Его труды оказывают влияние на развитие смежных дисциплин, способствуют формированию научного мировоззрения и стимулируют дальнейшие научные поиски. Именно такие учёные формируют интеллектуальный фундамент общества и обеспечивают преемственность научных традиций.

В заключение следует подчеркнуть, что жизненный путь и научная деятельность Сайфуллы Нарзуллаевича Турсунова являются ярким примером служения науке, обществу и будущим поколениям. Его профессионализм, научная честность, принципиальность и преданность делу служат образцом для подражания и источником вдохновения для молодых исследователей.

TARIX

НОВОЕ УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ ПО ФИЛОСОФИИ

Шомат Саматов

*доктор философских наук, профессор кафедры философии**Термезского государственного университета**<https://orcid.org/0009-0005-2096-0397>**e-mail: samadovshomat45@gmail.com*

Норали Бердиев. Философия. Учебное пособие. – Термез: изд-во Термезского государственного университета, 2025. 565 с.

В современном Узбекистане мало учебников и учебных пособий по философии для студентов вузов на русском языке. Поскольку философские взгляды имеют плюралистический характер, то всегда будет существовать потребность в учебно-методических материалах, выражавших различные теоретические и методологические позиции. С этой точки зрения представляет важное значение недавно выпущенное и издательстве Термезского государственного университета учебное пособие по философии, написанное кандидатом философских наук, доцентом Норали Бердиевым для студентов бакалавриата вузов.

Рецензируемое учебное пособие написано на основе типовой учебной программы курса философии для вузов, утверждённой в 2024 г. Автор творчески отнёсся к данной программе и постарался дать в более чёткой логически последовательной форме внутренне содержание и порядок освещения основных тем и вопросов курса. С этой целью им изменены названия и порядок постановки ряда тем. Это способствовало более точному отражению сущности и структуры тем курса, устранению неточностей и непоследовательностей, имевших место в существующей учебной программе.

Цель учебного пособия автор видит в том, чтобы дать систематическое освещение основных вопросов курса философии для

студентов и преподавателей вузов бакалавриата всех направлений с русским языком обучения.

Во вводной части пособия освещены актуальность и необходимость изучения и знания основ философии в современных условиях.

В пособии охвачены все 15 темы вузовского курса философии.

Первая лекционная тема посвящена анализу объекта, предмета, структуры, основного вопроса, функций философии. В ней аргументированно раскрыта взаимосвязь философии с другими науками, показана методологическая роль философии для частных наук.

Во второй теме подробно освещена история философской мысли стран Востока, в том числе Центральной Азии и Узбекистана, начиная с античных времён по настоящее время

В третьей теме на анализе большого материала изложены основные исторические этапы и вопросы развития истории философской мысли Запада.

Вопросы философии бытия (онтологии) рассмотрены в четвёртой теме. В ней раскрыта сущность бытия и небытия, субстанции и материи, освещены вопросы о способе и формах существования бытия.

Вопросы философии развития, роль и значение методологии, принципов, законов и категорий диалектики рассмотрены в пятой теме.

В шестой теме освещена философия сознания и познания (гносеологии). Здесь особое внимание уделено раскрытию сущности и происхождения, структуры и функции сознания. Показан диалектический процесс познания. В качестве специальных

вопросов освещены проблема истины в гносеологии и роль практики в познании.

В седьмой теме подробно изложены объект, предмет и задачи логики, логические формы мышления, логические способы аргументации и формы развития знаний.

В восьмой теме анализируются философские вопросы возникновения и развития общества, раскрываются теоретические основы основных сфер общественной жизни.

В девятой теме речь идёт о теории происхождения человека, о данных современной науки об антропогенезе, рассмотрен вопрос о человеке как объекте философского анализа, определены понятия человек, индивид, индивидуальность, субъект, субъективность, личность, показана взаимосвязь личности и общества в процессе социализации.

Десятая тема посвящена вопросам философии истории. Анализируя методологические подходы к историческому процессу и современные концепции мирового развития, автор прослеживает перспективы общественного прогресса и будущего человечества.

В одиннадцатой теме освещены вопросы философии культуры, цивилизации и философии ценностей (аксиологии).

План двенадцатой темы включают вопросы о предмете, задачах и структуре этики, сущности, структуре и функциях, принципах и нормах морали. Подробно и увлекательно изложены вопросы нравственной культуры и этикета, категорий этики.

В тринадцатой теме изложены такие важнейшие вопросы, как объект, предмет и задачи эстетики, эстетическое отношение человека к действительности, категории эстетики, сущность, функции, виды и жанры искусства.

Четырнадцатая тема посвящена изложению глобальных проблем современности и пути их решения.

В пятнадцатой теме рассмотрены понятие и проявления, негативные последствия коррупции в общественной

жизни, её исторические корни и причины происхождения и существования. Специально рассмотрен вопрос о необходимости системного подхода к борьбе против коррупции в мире и в Республике Узбекистан. В отдельном параграфе речь идёт о законодательных документах и механизмах по противодействию коррупции в Узбекистане.

В работе удачно привлечены современные достижения философской науки и истории философской мысли, материалы существующей учебной и методической литературы, а также новации в преподавании философии. В ней даются методические советы, а также собственные рекомендации и критические соображения автора по рассмотрению вопросов курса.

Теоретические вопросы и философские учения освещены в работе в гармоническом единстве принципов ретроспективности и системности. Подробно изложены теории, концепции, опыты по философии в странах Центральной Азии, стран Запада и Европы. Автор широко использовал также философские взгляды среднеазиатских и узбекских философов и учёных. В этой связи заслуживает особой похвалы и всякого одобрения многократные ссылки на произведения великого узбекского поэта и мыслителя Алишера Навои, особенно на его стихотворные строки, которые даны в удачном переводе автора пособия, как талантливого поэта и переводчика.

В учебном пособии использованы новые законы Республики Узбекистан, Законы, постановления и работы Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева. Рассмотрение всех теоретических вопросов удачно увязано с конкретными материалами, отражающими социальное, духовно-просветительное, идейное положение жизни современной Республики Узбекистан, с практическими задачами реформирования Нового Узбекистана.

В работе основное место отведено сегодняшним философским проблемам, выдвинутым в новейших философских учениях. Для этого в пособии использованы 166 научные и учебные источники.

Основная часть источников состоит из классической литературы, привлечены также источники, изданные в последние годы.

В пособии широко использованы материалы Интернета, конкретные исторические факты, официальные статистические данные, отражающие социальное, духовно-просветительное, идейное положение жизни современной Республики Узбекистан.

В пособии уместно использованы научные термины и слова, содержание которых достаточно полно изложено с терминологической и научной точек зрения.

В целях внедрения учебного материала процессу обучения в пособии применены передовые педагогические и информационные технологии. В частности, к работе приложены более 60 логические схемы и рисунки, выполненные в

компьютерном изображении в виде слайдов, которые способствуют конкретизации теоретического учебного материала.

При изложении учебного материала автор уместно использовал методические вопросы. В частности, в начале каждой темы рекомендованы учебный план, указаны цель и ключевые слова. В конце изложения содержания тем даны краткие выводы, вопросы для самоконтроля и обсуждения.

В порядке пожелания отметим, что для более обоснованного доказательства теоретических положений в работе целесообразно было бы привести ещё больше конкретных примеров из жизни, истории и искусства. Учитывая научную и методическую ценность работы, рекомендуем её к изданию с большим тиражом и использованию в республиканском масштабе.

“АВЕСТО”ДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ВА БАРКАМОЛ АВЛОД ТАРБИЯСИ МУАММОЛАРИ

Соҳибназар Каримов

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори,

фалсафа фанлари доктори

<https://orcid.org/0009-0002-2039-4520>

e-mail: karimovs55@gmail.com

UDK: 94(575.1)

“Авесто”, яъни “Ҳаёт йўриқномаси” деб аталган бу муаззам, нодир китоб айни замонда бу қадим ўлкада, бугун биз яшаб турган тупроқда буюк давлат, буюк маданият, буюк маънавият бўлганидан гувоҳлик берувчи бебаҳо тарихий ҳужжат бўлиб, минг йиллар, асрлар давомида авлод аجدодларимиз учун маънавий-руҳий таянч, куч-қудрат манбаи бўлиб келган.

Ислом Каримов

Аннотация: Мазкур мақолада инсоният тарихида буюк маънавий ҳодиса бўлган “Авесто” ўзининг буюк таълимоти билан умуминсоний қадрият ва тамаддуни манбаи бўлиб хизмат қилиб келди. Бу улкан тафаккур бойлигидан баҳраманд бўлиш, уни ўрганиш ва унинг қўлгана ғоялари ҳозирги кунга келиб миллий қадрият даражасига етганлигини тушуниш ва ёш авлодга етказиш долзарб масаладир. “Авесто”да таълим-тарбия ва устоз шогирдлик анъаналари ривожланганлигини, таълим жараёнида асосан кундалик ҳаёт учун зарар бўлган барча билимлар ўқитилишини, ҳунарлар ўргатилишида ёшларнинг маънавий камолотига ҳам алоҳида эътибор берилишини кўрсатади.

Калит сўзлар: таълим-тарбия, ақлу фаросат, устоз шогирдлик анъаналари, ҳақиқат илми, дин илми, ҳарбий таълим, диний тарбия, ахлоқий тарбия, ҳалол меҳнат, донишманд устоз, миллий қадрият, дунёни англаш.

Аннотация: В данной статье рассматривается великий духовный феномен в истории человечества – Авеста, которая благодаря своим великим учениям послужила источником универсальных ценностей и цивилизации. Актуальной задачей является освоение этого богатого наследия, его изучение, понимание того, что многие его идеи дошли до уровня национальных ценностей и по сей день, а

также передача его молодому поколению. В статье показано, что традиции образования, воспитания и ученичества развивались в Авесте, что все полезные для повседневной жизни знания передаются в процессе обучения, и что особое внимание уделяется духовному развитию молодежи в процессе обучения ремеслам.

Ключевые слова: образование, мудрость, традиции ученичества учителей, наука истины, наука религии, военное образование, религиозное образование, нравственное воспитание, честный труд, мудрый учитель, национальная ценность, понимание мира.

Abstract: This article discusses the great spiritual phenomenon in the history of mankind, the Avesta, which has served as a source of universal values and civilization with its great teachings. It is an urgent issue to enjoy this great wealth of thought, to study it, to understand that many of its ideas have reached the level of national values to this day, and to convey it to the younger generation. It shows that the traditions of education and upbringing and discipleship were developed in the Avesta, that all knowledge that is useful for everyday life is taught in the educational process, and that special attention is paid to the spiritual development of young people in the teaching of crafts.

Key words: education, wisdom, traditions of teacher discipleship, science of truth, science

of religion, military education, religious education, moral education, honest work, wise teacher, national value, understanding of the world.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). “Авесто”да таълим-тарбия ва устоз талқини ўзига хос тарзда жуда мазмунли ва қизиқарли баён қилинган. “Авесто”нинг “Биндахшин” фаслларида баён қилинган фикрлар қадим даврларданок ҳозирги Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари орасида таълим-тарбия ва устоз шогирдлик анъаналари ривожланганлигини кўрсатади.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Зардуштийликда таълим тизими асосини ҳақиқат илми ва дин илми ташкил қилган. “Ҳақиқатда энг эзгу таълим ростлик илми ва дин огоҳликдир”, дейилади Яснанинг 32 –Ҳотида. (“Авесто”, 14-бет). Бунинг асосий шарти “Ҳар ким бу дунёда тирикликни бунёд этувчи қонун бўлган Ашаҳ-Ҳақиқат таълимоти асосида яшаши лозим. Демак, таълим тизими ҳақиқат таълимотини ўрганишга бўйсундирилган бўлиши шарт бўлган. Чунки Ашаҳ-Ҳақиқат инсонларнинг илк устози бўлган. Бу ҳақда Яснанинг 47-Ҳотида шундай дейилади:”Бас, доно одамлар учун энг мақбул тарбия яхшиликларнинг отаси бўлган Ахурани Ашаҳ-Ҳақиқат сиймосида ўрганмоқдир, танимоқдир...

Тафаккур аҳли, донолар, сенинг розларинг сирини ўрганувчи шогирдлар хирад ва Эзгу Ният партавида сенинг ошиғинг, мухлисинг ва муҳибинг бўлғуси”. “Авесто” 26-бет).

Зеро, Яснанинг 51-Ҳотида ёзилишича, “Сен Ашаҳ-Ҳақиқат сўзи ва Эзгу Ният таълимоти билан уларга илк мураббий, устозсан!”, дейилади. (“Авесто” 29-бет). Инсон эса ўз навбатида билим, сўз, амал ва дини билан Ашаҳ-Ҳақиқатга куч-қувват бахш этади.

Таълим жараёнида асосан кундалик ҳаёт учун зарар бўлган барча билимлар ўқитилган, ҳунарлар ўргатилган. Жумладан, чорвачилик билан шуғулланадиган қавмларда кўпроқ шу соҳага доир ҳунар ва

малакалар ўргатилган: қиз болаларга юнгдан ип йигириш, урчуқ ва чархда ишлай билиш, ҳар хил либослар тўқиш, тикиш, юнг олишни билиш шарт бўлса, ўғил болалар эса молларни боқиш, урчитиш ва туғдириш, туя, отларни парваришлаб, уларни бошқара олиш, узок яйловларга сурув ҳайдаш, чорвани дарранда ҳайвонлар, қароқчилардан муҳофаза қилиш, ўттиз икки ҳарбий ҳунарни билишлари мажбурий бўлган. Анашу малакалар ҳосил бўлгач, қиз болалар 15, ўғил болалар 17 ёшида “лагомзадан” (отга сувлиқ солиш) ва “зин задан” (отни эгарлаш) имтиҳонидан ўтган ҳамда “камарбастан” одатига қатъий амал қилган. Натижада улар балоғат ёшига етган, рўзғор юритишни ўрганиб, “кадбону” (уй бекаси), “кад худо” (уй хожаси, оила бошлиғи) бўлиш, чўпон чўлиғини олиб, от суриб, туя миниб юриш ҳукукини қўлга киритишган. Алоҳида иқтидорли йигитлар эса, чавандозликка махсус тайёрланган, ҳарбий машқларда иштирок этган. Бунда қавм оқсоқоллари ҳар бир йигитни ота касбидан ташқари ҳарбий билимлар, чавандозлик, кураш тушиш “кўҳнавардлик” (ҳар хил тўсиқларни баландликларни ошиб ўтиш) бўйича имтиҳондан ўтказишган. Кўриниб турибдики, ҳарбий таълимга алоҳида эътибор берилган. Дарҳақиқат, “Авесто”да 50 дан зиёд ҳарбий қуроллар жумладан, қалъа деворларини тешиб, бузишда ишлатиладиган, улкан тошларни отадиган палахмон, манжаниқ, совут остидан кийиладиган мисдан тўқилган юпка камзуллар ҳам тилга олинган.

Зардуштлик дини якка Тангрига эътиқод қилишга даъват қилиб расмий динга айлана бошлаши билан таълим-тарбияга эътибор кучайган. Ибодатхона – оташкадалар ҳузурида подшолик тасарруфидаги махсус мактаблар очилади, мадраса типигаги билим даргоҳлари ташкил қилинади, уларнинг таълим тизими ишлаб чиқиладиган, таълим жараёнига энди математика, астрономия, тиб билими, тарих, ҳуқуқшунослик, гигиена сингари фанлар тобора кўпроқ кириб боради. Бунда ёшларнинг маънавий камолотига ҳам алоҳида эътибор берилади. Бир томондан,

уларга зардуштийлик дини асослари, Ахурамазданинг фарзлари, Зардушт ўғитлари ҳар жиҳатдан пухта ўқитилиб, каломи бадеъ асосларга суянган ҳолда “хот”лар махсус ёдлантирилса, иккинчи томондан, уч яхши ишдан сусткашлик қилмаслик кори нек, гуфтори нек, кирдори некни ҳақмига эсда тутиш, уч ёмон ишдан, яъни кори бад, гуфтори бад ва кирдори баддан юз ўгиришни куймақулоқ қилиб ўргатилган. Таълим тизимидаги бу ўзгариш ўз навбатида янги “сидрапўшлик” удумини жорий қилинишини тақозо этган. Ахурамазда томонидан жорий этилган фарзлар ҳамда Зардушт ўғитларидаги суннатларни тўла бажарадиган, ҳар жиҳатдан пок, юксак ахлоқлилик меъёрларини ўзида намоён этган, устоз фотиҳасини олган диндор оқ матодан чакмон, кўйлак кийиб, устидан юпка ҳарир камар боғлаб юриши жорий этилади. Бу одат яқин XIII аср давом этган.

“Авесто”дан келтирилган юқоридаги далиллар шуни кўрсатадики, зардуштийлик дини пайдо бўлган дастлабки пайтларданок оташкада - ибодатхоналар қошида мактаблар ташкил этилиб, коҳинлар томонидан болаларнинг таълим -тарбияси тизими ишлаб чиқилган. Уларнинг таълим-тарбия тизими қўйидаги тартибда амалга оширилган:

- а) диний ва ахлоқий тарбия;
- б) жисмоний тарбия;
- в) ўқиш ва ёзишга ўргатиш.

Болаларга диний тарбия бериш, асосан, 7 ёшдан бошланган; ўғил болалар 7 ёшга тўлганда, уларга оқ ипакдан тикилган “муқаддас кўйлак” кийдириш маросимини жамоа оқсоқоли, коҳинлар, ота-оналар иштирокида ўтказиш расм бўлган. Шу тариқа таълим тизимида устозу муаллимлар ҳамда ўқувчилар ҳам оқ ипак матодан тикилган чакмон кўйлак кийиб, устидан 72 хил рангдаги ҳарир ипакдан тўқилган белбоғ билан белларини боғлаб юришлари шарт бўлган. Қиш пайтларида ҳам асосий либос устидан “сидра”, яъни ўша кийимни кийиш одат тусига кирган. Ўғил болалар бундай “муқаддас кўйлак” ёки “сидрапўшлик” удумини бажариш

маросими пайтида коҳин устоз-муаллим билан бир сафда бўлганлар.

Куёшга қараб сажда қилиб туришган. Коҳин муаллимга қўшилиб болалар ҳам муқаддас “Авесто”дан эзгулик ва яхшилик маъбудасига мададкор кучларни улуғловчи қасамёдларни такрорлашган: “мен зардуштийлик динига содиқ бўлишга тантанали ваъда бераман, мен яхши фикрлар, яхши сўзлар, яхши ишларга ишонаман”. (Қаранг: Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. М., “Педагогика”, 1939, с.10).

Зардуштийлик маросими машғулотларидан сўнг эса болаларга совғалар улашилган. Бундай машғулотлар бир кунда Куёш чарақлаб турган вақтда беш марта ўтказилган. Машғулотларни ўтказишдан кўзланган асосий мақсад — болалар қалбида ёшликдан дунёдаги барча яхшилик ва эзгуликларнинг бунёдкори, Олий тангри Ахура - Маздага эътиқодни мустаҳкамлаш, инсонлар бошига жамики ёмонликлар ва ёвузликларни солувчи Ахура-Ману (Ахриман)дан нафратланиш ҳиссини тарбиялашдан иборат бўлган. Зардушт эса, “муаллим - коҳинларнинг бурчлари болаларга илмларни яхшилик йўсини ила ўргатиб, яхши билан ёмонни ажрата оладиган қилиш, тўғри йўлга ҳидоят этишдир. Кимда-ким, ақлу фаросат билан ёмонликка қарши курашса, у Ахура-Мазда йўлини тутган бўлади”, - дейди.

“Авесто”да ҳар бир зардуштийни пок ниятли, хулқи ҳалол, қўли тўғри неқбин бўлиб вояга етказилиши кўзда тутилган. Ана шу эҳтиёж ва талаблардан келиб чиқиб, “Авесто”да тарбиячилар, муаллимлар, устоду мударрисларнинг бурчлари белгиланган, улар зиммасига жамиятнинг энг муҳим юки топширилганлиги қайта-қайта уқтирилган. Натижада муаллим ва мударрислар ўз илмини нечоғлик ўзлаштирганлиги, касбига муносабати, чечан, уддабурон, фидойилиги, танбал, бефарқ ва масъулиятсизлигига қараб “яхши” ва “ёмон” устозлар ажратиб изоҳланган, баҳо берилган. (Қаранг: Ҳ.Ҳомидий Авестодан Шоҳномага, 69-бет).

“Авесто”нинг Ясна китобининг 32 –

Хотида ёмон устозлар ҳақида шундай дейилади: “Ёмон тарбиячи ўз таълими билан илоҳий сўзларни тескари қилади ва тириклик идрокини хароб айлайди”.

Ҳақиқатда, у одамларни ростликнинг бебаҳо сармоясидан ва Эзгу Ниятдан баҳрасиз айлайди”. (“Авесто”, 14-бет)

Ёмон устозлар ҳақидаги фикрларни яна чуқурлаштириб, “Ҳақиқатда, у куёш ва заминни икки кўз билан кўрмоқни баттарин гуноҳ деб билади. У илоҳий каломни тескари англаган кимсадир.

У доноларни каззоб дурвандлар анжуманига бошлайди.

У экинзорларни пайҳон қилади.

У ҳақиқатпараст ашаванларга ярок ўқталади.

Ҳақиқатда, ўшалар тирикликни тубанликка итариб ташлашади. Улар каззоб дурвандларни улуғ санаб, кўкларга кўтарадилар. Аёл ва эрларни илоҳий каломлардан баҳрасиз қиладилар... Улар ҳақиқат йўлидаги ашаванларга ғов бўладилар.

Улар бу таълимотлари билан инсонларни энг солиҳ амаллардан ман этадилар.

Улар одамлар аҳли тириклигини ўзларининг адаштирувчи ҳукмлари билан паришон этадилар... (“Авесто” 14-бет).

Зардушт ёмон устозларнинг жамият учун келтираётган зарарларини даҳшатли оқибатларини сезади ва олий Илоҳ Ахурага шундай мурожаат қилади:”- Эй, Ахура! Сендан ўтинам, ҳақиқат билан жавоб бер:Қай бир устоз ёруғлик ва зулумотни яратди! Қай бир устоз уйку ва бедорликни яратди!...” (“Авесто” 20-бет).

Зардушт халқ олдида чиқишларида инсонларни ҳар доим ёмон тарбиячилардан огоҳ бўлишга чақиради. Яснанинг, 45-Ҳотида шундай дейилади: “Нутқ ирод қиламан: Эй, илм олмоқ ниятида узоқ-яқиндан келган инсонлар!...Ёмон тарбиячи ҳеч қачон ҳаётингизни тубанлаштирмасин, девпараст дурувандлар аврагувчи тил билан сизларни гумроҳ қилмасин...-

-На ният, на таълим, на хирад, на ишонч, на амал, на дин ва на руҳимиз,-бу икки олам-ҳеч қачон бирлаша олмайдилар”. (“Авесто” 22-бет).

“Авесто”да устозлар ҳақида гап кетганда, “устодлар устои”, “барча билим ва хура калити” Яздон мадҳ этилади. Зардушт эса барча пок ниятли одамларга Яздон буюрган илмларни “яхшилик йўсини ила ўргатиб”, уларни яхши билан ёмонни ажрата оладиган қилади, уларни тўғри йўлга ҳидоят этади” дейилади.

Устозларнинг ижтимоий масъулиятини англаган Зардушт олий илоҳ Маздага мурожаат қилади ва Яснанинг 51-Ҳотида “Тарбия қилгувчиларинг учун аталган поёнсиз меҳр-муҳаббатингни ато айла”, дейди. (“Авесто” 29-бет).

Яхши устозлар “соғлом ақл-хушли фарзандларни, жасур, доно ва турли тилларни биладиган ўғил-қизларни, элни бало-казолардан ҳимоя эта оладиган ўғлонларни, яхши келажак, порлоқ ҳаётни равшан кўз билан кўра оладиган авлодни” тарбиялайди. У ёшлар қалбида ўз дини, халқи, юртига меҳр уйғотади, уларни ҳалол меҳнат эвазига ризқу рўза топиб яшашга ўргатади, некбинлик, покдомонлик, дўстлигу ҳамкорлик ҳамжиҳатлигу, хушравобинлик, одамларга фақат яхшилик ишташ ўқувчиларга донишманд устозлардан юқади, ёдгорлик бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам “Авесто”да устозларни маънавият дарғалари сифатида мадҳ этилган. “Шаҳару қишлоқларда, қолаверса, бутун мамлакатда халққа маънавиятдан таълим берадиган муаллимларни Оша йўлини тутганлари учун, ҳар бир хонадонга янги дин аҳкомларини олиб кириб, эл ардоғига соҳиб бўлганликлари учун мадҳ этамиз, олқишлаймиз”. Ҳатто ота-оналар Яздондан билимли, ўқимишли фарзанд ато этишни илтижо қиладилар. “Менга хонадоним, қишлоғим, шаҳару мамлакатим шуҳратини дунёга кўз-кўз қиладиган, ўқимишли, ишбилармон ўғлон бер”, дейилади хотлардан бирида.

“Авесто”нинг “Бундақшин” китобининг алоҳида бобларида ўша даврларда таълим тизимининг шаклланиши ва унинг давлат сиёсати даражасида қаралганлиги ҳақида қизиқарли маълумотлар бор. Дарҳақиқат, унинг бандларида “Донишманднинг ўз фарзандига насихати”, “Устоз

(муаллим)нинг биринчи синф ўқувчисига панди”, “Солномашунослик хусусида” каби қисмларида ёш авлод тарбияси, камолоти олдида ота-она, жамоа, кўни-қўшни, муаллимларнинг бурч ҳамда вазифалари, ўқувчининг мактаб, кўчада, устоз, ота-она, кексалар, катталар хузурида ўзини тутиши, қоидаю йўсинлари бирма-бир санаб ўтилиб, унга риоя қилиш низомлари кўрсатилган. “Кичикликда билим олсанг, йигит бўлгач, бошинг эгилмайди, дейилади унда; мактабда ўтириш, қалам, дафтарга қандай муносабатда бўлиш, дасмол-сочик, тиш ювгич (мисвок)ни қандай асраш, турмуш озодалиги, шахсий покизалик қоидалари баён этилган. (Қаранг: Ҳамиджон Ҳомидий. Авестодан Шохномага. 149-бет).

“Авесто”да ҳар бир некбин одам бирон касб билан шуғулланиши, банд бўлиши, “ақл ишлатиб” “икки қўллаб ерга ишлов бериб,” “чорва парваришлаб”, “бирон дастгоҳни юргизиб”, “бирон олоти кор” ёки “олоти ҳарба ясаб” кун чекинмоғи, беғараз ризку-рўз топиб емоғи, бировларга муҳтож бўлиб, “қўл узатиб тиланчилик қилмоқдан”

асранмоғи даркор. Ана шу ақида тақозоси ўлароқ таълимнинг амалиёт билан боғлиқ олиб боришига алоҳида эътибор беришган. Оташқадалар қошидаги устахоналар, вақф ерлари, дармонгоҳ (поликлиника), сихатгоҳ (касалхона), дорихоналар айни пайтда амалиёт ўтказиладиган корхоналар вазифасини ҳам ўтаган. Ҳар бир табиб, жумладан, жарроҳ ўз малакасини уч маротаба аниқ синовдан ўтказмасдан туриб, касални даволашга киришмаслиги ҳақидаги талаб шу умумий тартибдан келиб чиққан қарордир. Яхши устоз ва мударрислар ҳамиша ана шу тартибга риоя қилишган.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, “Авесто”да таълим-тарбия ва устоз шогирдлик анъаналари ривожланишида, таълим жараёнида асосан кундалик ҳаёт учун зарар бўлган барча билимлар ўқитилиши зарурлиги, ҳунарлар ўргатилишида ёшларнинг маънавий камолотига ҳам алоҳида эътибор берилишини кўрсатади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Бертельс Е.Э. Отрывки из “Авесты». Восток. Кн. 4-М.-Л., 1924.
2. Бобоев Ҳ., Дўстжонов Т., Ҳасанов С. “Авесто”-шарқ халқларининг бебаҳо ёдгорлиги. ТМИ, Т.: 2004.
3. Жўраев Н. “Авесто” мўжизаси. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Т.: 2013.
4. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
5. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб.-Т.: 1964.
6. Ҳомидий. Ҳ. Авестодан Шохномага. Т.:”Шарқ”, 2007.

ЎЗБЕКИСТОН ССРДА МИЛЛИЙ РАХБАР ХОДИМЛАР ВА КОММУНИСТЛАРНИНГ ҚАТАҒОН ҚИЛИНИШИ

Қахрамон Ражабов

тарих фанлари доктори, профессор,

Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими

<https://orcid.org/0009-0004-8839-1560>

e-mail: qrajabov125@gmail.com

UDK: 94(575.1)

Аннотация: Мақолада XX асрнинг 20–30-йилларида Ўзбекистон ССРда амалга оширилган сиёсий қатағонларнинг сабаблари, бориши ва фожиали оқибатлари тарихий манбалар асосида таҳлил қилинади. Тадқиқотда “қосимовчилик”, “бадриддиновчилик”, “наркомпрос иши” ва “ботир гапчилар” каби сунъий равишда тўқилган сиёсий жараёнларнинг моҳияти очиқ берилган. Шунингдек, совет режимининг миллий раҳбар ходимлар ва зиёлиларни йўқотиш орқали тоталитар тузумни мустаҳкамлашга қаратилган стратегик мақсадлари ёритилган.

Аннотация: В статье на основе исторических источников анализируются причины, ход и трагические последствия политических репрессий в Узбекистане в 20–30-х годах XX века. Раскрывается суть искусственно сфабрикованных политических дел, таких как «касымовщина», «бадриддиновщина», «дело наркомпроса» и организация «Ботир гапчилар». Освещаются стратегические цели советского режима по укреплению тоталитарного строя путем ликвидации национальных кадров и интеллигенции.

Abstract: The article analyzes the causes, progression, and tragic consequences of political repressions in the Uzbekistan SSR during the 1920s and 1930s based on historical sources. It reveals the essence of artificially fabricated political cases such as "Kasymovshchina," "Badriddinovshchina," the "Narkompros case," and the "Botir Gapchilar" organization. The study highlights the Soviet regime's strategic goals of strengthening the totalitarian system by eliminating national leaders and the intelligentsia.

Калит сўзлар: Ўзбекистон ССР, сиёсий

қатағон, совет режими, “қосимовчилик”, миллий зиёлилар, “катта террор”, ГУЛАГ, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, маориф тизими.

Ключевые слова: Узбекская ССР, политические репрессии, советский режим, «касымовщина», национальная интеллигенция, «большой террор», ГУЛАГ, Акмаль Икромов, Файзулла Ходжаев, система образования.

Keywords: Uzbekistan SSR, political repression, Soviet regime, "Kasymovshchina", national intelligentsia, "Great Purge", GULAG, Akmal Ikramov, Fayzulla Khojaev, education system.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUSTION). XX асрнинг 20–30-йиллари Ўзбекистон тарихида энг мураккаб ва фожиали даврлардан бири ҳисобланади. Совет ҳокимиятининг мустабид сиёсати натижасида юртимизда давлат бошқаруви, суд-ҳуқуқ ва маориф тизимида фаолият юритган миллий раҳбарлар ҳамда зиёлиларга нисбатан кенг кўламли қатағонлар амалга оширилди. Бу сиёсат нафақат “синфий душманлар”ни йўқотиш, балки ўзбек халқининг миллий ўзлигини англаш жараёнини тўхтатиш ва жамиятда кўрқув муҳитини ўрнатишга қаратилган эди.

1929 йилдаги “буюк бурилиш”дан сўнг, Кремль томонидан “ўнг оғмачиликка қарши кураш” ноқоби остида маҳаллий кадрларни сиёсий саҳнадан супуриб ташлаш механизми ишга туширилди. Ушбу мақолада архив материаллари ва тарихий ҳужжатлар асосида сиёсий қатағонларнинг ҳуқуқий ва мафкуравий асослари, сунъий ташкил этилган суд жараёнлари ва миллат

фидойиларининг тақдири тизимли равишда тадқиқ этилади. Шунингдек, маориф фронтидаги “тозалашлар” ва “катта террор” давридаги оммавий қирғинларнинг жамият ижтимоий-маданий ҳаётига кўрсатган салбий таъсири илмий жиҳатдан баҳоланади

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ўзбекистон ССРдаги миллий раҳбар ходимларни лавозимларидан четлатиб, “ғоявий жиҳатдан” тор-мор қилаётган совет ҳокимияти XX аср 20-йилларининг охирига келиб, уларни жисмоний жиҳатдан йўқотишга киришди. Ўзбекистонда ҳуқуқ ва маориф тизимида қатағонлар авж олдирилди. Бу жиҳатдан олганда Ўзбекистон ССР Олий суди органларида ўтказилган қатағонлар айниқса характерлидир. Кремлнинг тазйиқи билан Ўзбекистон Компартияси IV съезди (Самарқанд, 1929 йил 17 февраль – 2 март)дан кейин жазо механизми ишга туширилди[1:117-128].

Тарихдан маълумки, 1929 йили СССР тарихига “буюк бурилиш йили” сифатида кирган. “Социализмнинг бутун фронт бўйлаб ҳужумини тайёрлаш” даврида “ўнг оғмачиликка қарши кураш”да Ўзбекистон Компартияси IV съезди қарорлари машъум роль ўйнади. Коммунистлар анжумани Ўзбекистон ССРдаги партия ва совет органларини ўнг оғмачиликка (Кремлдаги Бухарин, Риков ва Томский тарафдорларига) қарши шафқатсиз ва кескин кураш олиб боришга чақирди. Съезд “Ўнглик хавфига ва у билан муроса қилишга қарши кураш тўғрисида” махсус қарор чиқарди[2:280-282].

ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси раҳбарлигида иш олиб бораётган Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси партиянинг қишлоқда кўраётган тадбирларига бойлар ва қулоқлар ҳамда руҳонийлар қаттиқ қаршилик кўрсатаётгани, ўнг оғмачилар улар билан тил бириктириб партия сиёсатига қарши курашга отланганлигини қайд этиб, уларга нисбатан олиб борилаётган курашни кучайтириш лозимлигини таъкидлади. Қўкон, Ўрта Зарафшон, Бухоро партия ташкилотларида мавжуд бўлган ўнг

оппортунистик элементлар қораланди[3:223-224].

Фарғона округининг Бешарик, Чуст-Поп партия ташкилотлари, Бухоро ва Зарафшон округ партия комитетларининг раҳбар ходимларидан бир гуруҳи ўнг оппортунистик ғоя билан заҳарланганликда, бой-қулоқ унсурлар билан алоқа қилганликда айбланиб, партиядан чиқарилди. Улар ўз лавозимларидан бўшатилади ҳамда турли жазо чораларига тортилди[4:162].

“Қосимовчилик” иши Тошкент вилояти суди раиси (1925-1926), Ўзбекистон ССР Олий суди раиси (1926-1929) лавозимларида фаолият кўрсатган *Саъдулла Рашидович Қосимов* номи билан узвий боғлиқдир.

Саъдулла Қосимов ўз фаолияти давомида Кремлнинг шовинистик сиёсатига қарши чиққанлиги совет ҳукуматига ёқмаган. Ўзбекистон ССР Олий суди раиси С.Қосимов 1929 йил март ойида лавозимидан бўшатилиб, қамоққа олинди. У бу вазифада 1926 йилдан бошлаб ишлаётган эди. С.Қосимов ва унинг 6 нафар тарафдори устидан СССР Олий суди сайёр сессияси 1930 йил 26 март – 22 июнь кунлари Самарқанд шаҳрида суд жараёнини ўтказди[5]. С.Қосимов билан биргаликда Ўзбекистон ССР Олий судининг собиқ прокурори Бадриддин Латипович Шарипов, Эски Тошкентнинг собиқ судьяси Мирсоат Мирзокиров, Мирзачўл тумани собиқ судьяси Иброҳим Хўжаев, адвокатлар коллегиясининг собиқ аъзоси Спиридонов, йирик савдогарлар Насритдин Алимов ва Самиғжонов – жами 7 киши айбдор деб топилди. Марказдан келган жазо органлари (суд раиси: М.Васильев-Южин ва прокурорлар: Р.Катанян ва Г.Островский) ишга атайлаб сиёсий тус беришди. Суд жараёнида улардан ташқари жамоатчилик қораловчилари сифатида ёзувчи Сотти Хусайн билан раҳбар ходим Жаҳон Обидова қатнашган. С.Қосимов ва унинг тарафдорлари “босмачилар”ни қўллаб-қувватлашда, “аксилинқилобчи миллатчи ташкилот” аъзолари билан алоқа боғлаганликда, ислом динини ҳимоя қилишда айбланиб, уларга “қосимовчилик”

ёрлиги босилди[6]. Ҳолбуки, С.Қосимов ва Б.Шарипов ўз хизмат вазифаларини бажариш вақтида туб миллат манфаатларини имконият доирасида ҳимоя қилишган эди. С.Қосимов тергов ва суд жараёнида СССР Олий суди томонидан Ўзбекистоннинг суверенлик ҳукуқи ва миллий манфаатлари поймол қилинаётганлигини очиб ташлашдан чўчимади.

Совет режими уч ой давом этган суд жараёнини доимий равишда матбуотда ёритиб борди[7]. Лекин унга коммунистик мафкура асосида ёндашилиб, ишнинг моҳияти сохталаштирилди. 22 июнда С.Қосимов, Б.Шарипов, Н.Алимов, Спиридонов отиб ўлдиришга, қолганлар эса 10 йил муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Уларнинг бутун мол-мулки мусодара қилиниб, давлат ҳисобига ўтказилди[8]. Саъдулла Қосимов ва уч нафар сафдошлари совет ҳокимияти томонидан отиб ўлдирилади.

Самарқанд шаҳрида 1930 йил 4-13 июнда бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартиясининг V съездида яна ўнг оғмачиликка, троцкизм қолдиқлари, маҳаллийчилик ва миллатчиликка қарши шафқатсиз кураш масаласи долзарб вазифалардан бири сифатида кўтарилди. Кўриниб турибдики, большевиклар ва уларнинг жазо органлари бу пайтда Ўзбекистон ССРда сунъий равишда “ўнг оппортунистлар”, яъни оғмачиларни ўйлаб топди ҳамда унинг замирида қатағон ва таъқибларни авж олдирди.

Ўзбекистон ССР Юстиция халқ комиссари ўринбосари, прокурор Смирновнинг Ўрта Осиё бюроси раиси Зеленскийга 1931 йил 17 мартда Миршаропов ва Мўминхўжаевнинг “жинойт фаолияти” юзасидан берган ахборотида қайд этилишича, улар суд тизими ходимлари сифатида Тошкент округи судининг собиқ раҳбари Исамухамедов билан яқиндан алоқа боғлаб, ўзларининг жиноятларини яшириб келган. Шу боис, 1931 йил 1 февралда ГПУ ходимлари томонидан М.Миршаропов, Т.Исамухамедов ва улар билан яқин алоқада

бўлган бир гуруҳ ҳуқуқ-тартибот органлари ходимлари ҳибсга олинган[9:533-534].

1931 йил 11 февралдан 12 мартгача улар қосимовчилик гуруҳи аъзолари сифатида суд қилинади. Суд жараёни 23 кун давом этиб, унда 155 нафар гувоҳ ва 10 нафар айбланувчи сўроқ қилинган. Суд қарори билан М.Миршаропов отувга ҳукм этилиб, у кейинчалик 10 йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилган. Э.Мўминхўжаев, Л.Абдуқодиров ва М.Абдурахмонбеков отувга ҳукм қилинган. А.Тожиёв 3 йилу 4 ойга, А.Обидқориев 6 йил қамоқ жазосига ҳукм этилди. Суд Г.Маҳкамбеков, Т.Исамухамедов ва О.Абдуқодировни жинояти исботланмагани учун оқлашга мажбур бўлган[10:19].

Орадан кўп ўтмай навбатдаги иш – *бадриддиновчилик* ўйлаб топилди. 1932 йил 5 май – 15 июнда Тошкент шаҳрида СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг сайёр сессияси Антонов-Саратовский раислигида (қораловчи СССР Олий суди прокурори Р.П. Катанян) *Шамсутдин Бадриддинов* ва унинг 5 тарафдори устидан суд жараёни ўтказди. Суд мажлисининг 39 та йиғилиши баённомаси Ўзбекистон Миллий архиви фондларида сақланади[11]. Суд жараёнининг бориши “Қизил Ўзбекистон” ва “Правда Востока”[12] газеталарида махсус равишда намоишкорона ёритиб борилган.

Бадриддиновчилар ишида қуйидаги 6 нафар кишининг тақдири ҳал қилинган: 1. Шамсутдин Али ўғли Бадриддинов. 2. Абдурахмон Раҳмонов. 3. Мухитдин Садиҳонов. 4. Иброҳимжон Мусахонов. 5. Мухаммадхон Хўжаев. 6. Маҳмудхон Аҳмаджонов. Улар Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг 63-моддаси билан ҳибсга олиниб, иқтисодий аксинлиқлобчи сифатида сўроқ қилинган[13].

Ш.Бадриддинов Татаристоннинг Арча кантонидаги Тунтор қишлоғида туғилган. 1921-1922 йилларда Андижонда милиция бошлиғи лавозимида ишлаган[14]. У 1924 йил охиридан бошлаб Фарғона вилояти милицияси сиёсий бўлими бошлиғи, 1925 йил ноябрдан Фарғона вилояти суди аъзоси, 1925 – 1927 йилларда Фарғона округи суди

раиси ўринбосари, 1929 йил февраль ойидан Фарғона округи прокурори, 1929 йил ноябрда Ўзбекистон ССР Олий судининг прокурори лавозимларида ишлаган, тарафдорлари билан биргаликда 1932 йили шу лавозимдалигида қамоққа олинган эди[15]. Ш.Бадриддиновга “Миллий Иттиҳод” ташкилоти аъзолари ва “босмачилар” билан алоқа боғлаган, Мунавварқори ва С.Қосимовнинг яқин дўсти ва ҳамфикри бўлган, деган айблар қўйилди. Бу суд жараёнида ҳам прокурор Р. Катанян эди.

Ш. Бадриддинов аввал отишга ҳукм қилиниб, сўнгра ўлим жазоси 10 йил қамоқ муддати билан алмаштирилади. Унинг Муҳаммадjon Хўжаев, Абдурахмон Раҳмонов, Маҳмудxon Аҳмадxonov, Муҳитдин Садихонов, Иброҳим Мусахонов каби 5 нафар тарафдори ҳам турли муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинадилар[16:14].

Совет режими суд органларидаги миллий раҳбар ходимларни қатағон қилиш билан биргаликда жазо қиличини маориф жабҳасидаги зиёлиларга ҳам кўтарган эди. 1930 йил июнь-август ойларида Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссарлиги (Наркомпрос)даги бир гуруҳ раҳбар ходимлар (20 нафарга яқин) ҳибсга олинади. Бу наркомпрос ишининг бошланиши эди. Бу иш бўйича совет режими томонидан қамоққа олинган куйидаги 19 нафар маҳбусга айб қўйилди:[17] 1) *Маҳмуд Боту [Ҳодиев]* – Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссари собиқ ўринбосари; 2) *Носир Саидов* – Андижон округи халқ таълими бўлими бошлиғи; 3) *Маннон Рамзий [Абдуллаев]* – Ўзбекистон ССР собиқ Маориф халқ комиссари, УГНИИ директори; 4) *Собир Қодиров* – Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссарлигида профессионал таълим бошқармасининг собиқ бошлиғи; 5) *Боис Қориев [Олтой]* – ГУС раисининг собиқ ўринбосари; 6) *Ҳосил Восилий* – ўқитувчи; 7) *Хайруллахон Алявий* – ўқитувчи; 8) *Қосимхўжа Аллаев* – ўқитувчи, педтехникум директори, 9) *Лутфулла Алявий* – ЎзССР Маориф халқ комиссарлиги фан секторининг собиқ бошлиғи; 10) *Мажид Воҳидов* – ЎзССР

Маориф халқ комиссарлиги инспектори; 11) *Абдужаббор Назирқулов* – ўқитувчи-методист, педтехникум директори; 12) *Абдулла Қамчинбеков [Гайнулин]* – янги турк алифбоси кўмитаси собиқ котиби; 13) *Саидахмад Назиров* – Москва тўқимачилик институти талабаси; 14) *Хўжа Назаров* – Ўзбекистон ССР Ер ишлари халқ комиссарлигида кўчириш бошқармаси бошлиғи; 15) *Усмон Салимий* – Ўз ССР Маориф халқ комиссарлиги сиёсий маориф бўлими бошлиғининг собиқ ўринбосари; 16) *Раҳим Шокирбеков* – ЎзССР Маориф халқ комиссарлиги коллегияси собиқ аъзоси; 17) *Ботир Ғуломов* – педагог; 18) *Фатхиддин Алимов* – ЎзССР Маориф халқ комиссарлиги собиқ инспектори; 19) *Абдурахмон Ғоипов* – 1933 йил 3 мартда Москвадаги Бутирка изоляторида вафот этган[18].

Боту бошчилигида 20 нафарга яқин маориф тизими ходимларининг қамоққа олинишига ГПУ айғоқчиси, қосимовчилик ишида асосий гувоҳ бўлган Обид Саидовнинг 1930 йил 21 июнь кечкурун Тошкентдаги ўз уйида овқат (лағмон)дан захарланиши натижасида 23 июнда ўлиши баҳона бўлган. Меҳмондорчиликда Андижон округи халқ маорифи бўлими мудири Носир Саидов (мархумнинг акаси) ва бошқалар бўлган. О. Саидовнинг ўлими юзасидан ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги мухтор вакиллиги Шарқ бўлими 1930 йил 26 июнда “жиноий иш” қўзғайди.

Совет органлари дастлаб О. Саидов ўлимида гумондор қилинган Носир Саидов, Абдулла Хўжаев, Мансур Саидовни ҳибсга олишади[19:47]. ОГПУ ходимларининг турли хилдаги қийноқлари остида Н. Саидов ўзининг “миллатчи” ва аксилинқилобий ташкилот аъзоси эканлигини “эътироф” этиб, Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссари ўринбосари Боту кўрсатмасига биноан Ҳосил Восилий ва Хайруллахон Алавий билан биргаликда ўз укаси Обид Саидовни захарлаб ўлдирганлигини “тан олади”. Аслини олганда бу “жиноят” махсус хизмат ходимлари томонидан тайёрланган бўлиб, уларнинг асосий мақсади Ўзбекистондаги маориф тизимида фаолият

кўрсатаётган миллий раҳбар ходимларни йўқотиш эди.

Натижада бу пайтда пойтахт Самарқандда жойлашган Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссарлиги тизимидаги 20 кишидан иборат гуруҳ қамоққа олинади. Улар гўёки О. Саидовни ўлдириш мақсадида Самарқандда тузилган яширин аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси сифатида айбланадилар[20:18-19]. Боту 1930 йил 15 июлда (айрим манбаларда 23 июлда) Самарқандда қамоққа олиниб, унга Маориф халқ комиссарлигидаги аксилинқилобчи ва миллатчилар гуруҳининг раҳбари деган жиддий ва кескин, бироқ асоссиз айб қўйилади. Улар маориф тизimini “миллатчилик оғуси” билан заҳарлаганликда айбланиб, бу ҳолат “маориф фронтида қосимовчиликнинг намоён бўлиши” деб қораланди. Боту билан биргаликда унинг комиссарликдаги маслақдошлари ҳам қамоққа ташланган. Қамоққа олинганда Боту бор-йўғи 26 ёшда эди...

Комиссарликда Давлат илмий кенгаши Президиуми раиси ўринбосари Боис Қориев (Олтой) тергов жараёнида чекистларнинг тазйиқлари асосида берган кўрсатмаларида келтирилишича, гўёки 1929 йил март ойида маориф комиссарлигида “Ғайратлилар” номли аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти тузилган. Ташкилот раҳбари Боту бўлиб, ундан ташқари бу ташкилотга Олтойнинг ўзи, комиссарлик ходимлари Шокирбеков, Қодир Собиров, Салимий, Назрулла Иноятлов, Ғуломов, Ҳамроқулов, Носир Саидов ҳамда машҳур ёзувчи ва шоирлар Фитрат ва Чўлпон, шунингдек, бошқа кишилар кирган. Олтойнинг фикрича, ташкилот атрофига миллий ватанпарварлик руҳидаги кишилар жипслашиб, Ўзбекистонни буржуа демократик республикаси сифатида мустақилликка эришишини таъминлаш учун курашганлар. Улар ҳокимиятни қўлга олиш ва ҳимоя қилиш учун маҳаллий ёшларни ҳарбий мактабларга кўпроқ жойлаштириб, махсус ҳарбий билим олишига эришишга интилганлар.

Совет ҳокимияти томонидан Боту

бошчилигидаги маҳбусларнинг Самарқанд ва Тошкентдан кўп ўтмай Москвага олиб кетилиб, мудҳиш Бутирка қамоқхонасида сўроқ қилиниши кўп нарсани англатади. Қамоқхонада 2 нафар айбсиз маҳбус: Абдурахмон Ғойибов ва Абдужаббор Назарқулов қийноқдан жон беради. Бошқа маҳбуслар мисли кўрилмаган қийноқлар натижасида бир-бирига туҳмат қилишга ҳамда ёлғон кўрсатма беришга мажбур қилинадилар.

Москвада ОГПУ коллегияси томонидан 1933 йил 31 март куни бўлган йиғилишда 1927 йил 9 июндаги СССР МИК Президиумининг қарори асосида бу иш кўриб чиқилиб, Маҳмуд Боту (Ҳодиев), Носир Саидов, Маннон Рамзий, Собир Қодиров, Боис Қориев (Олтой), Ҳосил Восилий, Хайруллаҳон Алявий, Қасимхўжа Алиев, Абдулла Қамчинбек (Гайнуллин) дастлаб отув жазосига ҳукм қилиниб, сўнгра бу ҳукм 10 йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилган. Боту жазо муддатини ўташ учун Соловки (Соловец) оролларидаги махсус концлагерга юборилган. Бу иш юзасидан қўлга олинган бошқа маҳбуслар ҳам турли муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилинганлар[21].

Мамлакатда катта террор бошлангач, Боту яширин равишда Тошкентга олиб келиниб, бу пайтда қамоққа олинган кўплаб маҳбуслар билан юзлаштирилади. Сўнгра Москвага олиб борилиб, 1938 йил 9 майда[22:171-175] совет режими томонидан отиб ташланди.

Кейинчалик Ботунинг рафиқаси Валентина Петровна Васильева [Ҳодиева] (1904 – 1980) ҳам 10 йиллик қамоқ жазосини Магаданда 1941 – 1950 йилларда ўтаб, сўнгра Ўзбекистонга қайтган. Уларнинг ўғли Эркин Ҳодиев ҳам 4 йил қамоқда ўтирган[23:179- 188].

1930 йил 1 сентябрда Самарқанд илмий текшириш институти директори Маннон Рамзий [Маннон Абдуллаев] ОГПУ ходимлари томонидан ҳибсга олинади. У бир неча кун Самарқанд ва Тошкент турмаларида сақлангач, Москвага жўнатилди.

Уч йилча олиб борилган тергов

хулосалари натижасида Маннон Рамзий Москвада 1933 йил 31 мартда бўлган суд жараёнида аввал отишга ҳукм қилинади, сўнгра бу ҳукм 10 йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилади. Маннон Рамзий томонидан ВКП(б) МКга юборилган турли аризалардан сўнг у 1934 йил ноябрда қамоқхонадан Москвага чақирилиб, муддатидан олдин қамоқдан озод қилинади ҳамда даволаниш учун Кисловодск санаторийсига жўнатилади. Сўнгра Ростов-Дондаги “Ростсельмаш” заводида кадрлар бўлими бошлиғи бўлиб ишга жойлашади ҳамда оиласини 1935 йил ёзида Тошкентдан бу ерга кўчириб олиб келади.

1937 йил 17 августда Маннон Рамзий иккинчи марта “Акмал Икромов иши” бўйича Ростов-Донда қамоққа олинди, сўнгра Тошкентга келтирилади. Сўнгра яна Москвага олиб кетилган Маннон Рамзий 1938 йил 27 апрелда ўлим жазосига ҳукм қилинган ҳамда ўша куни отиб ташланган.

“*Ботир гапчилар*” ташкилотига таниқли ўзбек зиёлиси, тилшунос ва адабиётшунос олим *Ашурали Зоҳирий* (1885 – 1937) асос солган. Ашурали Зоҳирий 1885 йилда Фарғона водийсидаги Ойимқишлоқда туғилган. У Қўқон механика техникумида дарс берган. Қўқонда 1930 йил 31 январда қамоққа олинган. Тергов материалларида кўрсатилишича, Ашурали Зоҳирий “Миллий Истиқлол” ташкилоти раҳбарияти қарори билан “Ботир гапчилар” сиёсий ташкилотини тузган ҳамда унинг дастурини ишлаб чиққан. Бу ташкилотга кўплаб ўзбек зиёлилари, жумладан, ёш ёзувчи *Абдулла Қаҳҳор* ҳам жалб қилинган эди.

Тергов ҳужжатлари материалларига кўра, “Ботир гапчилар” ташкилоти Қўқонда 1929 йил ноябрда ташкил топган. Ташкилот гўёки 1925 – 1927 йилларда Қўқонда фаолият кўрсатган “Темур” гуруҳининг давомчиси сифатида тузилган. Совет режими қатағон органлари томонидан 1930 йил 31 январь, 4 февраль, 9 май кунлари 20 нафар киши “Ботир гапчилар” ташкилотига алоқадорликда айбланиб, қамоққа олинган. ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги мухтор вакиллиги томонидан “фош этилган” бу ташкилот тақдири 1930 йил 6 февралда

бўлган йиғилишда ҳал қилинган эди[24].

Ташкилот раҳбари Ашурали Зоҳирий қамоққа олинган пайтда Қўқон механика техникуми ўқитувчиси эди. Ташкилот фаоллари бўлган Лутфулла Олимий [Лутфулла Алимов] бу пайтда Қўқон шаҳрида чиқаётган “Янги Фарғона” газетаси масъул муҳаррири, Ёқуб Омон “Янги Фарғона” газетаси адабий таржимони, Носир Эркин “Янги Фарғона” газетаси техник муҳаррири ва корректори, Абдулла Қаҳҳоров “Янги Фарғона” газетаси масъул котиби, Умархўжа Ҳамидов Қўқон рабфаки бошлиғи, Муҳитдин Ҳусанов Қўқон шаҳридаги округ совет-партия мактаби ўқитувчиси, Абдулла Холматов Фарғона шаҳар халқ таълими бошлиғи, Мирзаабдулла Солиев “Янги Фарғона” газетаси таҳририяти бошлиғи, Абдулла Раҳматзода Қўқон шаҳри педагогика курслари бошлиғи лавозимларида ишлаган. Ташкилот атиги 3 ойча фаолият кўрсатган. Бироқ шу қисқа муддат ичида ташкилот низоми ва ҳаракат дастури қабул қилинган. Низомда ёзилишича, “Ҳар бир онгли киши ўлкани ҳар қандай мустамлакадан озод қилишга интиломи ҳамда халқни яхши турмуш шароити ва иш билан таъминлашга садоқатли бўлмоғи керак”[25:43-50].

“Ботир гапчилар” ташкилоти аъзоларига ўз олдига аксилсовет чиқишларини қўллаб-қувватлаб, совет ҳокимиятини ағдариб ташлашни мақсад қилиш; ўз хизмат мавқеидан фойдаланиб, совет ҳокимиятининг сиёсий-хўжалик тадбирларига қаршилик кўрсатиш ва мафкуравий жабҳада газета таҳририяти ва ўрта мактабларда аксилинқилобий фаолият олиб бориш; совет ҳокимиятини ағдариб ташлаш мақсадида хорижий мамлакатлардаги муҳожирлар ва чет давлатлар ҳукуматлари билан алоқа боғлашга ҳаракат қилиш каби айблар қўйилган. ОГПУ Шарқ бўлими Фарғона округи вакили Гайнетдинов ва бошлиқ ўринбосари Соловьев раҳбарлигида 1931 йил 25 апрелда бўлган махсус коллегия қарори билан “ботир гапчилар”дан 20 нафари устидан ҳукм чиқарилган. Унга кўра, Ашурали Зоҳирий ва Лутфулла

Олимий аввал ўлим жазосига, сўнгра 10 йил қамоқ жазосига; Ёқуб Омон, Эркин Носир ва Умархўжа Ҳамидов 10 йил қамоқ жазосига; Муҳитдин Хусанов, Абдулла Қаҳҳоров, Карим Ортиқбоев, Турғун Парпиев ва Абдулла Холматов 5 йил қамоқ жазосига; Мухтор Муҳамадиев, Абдулла Раҳматзода, Маматқул Холдоров, Обиджон Ҳакимов, Комилжон Қосимов, Воси Қаюмов, Тошпўлат Акбаров, Толибжон Охунжонов 3 йил қамоқ жазосига ҳукм қилиниб, жазони ўташ учун махсус концлагерларга юборилган. Улардан фақатгина ГПУ айғоқчиси Мирзаабдулла Солиев иши тўхтатилиб, у озод қилинган. Ашурали Зоҳирий бўлса муддатидан олдин қамоқдан қайтган. Бироқ 1937 йилда у яна қамоққа олинган ва кейинчалик қамоқхонада ҳалок бўлган. Шунингдек, Абдулла Қаҳҳоров ва Умархўжа Ҳамидов доимий назоратда туриш шарти билан муддатидан аввал қамоқдан озод қилинган[26:34-55]. Бу пайтда 23 ёшда бўлган А.Қаҳҳоров кейинчалик машҳур ўзбек совет ёзувчиси сифатида Абдулла Қаҳҳор бўлиб нафақат Ўзбекистонга, балки бутун дунёга танилди. Абдулла Қаҳҳор кейинчалик ҳам ГПУ ва сиёсий идоралар билан ҳамкорлик қилган, доимий равишда Москванинг мададига таянган. Шу билан биргаликда Абдулла Қаҳҳор XX аср 50-60-йилларида истеъдодли ёш ўзбек ижодкорларини қўллаб қувватлаган. “Ёшлар билан суҳбат” (1968) китоби ўз даврида Ўзбекистон маданий ва ижтимоий ҳаётида улкан воқеа бўлиб, у ўзбек халқининг бир неча авлодларини совет даврида ҳам ҳақиқатни айтишга ундади. Абдулла Қаҳҳор ўзининг 60 йиллик юбилейида (1967 йил сенятбр) айтган “*Мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман!*”[27:140] сўзлари халқимиз ўртасида маталга айланиб кетди. Абдулла Қаҳҳор XX асрда ўзбек адабиётида сўзни санъат даражасига кўтара олган улкан ижодкор эди.

Шундай қилиб, совет режими томонидан ўтказилган қатағон чоралари Ўзбекистон ССРда етук миллий раҳбар ходимлар ва миллат ойдинларини тугатишга ҳамда ўзбек халқини тоталитар режим асорати остида

тутиб туришга қаратилган эди. Совет режими 1937-1938 йилларда Ўзбекистон ССРда ҳам катта қирғинни амалга оширди.

1937 йил июн ойида Тошкентда бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартиясининг VII съездида Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Советининг раиси Файзулла Хўжаев тақдири ҳал қилинган эди. Съезднинг 17 июнь куни бўлиб ўтган якуновчи йиғилишида Файзулла Хўжаев Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг янгиланган таркибига киритилмаган. Бу ҳам озлик қилганидек, шу куни Фарғона ва Тошкент делегатлари бўлган коммунистик раҳбарлар томонидан унинг шаънига тухмат ва маломат тошлари отилган.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби Акмал Икромов Москванинг талаби билан Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Советининг раиси лавозимидан озод қилинган Файзулла Хўжаев ўрнига Абдулла Каримовни ушбу лавозимга тавсия қилади. Аммо совет давлати раҳбарлари Сталин билан Молотов 9 июлда А.Икромов номига йўллаган шифртелеграммаларида А.Каримов номзодини рад этишади. А.Каримов, уларнинг фикрига кўра, Ф.Хўжаев ташкил этган “аксилсовет гуруҳи”нинг аъзоси эди. Шу тарзда ҳали на тергов қилинмаган, на судда айби исботланмаган Файзулла Хўжаевнинг манглайига “аксилсовет гуруҳи”, яъни советларга қарши уюшган ташкилот аъзоси деган тамға ёпиштирилади[28:75].

1937 йил 31 июль куни тасдиқланган 00447 рақамли махфий буйруққа кўра, қатағон 5 августда “барча республикалар, ўлкалар ва вилоятларда, Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва Қирғизистон ССРлар”да бошланиши лозим эди. Лекин Ўзбекистон ССР НКВД раҳбарлари доғда қолмасликлари учун июль ойи ўрталаридаёқ қатағон машинасини ишга тушириб юборадилар[29:173-190].

1937 йил 20 сентябрда Ўзбекистон Компартияси МКнинг II пленуми бўлиб ўтди. Пленумда, бир томондан, ВКП(б) МК котиби А.Андреевнинг иштирок этиши

қатнашчиларга ғайритабиий туюлган бўлса, анчадан бери кўринмаган, Москвага чақириб олиниб, Файзулла Хўжаев билан бир неча марта юзлаштирилган Акмал Икромовнинг пленум ҳайъатида ҳориган ва эзилган ҳолда ҳозир бўлиши уларда қандайдир шубҳа ва ҳадик туйғуларини уйғотди. Пленум бошланиши билан А.Андреев минбарга кўтарилиб, ВКП(б) МК Бош котиби И.В. Сталин билан СССР Халқ Комиссарлари Совети раиси В.М. Молотовнинг Ўзбекистон коммунистларига йўллаган хатини ўқиб беради. Ўша куни кечқурун Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби Акмал Икромов Тошкент шаҳри, Гоголь кўчасидаги 71-уйида қамоққа олинди.

Бир ҳафталик тортишувлар ва кескин мунозаралар ҳамда Москванинг розилиги билан 1937 йил 27 сентябрда Ўзбекистон ССР озиқ-овқат халқ комиссари Усмон Юсупов Ўзбекистон Компартияси МК ва бюро таркибига аъзо сифатида киритилиб, у Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий Қўмитаси биринчи котиби қилиб сайланди.

СССР Ички ишлар халқ комиссари Николай Ежовнинг “Собиқ кулоқларни қатағон қилиш тўғрисида”ги 1937 йил 20 июль санали 00447- буйруғи билан Ўзбекистонда нафақат собиқ “кулоқлар”, балки аксилинкилобий фаолият ва аксилшўровий тарғибот билан шуғулланганликда гумон қилинган шахсларни ҳибсга олиш авж олиб кетди. 1937 йил август ойи бошларида Ўзбекистон НКВД қошида тузилган “учлик” 10 августдан бошлаб ҳар 10 кунда, 8 сентябрдан бошлаб эса ҳар 3 – 4 кунда ўз йиғилишларини ўтказиб, минглаб бегуноҳ кишиларни қатағон қилди. Агар “учлик”нинг 1937 йил 10 августдаги йиғилишида 64 киши отувга ҳукм қилинган ва 4 киши 10 йил муддатли қамоққа ҳукм қилинган бўлса, 14 ноябрдаги йиғилишида 180 киши отувга, 6 киши 10 ва 2 киши 8 йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилинган[30]. “Учлик” йиғилишларининг эълон қилинган баённомалари билан танишган киши ўша йилларда Ўзбекистонда қатағон қиличидан

омон қолган бирор оила қолмаган, деб ўйлаши мумкин.

1937 йилнинг 23 февраль – 5 март кунларида Москвада ВКП(б) МКнинг пленуми бўлиб ўтди. Пленумда “хорижий разведка органларига ёлланиб ишлаётган зараркунандалар, диверсантлар, жосуслар, қотиллар” совет давлатининг асосий душманлари деб эълон қилинди. 1938 йил 2-13 мартда Москвада эса “советларга қарши ўнг троцкийчи блок” (жами 21 киши) устидан очиқ суд жараёни ўтказилиб, унга СССР Олий ҳарбий коллегия суди раиси В.Ульрих ва давлат қораловчиси В.Вишинский раислик қилди. Суд жараёнида Н.Бухарин, А.Риков, Г.Ягода, Н.Крестинский, Х.Раковский, А.Розенгольц, В.Иванов, М.Чернов, Г.Гринько, И.Зеленский, С.Бессонов, А.Икромов, Ф.Хўжаев, В.Шарангович, П.Зубарев, П.Буланов, Л.Левин, Д.Плетнев, И.Казаков, В.Максимов-Диковский, П.Крючковларга “халқ душмани” ва “Ватан хоини” деган айблар қўйилди[31]. 13 мартда чиқарилган ҳукмга кўра, улардан юқоридаги 18 киши отиб ўлдиришга, қолган 3 киши: Д.Плетнев 25 йил, Х.Раковский 20 йил, С.Бессонов 15 йил муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилинди[32]. Ўлим жазосига ҳукм қилинган 18 киши, жумладан Ўзбекистон ССР раҳбарлари Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев 1938 йил 15 мартда Москва атрофидаги Коммунарка қатлгоҳида отиб ўлдирилди[33]. Қолган 3 нафар киши ҳам кейинчалик қамоқда ўлиб кетди[34:114-120].

Шундай қилиб, совет режимининг қатағон сиёсати 1937-1938 йилларга келганда катта қирғин ва қатли омга айланиб кетди. Бу сиёсат Л.Берия НКВДга раҳбарлик қилган даврда ҳам давом этди. XX асрнинг 30-йиллари бошларида ГПУ-ОГПУ органлари томонидан қамоққа олинган зараркунандалар, безорилар, “кулоқлар”, жиноятчилар армияси, Сталин назарида, қамоқхона ва лагерларда олаётган нон-тузини нафақат оқлаши, балки ўз меҳнати билан давлат хазиналарини бойитиши ҳам лозим эди. Бутун фикр-зикрини шу мақсадга марказлаштирган

Сталин маҳбуслар меҳнатидан фойдаланишни давлатнинг иқтисодий тангликдан чиқиб, катта суръат билан ривожланишининг асосий омили деб ҳисоблади. ГПУ (ОГПУ) органлари унинг буйруғи асосида нафақат зараркунандалар ва жиноятчилар, балки, ҳозирги давр ифодаси билан айтсак, диссидентлашиб бораётган кишилар ва уларнинг яқинларини ҳам қамоққа олиб, уларни Соловки (Соловец) оролларидаги заводлар, Москва бўсағасидаги канал қурилишлари ва бошқа жойларга бадарға қилдилар. Бунинг учун 1934 йили махсус ГУЛАГ ташкил қилинди. 1937–1938 йилларнинг қурбонлари эса Колимадаги олтин, олмос ва торф конлари ҳамда ўрмонларга сафарбар қилинди. Ўта совуқ ва изғиринли жойларда фавқулодда оғир шароитда ишлаган маҳбусларнинг катта қисми очлик ва хасталикдан ҳалок бўлиб, улар ўрнига XX асрнинг янги қуллари мунтазам равишда келтирилиб турилди. Шу тарзда сталинча қатағон тегирмонига тушган жабрдийдаларнинг аксари 3 – 5 ёки 10 йиллик жазо муддатини ўтаб, оилалари бағрига қайтиш имконидан умуман маҳрум бўлдилар. Катта қирғин мамлакатни ҳалокат ёқасига олиб борди[35:178].

Сталин 1936 – 1938 йиллардаги қатағоннинг заҳарли учини “бешинчи колонна” – собиқ оқ гвардиячилар, кулоқлар ва совет давлатига хайрихоҳ бўлмаган унсурларга ҳамда тарихий ватанларидан бошқа жойларга мажбуран кўчирилган аҳолига қаратди. Ўзбек халқи шу йилларда Ўрта Осиё ва Кавказдаги бошқа халқларга нисбатан кўпроқ талафот кўрди. Ўша даҳшатли йилларда кимдир ҳасад ва ғараз, кимдир қўрқоқлик, кимдир лоқайдлик орқасида ўртоғи, кўни-кўшниси, қариндош-уруғи ёки ҳамкасби ва хизматдошининг хибсга олиниб, маҳв этилишига ўз “ҳиссаси”ни қўшди. Бошқача айтганда, аҳоли орасидаги ҳасадгўй, ғаразгўй ёки қўрқоқ кимсалар кимнингдир попугини пасайтириб қўйиш ёки НКВД ходимлари кўзига яхши кўриниш учун хуфиялик ва айғоқчилик қилишдан, чақув ва ёлғон

маълумотлар беришдан ёки терговчи ёзган тухматномаларни ўз имзолари билан тасдиқлашдан ҳам тойишмаган. Совет режими ҳатто хотиннинг эри устидан, ўғилнинг ота устидан чақимчилигини йўлга қўйиб уни рағбатлантирди. Афсуски, бундай қабих ёндашув юртимизда кейин ҳам давом этди.

Совет мустабид тузуми бутун мамлакатда бўлгани сингари Ўзбекистон ССРда ҳам оммавий қатағонликларни авж олдириди. Йирик давлат ва жамоат арбоблари, партия ва хўжалик раҳбарлари, зиёлилар, руҳонийлар ва ҳарбийлар билан биргаликда оддий кишилар: кўплаб ишчилар ва колхозчилар ҳам қатағон қилинди. Бу пайт тоталитар режимда маъмурий-буйруқбозлик ва авторитар бошқарувнинг кучайиши натижасида қонунбузарлик ҳодисалари оддий ҳолга айланди.

Ўзбекистонда сиёсий қатағонлик 1937 йилнинг ёзида айниқса авжига чикди. Ўзбекистон ССР ХКС раиси Файзулла Хўжаев, унинг кейинги ворислари Абдулла Каримов, Султон Сегизбоев, Ўзбекистон Компартияси МКнинг биринчи котиби Акмал Икромов, Ўзбекистон ССР Молия халқ комиссари Акбар Исломов, Ер ишлари халқ комиссари Рустам Исломов, Маориф халқ комиссари Қосим Сорокин, Ички савдо халқ комиссари Муҳитдин Турсунхўжаев, Соғлиқни сақлаш халқ комиссари Карим Абдуллаев, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси котиблари Содик Болтабоев, И. Худойқулов, Арон Цехер, бўлим мудирлари Мўмин Усмонов, Қурбон Берекин, Мирмуслим Шермухамедов, Боқи Исҳоқов, Камол Шарипов, Қорақалпоғистон обкоми котиблари Давлат Ризаев, Комилжон Алимов, Сурхондарё округ партия комитети котиби Йўлдош Ирисметов, Қашқадарё округ партия комитети котиби Аббосхон Саидхонов, Хоразм округ партия комитети котиби Нурмат Исроилов, Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитаси раиси ўринбосари Дмитрий Манжара, МИК котиби Даврон Аҳмадбеков, Ўзбекистон ЛКСМ МК котиблари Исроил Ортиқов,

Фёдор Петрович Тарасов, Тошкент шаҳар Совети раиси Абдулхай Тожиев, шунингдек, яқин ўтмишда масъул лавозимларда ишлаган Раҳим Иноғомов, Саъдулла Турсунхўжаев, Султонбек Хўжанов, Убайдулла Хўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Миркомил Миршаропов, Усмонхон Эшонхўжаев, Жўра Тўрабеков, Нишонбек Мавлонбеков, Ўзбекистон ССРда турли шаҳар ва район партия комитетлари бўлган Абуш Алмасов, Карим Болтаев, Муҳитдин Эрматов, Даврон Искандаров, Собир Мирзажонов, Ҳамдам Тожиев, Абдулла Тошмуҳамедов, Носир Ҳожиматов, Ёқуб Девонов ҳамда республикамиздаги кўплаб вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар раҳбарлари, бошқа кўплаб хўжалик ходимлари қамоққа олиниб, терговдан кейин улар СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг қарорига биноан отиб ташланади. Ўзбек аёлларидан чиққан таниқли жамоат арбоблари Собира Холдорова (Тошкент шаҳар Киров тумани партия комитети котиби), Тожихон Шодиева (Ўзбекистон Компартияси Фарғона округи Молотов район партия комитети котиби), Марям Султонмуродова ва бошқалар ҳам совет режими томонидан бу даврда қатағон қилинди[29:173-190].

Хуллас, Ўзбекистон ССРдаги сиёсий элита “миллатчилик ва совет ҳокимиятига қарши кураш олиб бориш”да, шунингдек, қуролли кўзғолон кўтаришни тайёрлашда айбланди. XX асрнинг 20-йилларида Туркистон АССРда масъул лавозимларда ишлаган Турор Рисқулов, Қайғисиз Отабоев, Назир Тўрақулов Москвада, Санжар Асфандиёров Қозоғистонда, Тожикистон ССР ХКС раиси Абдулла Раҳимбоев Сталинободда, Туркменистон ССР МИК раиси Нодирбой Айтақов Ашхабодда қамоққа олиниб, мустабид совет режими томонидан йўқ қилинди.

Ўзбекистон ССР жамиятнинг ҳамма табақаларига ёйилган ҳибсга олиш тўлқини остида қолди. Давлат ва жамоат арбоблари, хўжалик раҳбарлари билан бир қаторда миллат оидинлари ва жадиждлар оммавий равишда қатағон қилинди.

Ўзбек адабиётининг XX асрдаги бебаҳо

уч юлдузи – Фитрат, Чўлпон билан биргаликда Абдулла Қодирий ҳам Тошкент шаҳри атрофидаги Бўзсув бўйида 1938 йил 4 октябрда отиб ўлдирилди

Бу даврда қатағон қилинган шоирлар ўртасида истеъдодли шоир, драматург ва таржимон *Усмон Носир* (1912 – 1944) алоҳида ажралиб туради. У Наманган шаҳридаги Танҳоқўл маҳалласида камбағал хунараманд Маматхўжа ва Холамбиби оиласида туғилган. Усмон Носир XX асрнинг 30-йиллари бошларида ўзбек шеъриятига чакмоқ ўлароқ кириб келди. У қисқа ижодий умри давомида шеърий асарларидан ташқари драмалар ҳам ёзди. Усмон Носир 25 ёшида 1937 йил 13 июлда Тошкентда «халқ душмани» сифатида ҳибсга олиниб, 1938 йил 5 октябрдаги суд ҳукми билан дастлаб Магадан, сўнгра Кемерово вилоятларидаги қамоқхоналарга юборилган. У Кемерово вилояти Мариинск шаҳри яқинидаги Суслово деган жойда қамоқхонада ўпка хасталиги натижасида 1944 йил 9 мартда вафот этган. Усмон Носир вафотидан сўнг 1944 йил 15 декабрда оқланган[36].

Шунингдек, XX аср 20-йилларида Германия, Туркия ва бошқа мамлакатларда ўқиб Ўзбекистонга қайтган зиёлилар ҳам қатағон гирдобига тортилди. Абдуваҳоб Муродий, Саттор Жаббор, Солиҳ Муҳаммад, Тўлаган Мўмин, Султон Матқул, Фузаил Шераҳмедов, Хайринисо Мажидхонова, Гулсум Раҳимова [Ашрафий] ва бошқа кўплаб зиёлиларимиз “Германия жосуси” сифатида айбланиб, отиб ташланди[37:105-114]. Германияда ўқиб қайтганлардан фақат хоразмлик Марям Султонмуродова 15 йиллик қамоқ муддатидан сўнг юртига қайтди.

БХСРнинг 17 нафар раҳбар арбоблари: Муинжон Аминов, Отаулла Хўжаев, Мухторжон Саиджонов, Саттор Хўжаев, Мусожон Саиджонов, Наимжон Ёқубзода, Мукамил Бурҳонов, Муҳаммар Бурҳонов, Абдурашид Муқомилов, Масхар Бурҳонов, Раҳматулла Музаффаров, Ҳамро Хўжаев, Аҳмаджон Абусаидов, Порсо Хўжаев, Мисхаб Бурҳонов, Абдурахим Юсуфзода, Абдулла Абдуллаев ЎзССР НКВД

хузуридаги махсус тройка қарори билан 1937 йил 14 октябрда отишга ҳукм қилинди ва 1937 йил 25 октябрда Тошкент шаҳрида отиб ташланди. Ўлимидан сўнг улар совет режими томонидан 1965 йили ва ундан кейин оқланган[38].

Хуллас, 1937 йил кузида совет режими томонидан ўзбек халқи вакиллари билан бўлган бухоролик 17 нафар сиёсий ва ижтимоий арбоблар қатағон қилинди. Бухоролик зиёлиларнинг асилзода қатламига мансуб охириги шахслар маҳв этилди. Файзулла Хўжаев ва Фитрат каби XX асрдаги ўзбек халқи тимсолларининг энг яқин сафдошлари ва маслакдошлари йўқотилиб, 1938 йилда бу икки арбоб ҳам қатағон қиличидан ўтказилди.

1937 – 1939 йилларда Ўзбекистонда тўқиб чиқарилган сохта айбловлар бўйича 41 000 нафардан ортиқ киши ҳибсга олиниб, улардан 37 000 нафардан ортиғи жазоланди, 6920 нафар киши эса отиб ўлдиришга ҳукм қилинди. Умуман олганда, 1937 – 1953 йилларда Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлиги тройкаси (учлиги) томонидан 100 000 нафардан ортиқ киши қатағон қилинди, улардан 15 000 нафари отиб ташланди. 1936 – 1940 йилларда фақат давлат ва жамоат арбоблари, ёзувчилар, шоирлар ва олимлардан 5758 нафар киши қамоққа олиниб, улардан 4811 нафар киши отиб ўлдиришга ҳукм қилинган эди[29:173]. Бу маълумотлар қизил террор ва геноцид сиёсати қанчалик кенг миқёсда шафқатсиз равишда амалга оширилганлигининг яққол исботи ҳисобланади.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Шундай қилиб, XX аср 30-йиллари охирида Ўзбекистон ССРда мустабид совет режими ўз ҳукмронлигининг чўққисига кўтарилди. Тоталитар тузум демократия ва шахс дахлсизлиги тамойилларини оёқ ости қилиб, ҳар қандай ўзгача фикр юритишни

зўравонлик билан янчишга эришди. Бу режим нафақат ўзига қарши чиққан минглаб миллат фидойиларини, балки гуноҳсиз ўн минглаб одамларни ҳам террор (қатли ом) қилди. Совет режими ўзининг қатағон ва геноцид сиёсатини кейинги йилларда ҳам узлуксиз давом эттириб, ўзбек халқи бошига мислсиз азоб-укубатларни солди. Лекин халқимиз юрагида мустақилликка бўлган ишонч ва истиқлолга эришиш орзуси асло сўнмади.

Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Йўлдош Охунбобоев ва Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси биринчи котиби Усмон Юсупов 1937-1938 йилларда бўлган кўплаб расмий ва оммавий тадбирларда, партия ва ҳукумат мажлисларида, даврий матбуотда босилган мақолаларида Ўзбекистон ССРнинг собиқ раҳбарлари бўлган Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов ва қатағон қилинган бошқа давлат ва сиёсат арбоблари, шоир ва ёзувчиларни ҳали суднинг тегишли қарори эълон қилинмасдан туриб, “халқ душмани” ва “буржуа миллатчиси” сифатида зўр бериб фoш қилдилар, уларга тухмат тошларини отдилар. Афсуски, совет даврида коммунистик сабоқни олган ўзбек халқининг пешволари бу пайтда ана шундай шармандали ишлари билан ўзларининг собиқ раҳбарлари ва сафдошлари бўлган миллий коммунистларга турли бўҳтонлар ёғдириб, уларни Ватанга хиёнат қилганлик ҳамда “империализм малайлари ва жосуслари” бўлганликда айбладилар. XX аср давомида Ўзбекистон ССР сиёсий раҳбарияти тарих синовларига дош бера олмай, ана шундай қийин ва мураккаб вазиятда, тарих бурилиши паллаларида бир неча марта халқнинг кўз ўнгида шармандаи шармисор бўлишди.

Ўзбек халқининг бутун фожиаси ҳам аслида ана шунда эди!..

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Қаранг: *Ражабов Қ.* Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991 й.). – Б. 117-128.
2. Ўзбекистон Коммунистик партияси съездларининг резолюция ва қарорлари. –

Тошкент: Ўздавнашр, 1958. –Б. 280-282.

3. Ўзбекистон Коммунистик партияси тарихининг очерклари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1964. –Б. 223-224

4. ¹Ҳошимов С. Совет ҳокимиятининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1936 й.). –Тошкент: Akademnashr, 2018. –Б.162.

5. Ўзбекистон Миллий архиви, 1714-фонд, 5-рўйхат, 130-иш, 2-варақ.

6. Ўзбекистон Миллий архиви, 1714-фонд, 5-рўйхат, 134-иш, 74-76-варақлар.

7. «Правда Востока» (Ташкент). 1 апреля 1930 г.; «Қизил Ўзбекистон» (Тошкент). 1930 йил 20 июнь.

8. Катанян Р. Против Касимова – против касимовщины (Речь государственного обвинителя по делу судебных работников Узбекистана). – Ташкент: Узгиз, 1931. – 125 стр.

9. Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том первый. 1925-1937. –Ташкент: Узбекистан, 1987. –С.533-534.

10. Убайдуллаев Ў.Қ. Ўзбекистонда 20 – 30-йилларда мустабид тузумга қарши миллий муҳолифат ҳаракати (махаллий зиёлилар фаолияти мисолида): Тарих фанлари номзоди ... диссертация автореферати. – Тошкент, 2004. –Б.19.

11. Ўзбекистон Миллий архиви, 1714-фонд, 5-рўйхат, 1508 – 1525-ишлар.

12. “Қизил Ўзбекистон”, 1932 йил 7 май; “Правда Востока”, 16 июня 1932 г. ва б.

13. “Қизил Ўзбекистон”, 1932 йил 18 июнь (лотин алифбосида).

14. Андижон ВДА, 59-фонд, 1-рўйхат, 925-иш, 2-варақ.

15. Ўзбекистон Миллий архиви, 1714-фонд, 5-рўйхат, 1509-иш, 10-варақ.

16. “Қизил Ўзбекистон”, 1932 йил 18 июнь (лотин алифбосида); Катанян Р. Бадреддиновщина. –Ташкент-Самарканд: Узгиз, 1932. – С. 14.

17. Ўзбекистон ДХХА, П-27705, № 109612-иш, 10 томлик.

18. Ўзбекистон ДХХА, П-27705. Ўн томлик. Том 5. 344-353-варақлар.

19. Ҳошимов С. Наркомпрос иши билан боғлиқ янги маълумотлар // “АДУ. Илмий хабарнома”, 2012. № 1. – Б. 47.

20. Қаранг: Каримов Н. Шоирнинг фожиали тақдири // Боту. Танланган асарлар. – Тошкент: “Шарқ”, 2004. – Б. 18 – 19.

21. Ўзбекистон ДХХА, П-27705. Ўн томлик. Том 5. 15-варақ.

22. Васильева В. Боту ҳақида эсдаликлар // Боту. Танланган асарлар. – Б. 171 – 175.

23. Ҳодиев Э. Отам ва болалигим ҳақида // Боту. Танланган асарлар. – Б. 179 – 188.

24. Ўзбекистон ДХХА, П-33391 ва П-7876.

25. Ҳошимов С. “Темур” гуруҳи ва унинг тақдири // “ЎЗМУ хабарлари”, 2010. Махсус сон. – Б. 43 – 50.

26. Среднеазиатский кишлак в годы большого террора. Документы и материалы. Составители: Р. Шамсутдинов, Э. Юсупов, С. Хошимов, Э. Дусматов. – Андижан, 2007. – С. 34 – 55.

27. Қаранг: Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. – Тошкент: Ёш гвардия, 1968. – Б. 140.

28. Каримов Н. “Катта қирғин”нинг келиб чиқиш сабаблари ва омиллари. – Тошкент: “Фан”, 2013. – Б. 75.

29. Бу ҳақда қаранг: Ражабов Қ. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991 й.). – Б. 173-190.

30. Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август – 5 ноябрь). Иккинчи китоб. – Тошкент: “Шарқ”, 2007; Қатағон қурбонлари (1938 йил февраль, сентябрь). Бешинчи китоб. – Тошкент: “Sharq”, 2009.

31. Қаранг: “Известия” (Москва). 14 марта 1938 г.; “Правда” (Москва). 14 марта 1938 г.

32. Қаранг: Судебный отчет по делу антисоветского «право-троцкистского блока». – Москва: Юридическое изд. НКЮ СССР, 1938; Процесс Бухарина. 1938 г. Сборник

документов. – Москва, 2013.

33. Возвращенные имена. Сборник публицистических статей в 2-х книгах. Составитель: А.Проскурин. – Москва: АПН, 1989.

34. 1963-1988 йилларда совет давлати томонидан Г.Ягодадан ташқари барча қатағон қилинган 20 нафар киши ўлиmidан сўнг реабилитация қилинди. Бу ҳақда қаранг: “Известия ЦК КПСС” (Москва). 1989. №1. – С. 114-120.

35. Ражабов Қ. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-19991). – Б. 178.

36. Қаранг: *Каримов Н. Усмон Носир*. – Тошкент: “Шарқ”, 1993. 208 бет; *Ўша муаллиф. Усмон Носирнинг сўнгги кунлари*. – Тошкент: “Шарқ”, 1994. 256 бет.

37. *Турдиев Ш.* Улар Германияда ўқиган эдилар. – Тошкент: “Академ-Хизмат”, 2006. – Б. 105 – 114.

38. Ўзбекистон ДХХА, П-31922, 6 томлик. Т. 6. 1 – 433-варақлар.

АМИР ТЕМУРНИНГ СУРХОН ВОҲАСИДА СИЁСІЙ ҲОКИМИЯТГА ЧИҚИШИ ВА СОҲИБУЛҚИРОН БУЮК МАВҚЕГА ЭГА БЎЛИШИ

Турсунов Сайпулло Нарзуллаевич

*Термиз давлат университети Жаҳон тарихи
кафедраси профессори, тарих фанлари доктори
e-mail: tursunovsafullo12@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0005-2553-6164>
UDK: 94(575.1)*

Халқимиз мард ва жасур ҳарбийлармиз тимсолида Ватани ҳимоя қилишдек энг улуғ ишни шараф билан адо этиб, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Бобир Мирзо сингари буюк аجدодларимизнинг шонли анъаналарини муносиб давом эттириб келаётган она юртимизнинг чинакам қалқонларини кўради.

Шавкат Мирзиёев.

“Дунёвий-диний илм аҳлига алоҳида эътибор бериб: “Еттинчиси саййидлар “Термизий саййидлар мисолида), уламои-машойих, оқилу-донолар, муҳаддислар, хабарчилар (тарихчилар)ни танлаган эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини жойига қўйдим”. Саккизинчи тоифа-ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандисларни, улар салтанат корхонасига ривож берувчилардир. Уларни ўз атрофимга тўпладим.

Амир Темурнинг “Темур тузуклари” қайд этилган.

Сурхон воҳаси Амир Темурнинг сиёсий ҳокимиятга чиқишига ва улуғ Соҳибқирон номи билан давлатни бошқаришда, иқтисодий ва маданий жиҳатдан катта ислохотлар ўтказишга муҳим макон ҳисобланди.

Мирзо Улуғбек (1394-1449 тахтга ўтирган йили 1409) ўзининг “Тўрт улус тарихи” китобида Амир Темурни: “Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагон ҳазратлари” деб ҳурматларини жойига қўйиб тилга олган.

Биринчидан: Амир Темурнинг сиёсий ҳокимиятга чиқишида Сурхон воҳасининг аҳамияти алоҳида бўлиб, Сурхон воҳасининг ривожига Амир Темур шахсининг алоҳида ўрни бор. Кейинги тарихий изланишлар шу нарсани аниқ таъкидламоқдаки, Амир Темурнинг давлат бошқарув фаолиятида Сурхон воҳасининг ўзига хос ўрни бўлиб, унинг жанубий мамлакатлар билан олиб борган жамики ҳаракати Термиз билан боғлиқ эди. Айниқса, Темур билан амир Хусайннинг Арсифда турганларида уларнинг ишончли кишиси Томуқанинг Термиздаги савдо-

сотик ишлари билан танишуви, Темур қопикқа етганда мўғул жетеларининг Мовароуннахрни талаб чиқиб кетганлиги тўғрисидаги маълумотни бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Бу воқеадан Термиз Темур қопик катта аҳамиятга эга бўлган ҳарбий стратегик марказ бўлганини, Амир Темур ўз армиясига янги куч қўшиб, унинг иқтисодий таъминотини Термизда мустаҳкамлаб олганини билишимиз мумкин. Тарихчи олим Б.Аҳмедов ўзининг “Амир Темур” тарихий романида Сурхон воҳасидаги йирик иқтисодий марказ Денов ва Термизни тилга олиб ўтиб, қуйидаги манбани келтириб ўтади: “Маълум бўлишича, мўғуллар билан ёвлашиб, Самарқанд тоғлари ва қоратоғда яшириниб юрган Чигатой беклари: Сулаймон Барлос, Амит Мусо, Жоку Барлос, Жалолиддин Барлос ва Ҳиндука Барлослар Термизга келиб тушибдилар”.

Демак, Термиз ўзининг ҳарбий стратегик аҳамияти билан алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, Жайхун кечувининг кулай жойида жойлашуви кўпинча урушларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Термиз ўзининг

иктисодий, маданий ривож билан алоҳида ажралиб турган шаҳар, унинг атрофида қишлоқ хўжалиги анча ривожланиб, боғдорчилик ва сабзавотчилик кенг қўламда олиб борилган.

Ўз навбатида шаҳар қўшинларни, лашкарларни боқишга ҳам алоҳида хизмат кўрсатган. Амир Темур Балх жилғасида оғир аҳволда қолганда Термиздаги бекларнинг ёрдами туфайли қуршовдан чиқиб олиб, катта ҳужумга ташланганлигини, шу жангдан кейин Амир Темур Жайхун дарёсидан Термиз кечуви орқали ўтиб, Мовароуннаҳрга қадам қўйганлигини тарихий манбалар орқали билишимиз мумкин. Бундан шундай хулосага келиш мумкин: Амир Темур Термиз атрофида лашкаргоҳ қуриб ўтиради, у ўз она заминига қадам қўйиб энди эркин нафас олишга киришади. Темур ўзининг жанговар юришлари даврида жуда катта ҳарбий тажрибани эгаллаб, Термизда турган вақтида бу тажрибаларини анча мукаммаллаштириб олади. Чунки Темур ўзи амал қилган тўрт нарсадан иккитасини: яъни қатъий қарор, тадбиркорлик ва хушёрликни ҳамда эҳтиёткорликни айнан Термиз воқеасидан кейин билиб олган бўлиши мумкин.

Академик Бўрибой Аҳмедов бу ҳақда қуйидагича ёзади: “Термиз ёнида юз берган воқеалар уни тинчитмади. Кечаю кундуз шу ҳақида ўйлади. Хўш, нега бу воқеа содир бўлди? Бунга нима сабаб? Ўзининг бир қадар бепарволигими? Ё сотқинлик содир бўлди? Буларнинг ҳар иккиси мавжуд, лекин яна биттаси бор. Ҳар кишининг сўзига ишонавермаслик, уни қайта-қайта текширувдан ўтказиш зарур”. Бу воқеадан кейин Амир Темур ўз қўшинини ҳарбий жиҳатдан мустаҳкамлаб, ишончли, яқин одамларни ўз атрофида тўплаб, ҳар қандай шароитда унга панд бермаслик учун, яъни Амир Ҳусайн ва унинг Тоғука хизматкорларининг хоинлигини инобатга олиб, ягона қарорга келади. Амир Темур ўз тузуқларининг қуйидаги бўлимида, яъни “лашкарини иттифоққа келтириш учун қилган ўн иккинчи кенгашида: унга Термизга келиб қўшилиб, оғир вазиятда

ёрдам қилган кишилар масаласида қуйидаги фикрни қайд этади: “Амир Жоку, Ики Темур, Амир Сулаймон ва Амир Жалолиддинларни хилватроқ ерга чорладим ҳамда уларни ўзимга иттифоқ қилмоқчи бўлдим. Хилватда улар билан суҳбат қуриб, “давлатимга шерик бўласизлар”, дедим. Бу билан ўзларига ишонч ва менга хизмат қилишда қатъият уйғотдим”. Бу воқеа ҳаракат туфайли Амир Темур жуда катта ҳарбий сиёсий обрўга эга бўлади.

“Темур тузуқлари”да ушбу тарихий воқеа яна бир бор эслатилади: “Термиз кечуvidан нариги қирғоққа ўтгач, Қаҳалка қалъаси (Термизга яқин қадимий қалъа) тарафига қоровуллар юбордим. Жайхун бўйида бир неча кун турдим ва қоровуллар олиб келадиган хабарни сабрсизлик билан кутдим”. Бундан шу нарсa маълумки, Амир Темур сиёсий фаолиятининг мустаҳкамланишида Термиз ва Чағониён вилоятининг алоҳида ўрни бор. Амир Ҳусайнга нисбатан 1370 йили амалга оширилган ҳарбий юриш тарихда Термиз ва Чағониён вилоятлари учун ҳал қилувчи аҳамият касб этганини яхши биламиз. Амур Темур ҳамиша Термиз ва унинг атрофида бўлганида ўзининг кейинги жангида содир этиладиган ҳаракатини яна бир бор синовдан ўтказиш мақсадида қисқа муддат тўхтайдди. Баронғор билан бўлган жангларда ишончли амирлар Жоку барлос билан амир Сайфиддинни қўяди.

Амир Темур 1370 йил Термиз вилояти ҳудудига тааллуқли бўлган (ҳозирги Шеробод туманидаги Исо-Имом ат-Термизий мажмуаси жойлашган Яхтийўл қишлоғи) Биё (Буғ) қишлоғида тўхтайдди. Худди шу ерда илк бор учрашган Саййид Барака ҳамманинг кўз ўнгида сиёсий ҳокимият тимсоли ҳисобланган тожу тахт ва салтанат рамзи бўлган ноғора билан байроқни Амир Темур қўлига тутқазади. Бу Оллоҳ ва Ислom динининг Амир Темурга нисбатан берган улуғ қудрати эди. Ким ислom ғалабасини тиласа, ўша Темур учун овоз берсин! Бундай ҳайкириқлар Термиз, Чағониён, Хутталон, Балх шаҳрининг ҳар бир бурчагида янграрди. Мунажжимлар эса атрофларига одамларни тўплаб, тунги

осмонда чараклаб турган юлдузларни кўрсатиб, Темур юлдузи порлаётганига ишора қилишарди: Соҳибулқирон! Соҳибулқирон! Мунажжимлар Темурга шундай унвонни, яъни юлдузлар султони унвонини тақдим қилишади. Амир Темур Сурхондарё вилоятини Шеробод туманида Биё кишлоғидаги буюк аллома Имом Исо Ат-Термизий мақбаралари ёнида Аллоҳни қудрати билан сиёсий ҳокимиятни эгаллади.

Амир Темурнинг Термизга яқин Биё кишлоғида тўхтаб, “Темур тузуклари”да қайд этилган: “Биринчиси давлат ва салтанатимга боғланган менинг биринчи тузугим Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад Мустафонинг шариатида дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим”, деган фикрига эътибор беришга тўғри келади. Чунки, Биё кишлоғида Амир Темур Маккаю Мукаррама саййидларининг бошлиғи Саййид Барака билан учрашиб, унинг ҳамда саййидлар, машойихлар, уламолар, фозил кишилар дуосини олиб, отасининг берган, яъни “Алардин диний, ҳуқуқий, ахлоқ масалаларини, ҳаром билан ҳалолни ажратишни ўргангин. Шунинг учун ҳам мажлисларингни шулар беаба турсин”, деган маслаҳатига амал қилади. Амир Темур Соҳибқирон Биё кишлоғидаги маросимдан кейин бўлғуси жангга ҳозирлик кўриш мақсадида Чағониён вилоятининг маркази Чағонрудга бориб тушади. Чағониён, ибн Хурдодбекнинг таъкидлашича, дарё бўйида жойлашган. “Худуд ал-олам”да ёзилишича, унинг атрофи кенг далали, деҳқончилик қилиш, суғориш учун жуда қулай бўлиб, Абу ал-Ҳасан ибн Маҳмудга қарашли катта боғ ва қўрғон мавжуд. Чағониён аҳли ва беклари Амир Темурга сидқидилдан хизмат қилиб, катта миқдорда аскар, озиқ-овқат, от ва чорва моллари ҳамда уруш анжомлари етказиб беради. Амир Темурнинг Чағониёнда бўлган вақтида Куфтон (Гуфтан, ҳозирги Шеробод воҳаси), Барманган (баъзи манбаларда Чарманган ёки Жарминкан, ҳозирги Жарқўрғондан 4 км жануби-ғарбдаги Култепа шаҳри маркази), Хутталон, Ҳисор, Темур қопуғидаги ерларда катта миқдорда куч

тўплайди. Ана шу Оллоҳ берган куч-қудрат ҳамда Саййид Барака берган қутлуғ илоҳий дуо кучи билан ақл-заковатли машҳур саркарда Амир Темур Балхни эгаллаб, анчадан буён унга бўйсунитишни истамаётган Амир Хусайн устидан зафар ғалабасини қўлга киритади.

Темурнинг Амир Хусайнга нисбатан 1370 йили амалга оширилган ҳарбий юриш тарихда Термиз ва Чағониён вилоятлари ҳал қилувчи аҳамият касб этганини яхши биламиз. Амир Темур ҳамиша Термиз ва унинг атрофида бўлганида ўзининг кейинги жангида содир этиладиган ҳаракатини яна бир бор синовдан ўтказиш мақсадида қисқа муддат тўхтайди. Термизга яқинлашганида қоровуллар узокдан душманнинг илғор қисмини кўришади.

Иккинчидан: Сурхон воҳасини Амир Темурнинг ҳарбий ҳаракатлари учун иқтисодий таъминот манбаи бўлиб, ҳаракатдаги армия учун жами зарур озиқ-овқат, кийим, ҳарбий анжомлар, тиббий дори-дармонлар билан мунтазам таъминлаб турган.

Ана шу мақсадда Амир Темур Биё кишлоғидаги воқеалардан сўнг йўлга чиқиб, Чағонруднинг (Сурхондарёнинг) юқори ҳавзасида жойлашган *Чағоно* (ҳозирги Деновдан 8 км жанубдаги қадимги шаҳар) томон юрди. Шу ерда қўшин тўплаб, Хатлонга, у ердан эса Авбожа (ҳозирги Айваж) гузарига келди ва Жайхун дарёсидан кечиб ўтди. Йўлда унга кўплаб амир ва беклар келиб қўшилди. Чағониён, ибн Хурдодбекнинг таъкидлашича, дарё бўйида жойлашган. “Худуд ул-олам”да ёзилишича, унинг атрофи кенг далали, деҳқончилик қилиш, суғориш учун жуда қулай бўлиб, Абу ал-Ҳасан ибн Маҳмудга қарашли катта боғ ва қўрғон мавжуд. Чағониён аҳли ва беклари Амир Темурга сидқидилдан хизмат қилиб, катта миқдорда аскар, озиқ-овқат, от ва чорва моллари ҳамда уруш анжомлари етказиб беради. Амир Темур Чағониёнда бўлган вақтида Куфтон (Гуфтан, ҳозирги Шеробод воҳаси), Барманган (баъзи манбаларда Чарманган ёки Жарминкан, ҳозирги Жарқўрғондан 4 км жануби-ғарбдаги Култепа шаҳри

маркази), Хутталон, Ҳисор, Темур қопуғидаги ерлардан катта миқдорда куч тўплайди. Амир Темур чингизийлардан бўлган Суюрғатмиш ўғлонни хон деб эълон қилди ва тез орада Балхни забт этиб, амир Ҳусайнни мағлуб қилади. Амир Ҳусайн Хутталон амири Кайхусрав томонидан қатл этилади.

Балх эгаллангач, Чигатой улусининг барча беклари йиғилишади. Унда амир Шайх Муҳаммад Баён сулдуз, амир Кайхусрав Хутталоний, Ўлжойту Аперди, Муаййид Арлот, Довуд Дуғлат, Сари Буға Жалойир, Жоку барлос, Зинда Чашм Аперди, Шоҳ Муҳаммад, Бадахшон шоҳлари, Ҳусайн Баҳодир ва бошқа беклар қатори Саййид Барака, Термиз худовандзодалари – Абул Маъли ва унинг укаси Али Акбар иштирок этишади. Барчалари якдил бўлиб, Амир Темур ҳокимиятини тан олиб, унга қасамёд қилишади.

Кўп асрлар давомида Буюк Ипак йўлининг асосий йўллари чорраҳасида жойлашган ушбу шонли шаҳар цивилизациялар мулоқоти ҳамда Шарқ ва Ғарб ўртасидаги дипломатия, савдо ва маданий алмашувларнинг муҳим маркази бўлган. Бу ҳақда кўплаб тарихий далиллар мавжуд. Масалан, Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Темур бундан олти асрдан зиёд вақт олдин айнан шу заминда туриб эркин ва хавфсиз савдони таъминлаш мақсадида Европа ҳукмдорлари билан фаол мулоқотларни йўлга қўйган.

Учинчидан: Сурхон воҳасидаги Термизий саййидларнинг маънавий қўллаб қувватлаши туфайли 1370 йилда Амир Темурнинг тахтга келиши баёнида Саид Барака билан биргаликда Термиз саидлари ака-ука худовандзодалар Абул Маъли ва Али Акбарлар тилга олинган. Айни шу йилдан бошлаб Соҳибқирон ва Термиз саидлари ўртасида яқин муносабатлар юзага келган. Ва айтиш керакки, Темур давлатида бу худовандзодалар нуфузли шахслар ҳисобланишган. Амир Темур 1399 йилнинг 29 мартида Ҳиндистон юришидан қайтиб, Жайхундан кечиб ўтади. Бу жараён Шарофиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”

асарида қуйидагича қайд қилинган: “Якшанба куни, ойнинг йигирма бирида, яъни 1399 йил 29 мартда чошгоҳда соҳибқирон кема билан Жайхун сувидан кечиб тушди. Ул тушкон ерда амирзода Улуғбек ва амирзода Иброҳим Мирзо ва ҳазри муалло Бекиси Султон ва муҳаззароти тиниқисмат ва жалолат / Сароймулхоним ва Тўкалхоним ва Туман оғо ва ўзга шаҳзодалар била Самарқанд акобирлари барча ўтрув келиб, муборак дийдориға мушарраф бўлиб, барча дуо қилдилар. Ва анча кумиш ва олтун сочиқлар сочтиларким, дарё йақоси тўла кумуш ва олтун бўлди. Душанба куни, яъни 1399 йил 30 март куни Термизга келиб турди. Хонзода Алоал-мулким насаби шарифи ҳазрат Рисолатқа, саллаллоху алайҳи васалламга тегарди, ул кун ҳазратқа тўй берди ва йахши пешкашлар тортди”.

1370 йилнинг ёзида Самарқанд шаҳрида ўтказилган қурултойда Мовароуннаҳрнинг барча беклари иштирок этишди. Унда фақат Шибирғон амири Зинда Чашм қатнашмайди. Кейинроқ, Зинда Чашм бир гуруҳ амирлар – амир Мусо, Абу Исҳоқ Хизр Ясовурий, худовандзода Абул Маъли Термизий ва шайх Абул Лайс Самарқандий иштирокида Амир Темурга қарши исён кўтаради. Натанзийнинг маълумот беришича, исённинг сабабчиси Термиз хонзодаси (худовандзода Абул Маъли) бўлган. У “Соҳиб уз-замоннинг пайдо бўлиш вақти яқиндир ва мамлакат мерос тариқасида унга ўтади”, деган тамаъ билан бутун оламга (қуйидагича) овоза тарқатди: “Мен тушимда ҳазрат Расул ва Муртазони кўрдим. Уларнинг рухсати билан мен муҳаммадий динни мустаҳкамлагумдир. Барча бу тадбирда менга иттифокчи бўлишлари вожибдир”. У шу мазмунда бир мактуб ёзиб, унда бир қатор режаларини айтиб, мактубни Зиндаҳашамга (матнда Зинда Чашм шундай деб ёзилган) йўллади. Зиндаҳашам Самарқандга жўнаш ниятидан воз кечиб, қўл остидаги лашкарлар билан Термиз хонзодасига бориб қўшилди ва биргаликда Термиз вилоятида босқин ва ғоратгарчиликлар қилишди.

Исёнчилар Термиз ва Балх оралиғида яшаётган аҳолини талон-торож этишади. Исённи бостириш учун Соҳибқирон Хитой баҳодир ва Арғуншоҳ Бурдалиғни жўнатади. Қўшин Термизга етиб келади. Бу ернинг аҳолиси дарё устига кўприк ўрнатган эди. Исёнчиларнинг баъзилари кечаси кўприкдан қочиб, унинг адоғини бузиб ташлашади. Эртаси куни исёнчилар Соҳибқирон қўшинини кўриб кўркувдан кўприкнинг бу томони бузилганлигини унутиб кўприк томон қочишади. Кўприкнинг бузилганини кўриб, эсанкираб қолишади. Кўпчилиги камон ўқидан ҳалок бўлишади. Баъзилари ўзини сувга ташлашади, аммо кирғоққа қадар етиб боришолмаган, юздан бири ҳам ўз жонини сақлаб қололмаган. Ғолиб чиққан баҳодирлар катта ўлжалар билан Термизга келиб тушишди ва ғалаба хабарини Соҳибқиронга маълум қилишди. Зинда Чашм Шибирғон кўрғонига яшириниб олди. Кўп ўтмай у Амир Темурга таслим бўлди. Шибирғон мулки Баён Темур ибн амир Окбукага берилади.

Исён бостирилгач, Соҳибқирон Абул Маълини жазолаб уни вақтинча ўзидан узоқлаштиради. Аммо бу узоқ вақт давом этмайди. Ҳижрий 773 (милодий 1372) сичқон йилида Соҳибқироннинг Хоразмга биринчи юриши вақтида Абул Маъли Термизий унга ҳамроҳлик қилган ҳамда Хоразм ҳукмдорини таслим бўлишида ўз хиссасини кўшган.

Ҳижрий 780 йилнинг шаввол ойи (милодий 1379 йилнинг феввали) да Соҳибқирон Хоразмга қарши тўртинчи бор юриш қилади. Бу вақтда Хоразм ҳукмдори кўнғирот сулоласидан бўлган Юсуф Сўфи эди. Хоразм забот этилиб Урганч камал қилинган пайтда Юсуф Сўфи унга нома йўллаб, аҳолини ва аскарларни беҳуда қийнамаслик ҳамда ортиқча қон тўкмаслик учун уни яккама-якка олишувга таклиф этади. Бу таклифни Соҳибқирон мамнуният билан қабул қилади. Амирларнинг қаршилигига қарамасдан, совутни кийиб хандаққа боради ва Юсуф Сўфини жангга чақиради. Аммо Юсуф Сўфи ташқарига чиқмайди. Бу билан ўзининг кўрқоқлигини

кўрсатиб қўйди.

Низомиддин Шомийнинг ёзишича, шу аснода Термиз тарафидан Соҳибқирон ҳузурига янги пишган қовун келтирилди. У: «Юсуф Сўфи гарчи ўринсиз мен билан муҳолифат қилган бўлса ҳамки, аммо орамизда қариндошлик бор бўлгани учун, биринчи қовунни усиз ейиш лойиқ эмасдур», деб қовунни бир олтин товоққа қўйиб, Юсуф Сўфига юборди. Юсуф Сўфи бунинг эвазига таъзим ва ҳурмат мақомида туриб узр сўраши ва неча ҳисса қилиб тухфа ва совғалар юбориши лозим эди. Бу билан ораларидаги ваҳшату душманлик йўқолар эди. У эса ўша қовунни сувга ташлашни буюрди ва олтин товоқни дарвозабонларга бахшида қилди. Сўнг дарвозани очиб, жангга кирди. Аммо мағлубиятга учраб, Соҳибқирон лашкари Урганчни забот этади. Бу воқеа 1379 йилнинг 13 июнида содир бўлди.

Ҳижрий 783 йилнинг муҳаррам ойи (милодий 1381 йилнинг 1 апрели) да Соҳибқирон қисқа қаршиликдан сўнг Ҳирот шаҳрини эгаллайди. Унинг буйруғи билан шаҳарликларга моли омоний солинади ва у тўрт кун давомида йиғиб олинади. Ҳиротдаги имомлар ва олимлар раҳнамоси мавлоно Низомиддин ўғли мавлоно Қутбиддинга шаҳар ва вилоятдаги икки юз нафар ихлосманди билан бирга Шаҳрисабзга жўнаш буюрилади. Уларни кузатиб бориш учун Термиз доруғаси Темуртош масъул этиб тайинланади.

1383 йилнинг кузида Соҳибқирон катта қўшин тўплаб, Мозандаронга юриш қилади. Самарқанддан чиқиб, Термизга келди. Бу ерда дарё устига ўрнатилган кўприк устидан ўтиб нариги соҳилга ўтди ва тезда Мурғоб дарёсига етиб борди.

Амир Темур Эронни фатҳ этиб, Шерозга келган вақт (1387 йилнинг декабр ойи) да Мовароуннаҳрдан шошилич тарзда чопар келади. Унинг хабарича, Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон ўз қасамини бузиб, хиёнаткорона равишда Туркистонга ҳужум уюштирган. Ўша йилнинг кузида Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда қолдирилган кучлари шаҳзода Умаршайх мирзо бошчилигида Ўтрордан беш фарсах шарқда

жойлашган Чукалақ даштида душман кучлари билан тўкнашади. Душман кўшини сон жихатдан ғоят катта устунликка эга эди. Жангда Амир Темурнинг саркардаси Аббос баҳодир оғир яраланади. Қолаверса, Мўғулистондан Анқо Тўра бошчилигидаги мўғул кўшини ҳам Мовароуннаҳрга ҳужум уюштиради. Иложсиз қолган Умаршайх мирзо Фарғонани ҳимоя қилиш учун жўнаб кетади. Сулаймоншоҳбек, Аббос баҳодир, Темуртош, Барот хожа, Севинч Темур ва бошқа саркардалар эса Самарқанд мудофаасини ташкил этишга киришадилар. Самарқанд атрофидаги аҳолини кўрғонга киритдилар. Темуртошни зудлик билан Термизни ҳимоя қилмоқ учун жўнатдилар. Аммо душман кучлари Мовароуннаҳрга кириб бўлган эди. Улар томонидан кўпгина шаҳар ва қишлоқлар хонавайрон қилинди, аҳолиси қирғинга учради. Тўхтамишхон кўшинлари Бухорога ҳужум қилди. Бухорода турган Тоғай Буға барлос, Оталиқ Қавчин ва Дурбой Қавчин душманни қаттиқ зарба бериб, уларни шаҳарга киритмади. Ғазабланган босқинчилар Қашқадарё ҳавзасига бостириб кириб, Амир Темурнинг болалиги ўтган Занжир Сарой қасрини ёқиб юборишади. Душман Қарши ва Ғузордан ўтиб Кўйитандан то Амударёгача бўлган барча қишлоқларни талон-торож этишади. Шу вақтда Аббос Баҳодир олган жароҳати туфайли вафот этади.

Бу хабарни эшитган Соҳибқирон 1388 йилнинг 9 феврал куни Мовароуннаҳрга қараб йўл олади. Унинг яқинлашганини эшитган душман кўшинлари Хоразм, Мўғулистон ва Дашти Қипчоққа қараб қочиб кетишади. Соҳибқирон атрофга кўшин юбориб душманни тор-мор келтиради. Сўнг, бешинчи марта Хоразмга юриш қилади. 1388 йилнинг март-апрель ойларида бўлиб ўтган юришда у Хоразмни узил-кесил забт этади. Аҳолисини эса Самарқандга кўчиришга фармон беради.

Соҳибқирон Амир Темур Хоразмга юришга чиққан вақтда унинг куёви, Хутталён ҳокими Муҳаммад Мирка (Султонбахт бегимнинг эри) исён кўтариб Самарқандга кўшин тортиб боради. Аммо уни ололмай ортига қайтиб кетади.

Қайтишда Қаҳлағадан ўтиб Термизга яқинлашади ва ўша ердаги аҳолини талай бошлади. Термиз доруғаси Темуртош Термизни ёпиб қўяди. Шаҳар кўчаларида тўсиқ ўрнатиб, душман кўшинидан бирорта ҳам одамнинг шаҳарга яқинлашишига йўл қўймайди. Шу иши билан шаҳарликларни хавфдан сақлаб қолади.

Бу орада Самарқандда турган Умаршайх мирзо кўшин тўплаб, унга юриш қилади. Мирак Хутталёнга қочиб кетади. Аммо кўп ўтмай қўлга тушади ва қатл этилади.

Ҳижрий 800 йилнинг ражаб (1398 йилнинг март-апрел) ойида, йўлбарс йилида Соҳибқирон Ҳиндистон юришига чиқади. Самарқандда Мироншоҳ мирзонинг ўғли шахзода Умарни қолдириб, Термиз кечувидан ўтади ва Ғазна йўли орқали жўнаб кетади. Ҳиндистон юришида у билан бирга Термиз саййидларидан Шамсиддин ҳам бўлган. Ғиёсиддин Али уни Термиз хонзодаси Аловуддин деб атайди. Саййид Шамсиддин Соҳибқироннинг топшириғи билан Ҳиндистондаги Қутла шахрига элчи қилиб юборилган эди. Шарафиддин Али Яздийнинг хабар беришича, ҳижрий 801 йилнинг рабиуссоний ойининг 22 санасида (1399 йилнинг 1 январ куни) Деҳли яқинидаги Ферузобод шахрида Саййид Шамсиддин ва Шайх Кокарий ноиби Аловуддин Соҳибқирон ҳузурига кириб, Қутлу шахри ноиби Баҳодир Наҳаднинг таслим бўлганлигини маълум қилишади.

Ҳижрий 801 йилнинг ражаб ойининг 21 санаси яъни 1399 йил 29 март якшанба куни Соҳибқирон чошгоҳ вақти кемада Жайхундан ўтди. Унинг кечиб ўтадиган жойида Самарқанддан набиралари мирзо Улуғбек ва мирзо Иброҳим, Мироншоҳ мирзонинг қизи Бекиса Султон, аҳли аёлларидан Сарой Мулк хоним, Тукал хоним, Туман оға ва бошқа шахзодалар ташриф буюришиб, Соҳибқиронни кутиб олдилар. Соҳибқиронни кутиб олиш вақтида унинг устидан шу қадар кўп олтин ва кумуш сочдилар-ки, бутун қирғоқ олтин ва кумуш билан қопланиб олди. Душанба куни 1399 йил 30 март душанба куни у Термизга кириб келди. Худовандзода саййид Ало ал-мулк унинг шарафига катта

тўй уюштириб, қимматбаҳо совғалар берди. Эртаси куни Соҳибқирон шаҳардан чиқди ва Жаҳоншоҳ қишлоғида тўхтади. Чоршанба куни турки Гармоб, 1399 йил 2 апрел пайшанба куни Қаҳлағадан ўтди. 28 апрел куни Соҳибқирон Самарқандга кириб келди.

Ҳиндистон юришидан қайтганига ярим йил ҳам ўтмай, Соҳибқирон етти йиллик юришга чиқади. Ҳижрий 802 йилнинг саккизинчи муҳаррами 1399 йил 10 сентябрда Соҳибқирон йўлга чиқади. Кешда Шайх Шамсиддин Кулолнинг, Термизда буюк алломалар Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизий, шайх Абу Бакр Варроқ ва бошқа улуғ шайхларнинг қабрларини зиёрат қилади. Бу ерда камбағал ва ночорларга эҳсонлар улашади. Шундан кейин Жайхундан ўтиб Эрон томон йўл олади.

1403 йилнинг кишида Амир Темурнинг Қорабоғдаги қароргоҳига пири Саййид Барака, шунингдек, Кеш, Самарқанд, Бухоро, Термиз ва бошқа жойлардан саййидлар, уламолар, имомлар, шайхлар, Термиз худовандзодалари ва бошқалар ташриф буюришади. Улар Соҳибқироннинг 1403 йилнинг баҳорида вафот этган набираси Муҳаммад Султон мирзо учун таъзия билдиришиб, ундан кўнгил сўрашади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Амир Темур дин пешволарини ёнига чорлаб турган, ул зотлар орасида Термизийлар ҳам бўлган. Шарафуддин Али Яздий Қорабоғдаги 1403-1404 йил киши воқеаларини шундай баён қилади: “Соҳибқирон Мовароуннаҳр – Кеш, Самарқанд, Бухоро, Термиз ва бошқа жойлардан мўътабар зотларни йиғди. Бу ерда Хованд зодағони Термизий, самарқандлик шайхул-ислом Хожа Абд-ал-Аввал, Хожа Исом ад-Дин, Кешдан Хожа Афзал ва кешлик шайх ул-ислом фарзандлари Абул ал-Ҳамия ва ар-Раҳмон ва мамлакатнинг бошқа вакиллари бор эди”.

Амир Темур учун қайғули дамларда ҳам унинг ёнида Термизийлар бўлгани манбаларда қайд қилинади. Жумладан, Амир Темурнинг невараси Муҳаммад Султон вафот этганида унинг ёнида:

“Мовароуннаҳр соридин Кеш ва Самарқанд ва Бухоро ва Термиз ва ўзга мавозийлардин содот ва акобир ва уламо ва машойихлари ва Термизнинг ховандзодалари Хожа Абдул Аввал ва Хожа Исомиддин ва Хожа Афзал Кашший ва Кешнинг шайхулисломининг ўғлонлари Абдул Ҳамид ва Абдур Раҳмон ва ўзга бузурғлар барча келиб аза еткурдилар. Ва насойих қилдилар ва ояту ҳадис билан ҳумоюн хотирини таскин бериб, насихат дедилар”.

Амир Темурнинг давлат тепасига келиши билан боғлиқ воқеалар кечган Термиз замини аҳли соҳибқирон вафотидан сўнг ҳам унинг салтанати меросхўрларига содиқлигича қолган. Марказлашган давлатнинг мавжудлиги, халқаро савдонинг ривожини ўз навбатида ўлкамизда Темур даврида шаҳарсозликнинг юксалишига олиб келган.

Амир Темур ва темурийлар даврига оид тарихий манбаларда янги Термиз билан бир қаторда Термиз қалъаси (кўҳна Термиз) ҳам кўп маротаба тилга олинган. Машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута (1333 йил) даврида Чағонруд (Сурхондарё)нинг ўнг соҳилида шаклланган Термиз Темур даврида йирик шаҳарга айланган.

Соҳибқирон саройига Кастилия ва Леон кироли Генрих III номидан элчи бўлиб келган Руи Гонсалес де Клавихо бу шаҳарни шундай таърифлайди: “Биз келиб тушган Термид (Термиз) анча-мунча аҳоли яшайдиган каттагина шаҳар экан. Атрофи девор билан ўралмаган: бу ерда боғ-роғлар кўп, сув мўл эди. Шаҳар ҳақида мен сизга шуни айтишим мумкинки, унга кирганимиздан сўнг шу қадар кўп юрдикки, бизга ажратилган бинога етиб келганимизда батамом ҳолдан тойиб қолган эдик. Бутун йўл давомида ҳар хил нарсалар билан савдо қилинаётган гавжум майдонлар ва кўчалардан ўтдик. Термизда элчиларга катта иззат-икром кўрсатишди, ҳамма зарур нарсалар билан таъминлашди, уларга шоҳи тўнлар кийгизишди”.

Темур даврида Чағониён ўлкасининг маркази шаҳри - Чағониён ҳам ўз мавқеини сақлаб қолган. Чағониённинг яна бир маркази - Наванд ҳисобланган (Наванд -

чопар, чопарлар шаҳри). Бу шаҳар - Термиз, Чағониён ва Навандлар XV асрда ўз зарбхонасига эга бўлиб, бу зарбхоналарда Темур ва темурийлар давлати ҳудудида муомалада бўлган дирҳам (мис танга пул)лар зарб этилган. Гарчанд XV асрдан бошлаб янги шаҳар Чағонруднинг ўнг қирғоғи бўйлаб шаклланган бўлса-да, кўҳна Термиз, айниқса, унинг қалъа қисми Темур ва темурийлар даврида ҳарбий истехком ҳамда савдо маркази сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Термиз қалъасининг қайта тикланиши темурий Халил Султон фармони асосида амалга оширилган. Хуросон ҳукмдори Шоҳрух Мирзонинг Анхуд ва Балх вилоятларида таъсири кучайишидан таҳликага тушган Халил Султон 1407 йилда Амударё ёқалаб жойлашган Термиз қалъасини қайта тиклаттирган. Сўнгги йилларда Термиз қалъасининг Амударё ёқасида амалга оширилган археологик қазув ишлари туфайли тарихда мавжуд бўлган бу маълумотлар тасдиқланмоқда.

Буюк жуғрофий кашфиётлар арафасида бўлган Темур даври бутун Турон замин халқаро савдосининг юксак ривожланиши кечган даврдир. Бу савдода Жайхун Амударёдаги Термиз кечуви билан бир қаторда Шўроб қишлоғида жойлашган Ёргоҳ кечуви ҳам муҳим ўрин тутган. XV аср тарихчиси Ҳофиз Абрунинг таъкидлашича, Термиз билан ёнма-ён жойлашган бу кечув унинг билан савдода рақобат ҳам қила олган.

Кичик Ҳиндистон (Ғарбий Европа адабиётида Кичик Ҳиндистон ва Эрон оралиғидаги ҳудудлар, яъни Афғонистон,

Белужистон ва Мекрон назарда тутилган)дан Самарқанд сари йўл олган карвонлар Термиз ва Ёргоҳ кечувларидан ўтиб, “Темир дарвоза” томон юрганлар. Амир Темур ва темурийзодалар “Термиз дарвозаси” деб ном олган Чак-Чак довони яқинидаги “Темир дарвоза”нинг назоратини муттасил таъминлаб турганлар.

1404 йилнинг август ойида «Темир дарвоза» орқали Самарқандга йўл олган испаниялик элчи де Клавихо сафар хотиралари кундалигида шундай ёзади: «Эртаси куни душанбада элчилар гуруҳи баланд тоғнинг этагида дам олдилар. Бу баланд тоғнинг чўққисида хилма-хил нақш ва турли-туман безакларга безалиб жуда моҳирона бунёд этилган салбсимон бино жойлашган. Бу тоғ жуда баланд, унда инсон кўли билан яратилгандек йўлак бор, бу йўлак – дара орқали уни кесиб ўтиш мумкин. Ҳар тарафдан сип-силлиқ ва баҳайбат тоғ чўққилари бўй чўзган. Бу йўлакнинг ўртасида қишлоқ жойлашган бўлиб, унинг тепасида қоялар муаллақ тургандек. Бу йўл тоғларда «Темир дарвоза» деб аталади, бу ерларда бундан бошқа йўл йўқ. Бу дарвоза Самарқанд подшолигини Кичик Ҳиндистондан кўриқлайди.

Самарқанд ерларига айна шу дарвоза орқали кириб борилган, шунингдек, Самарқанд империяси аҳли ҳам Ҳиндистонга бошқа жойдан эмас, худди шу йўл орқали ўтиб боришади.

“Темир дарвоза”нинг эгаси Темурбек ҳисобланади. Бу дарвоза унга йил мобайнида жуда катта фойда келтиради. Самарқандга ва ундан шимолдаги ерларга Кичик Ҳиндистондан келган карвонлар ана шу дарвозадан ўтади”.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Аҳмедов А. Сўзбоши // Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Шарқ, 1997.
2. Ўринбоев А. Низомиддин Шомий ва унинг “Зафарнома” асари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
3. Ибн Арабшоҳ. Соҳибқирон Амир Темур тарихи. – Тошкент: Info Kapital BOOKS, 2024.

4. Ҳофиз Абрў. Султонга бағишланган тарихлар йиғиндиси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
5. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн / А. Ўринбоев таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1960.
6. Ғиёсиддин Али. Темурнинг Ҳиндистонга юриши кундалиги. – Тошкент: Фан, 1967.
7. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
8. Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Тошкент: Фан, 1968.
9. Темур тузуклари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.
10. Амир Темур ўғитлари. – Тошкент: Наврўз, 1992.
11. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома // «Шарқ юлдузи» журнали. – 1992-1993 йил сонлари.
12. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). – Тошкент: Меҳнат, 1992.
13. Иванин М. Икки буюк саркарда (Чингизхон ва Амир Темур). – Тошкент: Шарқ, 1994.
14. Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
15. Аҳмедов Б. Амир Темур. – Тошкент: Ёзувчи, 1995.
16. Абдулла Орипов. Соҳибқирон. – Тошкент: Шарқ, 1996; Соҳибқирон набираси ёхуд митти юлдуз қиссаси. – Тошкент: Маънавият, 1995.
17. Хуршид Даврон. Самарқанд ҳаёли: Тарихий ва маърифий бадилар. – Тошкент: Ёш гвардия, 1991.
18. Березиков Е.Е. Буюк Темур. – Тошкент: Фан, 1935 (1995).
19. Череванский В. Амир Темур. Болалиги. Жанговар йўли. Вафоти: Тарихий роман. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1993.
20. Хилда Ҳукҳем. Етти иқлим ҳукмдори. – Тошкент: Адолат, 1995.

АМИР ТЕМУР ВА ТЕРМИЗ: ТАРИХ ВА ТАҚДИР

Турсунов Жовли Нарзуллаевич

*Денов тадбиркорлик ва педагогика институти Тарих ва фалсафа кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди**<https://orcid.org/0009-0007-2912-4887>**e-mail: tursunovdjavli8@gmail.com**UDK 94 (575.1)*

Аннотация: Мақолада Амир Темур ҳаёти ва давлатчилик фаолиятида Термиз шаҳри ҳамда термизий саййидларнинг тутган ўрни тарихий манбалар асосида таҳлил қилинган. Муаллиф Соҳибқироннинг илк мустақиллик қадамлари, Термизда зарб этилган илк тангалар ва термизий пирларнинг маънавий қўллаб-қувватлаши масалаларига алоҳида тўхталган. Шунингдек, Темурийлар даврида Термизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий юксалиши, Клавихо каби сайёҳларнинг хотиралари ҳамда даврнинг ноёб осори-атиқалари ёритилган.

Калит сўзлар: Амир Темур, Термиз, Термизий саййидлар, Саййид Барака, Соҳибқирон тангаси, Темурийлар ренессанси, Султон Саодат, Мовароуннахр.

Аннотация: В статье на основе исторических источников анализируется роль города Термеза и термезских сейидов в жизни и государственной деятельности Амира Темура. Автор уделяет особое внимание первым шагам Сахибкирана к независимости, чеканке первых монет в Термезе и духовной поддержке со стороны термезских пиров. Также освещаются вопросы социально-экономического и культурного расцвета Термеза в эпоху Темуридов, воспоминания путешественников, таких как Клавихо, и уникальные археологические находки того периода.

Ключевые слова: Амир Темур, Термез, Термезские сейиды, Саййид Барака, монета Сахибкирана, Тимуридский ренессанс, Султан Саодат, Мавераннахр.

Abstract: The article analyzes the role of the city of Termez and the Termez sayyids in the life and state activities of Amir Temur based on historical sources. The author focuses on the

first steps of Sahibkiran towards independence, the minting of the first coins in Termez, and the spiritual support of the Termez masters (pirs). Additionally, it highlights the socio-economic and cultural prosperity of Termez during the Timurid era, the accounts of travelers like Clavijo, and unique archaeological artifacts of that period.

Keywords: Amir Temur, Termez, Termez sayyids, Sayyid Baraka, Sahibkiran's coin, Timurid Renaissance, Sultan Saodat, Mavarannahr.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Инсоният цивилизацияси бешикларидан бири бўлган қадим Термиз шаҳри асрлар давомида нафақат стратегик муҳим кечув нуктаси, балки ислом оламининг йирик маънавий-маърифий марказларидан бири сифатида хизмат қилиб келган. Айниқса, XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV аср бошлари – Амир Темур ва Темурийлар даври Термиз тарихида алоҳида "олтин давр" сифатида муҳрланган.

Ушбу даврда Термизнинг ижтимоий-сиёсий мавқеи икки муҳим омил билан белгиланган:

- Амударёнинг асосий кечуви сифатида шаҳар ҳарбий ва савдо йўлларининг тугуни бўлган.
- Термиз саййидларининг ислом дунёсидаги юксак обрўси ва уларнинг Соҳибқирон Амир Темур билан яқин маслакдошлиги.

Тарихий манбалар ва археологик маълумотлар шуни кўрсатадики, Амир Темурнинг сиёсий саҳнага чиқиши ва марказлашган давлат барпо этиш йўлидаги дастлабки ғалабалари айнан Термиз воҳаси

билан чамбарчас боғлиқ. Шаҳар нафақат ҳарбий таянч нуқтаси, балки янги салтанатнинг мафкуравий устунларини мустаҳкамлаган термизий алломалар ва пирларнинг маскани эди. Ушбу мақолада биз Амир Темур ва термизийлар ўртасидаги тарихий ришталарни, Соҳибқироннинг шаҳарга ташрифлари ва Темурийлар давридаги маданий юксалишнинг ўзига хос жиҳатларини илмий нуқтаи назардан кўриб чиқамиз.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Кўҳна маданиятлар чорраҳасида жойлашган Термиз – қадимдан минтақанинг энг муҳим шаҳарларидан бири саналган. Албатта, Термизнинг географик жойлашуви: Амударёдан асосий кечув жойи бўлганлиги, Чигатой ҳукмдорларининг қароргоҳларига яқинлиги шаҳарни ўша давр воқеаларига кўп жиҳатдан алоқадорлигини белгилаган. Лекин бу қадим кентнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини белгилаган асосий омиллардан бири, Термизнинг мусулмон дунёси мафкуравий марказларидан бири эканлиги десак, муболаға бўлмайди. Ҳали Мовароуннаҳрда ислом қадриятлари тўлиқ қабул қилинмаган бир даврда Термиз масжид ва мадрасаларидаги диний мунозаралар мусулмон дунёсида овоза бўлган. Исо Термизий ҳадис илмида, Муҳаммад Ҳаким Термизий тасаввуф таълимотида етакчилардан бўлишган.

Мўғуллар босқинидан сўнг Туркистонда мустақил давлат учун кураш саҳифалари Термиз ва термизийлар билан чамбарчас билан боғлиқ. 1334 йилдан Чигатой улуси ҳукмдорлари сиёсатида мусулмонларга нисбатан салбий муносабат кучайиши оқибатида маҳаллий ҳукмдорлар марказий ҳокимиятга қарши кураш бошладилар. XIV асрнинг биринчи ярмида мўғуллар истибдодига қарши энг йирик кўзғолон Термиз ҳукмдори Аълоулмулк Термизий бошчилигида кўтарилган эди. Унинг натижасида Чигатой улуси пойтахти Олмалиқда Аълоулмулк ҳукмдорлиги ўрнатилади. Лекин тезда ўзаро низолар оқибатида Аълоулмулк Термизий

ўлдирилади, у тарих саҳифаларида «Шаҳид» номини олган.

XIV асрнинг ўрталарига келиб мўғул хонлари ўртасида ҳокимият учун кураш тинимсиз урушларга айланиб кетди. Шундай урушлардан бирида, хижрий 761 (милодий 1359-1360) йилда Мўғулистон ҳукмдори Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳрга бостириб киради. Кеш вилоятининг ҳукмдори Ҳожи Барлос унга қаршилиқ кўрсатмай, яқинлари билан Хуросонга кетади. Юртга бошчилик қилиш 24 ёшлиқ Амир Темур зиммасида қолади. Қийин вазиятдан чиқиш, мамлакатни вайрончилиқ ва таланишдан сақлаш мақсадида Амир Темур Туғлуқ Темурхон ҳузурига равона бўлади. Мўғулистон ҳукмдори ўз хоҳиши билан келган Амир Темурни яхши кутиб олади ҳамда унга Кеш вилоятини топширади. Манбаларда қайд этилишича, Кешдан Амударёгача бўлган ҳудудлар Амир Темур тасарруфига ўтади. Лекин Амир Темурнинг ҳокимиятини Эски Термизда ўрнашиб олган шайх Али Жаржарий тан олмайди. Унга қарши чора кўриш учун Амир Темур кўшин билан келиб, рақибини яқсон қилади. Соҳибқирон юрт етакчиси сифатидаги илк ғалабасининг белгиси сифатида, ўша давр қонун-қоидаларидан келиб чиқиб, ўзининг тангасини зарб қилдирган. Туғлуқ Темурхон билан аҳдномага содиқ қолиб, Амир Темур Термизда хижрий 761/милодий 1360 йилда чиқарилган тангада Чигатайхон авлодларининг тамғасини кўйган.

Демак, 761 (1360)йилда зарб этилган тангалар Соҳибқироннинг илк тангаси бўлиб, у Амир Темурнинг мустақил давлат куриш учун курашининг дастлабки саҳифасини намоён қилади. Орадан бир йил ўтгач, Туғлуқ Темурхон аҳдига вафо қилмай, Мовароуннаҳрни бошқаришни ўғли Илёсхўжага топшириши натижасида Амир Темур мустақиллик учун курашга киришади. Бу жараёнда Термиз ва термизийлар янги барпо этилаётган давлатнинг сиёсий-ғоявий таянчларидан бирига айланади. «Саййиди сирдон» лақабли Саййид Бурҳониддин, машҳур пирлардан шайх Хованд Тохур ва асли исми

Саййид Али Шоҳ ат-Термизий бўлган афғон қабилаларининг раҳнамоси Пир Бобо ҳам Термиз саййидлари хонадони вакиллари. Амир Темурнинг пирларидан ҳисобланмиш Шамсиддин Саййид Кулол ҳам шу хонадон вакили бўлиши мумкин. Бу тахминни билдиришимизга, биринчидан, пирнинг исмлари Термиз саййидларига хослиги, иккинчидан, унинг мақбараси шу хонадон вакиллари Шохрисабзда, кейинчалик Гумбази Саййидон номини олган даҳмаси бир жойдалиги асос бўлади.

Йилномаларда дарж этилган бир шонли воқеа Термизнинг давлатчилигимиз тарихидаги фахрли ўрнига янада урғу беради: 1370 йили Термиз шаҳридан 20 км нарида жойлашган Биё қишлоғида 34 ёшли Амир Темур, ўз даврининг кўзга кўринган шайхларидан бири, асли маккалик Саййид Барака билан учрашган. Бу учрашувда Амир Темур Саййид Баракадан салтанат рамзи бўлган ногора ва байрокни қабул қилиб олади. Шарафуддин Али Яздийнинг таъкидлашича, Саййид Барака Амир Темурни дуо қилиш билан бирга унга жаҳонгирлик муждасини ҳам берган эди.

Шу тариқа Амир Темур ҳаёти ва фаолиятининг саҳифалари Термиз билан чамбарчас боғланиб кетганлигини тушунтириш мумкин. Амир Темур ҳокимият учун кураш бошлаганида ва унинг энг зафарли кунларида ҳам термизийлар Соҳибқироннинг сафдошлари бўлган. Жумладан, Аълоулмулк «Шаҳид»нинг ўғиллари Шамсиддин, Алоуддин, Абул Маали ва Алиакбар доимо Амир Темур билан бирга бўлганлар. Бизгача етиб келган манбаларда Термиз ва термизийлар билан боғлиқ кўплаб воқеалар, Амир Темурнинг Термизга таширфлари ҳақидаги маълумотлар келтирилади.

Муаррих Ғиёсиддин Алининг далолатига кўра, ҳижрий 801 йилнинг 21 ражаби – 1399 йил 29 мартда Ҳиндистон юришидан қайтаётган кўшин ўша давр манбаларида Термиз дарёси, яъни Амударё қирғоғига етиб келади. Дарёнинг нариги қирғоғида Соҳибқиронни набираси Улуғбек, маликалар ва аъёну-акобирлар кутиб олишади. 22 ва 23 ражаб кунлари Амир

Темур Термизда бўлади. 23 ражаб (31 март) куни зафар кучган кўшин шарафига Термиз саййидлари катта тўй беришади. Эртаси куни ғолиб кўшин сафарини давом эттиради.

Амир Темур ва темурийлар даврида Термиз Мовароуннахрнинг энг обод ва машхур шаҳарларидан бири сифатида ислом дини ҳамда маданиятининг йирик марказига айланган. Бинобарин, XIV-XV асрлар шаҳар ҳаётининг энг юксак даври бўлди.

1404 йилда Испания қироли Генрих III де Трастамар номидан Самарқандга – Амир Темур ҳузурига элчи бўлиб келаётган Рюи Гонсалес де Клавихо Термизнинг улкан ҳудудини кўриб ҳайратга тушган эди. Унинг ёзишича, Самарқанд подшолиги Термиздан бошланган.

Темурийлар даври шаҳарларини, жумладан Термизни тасвирлаган хитойлик саёхатчилар, улардаги маданиятни, мўлк-кўлчилик ва ободончиликни алоҳида қайд этганлар. Шаҳардаги бинолар ва ёдгорликлар қаторида кечаю-кундуз фаолият кўрсатадиган дўконлар ва ошхоналар, ўзига хос ҳаммомлар хорижликларни лол қолдирган. Лекин бу фаровонликка осонлик билан эришилмаган, унинг замирида мустақиллик учун узок давом этган курашлар ётади.

Охирги марта Амир Темур Термизда ҳижрий 807 йил муҳаррам ойида (1404 йилнинг июли), машхур Етти йиллик юришдан қайтишда бўлган. Бу ҳақда академик Бўрибой Аҳмедов шундай ёзади: «дарёдан кемаларга тушиб ўтдилар ва Термизда, ҳар доимгидек, Худовандзода Аълоулмулкнинг уйида тўхтадилар. Термизда бир кун дам олгач, ҳумоюн маҳкам яна йўлга чикди».

Амир Темур ҳар келганида дунёни маърифат нури билан ёритган, мардлиги билан ҳайратга солган бу табаррук маскан улуғларининг руҳини шод қилиб, уларнинг қабрларини зиёрат қилган. Соҳибқирон ва унинг авлодлари бутун ислом дунёсида эъзозланиб келинган Термиз саййидлари хонадонининг вакиллари алоҳида эҳтиром кўрсатишган. Уларнинг азалий хилхонаси

бўлмиш Султон Саодат ва Муҳаммад Ҳаким Термизий мақбараси ҳудудида темурийлар даврида катта қурилиш ишлари олиб борилган. Масалан, Муҳаммад Ҳаким Термизий мақбарасидан топилган ёзувлар асосида 1390 йилда мажмуага шарқ томонидан янги бино қурилгани аниқланди. Алломанинг қабри устидаги тош бутун Шарқ маданиятининг ноёб дурдонаси бўлиб, у ҳам ўша пайтда қўйилган, деб ҳисобланади. Ҳар ҳолда унинг темурийлар даврига тегишли эканлиги шак-шубҳасиздир. Термиз археология музейида темурийлар даврига оид ўзига хос услубда сополдан ишланган шахмат доналари, уй-рўзғор буюмлари коллекцияси, жангчи совути, тангалар коллекцияси жой олган бўлиб, булар минтақада ҳунармандчиликнинг юксак даражада ривожланганлигидан дарак беради. Маҳаллий усталар Соҳибқироннинг кўрсатмасига кўра ҳатто Амударё устига кўприк қурганлар. Ўша давр шоирлари таъкидлаганидек:

*Чу Термизка етти шаҳи мўътабар,
Тилади ўшул ерда аҳли ҳунар.
Ясагай суви устида қуфруки равон
Ким ўтгайлар андин черики аён.*

Амир Темур ва темурийлар даври шаҳар маданиятининг ёрқин намуналари, ноёб осори-атиқалар қаторида Термиздан чиққан машҳур мусаввир Мир Саййид Али ижодини ҳам кўрсатиш мумкин. Умрининг кўп йилларини Ватандан йироқда – Ҳиндистонда ўтказган мусаввир “Жудой” таҳаллуси билан ўз ички дунёсини акс этувчи шеърлар ёзган. Рассомнинг асарлари ҳозирги кунда жаҳоннинг турли музейларида намойиш этилмоқда.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хуллас, Амир Темур ва Темурийлар салтанатида Термиз ва термизийлар муносиб ўрин тутган. Бу даврда халқимиз ва бутун дунё узра таралган маърифат зиёси бугунгача сақланган. Шу нуқтаи назардан темурийлар даврига қизиқиш нафақат тарихий меросимизни ўрганиш учун, балки ҳозирги давр вазифаларини ҳал қилишда ҳам муносиб хизмат қилмоқда.

Мустақиллик йилларида Амир Темур ордени билан тақдирланган табаррук Термиз шаҳрининг бугун ҳам илм-маърифат таратишда бардавом эканлиги қалбимизда ғурур ва ифтихор туйғуларини оширади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома / Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: А.Аҳмад, Ҳ.Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 384 б.
2. Ғиёсиддин Али. Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши кундалиги (Рузномаи ғазавоти Ҳиндустон) / Форс тилидан А.Ўринбоев таржимаси. – Тошкент: Фан, 1967.
3. Рюи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). – Тошкент: Ўзбекистон, 2010.
4. Аҳмедов Б. Соҳибқирон Амир Темур (Тарихий иншо). – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996.
5. Ртвеладзе Э.В. Термиз – буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна шаҳар. – Тошкент: Шарқ, 2001.
6. Турсунов С., Қобилов Э. ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 608 б.

O'ZBEKISTONDA ISTIQOMAT QILUVCHI KAM SONLI MILLAT VAKILLARINING HUQUQIY MAQOMI: MILLATLARARO TOTUVLIK VA KONSTITUTSIYAVIY KAFOLATLAR

Yusupova Sevara Nizamitdinovna

*Andijon davlat pedagogika instituti tarix kafedrası mudiri,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.*

e-mail: yusupovasevara1818@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-7039-2107>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Mazkur maqola O'zbekiston hududida yashovchi kam sonli millat va elatlarning huquqiy maqomini konstitutsiyaviy va xalqaro huquq normalari asosida umumiy tahlil qilishga qaratilgan. Unda ko'p millatli xalqqa ega bo'lgan jamiyatda millatlararo barqaror munosabatlarni ta'minlash, fuqarolarning millati va etnik mansubligidan qat'i nazar bir xil huquq va erkinliklarga ega ekanligi tadqiq etiladi. Yangilangan Konstitutsiya va xalqaro huquq normalari va milliy madaniy markazlarning roli ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: kam sonli millatlar, huquqiy maqom, Konstitutsiya, millatlararo totuvlik, bag'rikenglik, etnik o'ziga xoslik, milliy madaniy markazlar, inson huquqlari.

Аннотация: Данная статья посвящена комплексному анализу правового статуса национальных меньшинств и этносов, проживающих на территории Узбекистана, на основе норм конституционного и международного права. В работе исследуются вопросы обеспечения стабильных межнациональных отношений в многонациональном обществе, а также равенство прав и свобод граждан независимо от их национальности и этнической принадлежности.

Ключевые слова: национальные меньшинства, правовой статус, Конституция, межнациональное согласие, толерантность, этническая идентичность, национальные культурные центры.

Annotation: This article is devoted to a comprehensive analysis of the legal status of national minorities and ethnic groups living in the territory of Uzbekistan based on the norms of constitutional and international law. The

research examines the issues of ensuring stable interethnic relations in a multi-ethnic society, as well as the equality of rights and freedoms of citizens regardless of their nationality and ethnic origin.

Keywords: national minorities, legal status, Constitution, interethnic harmony, tolerance, ethnic identity, national cultural centers.

KIRISH. (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Bugungi geosiyosiy o'zgarishlar sharoitida dunyoning ko'plab mamlakatlarida etnik nizolar va milliy kamsitishlar ijtimoiy beqarorlikka sabab bo'lmoqda. Bunday murakkab davrda O'zbekistonning ko'p millatli xalqi o'rtasidagi totuvlik va hamjihatlik mamlakatning eng katta boyligi hamda barqaror rivojlanishining strategik asosi hisoblanadi.

O'zbekiston — qadimdan turli madaniyatlar, tillar va dinlar tutashgan chorraha bo'lib kelgan. Hozirgi kunda respublikamizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari bir oila farzandlaridek ahil-inoq yashamoqda. Yangilangan Konstitutsiyamizning muqaddimasida "O'zbekiston xalqi" tushunchasi millatidan qat'i nazar barcha fuqarolarni birlashtirishi qat'iy belgilab qo'yilgan [1]. Bu esa kam sonli millat vakillarining huquqiy maqomi nafaqat qog'ozda, balki amalda ham yuksak darajada himoyalanganidan dalolat beradi.

Ilmiy adabiyotlarda "kam sonli millatlar" (milliy ozchiliklar) tushunchasiga turli xil yondashuvlar mavjud. Xalqaro huquqshunos olim Erik Trel ta'rifiga ko'ra, kam sonli millatlar - bu davlatning qolgan aholisiga nisbatan son jihatdan oz bo'lgan, hukmron mavqega ega bo'lmagan, o'z millati, tilini va

dinini saqlab qolishga intiluvchi fuqarolar guruhidir. [2]

O'zbekiston sharoitida bu tushunchaning o'ziga xos jihati shundaki, mamlakatimizda istiqomat qiluvchi barcha elatlar «kam sonli» bo'lishiga qaramay, ular alohida ajratilgan «ozchilik» emas, balki «O'zbekiston xalqi»ning ajralmas va teng huquqli qismi sifatida e'tirof etiladi. Bu esa g'arb mamlakatlaridagi «minority rights» (kam sonli millatlar huquqlari) konsepsiyasidan farqli o'laroq, integratsion yondashuvga asoslanadi. Ya'ni, davlat nafaqat ularning huquqlarini himoya qiladi, balki ularning o'zligini saqlagan holda jamiyatga to'laqonli moslashishi uchun sharoit yaratadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (METHODS). Maqolani tayyorlashda quyidagi ilmiy metodlar qo'llanildi:

➤ Kompleks tahlil: Konstitutsiyaviy va xalqaro huquq normalari o'zaro muvofiqlik darajasi bo'yicha o'rganildi.

➤ Tarixiylik va qiyosiylik: O'zbekistonda milliy masalaga oid qonunchilikning shakllanishi xalqaro tajriba (BMT Deklaratsiyalari) bilan qiyoslandi.

➤ Sotsiologik yondashuv: Milliy madaniy markazlarning jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o'rni tahlil qilindi.

ASOSIY QISM (RESULTS AND DISCUSSION). Kam sonli millatlar huquqiy maqomi deganda, ularning o'z etnik o'ziga xosligini saqlab qolish, tili va madaniyatini rivojlantirish borasidagi huquqlari hamda davlat tomonidan beriladigan kafolatlar majmui tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 19-moddasida barcha fuqarolar millati, tili va dinidan qat'i nazar qonun oldida tengligi belgilangan bo'lsa, 4-moddada davlat barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlarini hamda an'analari hurmat qilinishini ta'minlashi shartligi ko'rsatilgan [1].

Ushbu huquqiy maqom quyidagi muhim elementlarni o'z ichiga oladi siyosiy huquqlar davlat boshqaruvida ishtirok etish va saylov huquqi ijtimoiy-madaniy huquqlar o'z ona tilida ta'lim olish va milliy qadriyatlarni asrash diniy erkinlik o'z e'tiqodiga muvofiq diniy amallarni bajarish.

Ma'lumki, har qanday millatning yashab qolishi uning tiliga bog'liq. O'zbekistonda «Davlat tili haqida»gi qonun doirasida kam sonli millatlarning tillarini rivojlantirish uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Bugungi kunda maktablarda o'qish 7 tilda (o'zbek, rus, qoraqalpoq, qozoq, tojik, qirg'iz, turkman) olib borilishi ushbu siyosatning eng yirik yutug'idir [3].

Respublikamizdagi ko'p millatli hududlarda qirg'iz, tojik va boshqa millat vakillari uchun maxsus maktab va sinflarning faoliyati ularning huquqiy maqomi amalda ta'minlanayotganini ko'rsatadi.

O'zbekistonda kam sonli millat vakillarining madaniy ehtiyojlarini qondirishda 140 dan ortiq milliy madaniy markazlar va do'stlik jamiyatlarining o'rni beqiyosdir. Ular orasida eng yiriklari sifatida Respublika rus madaniyat markazi, Koreys madaniyat markazlari uyushmasi, qozoq, tojik, qirg'iz, turkman va nemis madaniyat markazlarini keltirish mumkin.

Ular nodavlat notijorat tashkiloti sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi:

➤ Etnik guruhlarining madaniy merosini saqlash va targ'ib qilish.

➤ Millatlararo nizolarning oldini olish va profilaktika qilish.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ushbu markazlar yiliga 3000 dan ortiq madaniy-ma'rifiy tadbirlar, til kurslari va ilmiy konferensiyalar o'tkazadi. Masalan, birgina Andijon viloyatida qirg'iz, uyg'ur, rus, arman va koreys milliy madaniy markazlari mahalliy aholining etno-madaniy ehtiyojlarini qondirishda faol ishtirok etmoqda. Bu markazlar nafaqat madaniy klub, balki davlat va etnik guruhlar o'rtasidagi muloqot platformasi vazifasini ham bajaradi. Ular orqali milliy ozchilik vakillari o'z takliflarini davlat organlariga yetkazish imkoniyatiga ega.

O'zbekiston tajribasining o'ziga xosligi shundaki, ushbu markazlarning faoliyati davlat tomonidan moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlanadi. Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi bu borada muvofiqlashtiruvchi organ sifatida xizmat qiladi.[9]

Xalqaro huquqiy tamoyil (BMT)	O'zbekiston qonunchiligidagi ifodasi	Amaliy mexanizmi
Diskriminatsiyaga yo'l qo'ymaslik	Konstitutsiya, 19-modda	Huquqni muhofaza qilish organlari nazorati
Ona tilidan foydalanish huquqi	"Davlat tili haqida"gi qonun	7 ta tilda olib boriladigan maktab ta'limi
Madaniy merosni saqlash	Konstitutsiya, 4-modda	Milliy madaniy markazlarga davlat subsidiyalari
Davlat boshqaruvida ishtirok	Saylov kodeksi	

O'zbekiston BMTning «Milliy yoki etnik, diniy va lisoniy ozchiliklarga mansub shaxslarning huquqlari to'g'risida»gi Deklaratsiyasi (1992-yil) prinsiplarini to'liq ma'qullagan va milliy qonunchilikka tatbiq etgan. Xalqaro ekspertlar O'zbekistondagi millatlararo bag'rikenglik modelini ko'p millatli jamiyatlar uchun namuna sifatida e'tirof etishmoqda [5].

Bunday qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda «kam sonli millatlar» huquqlari faqat deklarativ hujjatlarda qolib ketmay, balki aniq ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy mexanizmlar bilan mustahkamlangan. Mamlakatda olib borilayotgan «Milliy tiklanishdan — milliy yuksalish sari» g'oyasi har bir millat vakilining o'z yurtida baxtli yashashini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

«O'zbekiston Respublikasi xalqaro huquqning to'laonli subyekti sifatida milliy ozchiliklar huquqlarini himoya qilish bo'yicha BMTning universal normalarini o'z milliy qonunchiligiga implementatsiya qilgan. Xususan, BMTning 1992-yil 18-dekabrda «Milliy yoki etnik, diniy va lisoniy ozchiliklarga mansub shaxslarning huquqlari to'g'risida»gi Deklaratsiyasining 2-moddasida belgilangan «ozchiliklarga mansub shaxslar o'z madaniyatidan foydalanish, o'z diniga e'tiqod qilish va o'z tilidan shaxsiy hayotda hamda ommaviy ravishda erkin foydalanish huquqiga ega» degan qoida [5] O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4- va 19-moddalari bilan to'liq uyg'unlik tashkil etadi [1].

Shuningdek, BMTning ushbu Deklaratsiyasi davlatlar zimmasiga ozchiliklarning o'zligini himoya qilish uchun tegishli choralar ko'rish majburiyatini yuklaydi. O'zbekistonda bu majburiyat nafaqat huquqiy normalarda, balki Milliy madaniy markazlar faoliyatini davlat tomonidan moliyalashtirish tizimi orqali ham amalga oshirilmoqda. Bu esa BMTning Inson huquqlari bo'yicha umumjahon

deklaratsiyasida belgilangan tenglik va kamsitmaslik tamoyillarining izchil ta'minlanishidir [5].»

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Kam sonli millatlar huquqini ta'minlashda faqat qonunlar bilan cheklanib qolmasdan, jamiyatda bag'rikenglik madaniyatini yoshlikdan shakllantirish muhim. «Yangi O'zbekiston — bag'rikenglik diyori» g'oyasi ostida o'tkazilayotgan festivallar va madaniy tadbirlar turli etnik guruh yoshlarini yagona maqsad yo'lida birlashtirmoqda.

Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli makonda (internetda) kam sonli millatlar tillarida ilmiy va badiiy resurslarni ko'paytirish kelajakdagi dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu ularning intellektual salohiyatini oshirishga va milliy o'zligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Yosh mustaqil davlatimiz hurlikni ilk kundan boshlab mamlakat hududidagi o'zga millat vakillarining tili, urf-odatini rivojlantirish, ularning kundalik hayotda o'zini chetga olmaslik, hamisha o'zlarini erkin his eta olishlari uchun munosib sharoit yaratishga bel bog'lagan. Hatto davlatning bosh g'oyasi hisoblanmish milliy g'oya tarkibiga kiruvchi asosiy g'oyalardan biri ham aynan Millatlararo totuvlik deb nomlanadi. Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev tomonidan ishlab chiqilgan "Harakatlar strategiyasi" va 2030 yilgacha belgilangan "Taraqqiyot strategiyasida" ham millatlar o'rtasidagi totuvlik, ularning jamiyat hayotidagi o'rni, davlat tomonidan kam sonli millat vakillarining ta'minlanishi kerak bo'lgan huquqlari va qonuniy manfaatlar haqida ham tizimli yondashuvlar ko'rsatilgan[4].

Mazkur masala yuzasidan izlanishlar davomida kamsonli millat vakillarining huquqiy maqomini kafolatlanishi faqatgina huquq normalari bilan cheklanmasligi lozimligini ko'rsatmoqda. Bu kabi holatning katta ehtimol bilan shu jamiyatning huquqiy

ong va huquqiy madaniyati darajasiga bevosita bog'liq hisoblanadi. Shu sababli ham kam sonli millat vakillarining huquqiy maqomini mustahkamlash, jamiyatlarda aynan shu huquq tizimining ishlash tamoyiliga ham tayanadi. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, ko'p millatli jamiyatlarda barqarorlikni ta'minlashning muhim sharti — millatlararo munosabatlarning huquqiy asosda tartibga solinishi va kamsitish holatlarining oldini olishdan iborat. O'zbekiston tajribasi shuni ko'rsatadiki, kam sonli millat vakillarining huquqlarini e'tirof etish va ularni davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlash ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, huquqiy normalarning samaradorligi ularning ijrosi va aholining huquqiy savodxonligi bilan chambarchas bog'liqdir. Tadqiqot jarayonida aniqlangan yana bir muhim jihat shundan iboratki, kam sonli millat vakillarining huquqiy maqomini ta'minlashda milliy madaniy markazlar, jamoat birlashmalari va fuqarolik jamiyati institutlarining o'rni tobora ortib bormoqda. Ushbu institutlar milliy madaniyatni rivojlantirish, millatlararo muloqotni kuchaytirish hamda huquqiy ongni yuksaltirishda muhim ijtimoiy mexanizm sifatida namoyon bo'lmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shunday deyish mumkinki, O'zbekistonda yashovchi barcha millat vakillarining huquqlari to'liq

kafolatlangan. Bu masala ayniqsa bosh qomusimizda ham alohida o'rin olgan[1]. Kam sonli millat vakillariga mamlakat hududida o'z ona tillarida so'zlashish, milliy an'ana va odatlarini saqlash va davlat ko'magida ularni rivojlantirish, diniy e'tiqod erkinligi, davlatning boshqaruv faoliyatida ishtirok etish, ta'lim olish va bir qancha huquqlar qonuniy jihatdan kafolatlangan. Shuningdek, O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan milliy madaniy markazlar kam sonli millat vakillarining madaniy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishda muhim institut sifatida faoliyat olib bormoqda.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda kam sonli millat vakillarining huquqiy maqomi mustahkam qonuniy poydevorga ega bo'lib, davlat va jamiyat barqarorligini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi.

Tadqiqot natijasida quyidagi takliflar ilgari suriladi: Milliy madaniy markazlarning huquqiy maqomini yanada kengaytirish va ularning ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ishtirokini oshirish, ta'lim tizimida ko'p madaniyatlilik (policultural) tarbiya uslublarini yanada takomillashtirish, millatlararo munosabatlar sohasidagi qonunchilik bazasini xalqaro standartlar asosida doimiy yangilab borish.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: “O'zbekiston”, 2023. – B. 4-12.
2. <https://trels.lv/publikacijas.html> Веб-сайт Эрика Трелла — публикации Доктор юридических наук Эрик Трелл.
3. [167-I-сон 21.12.1995. “O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida”gi Qonunga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida](#) O'zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni. 21.12.1995 y.
4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: “Tasvir”, 2022. – B. 230-250.
5. Milliy yoki etnik, diniy va lisoniy ozchiliklarga mansub shaxslarning huquqlari to'g'risida Deklaratsiya. BMT, 1992 y.
6. Ismoilov S.A. Millatlararo totuvlik va bag'rikenglik – barqarorlik omili. // O'zbekiston davlat va huquq jurnali. 2023, №1.
7. “Markaziy Osiyo xalqlarining etno-tarixiy jarayonlari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallar. – T.: “Toshkent”, 2024.

8. <https://gov.uz/oz/icc>. – Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar qoʻmitasi sayti.

9. Всеобщая декларация прав человека. Принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года.

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА СУВНИ КАМ ТАЛАБ ҚИЛУВЧИ МЕВАЧИЛИК ВА НОАНЪАНАВИЙ ЭКИН ТУРЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Алланов Қилич Аллақулович

*Термиз давлат университети География кафедраси доценти,
география фанлари номзоди.*

e-mil: allanov52@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9394-8743>

Чориев Абдқайим Қодирович

Термиз давлат университети География кафедраси катта ўқитувчиси.

<https://orcid.org/0009-0005-4860-0106>

УДК 330.15

Аннотация. Мақолада Сурхондарё вилояти географик ўрни, иқлим исиши шароитида сув ресурсларидан унумли фойдаланиш, томчилатиб суғориш усулида боғдорчилик ва субтропик мевачиликни ривожлантириш, ноанъанавий экин турлари бўлган зайтун, топинамбур, стивея каби ўсимликларни районлаштириш ҳамда етиштирилган меваларни қайта ишлаш ва уни ташқи бозорга чиқариш масалалари ёритилган.

Калит сўзлар. Мевачилик, сув ресурслари, ноанъанавий экин турлари томчилатиб суғориш, боғдорчилик, субтропик мевачилик, қишлоқ хўжалиги, қайта ишлаш, ташқи бозор.

Аннотация. В статье рассматриваются географическое положение Сурхандарьинской области, вопросы эффективного использования водных ресурсов в условиях потепления климата, развитие садоводства и субтропического плодового хозяйства с применением капельного орошения. Также освещаются вопросы районирования нетрадиционных сельскохозяйственных культур, таких как олива, топинамбур и стевия, а также переработки выращенной плодовой продукции и её вывода на внешние рынки.

Ключевые слова: Плодоводство, водные ресурсы, нетрадиционные сельскохозяйственные культуры, капельное орошение, садоводство, субтропическое пловодство, сельское хозяйство, переработка, внешний рынок.

Abstract. The article examines the geographical location of the Surkhondarya

region and issues related to the efficient use of water resources under climate warming conditions. It highlights the development of horticulture and subtropical fruit production using drip irrigation methods. The paper also discusses the regional adaptation of non-traditional crops such as olives, Jerusalem artichoke, and stevia, as well as the processing of cultivated fruits and their export to international markets.

Keywords: Fruit growing, water resources, non-traditional crops, drip irrigation, horticulture, subtropical fruit production, agriculture, processing, external market.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Арид иқлимли минтақада жойлашган Сурхондарё вилояти Ўзбекистоннинг энг жанубий маъмурий ҳудудий бирлиги бўлиб, мамлакатимизда тутган жанубий географик ўрни, мураккаб кўринишли орографик хусусиятлари, қурғоқчил (экстремал) иқлимий шароити, сув ресурслари билан кам таъминланганлиги, аҳолиси ва унинг табиий ўсишининг республикамиздаги ўртача кўрсаткичдан юқори эканлиги, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида обикор деҳқончиликнинг устунлиги ҳозирги иқлим исиши шароитида сув ресурсларидан унумли фойдаланишни ва қурғоқчиликка чидамли, сувни кам талаб қилувчи қишлоқ хўжалиги экинларини экишни долзарб масала қилиб қўйган.

Сурхондарё вилоятининг табиий –иқлим шароити турли хил мева маҳсулотларини етиштириш учун жуда қулай. Минтақада

машхур Сурхон мевалари, айниқса довруғи етти иқлимга машхур Шеробод анорлари, ширин-шакар шафтолилари, анжир, беҳи каби дарахтлари ҳақиқатдан ҳам сувни кам талаб қилиши ва иссиқ иқлимга чидамли экинлигини ҳисобга олиб ушбу тармоқни ривожлантиришда мавжуд имкониятлардан унумли фойдаланишга алоҳида эътибор қаратиш зарур[1].

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Иқлим исиши шароитида арид минтақада жойлашган Сурхондарё вилоятида боғдорчиликни янада ривожлантириш учун қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим деб ҳисоблаймиз. Ҳозирги пайтда вилоятнинг шимолий ва шимоли-ғарбий ҳудудидаги туманларда “тоифи” навли узум ва анор етиштириб, уни четга чиқариб сотиш яхши самара бермоқда. Таъкидлаш жоизки, бу соҳада етарлича фойдаланилмай ётган катта имкониятлар мавжуд. Бойсун туманида янги ўзлаштириш мумкин бўлган ерлардан 3700 гектар ҳудудни узумзор ва анорзорлар барпо этиш учун деҳқон хўжаликлари ва алоҳида ихтисослаштирилган фермер хўжаликларига тендер асосида узоқ муддатли фойдаланишга бериш мумкин. Худди шундай имкониятлар Узун ва Сариосиё туманларида ҳам мавжуд. Бу эса вилоятда анор ва узум етиштириш ҳажмини ошириш, сифатини яхшилаш ва экспортини кўпайтириш имконини беради.[2]

Вилоятнинг тоғолди ва адирли ҳудудларида, хусусан Бойсун, Сариосиё, Узун туманларида терраса усулини қўллаб боғ қилиш – бу соҳада ҳозирда етарлича фойдаланилмаётган имкониятлардан ҳисобланади. Сув таъминоти нисбатан муаммоли бўлган ушбу ҳудудлардаги янги барпо этиладиган боғларда томчилатиб суғориш тизимини йўлга қўйиш мумкин.

Бойсун ва Олтинсой туманларида кўп миқдорда етиштириладиган узум ҳосилини экспорт қилиш билан бирга, уни қайта ишлаш имконияти ҳам мавжуд. Бойсун шаҳрида илгари фаолият кўрсатган вино заводи кувватлари фойдаланилмасдан ётибди. Бу ерда илгари ҳар йили 3000 тонна узумга дастлабки ишлов берилиб, сўнгра

қайта ишлаш учун Денов ароқ заводида топширилган. Эндиликда туман ҳудудида етиштирилаётган узум ҳосилининг бир қисмини мазкур корхонада қайта ишлашни йўлга қўйиш мумкин. [3]

Сариосиё, Узун, Термиз ва Шеробод туманларида боғдорчилик соҳасида аҳоли малакаси ва кўникмасини ҳисобга олиб, кам ҳосил берадиган анъанавий экин турлари ўрнида олма, нок, беҳи, анор анжир, ёнғоқ каби мевали боғларни томчилатиб суғориш усулида барпо этиш мақсадга мувофиқдир.

Минтақада етиштирилган мева маҳсулотлари хуштаъм, мазали ва экологик тоза бўлишига қарамасдан, қимматбаҳо маҳсулотнинг катта қисми қайта ишланмасдан қолмоқда. Ҳосилни йиғиб-териб олиш мавсумида сақлаш ва қадоқлаш имкониятининг чекланганлиги туфайли катта миқдордаги маҳсулот ички бозорга олиб чиқилмоқда.

Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига кўра бозорда маҳсулотнинг ортиқчалиги, сақлаш ва қадоқлаш ишларининг яхши йўлга қўйилмаганлиги туфайли етиштирилган маҳсулотнинг ¼ қисмидан кўпроғи нест-нобуд бўлади[6].

Юқори ҳосилдор боғларни барпо этиш учун маҳаллий шароитга мос бўлган навларни танлаб олиш зарур. Бунда навларнинг нафақат биологик хусусиятлари, шу билан бирга уларнинг иқтисодий самарадорлиги ҳам ҳисобга олинishi лозим. Бунда айниқса паст бўйли мевали дарахтларни (масалан, палмет нави) жойлаштиришга алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Сурхондарё вилоятида субтропик экинларни ўстириш учун етарли бўлган ҳарорат йиғиндиси, тупроқ таркиби мавжуд. Бундай экинларни етиштириш бўйича минтақада тўпланган катта ижобий тажриба самара келтириши мумкин.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалигида сарфланадиган сув, умумий сувнинг 92 % ини ташкил қилади. Ҳозирги кунда асосий вазифа сув кам талаб қиладиган экинларни етиштириш ва сувни тежаш ҳисобланади. Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси маълумотларига кўра, яқин йилларда

юртимизда ҳавонинг исиши натижасида экинларнинг суғориш меъёри тахминан 10% га ошади. Республикада иқлим ўзгариши туфайли суғориладиган ерларда буғланиш 10-15% га ошади ёки шунча миқдордаги сувнинг беҳудага йўқолишига олиб келади. Чучук сувларнинг камайиб бориши суғориладиган майдонларнинг камайиши, шўрланиши ва тупроқ таназзулига олиб келади[4]. Субтропик ўсимликлар эса кўпгина бир йиллик ўсимликларга қараганда сувни кам талаб қилишини эътиборга олиб, уларни унумдорлиги паст, шўрланган Сурхондарё ҳудудида кўп учрайдиган қумоқ тупроқларда экиб ҳосил олиш мумкин. Ушбу экинларга писта, бодом, ёнғоқ, зайтун ва бошқаларни мисол қилиш мумкин. Бу ўсимликлар биологиясига кўра мутлақо тупроқ танламайди, ниҳоллар 5-6 йилдан кейин сувни жуда кам талаб қилади. Ушбу ўсимлик унумдорлиги паст, тошли майдонларда, шунингдек, тоғолди минтақалари ва адирларда ҳам экилиши мумкин. Ҳисоб- китоблар вилоятда мевали боғларни кўпайтиришнинг иқтисодий самарадорлиги юқори эканлигини кўрсатмоқда. Агар субтропик мевалар экспорт қилинса, олинадиган фойда миқдори яна икки мартагача ошиши мумкин.

Субтропик зайтун ўсимлигини етиштириш орқали мамлакат аҳолисини экологик тоза, сифатли ўсимлик мойи билан таъминлашни яхшилаш мумкин. 2006 йилда Олтинсой туманидаги “Жовли” фермер хўжалигида биринчи марта зайтун дарахтлари мева ҳосил қилди. Шўрчи тумани адир ҳудудларида томчилаб суғориш йўли билан 4 гектар майдонда зайтунзорлар барпо этилди. Бир туп вояга етган зайтуб дарахтидан 25-30 кг мева йиғиб олинади. Агар оилага бириктирилган ҳовлида 6 туп зайтуб дарахти ўстирилса, жами 180 кг мева териб олиниб, уларни қайта ишлаш натижасида 60 кг экологик тоза зайтун ёғи олиш мумкин [2]. Бу каби имкониятлардан фойдаланиш орқали аҳолининг экологик тоза ёғ маҳсулотига бўлган эҳтиёжини таъминлаш мумкин.

Минтақа учун ноанъанавий, бироқ етиштириш мумкин бўлган экинлар жумласига топинамбур ва стивея ўсимликлари киради. Шимолий Америкада ўсадиган топинамбур серҳосил бўлиб у қоғоз целлюлоза ва фармацевтика саноати тармоқларида ишлатилади. Мазкур ўсимлик 2012- йилда Бойсун туманида тажриба тариқасида 1 га майдонга экилди. Кўп миқдорда топинамбур ўсимлигини етиштириш қоғоз хомашёси импортини чеклаш ва бунинг учун сарфланаётган валюта ресурсларини тежаш, аҳоли соғлигини яхшилаш, иш билан бандлик даражасини ошириш имконини беради. Бу имкониятдан ҳам ҳозирги пайтда фойдаланилмаяпти [5].

Жанубий ва Марказий Америкадан келтирилган стивея ўсимлигини ҳам вилоятнинг марказий, шимоли-шарқий ҳудудларида районлаштириш (етиштириш) имкониятлари мавжуд. Бу ўсимлик ҳам арид минтақаларда ўсишга мослашган. Бу ўсимлик таркибида кўп миқдорда шакар моддаси мавжуд бўлиб, ундан қандолатчилик соҳасида фойдаланиш мумкин. Келажакда бу ўсимликни етиштириш ва қайта ишлаш орқали аҳолининг шакар маҳсулотига бўлган эҳтиёжини қондириш мумкин.[5]

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, вилоят халқ хўжалигида қишлоқ хўжалиги етакчи тармоқ бўлиб, қишлоқ хўжалигида эса мевачилик соҳаси, айниқса субтропик мевачилик тоғ ва тоғолди ҳудудларида анча ривожланган. Ушбу тармоқни илмий ва амалий жиҳатдан тўғри ривожлантирилиши минтақа аҳолисининг ва саноатнинг хом ашёга бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Вилоятда ушбу тармоқни ривожлантириш салоҳиятидан, ҳамда аҳолининг ушбу маҳсулотларга бўлган талаби, ташқи бозорга маҳсулотлар чиқариш истикболларидан келиб чиқиб, ҳар бир туман бўйича ушбу тармоқни ривожлантиришнинг устувор йўналишларини белгилаб олиш ҳамда иқлим ўзгаришини ҳисобга олиб қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида сувдан

унумли фойдаланишнинг замонавий усулларида фойдаланиш зарур.

Айниқса сувни кам талаб қилувчи ноанъанавий экин турлари бўлиб ҳисобланган зайтун, топинамбур, стивея каби субтропик экинларни етиштириш учун

эса вилоятда катта имкониятлар мавжудлигини ҳисобга олиб кенг районлаштириш ва бу каби экинларни ташқи бозорга чиқариш орқали катта фойда олиш имкониятларидан ҳам фойдаланиш мумкин.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2016. Б. 54.
2. Содиқов А.М., Илмий раҳбарлигида. Сурхондарё вилоятини ижтимоий – иқтисодий ривожлантириш стратегияси. Тошкент, 2013. Б.244.
3. Рўзиев А., Мирзаев Ш., Бароталиев У. Сурхондарё сув омборлари ва агросаноат мажмуини ривожлантириш масалалари. Тошкент, 1997. Б.113.
4. Проблемы охраны водных ресурсов и окружающей среды. Сборник докладов. Ташкент, «Фан» 2000, 192 ст.
5. Қаюмов А., Пардаев Ғ., Исломов И. Иқтисодий ва ижтимоий география. (Ўрта Осиё Иқтисодий ва ижтимоий географияси). Тошкент, 2007. Б.180.
6. Абдуназаров Ҳ., Умарова М. Сурхондарё географияси. Термиз, 2023. Б.175.

MUSTAQILLIK YILLARIDA CHET EL INVESTITSİYALARINING QASHQADARYO VILOYATI SHAHARLARI TARAQQIYOTIGA TA'SIRI

Tursunov Anvar Saypullayevich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

avar061484@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-3517-1305>

UDK: 325.111 (575.1) (091)

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyati shaharlari va tumanlarida xorijiy investitsiyalar ishtirokida amalga oshirilgan loyihalar tahlil qilinadi. Muallif arxiv hujjatlari va davriy matbuot ma'lumotlariga tayangan holda, Turkiya, AQSh, Yaponiya, Germaniya va Niderlandiya kabi davlatlar bilan hamkorlikda tashkil etilgan qo'shma korxonalarining shakllanish tarixini yoritib bergan. Maqolada to'qimachilik, oziq-ovqat va neft-gaz sanoatidagi yirik loyihalarning hududiy infratuzilmani rivojlantirish, yangi ish o'rinlari yaratish hamda viloyatning eksport salohiyatini oshirishdagi o'rni ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo, xorijiy investitsiya, Qarshi, Shahrisabz, to'qimachilik sanoati, eksport, Sho'rtan gaz koni, infratuzilma.

Аннотация: В данной статье анализируются проекты, реализованные с участием иностранных инвестиций в городах и районах Кашкадарьинской области в годы независимости. На основе архивных документов и материалов периодической печати автор освещает историю формирования совместных предприятий, созданных в сотрудничестве с такими странами, как Турция, США, Япония, Германия и Нидерланды. В статье научно обоснована роль крупных проектов в текстильной, пищевой и нефтегазовой отраслях в развитии региональной инфраструктуры, создании новых рабочих мест и повышении экспортного потенциала области.

Ключевые слова: Кашкадарья, иностранные инвестиции, Карши, Шахрисабз, текстильная промышленность,

экспорт, Шуртанское газовое месторождение, инфраструктура.

Abstract: This article analyzes projects implemented with the participation of foreign investments in the cities and districts of the Kashkadarya region during the years of independence. Based on archival documents and periodical press materials, the author sheds light on the history of the formation of joint ventures established in cooperation with countries such as Turkey, the USA, Japan, Germany, and the Netherlands. The article scientifically substantiates the role of major projects in the textile, food, and oil and gas industries in developing regional infrastructure, creating new jobs, and increasing the export potential of the region.

Keywords: Kashkadarya, foreign investment, Karshi, Shahrisabz, textile industry, export, Shurtan gas field, infrastructure.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

O'zbekiston mustaqillikka erishgan dastlabki yillardan boshlab iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, eksport salohiyatini oshirish va aholini ish bilan ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlariga aylandi. Bu borada Qashqadaryo viloyati o'zining boy tabiiy resurslari, agrar salohiyati va strategik joylashuvi bilan xorijiy investorlar uchun jozibador hudud sifatida namoyon bo'ldi. 1990-yillarning boshlaridan boshlab viloyat iqtisodiyotiga Turkiya, AQSh, Yaponiya, Germaniya va Niderlandiya kabi davlatlarning yirik korporatsiyalari sarmoya kirita boshladi. Ushbu investitsiyalar nafaqat yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, balki hududiy infratuzilmani tubdan yangilash, zamonaviy

texnologiyalarni joriy etish va mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash tizimini shakllantirishda muhim poydevor bo'lib xizmat qildi. Mazkur maqolada 1992-yildan 2021-yilgacha bo'lgan davr mobaynida Qashqadaryo viloyati shaharlari va tumanlarida xorijiy investitsiyalar ishtirokida amalga oshirilgan loyihalar, ularning iqtisodiy samaradorligi va ijtimoiy ahamiyati arxiv hujjatlari hamda statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Qashqadaryo viloyatida chet ellik investorlar bilan hamkorlikda bir qator loyihalar amalga oshirildi. 1992-yilda Turkiyaning "Yazeks" korporatsiyasi va Qashqadaryo viloyat paxtani qayta ishlash va paxta mahsulotini sotish hududiy-davlat aksiyadorlik birlashmasi o'rtasida tuzilgan shartnomaga ko'ra, Qarshi shahrida to'qimachilik kombinati qurilishi boshlangan bo'lib, 1993-yil iyul holatiga ko'ra, 362 mln so'mlik qurilish-montaj ishlari bajarilgan. To'qimachilik kombinati suv bilan ta'minlash maqsadida 2 dona 500 kubometrga mo'ljallangan suv yig'ish inshootlari, tashqi suv va oqova suv tarmoqlari 1993-yil 20-oktyabrga qadar topshirildi. To'qimachilik kombinatini elektr energiyasi bilan ta'minlash VL-35KV liniyasi va 35/6KV transformator podstansiyasini 10 oktyabrga qadar topshirdilar[1].

1993-yil yoziga kelib O'zbekiston-Xitoy "Navro'z" qo'shma korxonasidagi terini qayta ishlash sexi uchun 220 ming AQSh dollari hisobida jihozlar olib kelinib o'rnatildi. Biroq zarur bo'lgan 30 tonna ximikatlar ham keltirilganiga qaramasdan qurilishdagi qoniqarsiz ahvolni hisobga olib Nishon tuman markazida joylashgan 4-sonli qurilish direksiyasi balansida bo'lgan, qurib tugallanmagan "Kislorod-Azot" stansiyasi binosi 1993-yil 17-noyabrda Qashqadaryo viloyat hokimining qarori bilan "Navro'z" qo'shma korxonasiga qarashli terini qayta ishlash sexi uchun olib berildi[2].

Aholini sifatli yog' mahsulotlari bilan ta'minlash maqsadida Qashqadaryo viloyatida qator amaliy ishlar bajarildi. Jumladan, 1996-yilda Shahrisabz shahrida "Shahri interneyshnl" O'zbek-Amerika qo'shma

korxonasi tuzildi. Zavod qurilishi "Markaziy Osiyo – Amerika tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi" hisobidan amalga oshirildi. Qo'shma korxonaning ochilish marosimi 1997-yil 28-may kuni bo'lib o'tdi. Zavodda kuniga 4 tonna yog' ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi[3].

Shahrisabz konserva zavodi eng zamonaviy texnologik liniyalarni o'rnatishi natijasida Germaniya va Gollandiya singari davlatlarga o'z tovarini eksport qila boshladi. Zavodning sharbat quyish sexini takomillashtirib, O'zbekiston-Britaniya qo'shma korxonasi tashkil etildi. Uning ta'sischilari "Shahrisabzkonserva" ochiq turdagi hissadorlik jamiyati, Buyuk Britaniyaning Markaziy Osiyodagi investitsiya kompaniyasi va "O'zmevasabzavot" birlashmasi bo'ldi. Qo'shma korxonani rivojlantirish uchun 4 million AQSh dollariga yaqin mablag' ajratildi[4].

1998-yil 16-noyabrda Qashqadaryo viloyat hokimligi tomonidan Shahrisabz tumani G'.Boboyorov nomli jamoa xo'jaligi hududidan qo'shma korxonaga yog' ishlab chiqarish zavodini qurish uchun 2 gektar va zavodni ma'muriy binosi egallab turgan 23 gektar yer maydoni ajratildi[5].

1999-yilda Qashqadaryo viloyati bo'yicha 20 ta qo'shma korxona faoliyat ko'rsatib, ularda jami 1 milliard 300 million so'mlik mahsulot ishlab chiqarildi. Ulardan, O'zbekiston-Britaniya hamkorligidagi "Mevalar kamalagi", O'zbekiston-Singapur ishtirokidagi "Qarshi yog'" qo'shma korxonalarini ko'rsatish mumkin[6:212].

O'zbekistonning eksport salohiyati oshishida Sho'rtandagi gaz konida olib borilgan bunyodkorlik ishlari juda katta ahamiyatga ega bo'ldi. 1998 yili "O'zbekneftgaz" milliy xolding kompaniyasi AQShning "ABB Lummus Global Consortium", Italiyaning "ABB Solari", Yaponiyaning "Mitsui & Co.Ltd", "Toyo Engineering", "Nisho Iwai Corp" kompaniyalari bilan korxonani loyihalashtirish, uskunalar yetkazib berish, qurilish borasida shartnoma imzolangan edi. Uni moliyalashtirish AQSh va Yaponiyaning eksport va import banklari, Germaniyaning "Germes" kredit agentligi, AQShning "Cheyz

Manxetten”, Germaniyaning “Kommersbank” va boshqa moliya muassasalari tomonidan amalga oshirildi[7].

Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 9-avgustdagi 381-sonli qaroriga muvofiq «O‘zbekengilsanoat» uyushmasining Shahrisabz shahrida joylashgan “Sado” aksiyadorlik jamiyati tomonidan Yaponiyaning “Mitsubisi korporeyshn” va Turkiyaning “Bursel” firmalari bilan hamkorlikda taroqlangan kalava va trikotaj polotno ishlab chiqaruvchi «Oqsaroy to‘qimachi LTD» O‘zbekiston-Yaponiya-Turkiya korxonasi tashkil etildi. Qo‘shma korxonasining ustav fondi 2,444 mlrd Yaponiya iyesi miqdorida shakllantirildi. Undagi ulushlar quyidagicha taqsimlandi: “Sado” AJ — 41,75 foiz, “Bursel” firmasi — 54,85 foiz, “Mitsubisi korporeyshn” firmasi — 3,4 foiz[8].

“Oqsaroy to‘qimachi LTD” qo‘shma korxonasiga ip yigiruv fabrikasini qurishda ko‘maklashish maqsadida Qashqadaryo viloyat hokimi tomonidan 2000-yil 7-martdagi qarori bilan Shahrisabz shahri bosh rejasida belgilangan O‘zbekiston jamoa xo‘jaligi hududidan 6 gektar yer maydoni ajratildi[9]. 2002-yil 18-fevralda esa, viloyat hokimining qarori bilan Shahrisabz shahri bosh rejasida “Shahrisabz-Oqsaroy to‘qimachi LTD” qo‘shma korxonasiga kirish qismini hamda sport sog‘lomlashtirish kompleksini va stadion qurilishi maqsadida O‘zbekiston jamoa shirkat xo‘jaligi hududidan 4,1 gektar yer maydoni berildi[10].

Korxonadagi uskunarlar Yaponiyaning “Oxtori trugler”, “Xovo”, “Toyoto”, “Murato”, AQShning “Supreme vangard” firmalarida ishlab chiqarilgan va shu yilning o‘zida fabrikaga olib kelinib o‘rnatildi. Shartnoma bo‘yicha 24 oyda bitishi kerak bo‘lgan fabrika 16 oy ichida tugallandi uning qurilishiga 13 ta yapon injeneri va 120 nafar mahalliy ishchilar mehnat qildilar. 2002-yil 10-aprelda Shahrisabzda «Oqsaroy to‘qimachi LTD» Turkiya va Yaponiya bilan hamkorlikdagi qo‘shma korxonaning ochilish marosimi bo‘ldi. Bu korxona 640 kishini ish bilan ta‘minladi. «Oqsaroy to‘qimachi LTD» yiliga 4800 tonna tovar chiqarib, yuz foiz chetga eksport qiladi. Shundan 2800 tonnasi ip-kalava, 2000 tonnasi

xom trikotaj polotnosi hisoblanadi. Eksport qilishdan yiliga 20640 ming AQSh dollari miqdorida foyda ko‘riladi. 2002-yilda 1 tonna xom paxta jahon bozorida 850 dollarga sotilgan bo‘lsa, 850 kg yigirilgan ip 1650 dollar, 840 kg trikotaj matosi 2040 dollar, 13400 pogonometr gazlama 2565 dollar, 1300 ta choyshab 6800 dollar, 4200 dona futbolka 8075 dollarga baholangan. Qo‘shma korxona qurilishi uchun Yaponiyaning “Xalqaro hamkorlik” bankidan 47479 ming dollar miqdorida kredit olindi. Qo‘shma korxona ta‘sischilari qo‘shgan mablag‘ hisobga olinganda 66766 ming dollarlik investitsiya kiritildi[11].

Qashqadaryo viloyatida chet ellik investorlar bilan birgalikda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarini tashkil etish borasida ham qator ijobiy natijalarga erishildi. Masalan, 2001-yil Qashqadaryo viloyatida shu turdagi 4 ta qo‘shma korxona tuzildi. Kitob tumanidagi anor sharbatini qayta ishlovchi “Agros-AB” O‘zbek-Italiya, Qarshi shahrida meva sabzavotlarni qayta ishlovchi “Ermis” O‘zbek-Gretsiya, Qamashi tumanida momiq ishlab chiqaruvchi “Momiq” O‘zbek-Angliya, Qarshi shahrida tibbiy momiq va doka ishlab chiqaradigan “Qashfarmteks” O‘zbek-Buyuk Britaniya qo‘shma korxonalari shular jumlasidandir[12:189].

2004-yilning birinchi yarim yilligida Qashqadaryo viloyatidagi 46 ta qo‘shma korxonadan 38 tasi faoliyat ko‘rsatdi. Ularda birinchi yarim yillik yakuni bo‘yicha 20241,9 mln so‘mlik mahsulot ishlab chiqarildi. 2005-yil 1- iyul holatiga ko‘ra 48 ta qo‘shma korxonalar ro‘yxatga olingan bo‘lib, shundan 44 tasi faoliyat ko‘rsatdi. Qo‘shma korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi 18790,6 mln so‘mni tashkil etdi[13].

2006-yilda Qashqadaryo viloyatida chet el investitsiyasi ishtirokidagi 57 ta qo‘shma korxona qayd etilgan bo‘lib, shundan 44 tasi faoliyat ko‘rsatdi[14]. Ayniqsa, AQSh, Germaniya, Xitoy, Turkiya va MDH davlatlari ishbilarmonlari bilan hamkorlikda momiq, ip kalava, oltingugurt, stol-stullar va boshqa sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Chet el investitsiyalarini jalb etish orqali 7505,4

ming AQSh dollari miqdoridagi 17 ta loyihalar amalga oshirilib, 46,5 mlrd soʻmlik mahsulot ishlab chiqarishga erishildi. Ushbu dastur doirasida 2006 yilda tijorat banklari tomonidan 2711,8 mln soʻm miqdoridagi 76 ta loyiha amalga oshirilib, 7 mlrd soʻmga yaqin mahsulotlar ishlab chiqarishga erishildi[15].

2012-yil noyabrda Qarshi shahrida ipak mahsulotlari ishlab chiqaruvchi Oʻzbekiston-Xitoy «Radiant Silk» qoʻshma korxonasi tashkil etildi. Ushbu loyihani amalga oshirish boʻyicha «Radiant Silk» korxonasi tomonidan 2012 — 2014 yillar mobaynida kamida 3,0 mln AQSh dollarini, shu jumladan I bosqichda (2014-yil 1-yanvargacha) — 1,8 mln AQSh dollarini, II bosqichda (2015 yil 1 yanvargacha) — 1,2 mln AQSh dollarini investitsiya qilish; 120 tonna xom ipak (I bosqich — 2013 yilda) va bir yilda 500 ming pogon metr ipak gazlama (II bosqich — 2014 yilda) ishlab chiqarish quvvatiga ega boʻlgan zamonaviy ipakchilik kompleksini tashkil etish; ishlab chiqariladigan mahsulotning kamida 80 foizini eksportga yetkazib berish; kamida 200 ta yangi ish oʻrinlari tashkil etish boʻyicha majburiyatlarni oʻz zimmasiga oldi[16].

Oʻzbekiston-Xitoy “Radiant Silk” qoʻshma korxonasining nizom fondi 18 585 130 000,000 soʻmni tashkil etadi. Korxonaning birinchi navbati 2013-yil 31-avgust kuni ishga tushdi[17]. Korxona 18-35 yoshli xotin-qizlarni ish bilan taʼminlab, kuniga 3 mahal issiq ovqat, uzoqdan qatnovchilar uchun yotoqxona bilan taʼminladi.

2014-yil 17-oktyabrda Oʻzbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi bilan Niderlandiyaning “LT Textile Cooperatief U.A.” kompaniyasi oʻrtasida shartnoma tuzildi. Kompaniya “Jinsheng group” korporatsiyasi tarkibiga kirib, oʻz mablagʻlar hisobidan Qarshi tumanida “LT Textile International” korxonasini ochishi va ip-yigiruv fabrikasini qurishiga kelishildi. Korxonaga Qarshi tumanidagi 30 gektar maydonli yer uchastkasi ajratib berildi. Niderlandiya kompaniyasi 2015-2016-yillar mobaynida 55 mln AQSh dollari, shu jumladan kompaniyaning oʻz mablagʻlari hisobiga — kamida 17 mln AQSh dollari va chet el banklari beradigan kreditlar hisobiga 38

mln AQSh dollari miqdorida investitsiya kiritishni oʻz zimmasiga oldi[18].

Korxona qurilishi loyihasini amalga oshirish maqsadida 2015-yil 14- iyulda Qashqadaryo viloyat hokimining qarori bilan jami 30 gektar yer maydoni ajratildi. Ushbu korxonani muntazam elektr energiyasi bilan taʼminlash maqsadida 2017-yil 21-yanvarda viloyat hokimligi tomonidan “Qashqadaryo hududiy elektr tarmoqlari” AJga Qarshi tumanidagi Namuna massivida qurilayotgan ip-yigiruv fabrikasiga 35 kVtli elektr tarmogʻi oʻtkazish uchun Qoratepa QFY hududidan 24,45 gektar yer vaqtincha foydalanish uchun ajratildi[19].

Shu davrda amalga oshirilgan ishlar natijasida 2017-yilda fabrikaning yigiruv sexi toʻliq qurib bitkazilgan va 700 nafar ish oʻrni ochildi. “LT Textile International” MChJ korxonasida aralash ip-kalava va aralash gazlama ishlab chiqarish boʻyicha 2-bosqich loyihasini amalga oshirish maqsadida ajratilgan jami 30 gektar yer maydoni doimiy foydalanish uchun berildi[20].

2021-yil 22-dekabrda ushbu fabrikasining ikkinchi qismi ishga tushirildi. Buning uchun 115 mln. AQSh dollari miqdorida investitsiya jalb qilindi. Natijada qoʻshimcha 900 ta ish oʻrni yaratildi. Har ikki navbatning ishga tushirilishi yiliga 15 ming tonna aralash ip-kalava ishlab chiqarish imkonini berdi[21].

Shahrisabz shahrida “Oqsaroy Group” kompaniyasi tarkibiga kiruvchi “Shahrisabz Textile” va “Oqsaroy Textile” korxonalari tashkil etilgan boʻlib, ularda umumiy qiymati 54 million dollar boʻlgan 3 ta loyihani bosqichma-bosqich amalga oshirish belgilangan edi. Loyihalarni bajarish natijasida 1610 ta ish oʻrni yaratish va yiliga 22 million dollarlik mahsulot eksport qilish rejalashtirilgan edi[22].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatiga jalb etilgan xorijiy investitsiyalar hududning agrar viloyatdan industrial-innovatsion markazga aylanishida strategik rol oʻynadi. 1992-yildan boshlab Turkiya, AQSh, Yaponiya va Germaniya kabi davlatlar bilan yoʻlga qoʻyilgan hamkorlik nafaqat toʻqimachilik, oziq-ovqat va neft-gaz sanoatida zamonaviy

texnologiyalarni joriy etish, balki hududiy infratuzilmani — elektr tarmoqlari va suv inshootlarini tubdan yangilash imkonini berdi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xorijiy sarmoya ishtirokida tashkil etilgan "Oqsaroy to'qimachi LTD", "LT Textile International" va "Radiant Silk" kabi yirik korxonalar mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash orqali mahsulot qiymatini bir necha barobarga oshirishga va viloyatning eksport jug'rofiyasini Yevropa hamda Osiyo bozorlari hisobiga

kengaytirishga xizmat qildi. Eng muhimi, ushbu investitsion loyihalar minglab yangi ish o'rinlari yaratilishi, aholi farovonligining oshishi va Qarshi hamda Shahrisabz kabi shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy qiyofasi zamonaviylashishiga poydevor bo'ldi. Shunday qilib, xalqaro sarmoyaviy hamkorlik Qashqadaryo viloyati shaharlari taraqqiyotining eng muhim drayveri va barqaror iqtisodiy o'sishning kafolati bo'lib qolmoqda.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 829-fond, 1-ro'yxat, 61-ish, 187-188-varaqlar.
2. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 829-fond, 1-ro'yxat, 66-ish, 84-87-varaqlar.
3. "Халқ сўзи" газетаси, 1997 йил 29 май, №115 (1632). – Б. 1.
4. "Ўзбекистон овози" газетаси, 1997 йил 27 май, №62 (22.146). – Б. 1.
5. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 829-fond, 8-ro'yxat, 35-ish, 104-varaq.
6. Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Асарлар тўплами. 8-жилд. –Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – Б. 212.
7. "Халқ сўзи" газетаси, 2001 йил 21 декабр. №259 (2821).
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 9-августдаги "Оқсарой тўқимачи лтд" Ўзбекистон-Япония-Туркия қўшма корхонаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида"ги 381-сонли қарори // <https://lex.uz/docs/2297704>
9. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 829-fond, 10-ro'yxat, 81-ish, 19-varaq.
10. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 829-fond, 15-ro'yxat, 23-ish, 69-varaq.
11. "Халқ сўзи" газетаси, 2002 йил, 30 март, №69 (2897). –Б. 1-2.
12. Равшанов А.Х. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарорлашувида хорижий сармояларнинг иштироки (Қашқадарё вилояти мисолида) // Та'лим va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. 2024 йил №3. –Б. 189.
13. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 829-fond, 25-ro'yxat, 34-ish, 38, 44-varaqlar.
14. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 829-fond, 27-ro'yxat, 47-ish, 40-42-varaqlar.
15. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 829-fond, 27-ro'yxat, 34-ish, 11-varaq.
16. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 829-fond, 32-ro'yxat, 35-ish, 53-54-varaqlar..
17. <https://vesti.uz/v-karshi-zapustili-uzbeksko-kitajskoe-sp-po-pererabotke-kokonov-shelkopryada/>
18. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014-йил, 45-сон, 546-модда.
19. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 829-fond, 35-ro'yxat, 171-ish, 72-92-varaqlar.
20. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 829-fond, 2018 йил, 20-kitob, 158-varaq.
21. <https://xs.uz/uzkr/post/qarshi-tumanidagi-lt-textile-international-khorizhij-korkhonaning-ikkinchi-navbati-ishga-tushdi>
22. "Халқ сўзи" газетаси, 2020 йил 13 ноябрь, №240 (7742). –Б. 1.

MUSTAQILLIK YILLARIDA TERMIZ DARYO PORTINING XALQARO SAVDO VA TRANZIT ALOQALARI

Djurayeva Ulmas Choriyevna

Termiz davlat universiteti Fuqarolik jamiyati kafedrası mudiri,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

djurayevau85@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-9033-1885>

UDK: 94(575.151-25):339"18/19"

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillik yillarida Termiz daryo portining rivojlanish bosqichlari, uning xalqaro savdo va tranzit aloqalaridagi strategik ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot davomida portning moddiy-texnik bazasini modernizatsiya qilish, kadrlar tayyorlash tizimi va Amudaryo sharoitiga moslashtirilgan yangi turdagi kemalar qurilishi tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada Termiz daryo portining Afg'onistondagi tojik qochqinlarini qaytarishdagi gumanitar roli hamda milliy xavfsizlikni ta'minlashda harbiy flotiliyaning yangilanish jarayonlari arxiv ma'lumotlari asosida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Termiz daryo porti, Amudaryo, kemasozlik, "Gyurza" bronekateri, TDP-600, BMT gumanitar yuklari, transport logistikasi.

Аннотация: В данной статье освещаются этапы развития Термезского речного порта в годы независимости, а также его стратегическое значение в международных торговых и транзитных связях. В ходе исследования на основе архивных данных анализируются вопросы модернизации материально-технической базы порта, система подготовки кадров и строительство новых типов судов, адаптированных к гидрологическим условиям Амударьи. Кроме того, в статье раскрывается гуманитарная роль Термезского речного порта в репатриации таджикских беженцев из Афганистана и процессы обновления военной флотилии для обеспечения национальной безопасности.

Ключевые слова: Термезский речной порт, Амударья, судостроение, бронекатер «Гюрза», ТДП-600, гуманитарные грузы ООН, транспортная логистика.

Abstract: This article highlights the

developmental stages of the Termez River Port during the years of independence and its strategic significance in international trade and transit relations. Based on archival data, the study analyzes the modernization of the port's material and technical base, the vocational training system, and the construction of new types of vessels specifically adapted to the conditions of the Amudarya River. Furthermore, the article explores the humanitarian role of the Termez River Port in the repatriation of Tajik refugees from Afghanistan and the modernization processes of the military flotilla aimed at ensuring national security.

Keywords: Termez River Port, Amudarya River, shipbuilding, "Gyurza" armored boat, TDP-600, UN humanitarian cargo, transport logistics.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Mustaqillik yillarida Termiz daryo porti ishchilarining soni va sifat tizimida muhim o'zgarishlar ro'y berdi. Yangi daryo kemalari kelib qo'shildi, daryo porti sanoati barpo etilishi, transport sohasida innovatsion tarmoqlarning vujudga keltirilishi, eski daryo portida rekonstruksiya-modernizatsiya ishlarining amalga oshirilishi, zamonaviy texnika va texnologiyalarning joriy etilishi muhim o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keldi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). 1995-yili "Termiz daryo porti", "Xorazm daryo floti", "Qoraqalpog'iston daryo floti" ishlab chiqarish birlashmalari tashkil qilindi. Daryo suvining kamayishi va Orol dengizining qurib borishi tufayli suv yo'llari keskin qisqardi. Respublika daryo floti da 150 ga yaqin teploxod bor, suv

yo'llarining umumiy uzunligi 1000 km ga yaqin. Xalq xo'jaligi yuklari, asosan, Termiz - Hayraton, Sharlavuq — To'rtko'l, Xo'jayli — To'rtko'l, Xo'jayli — Beruniy, Qoratorov — Taxiatorov yo'nalishlarida tashiladi.

Ishiga ko'ra, kemalar transport, ovchilik, sanoat-xo'jalik, ma'muriy-xizmat, harbiy, ijtimoiy-ta'minot ishlarini bajaruvchi, kemalarga xizmat ko'rsatuvchi turlarga bo'linadi. Transport kemasida yuk, yo'lovchilar tashiladi; ovchilik kemasida kit va baliq ovlanadi; sanoat-xo'jalik kemasida suv ostidagi neft burg'ulanadi; xizmat ko'rsatuvchi kema shatakka oluvchi, brandvaxtlar, kabel kemasi, muzyoralar, doklar, suzib yuruvchi mayoq va boshqalarga bo'linadi.

Harbiy kemalar maxsus harbiy topshiriqlarni bajarish uchun mo'ljallanadi va tegishli harbiy texnika bilan qurollantiriladi. Bularga aviano-seplar, kreyserlar, havo mudofaasi kemalari, radiolokatsiya va dozor kemalari, suv osti kemalari, qo'riqchi kemalar, torpedo katerlari, suvga minalar qo'yuvchi va suvni minasizlantiruvchi kemalar kiradi. Harbiy kemalar va ularga o'rnatiladigan jangovar qurollar yangi elektron texnika yordamida boshqariladi[1:540-542].

1995-yilda portga 16 nafar kishi ishga jalb etilib, ishlab chiqarish quvvati 12 foizga o'sdi[2]. Termiz daryo porti kadrlar malakasini oshirish sohasida mavjud kamchiliklar bartaraf etilib, 1995-yilda 727 million so'm foyda ko'rildi[3]. 1995—2000-yillarda daryo porti ishchilarini bevosita ishlab chiqarishning o'zida tayyorlashga ham alohida e'tibor berildi, Termiz daryo portini korxonalarining ichki ta'limi ishchilarning umumta'lim saviyasini o'stirish asosida olib borildi, ularga o'zi tanlagan kasb va ixtisoslikni egallashi uchun zarur bo'lgan hunar-texnika ko'nikmalari berildi. Bu yerda ta'limning muhim vazifasi ishchilar malakasini oshirish, ilg'or mehnat usullarini o'rganish, fan va texnikaning yangi yutuqlarini targ'ibot qilishga qaratilgan edi.

1992—2000-yillarda 30 nafardan ortiq yosh ishchi-texniklar yangi kasbni egallab, ular ish bilan ta'minlandi, shulardan 15 nafari kasb-hunar kollejarini tugatgan yosh mutaxassislar tashkil etdi[4].

1991-1995-yillarda Termiz daryo portining

moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi, ushbu sohada ishchi-muhandislardan o'rta ma'lumotlilar 12 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1996-2000-yillarda bu ko'rsatkich 19 foizga yetdi[5].

Mustaqillik yillarida daryo porti sohasi ishchi-xizmatchilari va xodimlarini moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash, maishiy turmush tarzini yaxshilash uchun katta amaliy ishlar bajarildi. 1995-2000-yillarda Termiz daryo ishchi va xizmatchilarning madaniy hordiq chiqarishi uchun klublar, madaniyat uylari va madaniyat saroylari qurildi. Mana shunday binolar Sherobod tumanida tashkil etildi. Bu davrda daryo porti sohasi ishchi va xizmatchilari turmushini yaxshilashga, ularni moddiy va ma'naviy rag'batlantirishga ko'plab mablag'lar ajratildi. Masalan, Termiz daryo porti boshqarmasi ishchi-xizmatchilarini moddiy rag'batlantirishga 250 million so'm, ma'naviy-madaniy ishlarga 75 million so'm sarflangan. Termiz daryo porti qurilishi bo'limining ishlab chiqarishda o'rnak ko'rsatgan ilg'orlaridan 2 kishiga yengil avtomashina, 4 kishiga uy-joy berildi. 2000-yilda yo'l qurilishi bo'limi ishchi-xizmatchilarini mukofotlash uchun moddiy rag'batlantirish fondidan 7 million so'm ajratildi[6].

Termiz daryo porti jamoasi Afg'onistonda tojik qochqinlarini olib chiqishda muhim rol o'ynadi. Ta'kidlash joizki, 1992-1997-yillarda Tojikistonda sodir bo'lgan qardoshlar urushida 100 ming odam o'ldirildi, 26 ming xotin beva bo'ldi, 55 ming bola yetim qoldi. Tojikistondan 1,5 million odam qirg'indan tirik qolish maqsadida qo'shni davlatlardan boshpana topish uchun qochishga majbur bo'ldi. Shundan 1 millioni Afg'onistonda boshpana topdi. Bular asosan qariyalar, bolalar va xotinlar edi[7].

1993-yilning martida BMTning qochoqlar ishi bo'yicha Oliy Komissari Boshqarmasi Afg'onistonning Qunduz viloyatida o'rnatilgan tojik qochoqlarini qaytarish bo'yicha ishlarni boshladi. May oyiga kelib bu ishlar Mozori-Sharifdagi qochoqlarni ham qamrab oldi. 1993-yil iyun oyiga kelganda Mozori-Sharifdagi Saxi lagerida o'rnatilgan tojik qochoqlari oldiniga BMTning yuk mashinalarida Hayraton portidagi temir yo'l

terminaliga, undan Termiz orqali Shaartuzga olib ketildi. 1994-yil 1-dekabr holatiga ko'ra, Afg'onistondan 26500 qochoq o'z yurtlariga qaytarildi[8].

1997-yil 25-may kuni Hayraton shahri tolibon kuchlari tomonidan vaqtinchalik bosib olingandan so'ng, Ayritomdagi Do'stlik ko'prigi yopib qo'yiladi. Ikki haftadan keyin bu shahar Shimoliy alyans qo'shinlari tomonidan qaytarib olinadi. Afg'onistonda o'zaro urushlar avj olgan bir sharoitda tojik qochoqlarining bu yurtda qolishi xavfli edi. Shu bois BMTning qochoqlar ishi bo'yicha Oliy Komissari Boshqarmasi Mozori-Sharifda turgan tojik qochoqlarini olib chiqishni tezlashtirdi. 1997-yil sentyabr-oktyabr oylarida o'n minglab qochoqlar barjalarda Termiz portiga olib kelinib, temir yo'l orqali o'z yurtlariga jo'natildilar.

Afg'onistondagi og'ir vaziyatga qaramay, yuk tashish ishlari to'xtab qolmadi. 1997-yilda 80 ming tonna yuk qayta ishlanib, 44,3 ming tonna yuk tashildi. 1998- yilda 186,9 ming tonna qayta ishlandi, barjalarda 89,8 ming tonna yuk tashildi, shundan 1998-yil 1-avgustga qadar ishlarning 80 foizi bajarildi[9].

1998-yilda O'zbekiston Respublikasi daryo flotini 1998-2010-yillar davomida rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqildi. Mazkur konsepsiyaga asosan Amudaryoda suzuvchi eskirgan barcha kemalarni yangilash rejalashtirildi[10]. Keyinchalik suv resurslarining cheklanishi natijasida ushbu rejalar amalga oshmadi. 1999-yilda O'zbekiston Respublikasi hududida ichki kemalarni suzish qoidalari tasdiqlandi[11]. Mazkur qarorga asosan Termiz daryo porti ixtiyorida bo'lgan eski kemalar harakati to'xtatildi.

1999-yillarda daryo porti orqali yuk tashishning umumiy hajmi 35 mln 4 ming tonnani, yo'lovchi tashishdan tushumlar 854 mln 330 ming so'mni, yuk tashishdan olingan daromad 5 mlrd 354 mln 546 ming so'mni tashkil etgan bo'lib, o'tgan yilga nisbatan yuk tashishning umumiy hajmini 87,4%, yo'lovchi tashishdan tushumlar 154,8%, yuk tashishdan olingan daromad 139 %zni tashkil etgan[12].

2000-yilga kelib Termiz daryo portida ish hajmi bir muncha kamaydi. Buning sababi,

Amudaryo ustidan O'zbekiston Respublikasi va Afg'oniston davlatlarining bir-biri bilan bog'lovchi avtomobil va temir yo'l ko'prigining ishga tushirilishi bo'lsa, ikkinchidan SSSR negizida bir necha mustaqil davlatlarning tashkil topishi natijasida Afg'oniston bilan iqtisodiy aloqalarning cheklanishi bo'ldi. Ayniqsa, Afg'onistondagi beqaror vaziyat tufayli tranzit yuklarni jo'natish qisqardi.

2001-yil 7-oktyabrida AQSh boshchiligidagi xalqaro koalitsiya qo'shinlari Afg'onistondagi terrorchi guruhlariga qarshi harbiy amaliyot boshlashi Termiz daryo portining keyingi taraqqiyotiga kuchli turtki bo'ldi. O'sha yilning noyabr oyida Mozori-Sharif shahri tolibon kuchlaridan tozalangach, Termiz portidan BMT yuklari orilgan barjalar Afg'onistonning Hayraton portiga keldi. Natijada Termiz daryo portining ish faoliyati kengayib, tranzit savdoni yuksaltirish imkoniyatlari yuzaga keldi.

Keyingi yillarda Afg'oniston shimolida nisbiy tinchlik o'rnatilgani, qolaversa, O'zbekiston va Afg'oniston o'rtasidagi munosabatlarning yaxshilanishi tufayli Termiz porti tovarlarni bir mamlakatdan ikkinchisiga va aksincha, eksport va import qilishda muhim rol o'ynay boshladi. Termiz porti jamoasi barcha turdagi mahsulotlar hamda BMTning insonparvarlik yuklarini Tojikiston, Turkmaniston, Qozog'iston va Afg'oniston Respublikalariga yetkazib turdi.

Termiz daryo portida savdo kemalari va barjalaridan tashqari, yana Termiz flotiliyasi kemalari ham qo'nim topgan. XXI asr boshlariga kelib flotiliya tarkibidagi kemalar ma'nan va jismonan eskirib qolganligi sababli modernizatsiyaga muhtoj edi. Ayniqsa, 1997-yilda Afg'onistondagi Tolibon kuchlarining Amudaryo bo'yicha chiqishi O'zbekiston harbiy flotiliyasini yangilash zaruriyatini yuzaga keltirdi. Negaki, qo'shni davlatdagi notinchlik O'zbekiston davlat chegaralarining tez-tez buzilishi hamda narkotik moddalar savdosining kuchayishiga sabab bo'lmoqda edi.

O'zbek-afg'on chegarasini to'liq yopish uchun o't ochish quvvati yuqori bo'lgan bronekaterlar (qoplamali katerlar) juda zarur edi. Bunday katerlar chegaraning katta qismini

nazorat qilish bilan birga qirg'oqbo'yidagi o't ochish nuqtalarini yo'q qilish imkoniyatiga ham ega edi. 1998-yilda O'zbekiston harbiy flotiliyasi tarkibida 3 dona eskirib qolgan "Shmel" rusumli katerlar ishlab turar edi. Oldiniga ularni kapital remonddan chiqarib, foydalanish muddatini yana 10-15 yilga cho'zmoqchi bo'ldilar. Lekin keyinchalik, yangi katerlarni qurish maqsadga muvofiq ekanligi oydinlashdi. 2001-yil 11-sentyabr voqealari va Afg'onistonga NATO kuchlari kiritilganidan so'ng O'zbekistonga yangi tipdagi katerlarni AQSh hisobidan qurish imkoniyati paydo bo'ldi.

O'zbekiston harbiy flotiliyasini modernizatsiyalashda AQSh davlat departamentining AIP, ya'ni "Aviatsiya vositalari yordamida chegarani noqonuniy kesib o'tishni oldini olish" dasturi asosida amalga oshirildi. 2003-yil 29-iyunida AQSh hukumati Ukrainaning "Progress" firmasiga yangi keter loyihasini yaratish va qurish uchun 5,6 mln dollar miqdorida pul o'tkazdi. Shartnomaga asosan Ukrainadan 58150-loyihalari "Gyurza" rusumli ikki dona daryo bronekaterini O'zbekistonga olib kelish ko'zda tutildi. Bronekater loyihasi Ukraina Respublikasining Nikolayev shahridagi "Kemasozlik ilmiy-tadqiqot va loyihalash markazi" davlat korxonasida bosh konstruktor Sergey Kripko boshchiligidan yaratildi. Ushbu kemalar Kiyevdagi "Leninskaya kuznitsa" nomli kemasozlik zavodida qurildi[13].

Bronekaterlar Amudaryoning o'ziga xos gidrologik sharoitlari uchun maxsus ishlab chiqilgan bo'lib, juda sayoz suv oqimida yuqori tezlikda harakatlanuvchi dvigatelga ega edi. Bu kemalarda kechayu kunduz va har qanday ob-havo sharoitida foydalanish imkonini beruvchi murakkab datchik qurilmalari mavjud.

«Jayhun» deb atalgan birinchi bronekater 2004-yil 2-oktabrda suvga tushirildi va Kiyev suv omborining chuqurligi 8-10 metr bo'lgan Kanev rayonida sinovdan o'tkazildi. Sinov ishlari yakunlangach, 2004-yil 29-oktabr kuni An-124 «Ruslan» samolyotiga yuklanib, Termizga olib kelindi. "Sayhun" deb atalgan ikkinchi bronekater esa noyabr oyida sinovdan o'tkazildi va o'sha yilning dekabrda O'zbekistonga keltirildi. Termizda yig'ilgan

mazkur bronekaterlar 2005-yil 13-yanvar kuni suvga tushirildi. Shu kuni AQShning O'zbekistondagi favqulodda va muxtor elchisi Jon Purnell har ikki katerni O'zbekiston Milliy xavfsizlik xizmati chegara qo'shinlariga taqdim etdi[14].

"Gyurza" ning uzunligi 20 metr, eni 4,77 metr, suv sig'imi 34 tonnani tashkil etadi. Katerning cho'kishi 0,84 metr bo'lib, sayoz joylarda harakatlanish imkonini beradi. Yuqori tezligi soatiga 55 km, tejamli tezligi 20 km/s. To'liq tezlikda suzish uzoqligi 400 km, tejamli tezlikda 1000 kmga to'g'ri keladi. Ekipaj a'zolarining soni 5 kishi. Zarur bo'lganda qirg'oqqa desant tushirish imkoniga ham ega. Oziq-ovqat zapasi 7 kunga yetadi[15].

"Termiz" daryo porti o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009-yil 4-iyuldagi "Termiz transportining moddiy-texnik bazasini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 187-14-sonli, 2016 yil 12 fevraldagi 37-1-son "Termiz transport uzeline faoliyati samaradorligini yanada oshirish to'g'risida", 2018-yil 19-sentyabrdagi 742-29-son "Savdo-iqtisodiy, sarmoyaviy, transport-logistika ko'lamini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi yopiq qarorlari doirasida amalga oshiradi.

Tashkilotning yagona ta'sischisi O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati Chegara qo'shinlarining Davlat chegarasini qo'riqlash qo'mitasi bo'lib, shu munosabat bilan «Termiz» daryo portining vazifalaridan biri ham respublika Davlat chegarasini muhofaza qilish sohasidagi davlat organlariga ko'maklashish hisoblanadi.

Termiz daryo porti faoliyatining asosiy shakli daryo transportida yuklarni Afg'oniston Islom Respublikasiga yoki undan olib o'tish va Termiz portining sig'imi 300 ming tonnadan ortiq bo'lishini hisobga olgan holda yuklarni tashishdir. Bu boradagi ishlarni yaxshilash uchun bir qator tadbirlar amalga oshirildi:

Eron – Turkmaniston – O'zbekiston – Tojikiston – Qirg'iziston yo'nalishlari bo'yicha tovarlarni reeksport qilishning qo'shimcha yo'nalishlari ishlab chiqildi;

XXR – O'zbekiston – AIR yo'nalishi bo'ylab 40 futli konteynerlarni qayta yuklash

uchun yangi yoʻnalish yotqizildi.

Ishlab chiqarishda fan-texnika taraqqiyotining jadallashuvi bilan bir qatorda, inson omilini faollashtirishning muhim yoʻnalishlaridan biri boʻlgan daryo porti ishchilar malakasini oshirish alohida ahamiyatga egadir. Termiz daryo porti ishchilarning yuqori malakasi yangi mashina va mexanizmlarning tuzilishi va ishlash prinsipini tez oʻzlashtirish, asbob va moslamalarni bilib oʻrnatish, talab qilinadigan rejimga moslab sozlash va ishlatish imkonini berdi. Xususan, Termiz daryo porti tarmoqlari koʻplab yangi jihozlar bilan qurollantirildi. Shu sababli ishchilar malakasini oshirishga alohida eʼtibor qaratildi.

Chunonchi, Termiz daryo portida 2010-yildan boshlab masʼuliyati cheklangan jamiyat oʻziga tegishli kemasozlik uchastkasida kema qurish faoliyatini boshlab, 2020-yilga qadar jami 4 dona: uchta yuk koʻtarish qobiliyati 500 tonna boʻlgan barja, asosiy dvigatellarining umumiy quvvati 800 ot kuchiga ega boʻlgan bitta shataklovchi teploxodni qurib foydalanishga topshirdi. Qurilgan kemalar quyidagilardir:

2013-yilda yuk koʻtarish quvvati 500 tonna boʻlgan “Toshkent” quruq yuk barjasi qurildi;

2014-yilda yuk koʻtarish quvvati 500 tonna boʻlgan “Samarqand” quruq yuk barjasi qurildi;

2018-yilda yuk koʻtarish quvvati 500 tonna boʻlgan “Jizzax” quruq yuk barjasi qurildi.

Yuqoridagilardan tashqari, Termiz daryo porti jamoasi Oʻzbekistondagi eng katta shatakchi kemani qurishga kirishdi. Kemani loyihalash ishlari Rossiyadagi “Stapel” — Rostov markaziy loyihalash-konstruktorlik byurosiga (RSPKB – Rostovskoe sentralnoe proektno-konstruktorskoe byuro) topshirildi. 2018-yil 8-iyunda “Stapel” aksionerlik jamiyati RDB 68.05 loyihali “TDP-600” shatakchi

kemaning ishchi konstruktorlik hujjatlarini tayyorladi va buyurtmachi “TERMIZ DARYO PORTI” MChJ ga topshirdi. Ushbu kema Termiz daryo portining oʻzida qurildi[16].

2019-yilda Surxondaryo viloyatidagi DXX Chegara qoʻshinlari huzuridagi «Termiz Daryo Porti» kompaniyasining kemalarni taʼmirlash ustaxonasida Oʻzbekiston tarixida birinchi marta TDP-600 rusumli shatakchi kema qurilib, foydalanishga topshirildi. Bu kemaga ulugʻ muhaddis olim “At-Termiziy” nomi berilgan boʻlib, bir yoʻla 800 tonna yukni tashish quvvatiga ega. Kema qariyb 11 oyda qurib bitkazilgan. Korroziya suvdagi kema qobigʻini yemirmasligi uchun maxsus boʻyoq ishlatilgan. Yangi qurilgan shatakchi kema Termiz daryo portida hozir foydalanilayotgan suv transportlaridan ikki baravar kuchliligi bilan ajralib turadi[17]. Shuningdek, yuk koʻtarish quvvati 500 tonna boʻlgan quruq yuk barjasini qurish ishlari olib borilmoqda.

Yuqoridagilarga qoʻshimcha ravishda “Alisher Navoiy”, “Termiz”, “E.Oʻzbekov”, “Surxon tongi” teploxodlari hamda “Oʻzbekiston 30 yilligi”, “Surxon” barjalari ham faoliyat yuritmoqda.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilganda, mustaqillik yillarida Termiz portini modernizatsiya qilish yuzasida koʻpgina amaliy ishlar bajarildi. Portga eng yangi texnikalar keltirildi. Eng muhimi, portning oʻzida yangi tipdagi kemalarni qurish yoʻlga qoʻyildi. Bundan tashqari, Termiz daryo porti bir qator gumanitar tadbirlarda ham qatnashdi. Daryo portini oʻrta boʻgʻindagi kadrlar bilan taʼminlash maqsadida Termiz kasb-hunar maktabida kichik hajmli kema mexanigi-yordamchisi va motorchi mutaxassislarini tayyorlash boshlandi.

ADABIYOT VA MANBALAR ROʻYXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi. 4-jild. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti. 2002. – B 540-542.
2. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 361-fond, 1-roʻyxat, 11-ish, 26-varaq.
3. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 361-fond, 1-roʻyxat, 10-ish, 6-varaq.
4. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 361-fond, 1-roʻyxat, 98-ish, 25-varaq.
5. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 70-fond, 1-roʻyxat, 32-ish, 146-varaq.

6. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 70-fond, 1-ro‘yxat, 6-ish, 8-varaq.
7. <https://www.bbc.com/russian/features-38460797>
8. <https://www.caa-network.org/archives/9236>
9. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 361-fond, 1-ro‘yxat, 28-ish, 12-varaq.
10. O‘zMA, M-11-fond., 1-ro‘yxat, 891-ish, 5-varaq.
11. O‘zbekiston Respublikasi avtomobil va daryo transport agentligining 1999-yil 9-iyulda “O‘zbekiston Respublikasi ichki kema yo‘llarida suzish qoidalari to‘g‘risida”gi №796-sonli qarori. lex.uz
12. “Surxon tongi” gazetasi, 2000-yil 23-fevral, №13.
13. https://morchasti-afgan.ucoz.ru/blog/posle_pereformirovanija_chasti/2010-02-21-3
14. <https://centrasia.org/newsA.php?st=1105568040>
15. https://morchasti-afgan.ucoz.ru/blog/posle_pereformirovanija_chasti/2010-02-21-3
16. https://www.stapel.ru/about/news/ao_rtspkb_stapel_zavershilo_razrabotku_rabochey_ko_nstruktorskoy_dokumentatsii_buksirnogo_sudna_quot_/
17. <https://daryo.uz/2019/08/03/ozbekistonda-birinchi-shatakli-kema-qurildi/>

AFRIKA POYTEXT SHAHARLARI: TARIXIY-GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI

Bayqabilov Xusnudin Mardanovich*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti**“Sharq mamlakatlari tarixi va antropologiyasi” kafedrası mustaqil izlanuvchisi,
dotsent, geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**e-mail: xusnudinbayqabilov@gmail.ru**<https://orcid.org/0000-0002-0094-6013>**UDK: 930.9 (-20) (021)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Afrika poytaxt shaharlarining tarixiy-geografik xususiyatlari haqida so'z boradi. Mazkur qit'aning poytaxtlari nomlarida, asosan joyning geografik o'rni, holati va o'ziga xos xususiyatlari aks etgan. Afrikadagi poytaxtlarning nomlari bo'yicha stratigrafik qatlami haqida ham fikrlar bildirilgan. XX asrning 60-yillaridan e'tiboran mustaqil bo'lgan mamlakatlar va poytaxt shaharlar milliy standart asosida o'z nomiga ega bo'ldilar.

Kalit so'zlar: Afrika, qit'a, stratigrafik qatlam, mustaqil mamlakatlar, milliy standart asosida nom olgan poytaxtlar, Qohira, Bujumbura.

Аннотация: В статье рассматриваются историко-географические особенности столиц стран Африки. Названия столиц этого континента в основном отражают географическое положение, природное условие и особенности места. Высказывались мнения и о стратиграфическом слое названий столиц в Африке. Также было изучено, что страны и столицы, ставшие независимыми в Африке в 60-х годах 20 века, имели собственные названия, основанные на национальном стандарте.

Ключевые слова: Африка, континент, стратиграфический слой, независимые страны, столицы названы по национальному стандарту, Каир, Бужумбур.

Abstract: The article deals with the historical and geographical features of African capitals. The names of the capitals of this continent mainly reflect the geographical location, natural conditions and features of the place. Opinions were also expressed about the stratigraphic layer of the names of capitals in

Africa. It was also studied that the countries and capitals that became independent in Africa in the 60s of the 20th century had their own names based on the national standard.

Key words: Africa, continent, stratigraphic layer, independent countries, capitals are named according to the national standard, Cairo, Bujumbura.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Ma'lumki, Afrikadagi poytaxt shaharlarning tarixiy-geografik xususiyatlari bizga notanish bo'lsa-da, xorijiy va qit'adagi mahalliy mutaxassislar hamda ilmiy-tadqiqot institutlari, geografiya hamda tarix jamiyatlari tomonidan imkon qadar o'rganilgan. Bu borada Kamerun Afrika tillarini o'rganish mintaqaviy ilmiy tadqiqot markazi (Yaunde sh.), Mali Respublikasida Tombuktu tarixiy tadqiqot va hujjatlashtirish markazi hamda uning qadimgi arab qo'lyozmalari arxivi, Marokash milliy geografiya qo'mitasi, Serra-Leone Fura-Bey kolleji huzurida Afrikani o'rganish instituti, Nigeriya Afrika Birligi Tashkilotining tilshunoslik, tarix va og'zaki an'analar tadqiqot Markazi (Niamey sh.), Keniya Afrika tarixini o'rganuvchi xalqaro instituti (Nayrobi sh.), M.V.Lomonosov nomidagi MDU qoshidagi Osiyo va Afrika mamlakatlari instituti, Efiopiya kartografiya va geografiya instituti (Addis-Abeba sh.), 1945 yilda asos solingan Madagaskar geografiya milliy instituti, KDR geografiya ilmiy-tadqiqot instituti (Kinshasa sh.), Kamerun geografiya milliy instituti, 1966 yil ish boshlagan Somali xaritografiya departamenti (Xartum sh.), Liberianing Xarbel geografiya jamiyati samarali ilmiy faoliyat olib bormoqdalar [1;43-b.].

Qit'adagi ba'zi poytaxtlarning nomi

qadimgi (substrat) nomlar bo‘lib, ya’ni hozirgi mavjud tillarda izohlab bo‘lmaydigan, maxsus etimologik tadqiqotlarni talab qiladigan nomlarni tashkil qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS). Afrika poytaxt shaharlarining tabiiy-geografik, shuningdek tarixiy-geografik xususiyatlarini hisobga olib, subregionlarga bo‘lib o‘rganishni maqsadga muvofiq deb hisobladi. Afrika toponimiyasiga doir umumgeografik xususiyatlar barcha geografik obyektlarga oid toponimik tahlil Q.Hakimov (2016) asarlarida uchraydi.

BMT homiyligida toponimikaga bag‘ishlab o‘tkazilgan oxirgi xalqaro konferensiya Berlin shahrida (2008) o‘tkazildi. Ushbu anjumanda Afrika qit‘asining 20 dan ortiq mamlakatlaridan ishtirokchilar qatnashgan. Ular qit‘a toponimlarini to‘plash, reestrini tuzish, yagona elektron-axborot bazasini yaratish, nomlarni standartlash va unifikatsiyalash hamda joy nomlarining tarixiy, madaniy, ma’rifiy, amaliy ahamiyati kabi masalalari bo‘yicha ma’ruzalar qilishgan. Toponimist mutaxassislar Afrika hududining o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, uni toponimik jihatdan quyidagi submintaqalarga ajratishgan:

- Shimoliy Afrika;
- Sudan-Gvineya;
- Efiopiya-Somali;
- Markaziy va Sharqiy Afrika;

- Janubiy Afrika va Madagaskar.

Shundan kelib chiqib, maqolamizda dastlab poytaxt shaharlarning shakllanishi hamda taraqqiyotida tabiiy-geografik va tarixiy xususiyatlar o‘z muhrini topgan shaharlarning toponimik tahlili, so‘ngra mavjud poytaxtlarning nomi bo‘yicha stratigrafik qatlami, nomi o‘zgargan poytaxt shaharlari haqida ilmiy ma’lumotlarni berishni lozim topdik.

Hududiylik tamoyili asosida Afrika poytaxtlarining tarixiy-geografik xususiyatlarini o‘rganishda quyidagi manbalarda qayd etilgan ma’lumotlardan foydalanildi:

1. Internet ma’lumotlari;
2. Darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar;
3. Ilmiy adabiyotlar;
4. OAV materiallari;
5. Afsona va rivoyatlar;
6. Tarixiy hujjatlardan ko‘chirmalar.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Afrika qit‘asida bugungi kunda 58 ta mamlakat bo‘lib, ulardan 55 tasi mustaqil suveren davlatlar hisoblanadi [4;169-171b.]. Afrika qit‘asida joylashgan poytaxt shaharlarning nomlari o‘ziga xos etnik va til taraqqiyoti tarixi hamda tabiiy va madaniy xususiyatlariga egaligi bilan tavsiflanadi. Afrika shaharlarining tabiiy sharoiti ularning nomlarida ham aks etgan. [2; 271-284b.].

Qit‘adagi poytaxt shaharlardan ba’zilari nomini o‘zgartirgan (1-jadval).

1-jadval

Nomi o‘zgargan Afrikadagi poytaxt shaharlar ro‘yxati

№	Avvalgi nomi	Nomlanish sanasi	Hozirgi nomi	Geografik o‘rni
1	Ikoziy	935-yil	Al-Jazoir	Afrika
2	Finifinna	1889-yil	Addis-Abeba	Afrika
3	Leopoldvil	1966-yil	Kinshasa	Afrika
4	Fort-Lami	1973-yil	Njamena	Afrika
5	Lorensu-Markish	1975-yil	Maputu	Afrika
6	Baterst	1976-yil	Banjul	Afrika
7	Solsberi	1982-yil	Xarare	Afrika
8	Pretoriya	2005-yil	Tsvane	Afrika

Nigeriyaning eng katta shahri hisoblangan Lagos 1991-yilgacha mamlakatning poytaxti ham bo‘lgan. Bosh shaharni Abujaga ko‘chirish

uchun sabablar bir nechta bo‘lgan: birinchidan, qirg‘oqdan olis holatdagi uning markaziy joylashuvi. Ikkinchidan, Lagos o‘sha vaqtda

ham juda ko'p aholi bilan to'lib-toshardi, shahar Afrikadagi Sahroyi Kabir janubida joylashgan barcha shaharlari orasida eng zichi edi. Shuningdek, siyosiy va etnik jihatdan Abuja neytral shahar deb hisoblangan, chunki Lagos aholisining katta qismi yoruba millatiga mansub bo'lsa, mamlakat janubi-sharqida igbolar ustunlik qilgan, shimoli-g'arbida esa xausanlar yashaydi. Bu kichik ahamiyatli sabab bo'lmagani 1967-1970 yillarda mamlakatda biafro-nigerlar urushi va igbo qabilasi vakillari Nigeriya kengashidan chiqishni istaganlari tasdiqlaydi.

Lagos o'z-o'zidan buniyodga kelgan bo'lsa, Abuja Nigeriyaning reja asosida qurilgan shahri bo'ldi. Lagos o'zining yo'l tirbandliklari tufayli salbiy mashhurlikka erishgan. Abujaga esa yo'llar keyinchalik yanada o'sishi kutiladigan avtomobil tig'izligini hisobga olgan holda qurilgan. Yangi poytaxtda shuningdek madaniy idoralar, prezident saroyi, Milliy Assambleya binosi va Oliy sud ham mavjud. Vaholanki federal darajadagi bir qator muassasalar hali ham norasmiy ravishda Lagosda qolmoqda. Abuja shahri 1991 yildan buyon Nigeriya poytaxti. Shaharga 1828 yilda asos solingan bo'lib, 1976 yilga kelib poytaxtni Lagosdan shu yerga ko'chirishga qaror qilingan. Shahar maxsus ishlab chiqilgan reja asosida qurilgan. 1960 yildan 1991 yilgacha Lagos shahri Nigeriya poytaxti maqomida bo'lgan. Lagosda aholi ko'payib ketganligi va etnik kelishmovchiliklar sababli poytaxtni ko'chirishga qaror qilingan. Lagos nomini unga 1472 yilda portugaliyaliklar ekspeditsiyasi bergan. Shahar laguna (qo'ltiq) ichkarisida joylashganligi uchun uni shunday atashgan.

Al-Jazoir shahrining nomi (Aljir) lotincha "algiers" so'zidan olingan bo'lib, arabchada "al-Jazoir", ya'ni, "orol" degan ma'noni anglatadi. Bu shaharning nomi rus tilida nashr qilingan geografik xaritalarda Aljir deb yoziladi. Aslida al-Jazoir, ya'ni shimoli va g'arbi suv bilan, janubi o'tib bo'lmas tosh qum bilan o'ralgan, go'yo "orol" singari joylashgan. Lekin, biz *-al* artiklini olib tashlab, Jazoir deb yozamiz. Bunday yozishni tomonimist olim H.

Hasanov noto'g'ri ekanligini ta'kidlaydi. Aslida, *Al-Jazoir* deb yozish orfografiya qonuniyatlariga to'la mos tushadi [5; 51-b.].

Afrika poytaxt shaharlarining stratigrafik qatlami

Stratigrafiya tushunchasi lotinchasi "stratum"- qatlam, "grafo"- yozaman degan so'zlardan tarkib topgan bo'lib, qatlamlar ketma – ketligi mazmunini anglatadi [3;39-b.]. Stratigrafik qatlamni o'rganish bir qancha fanlarda qo'llaniladi. Masalan, geologiya fanida tog' jinsi, litologik qatlamlarning, ularning o'zaro aloqadorligini va davrlararo geografik tarqalganligini stratigrafiya deb nomlangan bo'lim o'rganadi. Shuningdek, toponimika fanini o'rganish asosida stratigrafik tahlil uslubidan foydalanish imkoniyatlari mavjud, chunki toponimik atamalarining paydo bo'lish xususiyatlari ham go'yoki tog' jinslari kabi ma'lum davrlararo qatlamlar hosil qilgan holda shakllanadi. O'sha qatlamlarning davrlararo yotish xususiyatini o'rganish orqali tahlil qilish, ularning tarkib topish, shakllanish xususiyatlari, nomlanish qonuniyatlarini, ma'lum tabiiy-tarixiy va siyosiy-iqtisodiy sharoit bilan uzviy bog'liq holda o'rganish imkoniyatlari paydo bo'ladi. Bu jarayonni amalga oshirishni bilvosita ilmiy adabiyotlar, yozma manbalarni o'rganish orqali olib borilsa ishonchliroq bo'ladi. Biroq, qadimgi toponimlarning etimologik mazmunini ochib berish uchun hamma vaqt ham ilmiy adabiyotlardan foydalanish imkoniyati mavjud emas. Chunki adabiyotlar yetishmasligi yoki mavjud emasligi bunga imkon bermaydi. Shu nuqtai nazardan stratigrafik qatlamni tahlil qilishning ahamiyati yanada ortadi. Afrika mamlakatlarining quyidagi tartibda leksik-stratigrafik stratigrafik qatlami rivojlangan (2-jadval).

Lilongve 1975 yildan Malavining poytaxti. Malavi 1960 yili mustaqillikka erishgach, mamlakat poytaxti deb Zomba shahrini e'lon qilgan. 1964 yilda poytaxtni Zombadan Lilongvega ko'chirish haqida qaror qabul qilindi.

2-jadval*

Afrika poytaxt shaharlari nomlarining leksik-stratigrafik qatlami

№	Leksik-stratigrafik qatlam turlari	Poytaxt shaharlar
1	Arab (barbarlar bilan) tilida nomlanuvchi poytaxt shaharlar	Al-Ayun, Al-Jazoir, Jibuti, Kohira, Nuakshot, Rabot, Tunis, Xartum
2	Ingliz tilida nomlanuvchi poytaxt shaharlar	Viktoriya, Monroviya, Fritaun, Xarare
3	Mahalliy tillarda nomlanuvchi poytaxt shaharlari	Abuja, Addis-Abeba, Akkra, Antananarivu, Asmera, Bamako, Bangi, Banjul, Bisau, Bujumbura, Vindxuk, Gaborone, Dodoma, Juba, Kampala, Kigali, Kinshasa, Konakri, Lilongve, Lome, Lusaka, Malabo, Maseru, Mbabane, Mogadisho, Moroni, Nayrobi, Niamey, Njamena, Uagadugu, Yaunde
4	Portugal tilida nomlanuvchi poytaxt shaharlari	Luanda, Maputu, Praya, Porto-Novo, San-Tome
5	Niderland (burlar) tilida nomlanuvchi poytaxt shaharlari	Pretoriya,
6	Fransuz tilida nomlanuvchi poytaxt shaharlari	Brazzavil, Dakar, Librevil, Port-Lui,
7	Yunon (grek) tilida nomlanuvchi poytaxt shaharlari	Tripoli,

*Izoh: jadval mualliflardan X.M.Bayqabilov tomonidan tuzilgan.

Sababi Zomba shahri yaqinida vulqon harakatlana boshladi. Lilongve shahriga 1902-yilda ingliz mustamlakachilari tayanch punkt sifatida asos solishgan. Shahar dengiz sathidan 1100 m balandlikda joylashgan.

Biz quyida A.Azimov, M.S.Bodnarskiy, V.A.Nikonov, Ye.M.Pospelov, A.Hazratqulov asarlari asosida Afrika poytaxt shaharlarining etimo-semantik jadvalini tuzishga muvaffaq bo'ldik [6,7,8,9,10].

3-jadval

Afrika poytaxt shaharlarining etimo-semantik jadvali

№	Poytaxt nomi	Qaysi tilda nomlangan	Etimo-semantik tahlili	Zamonaviy poytaxt maqomini olgan yili
1	Abuja (Nigeriya)	Xausa tilida	Nigeriyadagi qadimgi Zariya quldorlik davlatining xausa qabilasi sulolasi asoschilaridan biri Abu Dja sharafiga nomlangan	1991-yil
2	Addis-Abeba (Efiopiya)	Amxara tilida	“Yangi gul”	1889-yil
3	Al-Jazoir (Jazoir)	Arab tilida	“Orol” 935 yildan keyin barbarlar amiri Bologgmi ibn Zirk yangi shahar bunyod etib, uni Jazoir deb atagan.	
4	Antana-Narivu <i>Madagaskar</i>	Malagasiylar tilida	“Ming askar shahri”	1975-yil
5	Asmera	Tigrin tilida	“O'rmon guli”	1993-yil

	(<i>Eritreya</i>)			
6	Bamako (<i>Mali</i>)	Malinklar va bambara tilida	“Timsoh yelkasidagi qishloq” “Timsoh daryosi”	1960-yil
7	Bangi (<i>MAR</i>)	Bantu xalqlaridan sango tilida	“Ostona” (Ubangi daryosi hosil qilgan ostonaga ishora)	1960-yil
8	Bisau (<i>Gvineya-Bisau</i>)	Bisa tilida	Shaharning nomi mahalliy bisa xalqlari (mande tillar guruhi) turlicha atalishi asosida (masalan, <i>bisano</i> , <i>busano</i> , <i>bisagve</i> , <i>busa</i>) <i>bisau</i> etnonimi nomidan olingan	1973-yil
9	Brazzavil (<i>Kongo</i>)	Fransuz tilida	”Brazza shahri” Fransuz sayyohi Per Savornyan de Brazza (1852 -1905) sharafiga nomlangan	1960-yil
10	Viktoriya (<i>Seyshel orollari</i>)	Ingliz tilida	Buyuk Britaniya qirolichasi Viktoriya (1819 – 1901) sharafiga nomlangan	1976 yil
11	Jibuti (<i>Jibuti</i>)	Arab tilida	Jibuti soʻzi mahalliy afar tilidagi «palma tolasidan yasalgan eshikosti sholcha» maʼnosini anglatuvchi gabouti soʻzidan olingan boʻlishi ham mumkin. Ye.M.Pospelovning fikricha, toponimning bunday nomlanishiga sabab mayda marjon riflarning burunning (Ras-Jibuti nazarda tutilmoqda) ustki qismida hosil qilgan gʻadir-budir yuzasi sabab boʻlgan.	1977-yil
12	Juba (<i>Janubiy Sudan</i>)	Arab tilida	Jubba – Afrikaning shimoli-sharqidagi daryo. Efiopiya yassi togʻligidan 3 ta irmoq bilan boshlanib, Dolo shahri yonida ular qoʻshilgach Jubba nomini oladi. Somali platosidan oʻtib, Hind okeaniga quyiladi.	2011-yil
13	Kampala (<i>Uganda</i>)	Luganda tilida	Kampala shahrining nomi “antilopa” soʻzidan olingan boʻlib, ushbu hudud mazkur hayvon turiga boy ekanligidan darak beradi. 1890 yilda mahalliy boylarning ov uchun moʻljallangan hududida paydo boʻlgan. Shahar nomiga antilopa maʼnosidagi impala (luganda tilidan) soʻzi asos boʻlgan.	1962-yil
14	Kigali (<i>Ruanda</i>)	Kinyaruanda tilida	Kigali soʻzi “keng, baland togʻ” maʼnosini anglatadi.	1962-yil
15	Qohira (<i>Misr</i>)	Arab tilida	Qohira soʻzi arabcha toʻliq qilib aytganda, Misr al-Kohira, yaʼni “gʻolib bosh shahar”, biroq koʻpincha uni	1971-yil

			qisqartirib aytadilar. Arablarning o‘zlari Misr deb, yevropaliklar Qohira deb ataydilar. Rus tilida esa Kair deb nom olgan. Qohira Fotimiylar lashkarboshisi Javhar al-Saqaliy tomonidan Bobil qal’asi (Memfis shahridan 30 km uzoqlikda) atrofida qurilgan. Javhar al-Saqaliy shaharni “Misr al-Kohira” (G‘olib Misr yoki g‘olib shahar) deb atagan.	
16	Lusaka (Zambiya)	Bantu tilida	Lusaka so‘zi bantu xalqlari tilidan olingan bo‘lib, shu nomdagi buta(o‘simlik) turi	1964-yil
17	Malabo Ekvatorial Gvineya	Bubi qabilasi tilida	Bubi qabilasi boshlig‘i Malabo Lapelu Melaka Malabo I (1837 – 1937) sharafiga nomlangan	1968-yil
18	Maseru (Lesoto)	Mahalliy aholi tilida	“Qizil qumli joy”	
19	Maputu (Mozambtk)	Portugal tilida	Shahar Maputu daryosi sharafiga nomlangan	1975-yil
20	Mogadisho (Somali)	Arab tilida	“Muqaddas shahar”	1960-yil
21	Monroviya (Liberiya)	Ingliz tilida	1817 -1825 yillardagi AQSh prezidenti Jeyms Monro (1758 – 1831) sharafiga nomlangan	1847-yil
22	Moroni (Komor orollari)	Malagasiylar tilida	“Qirg‘oq”	1975-yil
23	Mbabane (Esvatini)	Mahalliy aholi tilida	Qabila sardori Mbabane Kunine sharafiga nomlangan va ikkinchi bir versiyaga ko‘ra “tezoqar daryo vodiysi” degan ma‘noni anglatadi	1968-yil
24	Nayrobi (Keniya)	Masailar va suaxili tillarida	“Sovuq suv” “Botqoqlik”	1963-yil
25	Njamena (Chad)	Mahalliy aholi tilida	“Hordiq oladigan joy”	1960-yil
26	Port-Lui (Mavrikiy)	Fransuz tilida	Fransuz qiroli Lyudovik XIV sharafiga nomlangan	1992-yil
27	Porto-Novo (Benin)	Portugal tilida	“Yangi port”	1960-yil
28	Praya Kabo-Verde	Portugal tilida	“Qirg‘oq” “Qumli sohil (plyaj)”	1986-yil
29	Pretoriya (JAR)	Ingliz tilida	Shahar nomi burlarning (afrikalik niderlandlar) siyosiy arbobi, Transvaal Respublikasining birinchi prezidenti Martinus Vessel Pretorius (1819 – 1901) nomiga qo‘yilgan	1961-yil
30	Rabot	Arab tilida	“Qo‘rg‘on” va “Karvonsaroy”	1956-yil

	(Marokash)			
31	San-Tome (San-Tome va Prinsipi)	Portugal tilida	Avliyo (San Tome) Santu Antan sharafiga nomlangan	1975-yil
32	Tripoli (Liviya)	Yunon (grek) tilida	“Uch shahar” (Ea, Sabrata va Leptis- Magna shaharlari birlashuvidan hosil bo‘lgan)	1951-yil
33	Ugadugu (Burkina- Faso)	Mandingo tilida	Ugadugu – shahri “xush kelibsiz” degan ma’noni anglatib, bu yerdagi aholining mehmondo‘stligidan darak beradi. Mintaqaning mandingo tili tarqalgan hududlarida joy nomlari tarkibida dugu – “uy”, “manzilgoh”(ko‘pincha shaxs ismi bilan birgalikda) termini ko‘p qo‘llanilgan. Ugadugu, Kudugu, Dedugu, Madugu va hokazo.	1960-yil
34	Fritaun (Serra- Leone)	Ingliz tilida	“Ozod shahar” (1787 yil inglizlardan ozod bo‘lgan qullar asos solgan)	1961-yil
35	Xartum (Sudan)	Arab tilida	Shahar Ko‘k Nil bilan Oq Nil qo‘shilgan joydagi yarimorolda joylashgan. Yarim orolning shakli fil xartumiga o‘xshaydi “Xartumning uchi” degan ma’noni anglatadi.	1956-yil
36	Yamusukro (Kot-d’ Ivuar)	Mahalliy aholi tilida	“Yamus daraxti”, Yamus ismli odamning o‘rmonzoriga atab qo‘yilgan	1983 -il
37	Yaunde (Kamerun)	Bantu tilida	Bantu tillar guruhining yaunde qabilasi sharafiga nomlangan	1960-yil

*Izoh: jadval mualliflardan X.M.Bayqabilov tomonidan tuzilgan.

Afrikadagi 5 ta poytaxt shaharning nomi | 4-jadvalda shu haqida ma’lumot keltirilgan.
mamlakat nomi bilan bir xil ataladi. Quyidagi

4-jadval*

Qit’adagi poytaxt shaharlarning mamlakat nomi bilan bir xil nomlanishi

№	Mamlakatlar	Poytaxt shaharlari	Nomlanishiga nima asos bo‘lgan
1	Gvineya-Bisau	Bisau shahri	Shaharning nomi
2	Jazoir	Al-Jazoir shahri	-
3	Jibuti	Jibuti shahri	-
4	San-Tome va Prinsipi	San-Tome shahri	-
5	Tunis	At-Tunis shahri	-

* Izoh: jadval mualliflardan X.M.Bayqabilov tomonidan tuzilgan

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Afrika mintaqasida joylashgan poytaxt shaharlarning ba’zilarini nomlarida semantik jihatdan tabiiy omillarga bog‘liq holda (relyef, gidrografiya, flora, fauna) toponimik elementlarni ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, qit’adagi ba’zi poytaxt shaharlarning nomlarini iqtisodiy-ijtimoiy

omillar hamda etnik guruhlar va ularni aholi manzilgohlari asosida shakllanganini qayd etishimiz mumki.

**ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES):**

1. Нигматов А.Н., Байқабилов Х.М. Жаҳон мамлакатлари номларининг географик ва топонимик асослари. Монография. Қарши: "Насаф" НМИУ, 2021. – 156 б.
2. Hakimov Q. Toponimika –T: MUMTOZ SO‘Z, 2016. – 368 б.
3. А. Низамов ва бошқ. Топонимика –Т.: “Шарқ” НМАК Бош таҳририяти, 2012. – 119 б.
4. Qayumov va boshq. Geografiya 9-синф. –Т.: “O‘zbekiston, 2019. – 170 б.
5. Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сири: илмий-оммабоп таъриф. –Т.: Ўзбекистон. 1985. – 120 б. (51 б)
6. Жаҳон мамлакатлари: қисқа маълумотнома / масъул муҳаррир А.Ҳазраткулов. –Т.: “Шарқ” НМАК Бош таҳририяти, 2006. – 383 б.
7. Боднарский М.С. Географик номлар луғати –Т.: “Ўрта ва олий мактаб” 1961. – 459 б.
8. Азимов А. Слова на карте. Географические названия их смысл. –М.:ЗАО Центрполиграф, 2007. – 367 с.
9. Поспелов Е.М. Школьный топонимический словарь –М.:Просвещение, 1988. – 224 с.
10. Никонов.В.А. Краткий топонимический словарь. М., “Мысль”, 1966. – 509 с.
11. Интернет сайт: wikipedia.org

O‘ZBEKISTONNING JANUBIY HUDUDLARIDA QISHLOQ INFRATUZILMASINI MODERNIZATSIYALASH HOLATI: TARIXIY TAHLIL (2009–2020-YILLAR)

Kadirova Yakitjan Buvabayevna

*Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*

xqodirova@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0005-0206-1411>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada 2009–2020-yillar oralig‘ida O‘zbekistonning janubiy hududlari (Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari) misolida qishloq infratuzilmasini modernizatsiya qilish jarayonlari tarixiy tahlil etilgan. Tadqiqotda qishloq joylarda namunaviy loyihalar asosida uy-joylar qurish, yo‘l-transport kommunikatsiyalarini rivojlantirish va muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlarini yaxshilash borasidagi davlat dasturlarining ijrosi statistik ma’lumotlar asosida yoritilgan. Shuningdek, infratuzilmaning yangilanishi aholi turmush darajasi va bandligiga ko‘rsatgan ijtimoiy-iqtisodiy ta’siri xususida xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Qishloq infratuzilmasi, namunaviy loyihalar, modernizatsiya, Surxondaryo, Qashqadaryo, uy-joy qurilishi, yo‘l-transport kommunikatsiyasi, ijtimoiy taraqqiyot.

Аннотация: В данной статье представлен исторический анализ процессов модернизации сельской инфраструктуры в 2009–2020 годах на примере южных регионов Узбекистана (Сурхандарьинская и Кашкадарьинская области). В исследовании на основе статистических данных освещается реализация государственных программ по строительству жилья по типовым проектам, развитию дорожно-транспортных коммуникаций и улучшению инженерно-коммуникационных сетей в сельской местности. Также представлены выводы о социально-экономическом влиянии обновления инфраструктуры на уровень жизни и занятость населения.

Ключевые слова: Сельская инфраструктура, типовые проекты,

модернизация, Сурхандарья, Кашкадарья, жилищное строительство, дорожно-транспортные коммуникации, социальное развитие.

Abstract: This article provides a historical analysis of the modernization processes of rural infrastructure between 2009 and 2020, focusing on the southern regions of Uzbekistan (Surkhondarya and Kashkadarya regions). Based on statistical data, the study examines the implementation of state programs for the construction of housing based on standard designs, the development of road and transport communications, and the improvement of engineering and communication networks in rural areas. Furthermore, conclusions are drawn regarding the socio-economic impact of infrastructure renewal on the living standards and employment of the population.

Keywords: Rural infrastructure, standard designs, modernization, Surkhondarya, Kashkadarya, housing construction, road and transport communication, social development.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Qishloq joylarini obodonlashtirish va ularning infratuzilmasini tubdan yangilash O‘zbekiston davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakat aholisining qariyb yarmi qishloq joylarda istiqomat qilishini inobatga olsak, qishloq infratuzilmasini zamon talablari darajasiga ko‘tarish nafaqat iqtisodiy, balki muhim strategik ahamiyatga ega bo‘lgan ijtimoiy vazifadir. O‘rganilayotgan davrda namunaviy loyihalar asosida zamonaviy uy — joylar qurish harakati qishloq hayotining darajasini va aholining turmush sharoitini yaxshilash borasida amalga oshirilayotgan

islohotlarning eng oliy bosqichi bo'ldi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). 2009-yil 3-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq joylarda uy — joy qurilishi, ko'lamini kengaytirishga oid qo'shimcha chora — tadbirlar to'g'risida" gi qarori asosida belgilangan, qulay va barcha kommunal xizmat sharoitlariga ega bo'lgan yakka tartibdagi uy-joylar qurish borasidagi harakatlar ancha jonlandi[1].

Yakka tartibda qurilayotgan uy — joylar loyihalarining qulaylik nuqtai nazaridan qaytadan ko'rib chiqilib, ajratiladigan yer uchastkalari maydonini olti sotix qilib belgilash to'g'risida qaror qabul qilingach, namunaviy uylarni olishga aholining qiziqishi yanada ortdi.

2010-yili Respublikada 159 ta tumandagi 223 ta qishloq massivida 6800 ta ana shunday uy — joy barpo etilib egalariga topshirildi[1]. Ushbu maqsadlarga qariyb 430 milliard so'm miqdoridagi kapital qo'yilmalar, jumladan 250 milliard so'mdan ortiq uzoq muddatli imtiyozli kreditlar yo'naltirildi. Bu mablag' 2009-yildagiga nisbatan 9 barobar ko'p bo'ldi[2].

Qishloqlarda namunaviy loyihalar asosida uy-joy qurilishi Dasturi doirasida 2009 — 2014-yillarda Respublikaning 159 qishloq tumanida 900 dan ziyod yangi qishloq uy — joy massivlari barpo etilib, namunaviy loyihalar asosida maydoni 4.5 million kvadrat metr bo'lgan 33,5 mingdan ortiq yakka tartibdagi uy — joylar qurilib, foydalanishga topshirildi.

2013-yilgi "Obod turmush yili" davlat dasturiga ko'ra Surxondaryo viloyatida namunaviy loyihalar asosida 810 ta turar joy qurilib ishga tushirildi. Uy-joy qurilishining kengayishi qurilish tashkilotlarini sifatli materiallar bilan ta'minlashni taqozo etadi. Ana shu talabni hisobga olgan Uzun tumanidagi "Uzun Ahror servis" xususiy korxonasi tomonidan To'palang daryosi bo'yida tosh va qum saralash korxonasi ishga tushirildi. Buning uchun bankning 250 million so'mlik imtiyozli kreditidan samarali foydalanildi. Korxonada soatiga 15 kub tosh va qum saralanib, buyurtmachilarga yetkazib berildi[3].

Qurilish korxonalarining asosiy qurilish materiallariga bo'lgan ehtiyojining 70 foizi o'z tarkibiga 100 dan ortiq korxonani birlashtirgan

"O'zqurilish materiallari" aksiyadorlik kompaniyasi tomonidan kafolatli ravishda yetkazib berilayapti[4]. Respublikamiz bo'yicha 2013-yilning yanvar — sentyabr oylarida 828 ta ishlab chiqarish obyektlari foydalanishga topshirilgan bo'lsa, shuning 234 tasi qurilish materiallari sohasiga to'g'ri keldi[4]. Bunda mahalliyashtirish Dasturi doirasida hayotga tatbiq etilayotgan loyihalarining ahamiyati ayniqsa katta bo'ldi. O'sha yilning to'qqiz oyi ichida Dastur doirasida 30 turdagi mahsulotlar mahalliyashtirildi.

O'zbekistonning qishloq joylarida namunaviy loyihalar asosida uy — joy qurilishini moliyalashtirish dinamikasi quyidagicha bo'ldi, jumladan, 2010-yilda — 428,9 milliard so'm, 2011-yil — 576,5 milliard so'm, 2012-yil — 906 milliard so'm, 2013-yil — 1,400 milliard so'm miqdorida uy — joy qurilishi moliyalashtirildi[5].

Surxondaryo viloyatida 2013 — 2015-yillarda raqobatbardosh nooziq — ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi yangi korxonalarni barpo etish, mavjudlarini texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash borasida umumiy qiymati 453167 ming AQSH dollari miqdoridagi 6 ta loyihani amalga oshirildi. Jumladan, ushbu dastur doirasida Boysun shahrining Obi mahallasida tadbirkor Jamshid O'rinov tomonidan "Boysun ustozoda" xususiy korxonasi tashkil etilib, bu yerda yiliga 2 mln. pogon metr hajmdagi alyuminiy eshik va romlar tayyorlash quvvatiga ega yangi liniya ishga tushirdi. Ushbu korxona namunaviy loyihalar bo'yicha yangi qishloqlar barpo etayotgan qurilish tashkilotlari buyurtmasi asosida mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'ydi[6].

Shuningdek, 2014-yili Sariosiyo tumanida "Grand Shifer Sharg'un" mas'uliyati cheklangan jamiyatida 250 ming AQSH dollarlik ilg'or texnologik liniyani ishga tushirdi. Devorbop materiallar ishlab chiqarayotgan ushbu korxonada yana 20 ta yangi ishchi o'rinlari yaratildi[7].

2020-yil 1-mayda Sirdaryo viloyati Sardoba tumanidagi Sardoba suv omborining o'pirilishi natijasida zarar ko'rgan tumanlar aholisiga suv toshqini oqibatlarini bartaraf etish uchun

borgan Surxondaryolik quruvchilar Oqoltin tumanidagi “Ahillik” Mahalla fuqarolar yig'ini (MFY) dagi Bobur nomli aholi punkti, “Navbahor” MFY va unga qarashli “Uchtom” aholi punktida zarar ko'rgan 147 ta xonadonni qurib, uy — joylar atrofida obodonlashtirish ishlarini amalga oshirishdi Qurilish ta'mirlash ishlariga viloyatda 34 ta yirik pudratchi va yordamchi qurilish tashkilotlarining 1000 nafarga yaqin ishchi — xodimlari jalb qilindi. Bundan tashqari, tuman (shahar) obodonlashtirish boshqarmalarining 200 nafardan ziyod xodimlari ham safarbar qilindi.

Viloyatning qator qurilish tashkilotlari 2011 — 2012-yillar qish mavsumida “Qamchiq” dovonida avtotransport vositalarining uzluksiz harakat — xavfsizligini ta'minlash ishlarida faol ishtirok etdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 25-iyuldagi “Qarshi shahri kelajakda qayta qurish rejasi va zamonaviy yo'l — transport kommunikatsiyalarini rivojlantirish Dasturi to'g'risida” gi PQ — 2010, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014-yil 17-noyabrdagi “O'zbekiston Respublikasining 2015-yilgi Investitsiya dasturi to'g'risida” gi PQ — 2264 — sonli, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 22-maydagi “2015 — 2017-yillarda Surxondaryo viloyatining yo'l — transport, muhandislik — kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmasini yanada rivojlantirish bo'yicha chora — tadbirlar Dasturi to'g'risida” gi PQ — 2349 — sonli, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 20-fevraldagi “Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz shahrida obyektlarni qurish va rekonstruksiya qilishga doir kompleks chora — tadbirlar to'g'risida” gi 31 — sonli qarori asosida Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida uy-joy va yo'l qurilishi ishlari jadallik bilan amalga oshirila boshladi. Jumladan, 2015-yilda O'zbekistonning Investitsiya obyektlarida 143,6 km. uzunlikdagi umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarini qurish va rekonstruksiya qilish rejasi amalga 149,7 km.ga bajarilib, 591,1 mlrd. so'mlik ishlar bajarildi. Masalan, Surxondaryo viloyatidagi umumiy foydalanishdagi xalqaro va davlat ahamiyatidagi avtomobil yo'llarida 2015-yil davomida 45,1 mlrd. so'mlik qayta

qurish, 23,6 mlrd. so'mlik to'la ta'mirlash ishlari amalga oshirildi. Bundan tashqari Termiz shahridagi Sulton Saodat, Taraqqiyot, Yoshlar, Afrosiyob, Baxt G'uncha ko'chalarini kapital ta'mirlash ishlarida 25,0 mlrd. so'mlik ishlar bajarildi[8].

Bundan tashqari Ozarbayjon Respublikasining AKKORD kompaniyasi tomonidan M — 39 “Toshkent — Termiz” xalqaro ahamiyatdagi avtomobil yo'lining 100 km qismida yo'l qurilish va 36 ta ko'priq qurilish ishlari amalga oshirildi. Surxondaryo viloyatida Investitsiya dasturlariga asosan umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarida 90,1 mlrd. so'mlik qurilish va qayta qurish ishlari amalga oshirildi va 1,3 km uzunlikdagi 1 ta obyekt foydalanishga topshirildi.

2016-yilda Surxondaryo viloyatining Angor, Termiz, Muzrabot, Sherobod, Boysun va Uzun tumanlaridagi xalqaro, davlat va mahalliy ahamiyatidagi yo'llarni zamonaviy talablar asosida 109 km., yo'l qurilish va 126 km., rekonstruksiya qilish ishlari hamda 10 ta ko'priq qurish ishlari amalga oshirildi.

2016-yilda qishloq joylarda namunaviy loyihalar asosidagi turar — joylar qurish bo'yicha 1048 ta uy — joylar, 24,9 km. ichimlik suvi va 28,7 km. gaz quvurlari, 30,2 km. elektr tarmoqlari hamda 25 km. ichki yo'llar, shuningdek 2017-yilda 1129 ta uy — joylar, 20,2 km. ichimlik suvi va 16,0 km. tabiiy gaz quvurlari, 22,1 km. elektr tarmoqlari hamda 15 km. ichki yo'llar belgilangan muddatda qurilib foydalanishga topshirildi[9].

Shuningdek, 40 ta maktab, 9 ta kollej, 39 ta bolalar sporti, 2 ta musiqa va san'at maktabi va 13 ta sog'liqni saqlash obyektlarini, yangidan qurish, rekonstruksiya qilish va mukammal ta'mirlash bo'yicha qurilish ishlari amalga oshirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 22-maydagi PQ — 2349 — sonli qarori bilan dasturning ijrosiga bevosita rahbarlik qildi. Dasturga asosan 2016-yilda 610 ta obyektlarda 719,4 mlrd. so'mga teng qurilish — montaj ishlari bajarildi. Jumladan, yo'l qurilishi bo'yicha 64 ta obyektlarda 165,2 mlrd. so'mlik rekonstruksiya va mukammal ta'mirlash ishlari, elektr energiya va gaz ta'minoti tizimlarini rekonstruksiya qilish va

modernizatsiyalash bo'yicha 52 ta obyektida 32,9 mlrd. so'm, ichimlik suvi ta'minotini yaxshilash bo'yicha 71 ta obyektida 19,5 mlrd. so'mlik, aloqa va telekommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha 4 ta obyektida 13,5 mlrd. so'mga teng qurilish — montaj ishlari bajarildi[10].

Termiz shahrida "San'at saroyi" majmuasini yangidan qurish bo'yicha 53,5 mlrd. so'm, "Arxeologiya muzeyi" ni rekonstruksiya qilish bo'yicha 4,8 mlrd. so'mga teng mablag'lar o'zlashtirildi. Bundan tashqari, 2016-yilda viloyatda 385 ta qurilish — pudrat tashkilotlari va 174 ta qurilish materiallari (beton plita ishlab chiqarish, yo'lga yotqiziladigan chorqirra toshlar (bruschatka), g'isht, shlakoblok, quduqlar (kolodes) va boshqa qurilish materiallari) ishlab chiqarish korxonalari tashkil etilib, shu orqali 12832 ta ish o'rinlari yaratildi. 2016-yil yakuni bilan o'tgan yilning shu davriga nisbatan viloyatda sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 6,4 foizga o'sishiga erishildi. Shuningdek, sanoat mahsulotlari hajmida kichik biznesning ulushi 39,7 foizdan 44,5 foizga ko'tarildi.

Viloyatni ijtimoiy — iqtisodiy rivojlantirish dasturiga muvofiq, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab — quvvatlash maqsadida 2016-yilda kichik korxonalar, mikrofirmalar va yakka tartibdagi tadbirkorlik subyektlariga 192,0 mlrd. so'm kreditlar ajratilib, jami 1825 ta loyihalar amalga oshirildi. Shundan, sanoat mollari ishlab chiqarish bo'yicha 390 ta, xizmat ko'rsatish bo'yicha 678 ta, qishloq xo'jaligi bo'yicha 757 ta loyihalar ishlab chiqarishga joriy etildi[11].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 29-maydagi "2015 — 2017-yillarda Surxondaryo viloyatining sanoat salohiyatini rivojlantirish dasturi to'g'risida" gi 142 — sonli qarorining ijrosiga bevosita rahbarlik qildi. Qarorga ko'ra "2015 — 2017-yillarda Surxondaryo viloyatining sanoat salohiyatini rivojlantirish dasturi" bo'yicha umumiy qiymati 362,2 mln. AQSH dollariga teng 176 ta loyihani amalga oshirish va buning natijasida 9582 ta yangi ish o'rinlari tashkil etish ko'zda tutilgan bo'lib, 2016-yil yakuni bilan qiymati 145,6 mln.dollarlik 305 ta sanoat loyihalari ishga tushirilib, ushbu maqsadlarda

tijorat banklari tomonidan 84,0 mln. AQSH dollar kredit mablag'lari ajratilib, 4794 ta yangi ish o'rinlari yaratildi.

2017-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-apreldagi PQ — 2873 — sonli qaroriga asosan viloyatdagi 102 ta ijtimoiy soha obyektlarida qurilish — ta'mirlash ishlari olib borilib, ushbu ishlarga 154,2 mlrd.so'm mablag' sarflangan. Jumladan, 48 ta umumta'lim maktablari, 23 ta maktabgacha ta'lim muassasalari, 16 ta kasb — hunar kollejlari va 15 ta sog'liqni saqlash obyektlari qurib bitkazilib, foydalanishga topshirildi[8].

Shuningdek Qashqadaryo viloyati Shahrisabz shahrining Sheroziy ko'chasidan F.Xodjayev ko'chasigacha bo'lgan 5 km avtomobil yo'lida 7,6 mlrd. so'mlik, T.Baxodir, Nekuz va Sherози ko'chalarida 3,7 km. da 10,2 mlrd. so'mlik, K.Yarashev ko'chasida 1,5 mlrd. so'mlik qayta qurish ishlari amalga oshirildi. A 380 "G'uzor — Buxoro — Nukus — Beynou" xalqaro ahamiyatdagi avtomobil yo'lining 440 — 490 km.lar (50 km) V — 1 uchastkasida xorijiy kompaniya "GP Papenburg Baugesellschaft mbH" (Germaniya) (Shartnoma summasi 86,77 mln.doll.SSHA. 100 % ABR hisobidan) tomonidan bajarilgan yo'l qurilish ishlarida, 490 — 581 km. (91 km.) larida "POSCO E&C" (Koreya) (Shartnoma summasi 132,1 mln. AQSH doll.- 5,3 % ABR hisobidan va 94,7 % Respublika yo'l jamg'armasi hisobidan) kompaniyasi va "O'zavtoyo'l" DAK tizimidagi mahalliy korxonalar tomonidan amalga oshirildi.

2016-yilda Qashqadaryo viloyatidagi umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarida "Qarshi — Shahrisabz" yo'nalishidagi 4R79 "Qarshi — Chim — Chiroqchi — Shahrisabz" avtomobil yo'lining 0 — 4 km. qismida 4 km asfaltbeton qoplamali, 4 — 10 km. qismida 6 km sementobeton qoplamali yo'llar, M — 39 avtomobil yo'lining 1173 — 1184 km. Qismida 16,5 mlrd. so'mlik qurish ishlari amalga oshirilib, jami 54,1 mlrd. so'mlik sementobeton va asfaltbeton qoplamali yo'llar qurildi[12].

Janubiy hududlarda xizmat ko'rsatish va kommunal tizimining yangicha ish tartibiga o'tishi natijasida ijtimoiy sohada ko'plab muammolar yechimini topdi. Jumladan:

- aholining ish bilan bandlik masalasida qisman natijalarga erishildi;

- shahar va qishloq aholisining iqtisodiy ahvolini yaxshilash va daromadlarini ko'paytirish manbalari shakllana boshladi;

- ijtimoiy soha faoliyati turlarining kengayishi davlat byudjetiga kelib tushadigan tushumlarning oshishiga olib keldi;

- xizmat ko'rsatish sohalarining rivojlanishi shahar va qishloq aholisining turli xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga va aholi turmush darajasining yaxshilanishiga olib keladi[13].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). 2009–2020-yillar oralig'ida O'zbekistonning janubiy hududlarida qishloq infratuzilmasini modernizatsiya qilish borasida amalga oshirilgan ishlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu davr mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tub burilish bosqichi bo'ldi. O'rganilgan davrda amalga oshirilgan islohotlar janubiy hududlar qishloq aholisining farovonligini oshirish, hududiy iqtisodiyotni barqarorlashtirish va zamonaviy muhandislik-kommunikatsiya tizimini shakllantirish uchun mustahkam poydevor yaratdi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. O'zbekiston ovozi. 2011-yil, 23-iyun, 75 — son, 3 b.
2. Xalq so'zi. 2011-yil, 14-iyun, 116 — son, 2 b.
3. Xalq so'zi. 2014-yil. 30-aprel, 83 — son.
4. Xalq so'zi. 2012-yil. 5-yanvar. 3 — son. 2 b.
5. Xalq so'zi. 2013-yil. 16-aprel. 72 — son.
6. Chag'oniyon. 2013-yil, 22-avgust, 33 — son.
7. Xalq so'zi. 2014-yil, 11-fevral. 29 — son.
8. Surxondaryo viloyati hokimligining joriy arxivi. 468-bayonnoma. 48-varaq.
9. Surxondaryo viloyati hokimligining joriy arxivi. 482-bayonnoma. 80-varaq.
10. Surxondaryo viloyati hokimligining joriy arxivi. 481-bayonnoma. 85-varaq.
11. Surxondaryo viloyati hokimligining joriy arxivi. 482-bayonnoma. 16-varaq.
12. Surxondaryo viloyati hokimligining joriy arxivi. 468-bayonnoma. 48-varaq.
13. Qashqadaryo viloyati hokimligining joriy arxivi. 652-bayonnoma. 116-128-varaqlar.
14. Ernazarov Sh.Yu. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jalik korxonalaridan bandlik muammolari uni daf qilish yo'llari. (Qashqadaryo viloyati misolida). Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. —Toshkent, 2001. — B. 110.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA SURXONDARYO OBLASTIDA XALQ TA'LIMI TIZIMI

Umarov Jamshid Saidmuratovich

*Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Umarovjamshid510@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-2134-0503>

UDK 94 (575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida (1941–1945) Surxondaryo viloyati xalq ta'limi tizimining holati arxiv hujjatlari va davriy matbuot ma'lumotlari asosida tahlil qilinadi. Urush davridagi og'ir iqtisodiy sharoit, kadrlar yetishmovchiligi, maktab binolaridan boshqa maqsadlarda foydalanilgani va o'quvchilarni ta'limga jalb qilishdagi muammolar yoritilgan. Shuningdek, o'qituvchilarning front ortidagi fidokorona mehnati va ma'naviy-tashviqot ishlaridagi ishtiroki xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Surxondaryo, xalq ta'limi, Ikkinchi jahon urushi, arxiv hujjatlari, o'qituvchi safarbarligi, Denov, Sherobod.

Аннотация: В данной статье на основе архивных документов и данных периодической печати анализируется состояние системы народного образования Сурхандарьинской области в годы Второй мировой войны (1941–1945). Освещены тяжелые экономические условия военного времени, нехватка кадров, использование школьных зданий в иных целях и проблемы вовлечения учащихся в образовательный процесс. Также рассматривается самоотверженный труд учителей в тылу и их участие в морально-пропагандистской работе.

Ключевые слова: Сурхандарья, народное образование, Вторая мировая война, архивные документы, мобилизация учителей, Денау, Шерабад.

Abstract: This article analyzes the state of the public education system in the Surkhandarya region during the Second World War (1941–1945), based on archival documents and periodical press materials. It highlights the severe economic conditions of the war period, the shortage of teaching staff,

the repurposing of school buildings for other needs, and the challenges of involving students in education. Furthermore, the selfless labor of teachers in the rear and their participation in moral and propaganda activities are discussed.

Keywords: Surkhandarya, public education, Second World War, archival documents, teacher mobilization, Denau, Sherabad.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Ikkinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng mudhish va keng ko'lamli fojialardan biri bo'lib, u nafaqat front chiziqlarida, balki front ortidagi ijtimoiy-iqtisodiy hayotda ham chuqur iz qoldirdi. O'zbekiston, xususan, uning janubiy sarhadi hisoblangan Surxondaryo viloyati (o'sha davrda oblast) urush yillarida frontning mustahkam tayanchiga aylandi. Biroq, urushning boshlanishi barcha sohalar qatori xalq ta'limi tizimini ham og'ir sinovlar qarshisida qoldirdi.

Maorif tizimi zimmasiga bir vaqtning o'zida ham o'quv jarayonini davom ettirish, ham yosh avlodni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, shu bilan birga xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan mutaxassislarni tezkorlik bilan tayyorlashdek murakkab vazifalar yuklatildi. Mazkur maqolada arxiv hujjatlari asosida urush yillarida Surxondaryo viloyatida maktablarning faoliyati, o'qituvchilarning yetishmovchiligi va ularning matonati, shuningdek, o'quvchilarni ochlikdan saqlab qolish yo'lida qilingan sa'y-harakatlar tahlil qilinadi. Ushbu mavzuni o'rganish o'zbek xalqining g'alaba yo'lidagi beqiyos hissasini va front ortidagi qahramonligini xolis baholash imkonini beradi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Boshlanib ketgan urush maorif tizimida ilgari belgilangan barcha

tadbirlarni vaqtincha to'xtab qolishiga sabab bo'ldi. Chunonchi, urush O'zSSR XKS va O'z KP (b) MK ning 1941- yil 30 -may – 3 iyunda «Bolalar ijodiyoti Respublika va oblast olimpiadasini o'tkazish va unga tayyorgarlik ko'rish to'g'risida» qabul qilgan 580-sonli qarorini bajarishga imkon bermadi. Shu bois olimpiada o'tkazish to'g'risidagi qaror 1941- yil 26 -iyun kuni bekor qilindi[1].

Oblast xalq ta'limi rahbariyatiga mutaxassislar tayyorlash masalasida qat'iy topshiriqlar berilib, maktabni yuqori sinf o'quvchilar va soha xodimlar ichidan tanlab olingan yoshlar temir yo'l transporti uchun mutaxassisi sifatida o'qishga jalb qilindi. Natijada, Temir yo'llarni mutaxassis kadrlar bilan ta'minlash uchun O'zSSR Xalq Komissarlar Soveti va O'z KP Markaziy Komitetining 1941 yil 5-10 maydagi 500-sonli Qarori bilan 1941 yil 5 iyundan 20 iyunga qadar Respublikaning shahar, kolxoz va boshqa qishloq yoshlari jumlasidan fabrika-zavod ta'limi maktablarida 16-17 yoshdagi erkaklardan 6400 kishi, 1941 yil 5-20 avgustda hunar maktablari va temir yo'l maktablariga 14-15 yoshdagi erkaklardan 2950 kishi safarbar qilinishi ko'zda tutildi. Shu jumladan, Surxondaryo viloyatidan fabrika-zavod ta'limi maktablariga 150 kishi, Buxoro oblastiga Qarshi temir yo'l maktabida 75 kishi (25 ta shahardan, 50 ta qishloqdan) o'qish uchun jo'natilishi belgilandi[2]. Ammo, ikkinchi jahon urushi fabrika-zavod ta'limiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. O'quvchi va o'qituvchilar yetishmovchiligi bois Kakaydidagi bilim yurti yopiladi. Temir yo'l sohasidagi FZU lar ham jiddiy qiyinchiliklarga uchraydi[3:38].

Bo'layotgan urushda g'alaba qozonish, avvalo xalqning ruhiyatiga, uning urushga munosabatiga, ma'naviy barkamolligiga va siyosiy ongilligiga bog'liq edi. Shu maqsadda omma o'rtasida o'tkazilgan targ'ibot va tashviqot ishlarining o'rni nihoyatda kattadir. O'zbekiston KP Markaziy Qo'mitasining 1941 yil 8 avgustda qabul qilgan «Harbiy sharoitda Respublikada siyosiy agitatsiya va propagandani yaxshilash to'g'risida»gi qaroriga muvofiq Surxondaryo viloyatida ham targ'ibot-tashviqot markazlari tashkil etildi. Targ'ibotchi o'qituvchilar sanoat korxonalari,

klublar va choyxonalarda tashviqot ishlarini olib bordilar. Bevosita targ'ibotchi o'qituvchi guruhlarning ishtiroki bilan 1941- yilning iyun-iyul oylarida viloyat miqyosida fashizmga qarshi 570 ta miting bo'lib o'tdi va bu mitinglarda 85 ming kishi ishtirok etdi. Ularda «Fashizmga o'lim», «Manfur dushmanga bir qarich ham yerimizni bermaymiz», «Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun» shiorlari o'rta tashlandi va kishilarni yangi mehnat zafarlariga erishishga chorladi. 1941–1942 yillarda Sherobod tumani Xatak qishlog'i maktabi direktori Sohiba Ahmedovaning viloyat matbuotida e'lon qilingan «Qurib ketsin fashizm», «Oy borib omon kel» singari she'rlari xalqimizda katta taassurot qoldirgan[4:127].

Maorif va madaniyat xodimlari og'ir sharoitga qaramay, jonbozlik ko'rsatdilar. 1942 yilning dekabr oyida Denov rayispolkomida bo'lib o'tgan majlisda rayONO mudiri Hakimovning ma'ruzasidan keyin rayonda o'qituvchilar tayyorlaydigan 2 va 4 oylik kurslar ochildi. Unga jami 105 kishi jalb etildi. Tinglovchilarga kunlik payok belgilanib, kolxozlarning daromadidan 400 gramm non, 100 gramm un, 0.25 gramm guruch, 0.25 gramm moy berildi[5]. Sho'rchi rayonidagi 6-sonli maktabda 305 nafar o'quvchidan 22 nafari «Mehnat» kolxozi raisi Jo'rayev Meliboy va Frunze nomli kolxoz raisi Nurmatov Mullalar doimiy ravishda o'qishni barbod qilib, o'quvchilarni maktabga qo'yishmagan. «Yangi kuch» kolxozining raisi Yo'ldoshev O'rinboy va «Qizil g'uncha» kolxozi raisi Nurmatov O'rmon maktab binolarini pilla qurtini boqish uchun olib qo'yishgan[6].

Maorif xodimlari og'ir sharoitga qaramay, jonbozlik ko'rsatdilar. 1942 yilning dekabr oyida Denov rayispolkomida bo'lib o'tgan majlisda rayon ta'limi mudiri Hakimovning ma'ruzasidan keyin tumanda o'qituvchilar tayyorlaydigan 2 va 4 oylik kurslar ochiladigan bo'ldi. Unga jami 105 kishi jalb etildi. Tinglovchilarga kunlik payok belgilanib, kolxozlarning daromadidan 400 gramm non, 100 gramm un, 0.25 gramm guruch, 0.25 gramm moy beriladigan bo'ldi[7].

1943-yil bahoridan boshlab Xatak maktabining direktori Boymanov Bobomurodning tashabbusi bilan har kuni katta qozonda atala pishirilib, och qolgan bolalarga ulashilgan. Shu yo'l bilan o'quvchilarni maktab ta'limiga jalb etishgan. Uning hamqishlog'i, brigadir Rahmonqul Eshto'xtarov o'quvchilarni ochlikdan qirilib ketishlariga yo'l qo'ymaslik uchun tog'ning tepasida g'alla ektirib, bir qismini davlatga, qolganini maktabga berib turgan. Ularning tashabbusidan ruhlangan Jarqo'rg'ondagi Qizil Oktyabr kolxozi (hozirgi Surxon xo'jaligi) rahbariyati Tojikiston SSR, Qabodiyon rayonidagi Mehnat-rohat kolxozining raisi, mashhur paxtakor Eshmurod Bobogulovdan 2 ta doshqozon olib keltiradi. Shundan keyin to urush tugaguncha har kuni Surxon daryosi bo'yida atala pishirilib, och qolgan o'quvchilarga tarqatilgan[8].

Termiz pochta-shifoxonasi boshlig'i Shmayser (millati nemis) o'z xodimlarining och qolayotgan o'quvchilarini qo'llab-quvvatlash maqsadida xodimlar uchun ishda tushlik tayyorlashni buyuradi va tushlikka ularning o'quvchilari ham kelishiga ruxsat beradi. Ta'lim tizimidagi fojiali vaziyat respublika rahbariyatini zudlik bilan chora ko'rishga majbur etdi. 1943-yil iyulida O'zbekiston SSR XKS va O'zkompartiya MK qo'shma yig'ilishi o'tkaziladi. Unda maktablarning holatiga tanqidiy baho berildi. Ta'kidlandiki, 1943-1944 o'quv yilida respublika bo'yicha jami 300 ming nafar maktab o'quvchilari og'ir sharoit tufayli maktabda o'qimagan. O'qituvchilarning katta qismi boshqa ishlarga o'tib ketgan. Mahalliy sovetlar o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga qaytarish uchun birorta ish qilmagan. Shuni hisobga olib majlis 1943-1944 o'quv yilida o'quvchilarni maktabga jalb etish to'g'risidagi 896-sonli Qaror qabul qiladi. Qarorda maktablarni ta'mirlash, 1943-yilning 1 sentyabridan e'tiboran barcha maktablarda o'quvchilarni issiq ovqat bilan ta'minlash, butun qishga yetadigan yoqilg'i g'amlab qo'yish, 1943-1944 o'quv yilidan boshlab barcha pedinstitut va pedagogika bilim yurtlarida sirtqi bo'limlarni tashkil etish,

ularning qamrovini 5000 kishiga yetkazish; 1944-yil 1-yanvaridan Toshkentda o'qituvchilar malakasini oshirish institutini qayta tiklash; 1943-yil 1-sentyabrdan Samarqand pedagogika institutini tiklash vazifasi qo'yildi[9].

Surxon vohasidagi maktablarni o'qituvchi mutaxassislar bilan ta'minlash maqsadida 7 sinfni bitirgan iqtidorli o'quvchilar Sherobod va Termizdagi yarim yillik o'qituvchilar tayyorlash kurslariga jo'natilgan. Shunday holat bo'lganki, hukumatning yuqoridagi qarorini bajarish maqsadida rayispolkomning ko'rsatmasi bilan Sherobodagi maktabning 4 sinf o'qituvchisi urushga ketganligi munosabati bilan shu maktabning 6 sinf o'quvchisi o'sha 4 sinfga dars berishga qo'yilgan. O'qituvchilarni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida 1943-45 yillar davomida ularga har oy 25 kgdan bug'doy berishgan. O'quvchilarni ta'limga jalb etish uchun maktabda atala pishirish an'anasi davom ettirilgan[10].

Urush sharoitida bolalarning tinimsiz dala ishlariga jalb qilinishi, o'qituvchilarning frontga va ishlab chiqarishga safarbar etilganligi, o'quv qurollarining surunkali yetishmovchiligi, bularning hammasi maktab ta'limi uchun jiddiy sinov bo'ldi. Chunonchi, 1942-yil 2-noyabrda Sho'rchi rayon maorif bo'limi mudiri Samijonov armiyaga ketgani uchun o'rniga maktablar inspektori Yaqubov tayinlandi. Rayon maorif bo'limi metod kabineti mudiri etib, 27 yillik ish stajiga ega bo'lgan, oliy ma'lumotli, RSFSR da xizmat ko'rsatgan o'qituvchi Xarametskiy tayinlandi[11].

Sherobod rayispolkomining 1943-yil 23-iyuldagi 106-sonli qaroriga ko'ra, frontga jo'natishdan tashqari qolgan oziq-ovqatlardan 200 kg bug'doy va 11 kg moyni maktab o'quvchilar muassasalari va kasalxonalarga berish ko'zda tutilgan[12]. Bo'sh yer uchastkalaridan ham unumli foydalanish yo'lga qo'yildi. Chunonchi, 1943-yil 30-noyabrda Sherobod Rayispolkomi 114-sonli Qarorni qabul qiladi. Unga ko'ra, 1944-yilda o'z xo'jaligiga sabzavot va poliz mahsulotlari ekish uchun Sherobodagi harbiy kazarma va yasli oralig'idagi 0.5 gektar yerni bolalar yalisiga

berildi[13].

Surxondaryo oblastidagi yosh o'quvchilar o'rtasida kommunistik tarbiyani kuchaytirish maqsadida bayram vaqtlarida (1 may, 7 noyabr, Lenin, Stalin tug'ilgan kunlari) 1-7 sinflarning o'quvchilarini (u davrda majburiy ta'lim 7 yillik edi) safga tizib, xor bo'lib, ertalabdan to tushga qadar qishloqni boshidan oxiriga qadar, ya'ni 3-5 kmlik masofani bosib, Stalin va kommunistik partiyani madh etuvchi qo'shiqlarni aytishga majbur etishgan. Bunda har bir zveno, drujina o'z qizil bayrog'i bilan safda qatnashishi shart edi. Oldinda yuruvchi pionerlar esa, katta bayroqni ko'tarib olishar edi. Kimda-kim siyosiy tadbirida sust qatnashsa, ertasi kuni uning masalasi jiddiy tarzda ko'rilar, «aybdorlar» ko'p hollarda jinoiy javobgarlikka tortilar edi[14].

Maktab o'qituvchilari va o'quvchilarini ruhiyatini ko'tarishda san'atning roli beqiyos bo'ldi. Respublika bo'yicha tuzilgan 30 dan ziyod konsert brigadalari maktablarga jalb etildi, ayniqsa, Tamaraxonim, Halima Nosirova, Tavakkal Qodirov singari san'atkorlar Surxon vohasining har bir qishlog'iga qadar borib konsertlar berishdi. Ko'pgina qishloqlarda san'atkorlar uchun hatto tuzuk sahna topib berisholmagan bo'lsalar-da, ular yo'lini topib, xalqqa xizmat qilganlar. Yomg'ir yog'ib turgan vaqtlarda ham san'atkorlar o'z mahoratlarini namoyish qilib, elning ko'nglini ko'targanlar[15].

Maktablar uchun milliy pedagogik mutaxassislarni tayyorlashda mahalliy olimlarni xizmati alohida ahamiyatga ega bo'lib, pedagogik mutaxassis tayyorlashga katta e'tibor berildi. Maktab ta'limini yanada yuksaltirish uchun fizika-matematika fanlari doktorlari T.N.Qori Niyozov, T. A. Sarimsoqov, geologiya fanlari doktori H. M. Abdullayev va A. S. Uklonskiy, energetik A. N. Askochenskiy va boshqa ko'pgina olimlar jalb etildi.

Boysun rayonida 1943- yil 1-oktyabrda 248 nafar o'qituvchilar ishlab, shuningdek evakuatsiya vaqtida kelib qolgan o'qituvchilar dars bera boshladilar. 1943-yildan boshlab o'qituvchilarni moddiy, ma'naviy va iqtisodiy

qo'llab-quvvatlash uchun davlat tomonidan gugurt, kirsovun, shakar, kerosin, choy, ko'rpa, makaron, guruch va kiyim-kechak naryad orqali berib borildi. 1940 – 1943 yillarda N. Xolmonov Boysun rayoni xalq maorifi bo'limi mudiri bo'lib, U armiya safiga chaqirilgach, bu vazifa Sho'rchi tuman partiya qo'mitasining targ'ibot-tashviqot bo'limi mudiri U Doniyorov zimmasiga vaqtincha yuklatilgan. 1943-yilda U. Doniyorov frontga jo'natilgandan keyin A.Mo'minov xalq maorifi bo'limi mudiri vazifasini bajargan. U aslida xo'jamulkilik bo'lib, tuman markaziga otda kelib-ketar va maktablar ishini nazorat qilardi[16].

Urush davrida o'qituvchilarning ko'pchiligi armiya safiga chaqirilib, ochlik va muhtojlik tufayli yuzlab o'g'il-qizlar o'qishni vaqtincha to'xtatib, 11-15 yoshdanoq dalada ishlashga majbur bo'lardi. To'liqsiz oliy ma'lumotli P.I Ogay, M.Yugay dastlab Mirshodida, so'ngra Elboyon temir yo'l bekati qoshidagi 5-maktabda o'qituvchilik qildi. Pyotr Ivanovich Ogay №5 va №1 –o'rta maktablarda direktori, Surxondaryo va Sirdaryo viloyat xalq maorifi bo'limi mudirining o'rinbosari darajasiga ko'tarildi. 1944-1945 o'quv yilida shaharning o'qish yoshidagi aholisidan atigi 68% o'qishga jalb qilingan bo'lsa, 1947-1948 o'quv yilida esa o'qishga jalb qilinganlar miqdori 86% ni tashkil qildi[17].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ikkinchi jahon urushi yillari Surxondaryo viloyati xalq ta'limi tizimi uchun misli ko'rilmagan sinov davri bo'ldi. Arxiv hujjatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, urushning dastlabki yillarida maktab binolarining boshqa maqsadlarga yo'naltirilishi, kadrlar va o'quv qurollarining keskin yetishmovchiligi hamda bolalarning ommaviy ravishda dala ishlariga jalb etilishi ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Biroq, og'ir iqtisodiy sharoit va ocharchilikka qaramay, viloyat maorif xodimlari yuksak matonat ko'rsatdilar. Urush davri Surxondaryo maktablari nafaqat bilim maskani, balki xalqning ma'naviy birligini ta'minlovchi va yosh avlodni eng qiyin sharoitlarda ham hayotga tayyorlovchi strategik markaz vazifasini o'tadi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 45-fond, 1-ro‘yxat, 34-ish, 61-varaq.
2. Sherobod tuman davlat arxivi, C-42-fond, 1-ro‘yxat, 369-ish, 31-33-varaqlar.
3. Yoriyev B. Qora oltin ijodkorlari. –Termiz, 1999. –B. 38.
4. Umarov I. va boshqalar. Surxon vohasida etnik tarix va etnomadaniy jarayonlar. 127-bet.
5. Denov tuman davlat arxivi, 6-fond, 1-ro‘yxat, 89-ish, 113-varaq.
6. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 45-fond, 1-ro‘yxat, 161-ish, 279-varaq.
7. Denov tumani davlat arxivi, 425-fond, 1-ro‘yxat, 29-ish, 10-varaq.
8. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 45-fond, 1-ro‘yxat, 19-ish, 63-varaq.
9. Sherobod tuman davlat arxivi. C-42-fond, 1-ro‘yxat, 369-ish, 78-79-varaqlar.
10. Sherobod tumani davlat arxivi, 42-fond, 1-ro‘yxat, 15-ish, 96-varaq.
11. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 45-fond, 1-ro‘yxat, 30-ish, 309-varaq.
12. Sherobod tuman davlat arxivi. C-42-fond, 1-ro‘yxat, 371- ish, 154-varaq.
13. Sherobod tuman davlat arxivi. C-42-fond, 1-ro‘yxat, 371- ish, 26-varaq.
14. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 45- fond, 1-ro‘yxat, 8-ish, 77-varaq.
15. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 45-fond, 1- ro‘yxat, 28-ish, 45-varaq.
16. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 45-fond, 1- ro‘yxat, 35-ish, 55-varaq.
17. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 45-fond, 1- ro‘yxat, 35-ish, 59-varaq.

O‘ZBEKISTONDA XALQ TA’LIMI TIZIMIDA KADRLAR MASALASI (1991–2001-YILLAR)

Mamasaidov Lutfillo Payzullo o‘g‘li
University of Business and Science dotsenti,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: lutfillomamasaidov2@mail.ru
orcid: 0009-0004-3573-6787
UDK 94,(575.123) 37

Annotatsiya: Mazkur maqolada 1991–2001-yillarda O‘zbekistonda maktab ta’limi tizimida kadrlar masalasining yuzaga kelishi va rivojlanishi jarayonlari yoritilgan bo‘lib, dastlabki yillarda respublika umumta’lim maktablarida pedagog kadrlarning yetishmovchiligi va uni yuzaga keltiruvchi omillar, mazkur yillarda hududlar kesimida maktablarni o‘qituvchi kadrlar bilan ta’minlash borasida olib borilgan islohotlar o‘rganilgan.

Аннотация: В данной статье освещаются процессы возникновения и развития кадрового вопроса в системе школьного образования Узбекистана в 1991–2001 годах. Рассматриваются нехватка педагогических кадров в общеобразовательных школах республики в первые годы независимости и факторы, вызвавшие её, а также изучены реформы, проведённые в указанный период по обеспечению школ учительскими кадрами в разрезе регионов.

Annotation: This article highlights the processes of the emergence and development of the personnel issue in the school education system of Uzbekistan in 1991–2001. It examines the shortage of teaching staff in general secondary schools of the republic in the early years of independence and the factors that caused it, as well as the reforms carried out during this period to provide schools with qualified teachers across regions.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, maktab ta’limi tizimi, pedagog kadrlar, o‘qituvchilar yetishmovchiligi, kadrlar tayyorlash, ta’lim islohotlari, hududiy ta’minot, umumta’lim maktablari.

Ключевые слова: Узбекистан, система школьного образования, педагогические кадры, нехватка учителей, подготовка

кадров, реформы образования, региональное обеспечение, общеобразовательные школы.

Keywords: Uzbekistan, school education system, pedagogical personnel, teacher shortage, personnel training, education reforms, regional provision, general secondary schools.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng ko‘plab sohalar qatori ta’lim tizimini tubdan isloh qilish, uni kommunistik mafkuraviy tazyiqlardan holi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan zamonaviy tizim sifatida shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, umumta’lim maktablarida ta’lim sifatini va samaradorligini oshirish hamda ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash masalasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning barqarorligini ta’minlovchi muhim omil sifatida e’tirof etildi.

Mustaqillik yillarida maktablar faoliyatini yaxshilash va ularda rivojlanish ko‘rsatkichlarini oshirishdan ko‘zlangan maqsad, O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning “O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” nomli kitobida Sovet hokimiyatining so‘nggi yillarga kelib, ta’lim sohasi va boshqa sohalar qatori ancha yomonlashgan, ya’ni 1990-yilda respublikada ilm-fan va ta’lim sohasining moddiy-texnik bazasi, kadrlar tarkibi achinarli ahvolga tushib qolgan edi”[1.22].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS). O‘zbekistonda xalq ta’limi tizimining

rivojlanishi bo'yicha bugungi kunga qadar ko'plab ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Bulardan:

Yo'ldoshev J. "Ta'limimiz istiqboli yo'lida" nomli kitobida mustaqillikning dastlabki yillarida ta'limning sohalari qatori maktab ta'limida amalga oshirilgan islohotlar haqida atroflicha ma'lumotlar berilgan.

Qurbonov M. "Ezgu g'oyalar ro'yobi" nomli kitobida O'zbekiston mustaqillikka erishganidan to 2000-yillargacha bo'lgan davridagi maktab ta'limi sohasidagi olib borilgan islohotlar, ta'lim sohasidagi zamonaviy me'yorlarning qabul qilinishi, maktablar moddiy-texnik bazasidagi o'zgarishlar haqida bayon qilingan.

Bevosita tadqiqot mavzusiga aloqador hisoblangan T.Xatamovning "O'zbekiston umumta'lim maktablari ta'lim islohotlari tizimida: muammolar yechimi va istiqboli (1991–2009-yy.)" mavzusidagi dissertatsiyasida respublika umumta'lim maktablari tizimida dastlabki yillarda olib borilgan islohotlar, maktab ta'limi sohasidagi chet davlatlar hamkorlik aloqalari hamda dastlabki yillarda maktab ta'limi sohasidagi moddiy-texnik bazasidagi kamchiliklar haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lsa, tadqiqotda dastlabki yillarda hududlar nuqtai nazaridan mavjud kamchiliklar to'laqonli yoritilmagan.

Shuningdek, ilmiy tadqiqot mavzusiga yaqin tadqiqotlardan yana biri xalq ta'limi sohasidagi tadqiqotlarga bag'ishlangan tadqiqotlardan yana biri Q.Hoshimovning "Mustaqillik yillarida Farg'ona vodiysi viloyatlarida ta'lim sohasidagi o'zgarishlar" mavzusidagi dissertatsiyasida asosiy obyekt sifatida Farg'ona vodiysi viloyatlariga e'tibor qaratilgan bo'lib, boshqa hududlarda amalga oshirilgan maktab ta'limi sohasidagi islohotlar to'laqonli yoritilmagan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Mustaqillik dastlabki yillarida respublikada ta'lim sifati va samaradorligi oshirishda eng muhim omil darsliklar masalasi bo'lsa, ushbu darslikning maqsad-muddaosini o'quvchilarga tushuntiruvchi malakali mutaxassis pedagoglar hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida ta'lim sohasidagi eng jiddiy muammo sifatli kadrlarning

yetishmasligi edi. Bunga sabablardan 1992–1993 o'quv yilida 18000, 1993–1994 o'quv yilida qariyb 30000 nafar pedagoglar boshqa hududlarga ko'chib ketganligi yoki rusiyzabon o'qituvchilarning boshqa respublikalarga ketib qolishi hollari ham bu borada sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatdi[2.36].

Sirdaryo viloyatida 1992-yilda o'quvchilar bilimlarini sinovdan o'tkazilgan unga ko'ra fizika fanidan o'tkazilgan tekshiruvda viloyatdagi Yangiyer shahri va Boyovut nohiyasining ayrim maktab o'quvchilari qatnashgan unda 502 nafar o'quvchidan 44 nafari yoki 9 foizi puxta bilimga ega ekanligi aniqlangan bo'lsa-da, 71 foiz o'quvchilar berilgan vazifalarni bajara olmagan. Ona-tili fanidan 4 ta o'tkazilgan tekshiruvlarda o'quvchilarning 64 nafar 6 foizi a'lo, 250 o'quvchi 29 foizi yaxshi, 227 nafari esa 27 foizi topshiriqlardan 2 baho olgan bo'lsa, qatnashgan o'quvchilarning 27 foizi berilgan topshiriqlarni bajara olmagan[3.28].

Yuqoridagi holatga o'xshash natijalar Surxondaryo viloyatida ham ko'rishimiz mumkin. Termiz, Denov, Sho'rchi tumanlarida 748 nafar o'quvchidan yozma ish olinganda o'quvchilarning 162 nafari qoniqarsiz baho olgan bo'lsa, faqatgina 23 nafar o'quvchi a'lo baho olgan. Hamda 11 sinf o'quvchilari matematika faniga oid terminlarga oid tushunchalarga ega emasliklari aniqlangan[4.16]. 1994-yilda O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi muassasalariga 30 ming nafardan ko'proq mutaxassislar yetishmasligi aniqlangan bo'lsa, Toshkent shahri va Namangan viloyatlarida kadrlar bilan ta'minlanishi darajasi 87 foizni, Sirdaryo viloyati 88 foizni, Andijon viloyati 90 foizni, Jizzax viloyati esa 91 foizni tashkil etadi. Bu yilda Toshkent shahriga 1500 nafar mutaxassis yetishmagan[5.18]. Ta'lim sifatini yaxshilash va maktablar moddiy-texnik bazasi haqida 1995-yilda Buxoro viloyatida o'rganish ishlari amalga oshirilgan bo'lib, unga ko'ra Buxoro, G'ijduvon tumanlari va Buxoro va Kogon shaharlarida faoliyat yurituvchi o'qituvchilardan "O'qituvchi faoliyatida eng katta qiyinchiliklar tug'diradigan muammolar" mavzusida anketa so'rovlari amalga oshirilgan. Natijalarga ko'ra ishtirok etgan pedagoglarning

87 foizi iqtisodiy qiyinchiliklar, 61 foizi maktablarda ko'rgazmali qurollarning yetishmasligi, 37 foizi darsliklarning taqchilligi haqida anketa savollariga javob bergan[6.16].

Respublika hududlarida chet tili fanlari o'qitish bo'yicha 1996-yilda Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida o'rganish ishlarini amalga oshirilgan. O'rganishlar natijasida Toshkent shahridagi Mirzo Ulug'bek, Yakkasaroy, S. Rahimov, Chilonzor tumanlarida, Sirdaryo viloyatining Guliston shahri va Sayxunobod tumanlarida jiddiy muammolar aniqlangan. Ushbu tumanlarda 174 maktablarda 906 nafar chet-tili mutaxassislari ta'lim bermoqdalar. Bularning orasida 135 nafar talabalar bo'lsa, ularning 121 nafari Toshkentda, 14 nafari Guliston shahri maktablarida ishlagan. Bundan tashqari Toshkent shahridagi maktablardagi chet tili o'qituvchilari 56 foizi o'quv jarayonlarida audio-video materiallaridan qanday foydalanishni bilmaydi, 86 foizi kompyuterlardan, 26 foizi boshqa texnik vositalardan foydalanishni bilmaydilar yoki qiynaladilar, 20 foiz o'qituvchilar esa darslarda og'zaki nutqlari yaxshi emas va 13 foiz o'qituvchilar chet tili so'zlarini talaffuzida qiynaladilar.

Andijon viloyatlarda chet tili o'qituvchilarning yetishmasligi natijasida 282 nafar yoki 30 foizi maktablarda 1.5 stavkadan 2 stavkagacha ishlashga majbur bo'lgan. Hamda 62 nafar yoki 7 foiz o'qituvchi 2 stavkadan ortiqcha yuklamalar berilgan[7.61].

Maktablarda kadrlarning yetishmaslik holatlar Namangan viloyatida ham uchratish mumkin. 1995-yilda Namangan viloyatda 27011 nafar pedagog xodimlar mavjud bo'lib, shulardan 71.2 foiz (19238) oliy ma'lumotli bo'lgan. Ushbu holat 1996-yilda 28337 pedagog xodimlarning 20041 nafari (70.7 foiz) oliy, 1129 nafari to'liqsiz oliy, 6658 nafari o'rta-maxsus, 509 nafari esa umumiy o'rta ma'lumotli o'qituvchilar bo'lgan[8.1]. 2018-yilga kelib, ushbu ko'rsatkich 27889 nafari (84,1 foiz) tashkil etgan[9.1].

Yuqoridagi ma'lumotlar o'zaro tahlil qilinganida, 1996-yildan to 2018-yilgacha bo'lgan davrda oliy ma'lumotli o'qituvchilar soni 14 foiz foizga oshgan, lekin

ushbu ko'rsatkich ushbu davr uchun yetarli darajada bo'lmagan. Bunga aholi sonining yil sayin oshib borishi, oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotalarining kamligi yoki o'qituvchilarning mehnat nafaqasiga chiqishi hamda oliy ma'lumotli erkak o'qituvchilarning ko'p qismi ushbu davrda harbiy yoki Huquqni muhofaza etuvchi organlar o'z ish faoliyatlarini davom ettirishlari, bundan tashqari, maktablarda oylik ish haqining kamligi nuqtai nazardan erkak o'qituvchilarning chet ellarga ishlash uchun ketib qolishlari ham viloyatdagi o'qituvchilar sonini oshmasligiga sabab bo'lgan. Sodda qilib aytganda, o'quvchilar soniga nisbatan o'qituvchilar soni yetarli bo'lmagan.

1997-yilda O'zbekistonda ta'lim sohasida o'ziga xos islohotlar amalga oshirilib, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun hamda uning asosi hisoblangan "Kadrlar tayyorlash milliy davlat dasturi" qabul qilingan.

Masalan, umumta'lim maktablariga 6 yoshli bolalarning qabul qilinishi, 9-sinf bitiruvchilarining to'liq o'qishlarini davom ettirishi munosabati bilan Andijon viloyatida turli fanlardan 1034 nafar kadrlar yetishmovchiligi ko'zga tashlanadi. Bunga sabab, Andijon viloyatining Shahrixon tumanida 1997–1998-o'quv yilida – 259 nafar, Qorasuv shahridan – 14 nafar, Paxtaobod tumanidan esa 41 nafar o'qituvchilar o'z xohishiga ko'ra ishdan bo'shaganligidir. Vaziyatni o'nglash maqsadida viloyat xalq ta'lim boshqarmasi tomonidan amalga oshirilgan moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlashlar ham o'z samarasini bermagan[10.38].

Namangan viloyati bo'yicha bu o'quv yilida 1695 nafar pedagog o'qituvchiga ehtiyoj sezilgan. Ayniqsa, boshlang'ich ta'limga (1020 ta), chet tillariga (139 ta), o'zbek tili va adabiyotiga (96 ta), matematika (84 ta), tarix va huquq fanlariga (74 ta), kimyo (59 ta), jami viloyat bo'yicha 1472 kadrlar zarurati mavjud bo'lgan. Kadrlar yetishmovchiligi, ayniqsa, Namangan shahri, Mingbuloq, To'raqo'rg'on va Yangiqo'rg'on tumanlarida yuqori bo'lgan[11.3-4].

Kadrlar yetishmovchiligi 1998–1999-o'quv yilida Navoiy viloyatida ham ko'zga tashlanib,

jismoniy tarbiya fanidan 845 nafar, chet tilidan 561 nafar, mehnat ta'limidan 413 nafar, kimyodan 294 nafar, fizikadan 121, umumiy hisobda 1119 nafar o'qituvchiga viloyatda ehtiyoj sezilgan[12.85]. Respublika maktablarida bir stavka asosida o'qituvchilar bilan ta'minlanishi darajasi 88.7 foizni tashkil etgan[13.64].

Kadrlar yetishmovchiligi masalasi ko'plab hududlar qatorida Buxoro va Surxondaryo viloyatlarida ham yuqori darajada bo'lgan.

Masalan, 1996-1997-yillarda Buxoroda ta'lim muassasalariga malakali 1.9 ming nafar mutaxassislar yetishmagan. Ayniqsa Buxoro, Kogon shaharlarida, Jondor, Peshku, Qorovulbozor va boshqa cho'l zonalarida maktablarda kadr tanqisligi yuzaga kelgan. Mutaxassisliklar kesimida esa chet tili 71.2 foiz, Jismoniy tarbiya fanlaridan 53.9 foiz o'qituvchilar yetishmagan. Buning natijasida viloyatda mazkur yillarda 200 dan ziyod maxsus ma'lumotga ega bo'lmagan mutaxassislar ishlagan[14.11]. 1997-yil Qashqadaryo viloyatida esa matematika fanidan 211 nafar fizika fanidan esa 135 nafar pedagoglar yetishmagan[15.123].

Shuningdek, Surxondaryo viloyatida 1998-1999-o'quv yilida 334 nafar chet tili, 205 nafar boshlang'ich ta'lim, 142 nafar o'zbek tili, 130 nafar matematika, 110 nafar kimyo, 76 nafar fizika, 90 nafar tarix fani o'qituvchilari yetishmagan. Umumta'lim maktablarining kompyuter bilan ta'minlanganlik darajasi qoniqarsiz ahvolda bo'lib, 24.5 foizni tashkil etadi. Maktablardagi mavjud kompyuterlarning 334 tasi ishlaydi.

Viloyatda darsliklar bilan ta'minlanish darajasi ham yaxshi holatda emas. Masalan, Termiz shahri, Jarqo'rg'on, Sho'rchi, Denov va Sherobod tumanlarida darsliklar ta'minoti 70-80 foizni tashkil etsa, Boysun, Termiz, Bandixon tumanlarida 55-65 foizni tashkil etadi. Viloyatdagi tojik tilida olib boriladigan maktablarda 43-50 foiz hamda Turkman tilida olib boriladigan maktablarda 39-42 foizlarni tashkil etgan.

Umuman olganda, Respublikada 1998-1999-o'quv yilida umumta'lim maktablari uchun 19241 nafar pedagog kadrlarga ehtiyoj mavjud bo'lgan. 2000-2001-o'quv yiliga kelib,

ushbu talab 14080 nafarga tushdi, Oliy va o'rta maxsus bilim yurtlarining 2000-yilda bitiruvchilaridan umumta'lim maktablariga 13970 nafar yosh pedagoglar kelib qo'shilib, ehtiyoj 99.2 foizga ta'minlangan[16.84].

O'qituvchilar yetishmasligi, ayniqsa, qishloq maktablarida yetishmasligi davom etmoqda. 2006-2007-o'quv yilida maktablarda 1455 nafar chet tillari, 551 nafar matematika o'qituvchisi yetishmadi. Respublika maktablarida oliy ma'lumotga ega bo'lmagan 141,9 ming (31,4%) o'qituvchi ishlamoqda. Ularning 15,8 ming nafari (3,5%) asosiy fanlar – fizika, matematika, biologiya, kimyo, ona-tili va adabiyot, tarix, davlat va huquq asoslari, chet tillar, geografiya, bo'yicha dars bermoqda[17.17].

Bunga asosiy sabablardan mustaqillikning dastlabki yillarida OTMlari soni 1991-1992-o'quv yilida 54 tani tashkil etib, ularda 337,4 ming talaba tahsil olgan, 2000-2001 o'quv yilida OTMlar 61 taga yetgan va ularda 183.6 ming nafar talaba ta'lim olib, e'tiborlisi 1991-yilga nisbatan 2000-yilga kelib talabalarning OTMga qabul qilinishi 45 foizga kamaygan[18.104].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o'rinda keltirish kerakki, 1991-2001-yillar haqida so'z borganda respublikada kadrlarning yetishmovchiligi katta qismi qishloq hududlarida joylashgan maktablar to'g'ri kelgan. Ayniqsa tumanlarda aniq va tabiiy fan mutaxassislariga ehtiyoj yuqori bo'lgan. Boshlang'ich ta'limda dars beruvchi o'qituvchilarning katta qismi o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan. Sababi, viloyatda va respublikada pedagog tayyorlovchi OTM kamligi va shunga qaramay o'quvchi soniga nisbatan qabul kvotalari ham bo'lgan.

Yuqoridagi statistik ma'lumotdan ko'rinib turibdiki, dastlabki o'n yillikda OTM qabul qilish jarayonlarida aholi sonining ko'payib borishi va iqtisodiy ishlab chiqarish sektorlari hamda ta'lim (xalq ta'limi tizimi) muassasalari uchun yetarli kadrlarni tayyorlash masalasi e'tibordan chetda qolgan. Ushbu davrlarda esa Respublikada mavjud pedagog kadrlar tayyorlovchi OTM faoliyat olib borgan bo'lsa-da, ular pedagog kadrlarni yetishtirib

chiqarishda qabul kvotalari soni juda oz bo'lgan.

Davlatimiz tomonidan dastlabki yillarda boshlab har qanday iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramay yoshlarni qo'llab-quvvatlash ularni barkamol inson sifatida tarbiyalash maqsadida, ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, o'quv adabiyotlarini zamonaviylashtirish, bilimli o'quvchilarni rag'batlantirish masalasiga alohida e'tibor qaratilib, ushbu maqsadlarni ro'yobga chiqarish

yo'lida davlat grantlari va dasturlarini joriy etish ishlariga davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

To'g'ri, dastlabki yillarda O'zbekistonda maktab ta'limi sohasida oldingi davrdan qolgan jiddiy kamchiliklar ta'sirida yuzaga kelgan muammolar yillar davomida aniq dasturlar hamda xalqaro tajribalar yordamida bartaraf etildi va maktablar zamonaviy qiyofaga ega bo'ldi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

(ИСПОЛЬЗОВААННАЯ ЛИТЕРАТУРА /

REFERENCES):

1. Karimov I. A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida.... – B. 22.
2. Xatamov T. O'zbekistonda ta'lim tarixi. – Toshkent: Tafakkur, 2021. – B. 36.
3. O'zMA. M-26 fond, 1-ro'yxat, 7-ish, 28-varaq.
4. O'zMA. M-26 fond, 1-ro'yxat, 17-ish, 16-varaq.
5. O'zMA. M-26 fond, 1-ro'yxat, 17-ish, 18-varaq.
6. O'zMA. M-26 fond, 1-ro'yxat, 394-ish, 16-varaq.
7. O'zMA. M-26 fond, 1-ro'yxat, 529-ish, 61-varaq.
8. NVDA, 645-fond, 1-ro'yxat, 162-ish, 1-varaq.
9. Namangan viloyati xalq ta'limi boshqarmasining 2018-yildagi hisobotlari.... – B. 1.
10. O'zMA, M-26-fond, 1-jild, 748-ish, 38-varaq.
11. NVDA, 645-fond, 1-ro'yxat, 177-ish, 3–4-varaqlar.
12. O'zMA, M-26-fond, 1-jild, 838-ish, 85-varaq.
13. O'zMA, M-26-fond, 1-jild, 840-ish, 64-varaq.
14. O'zMA. M-26 fond, 1-ro'yxat, 662-ish, 11-varaq.
15. O'zMA. M-26 fond, 1-ro'yxat, 662-ish, 123-varaq.
16. O'zMA. M-26 fond, 1-ro'yxat, 915-ish, 84-varaq.
17. XTV joriy arxivi. 1-jild, 961-ish, 17-varaq.
18. O'zbekistonda ta'lim: talab va taklif mutanosibli. UNDP. –Toshkent, 2007-2008. –B. 104.

O‘ZBEKISTONDA YOSHLARGA OID DAVLAT SIYOSATINING SURXONDARYO VILOYATI MISOLIDA TARIXIY TAHLILI

Karimov Akbar

*Termiz iqtisodiyot va servis universiteti katta o‘qituvchisi,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

e-mail: karimov230582@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-6235-9985>

UO‘K: 94(575.1)“1911/2021”:3

Annotatsiya: Maqolada mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatining shakllanishi va rivojlanishi Surxondaryo viloyati misolida tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda viloyatdagi umumiy o‘rta ta’lim, maktabgacha ta’lim va o‘rta maxsus ta’lim tizimidagi miqdoriy va sifat o‘zgarishlari arxiv ma’lumotlari hamda statistik ko‘rsatkichlar asosida yoritilgan. Shuningdek, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularning intellektual salohiyatini oshirish, ekologik madaniyatini shakllantirish hamda iqtidorli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar va ularning ijtimoiy-siyosiy ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Surxondaryo, yoshlar siyosati, ta’lim tizimi, maktabgacha ta’lim, akademik litsey, kasb-hunar kolleji, ma’naviy-ma’rifiy islohotlar.

Аннотация: В статье с исторической точки зрения анализируются формирование и развитие государственной молодежной политики в Узбекистане в годы независимости на примере Сурхандарьинской области. На основе архивных данных и статистических показателей освещаются количественные и качественные изменения в системе общего среднего, дошкольного и среднего специального образования области. Также раскрываются меры, принятые в сфере воспитания молодежи в духе патриотизма, повышения ее интеллектуального потенциала, формирования экологической культуры и поддержки одаренной молодежи, а также их общественно-политическая значимость.

Ключевые слова: Сурхандарья, молодежная политика, система

образования, дошкольное образование, академический лицей, профессиональный колледж, духовно-просветительские реформы.

Abstract: The article analyzes the formation and development of the state youth policy in Uzbekistan during the years of independence from a historical perspective, using the example of the Surkhondaryo region. Based on archival data and statistical indicators, quantitative and qualitative changes in the system of general secondary, preschool, and secondary specialized education in the region are highlighted. Furthermore, the measures taken to educate youth in the spirit of patriotism, increase their intellectual potential, form an ecological culture, and support talented youth, as well as their socio-political significance, are revealed.

Keywords: Surkhondaryo, youth policy, education system, preschool education, academic lyceum, vocational college, spiritual and enlightenment reforms.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Jamiyatdagi barcha toifadagi insonlarni, ayniqsa, O‘zbekiston aholisining qariyb 65 foizini tashkil etuvchi yoshlarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash ta’lim va tarbiyaning asosiy vazifalaridandir. Bu, o‘z navbatida, zamonaviy bilimlar orqali yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishni taqozo etadi.

Yoshlarga zamonaviy jahon standartlari asosida ilg‘or bilim berish, ularni zamon talablariga mos mutaxassislar qilib tarbiyalash bo‘yicha samarali faoliyat yuritildi. Xususan, madaniy hayotning asosi bo‘lgan xalq ta’limi sohasiga alohida ahamiyat berildi. Ta’lim tizimini yanada takomillashtirish uchun kerakli

bo'lgan moddiy-texnik baza yaratish maqsadida katta miqdorda mablag' ajratildi, Maktablar so'ngi pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlandi, malakali pedagog kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha zaruriy islohotlar hayotga tatbiq etildi. Bu kabi ko'rilgan chora-tadbirlar yosh avlodning hozirgi zamon talablariga mos bilim va ko'nikmalarni qo'lga kiritishiga yordam beradi.

Mustaqillikdan so'ng, ta'lim va tarbiya sohasi diqqat markazida bo'ldi, ta'lim tizimini isloh qilish va uning kelajakdagi asosiy tamoyillari belgilab olindi. Ta'lim tizimida uzviylik, tizimlilik, ilmiylik va dunyoviylik tamoyillari ta'minlandi. Ta'lim jarayonida insoniylik hamda milliy ma'naviy va madaniy qadriyatlar muhim o'rinni egalladi. Millati, tili, yoki diniy e'tiqodidan qat'i nazar, barcha fuqarolar uchun ta'lim olish imkoniyati yaratildi.

Natijada, shaharlardagi ta'lim muassasalarining imkoniyatlari ko'zga ko'rinarli darajada kengaytirildi, ularning moddiy-texnik ta'minoti yanada mustahkamlandi. Kelajak avlodga zamonaviy ta'lim va tarbiya berish maqsadida maktabgacha ta'lim sohasida katta o'zgarishlar amalga oshirildi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Iqtidorli bolalar uchun maktab-internatlar tashkil etildi, bog'chalar va bolalar poliklinikalari soni ko'paytirildi. O'sib kelayotgan yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishda esa tubdan yangi yondashuvlar joriy qilindi. Sport maydonlari va xalq ta'limiga oid boshqa obyektlarni barpo etish, shuningdek, ta'lim jarayonlarini zamonaviy usullar bilan takomillashtirish dolzarb muammoga aylandi. Chunki sovet davrida maktablarda sinfxonalar, o'quv darsliklari va zarur ta'lim jihozlari yetishmasligi sababli, ko'plab ta'lim muassasalari ikki-uch smenada faoliyat yuritgan. Masalan, 1991-yilda Qumqo'rg'on shahrida 1102, Sherobod shahrida 750, Sho'rchi shahrida esa 390 nafar o'quvchi ikkinchi smenada o'qigan[1]. 1991-1992 o'quv yili davomida Termiz, Denov, Sherobod, Jarqo'rg'on va Sho'rchi shaharlarida 12 ta umumiy ta'lim maktabi hamda 6 ta maktabgacha ta'lim muassasalari kapital

ta'mirlashni talab qilardi[2].

Respublikamiz xalq ta'limida bo'lgani kabi, viloyatimiz ta'lim tizimida ham so'nggi yillarda sifat va miqdor jihatdan sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Misol uchun, 1991-yilda viloyatda 714 ta umumiy o'rta ta'lim maktabida jami 335,658 nafar o'quvchi tahsil olgan bo'lsa, 1997-yilda maktablar soni 772 taga yetib, u yerda 411,686 nafar o'quvchi ta'lim oldi. 2000-2010 o'quv yillari davomida esa umumiy o'rta ta'lim maktablari soni 878 taga, o'quvchilar soni esa 466,772 nafarga yetdi. Shu o'n yil mobaynida maktablar soni 66 taga, o'quvchilar soni esa 131,144 taga oshdi[3:13]. 1993-yildan 1996-yilgacha shahar miqyosida jami 11,300 o'rinli 13 ta maktab qayta ta'mirlandi, shuningdek, maktablar qoshida 450 o'rinli qo'shimcha sinfxonalar qurildi[4:20].

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni hayotga izchil tatbiq etilayotir. Viloyat xalq ta'limi xodimlari so'nggi yillarda qator muhim yutuqlarga erishdilar. Ayniqsa, yoshlarga bilim berish uchun yangi, zamonaviy va xalqaro standartlarga mos ta'lim muassasalari tashkil etildi. Viloyatimiz iste'dodlari jahon tillaridan biri — ingliz tili, informatika asoslari hamda iqtisodiy bilimlarni o'qitishda ham katta muvaffaqiyatlarga erishmoqda.

1995-yilda shaharlardagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarining moddiy-texnik bazasini innovatsion texnologiyalar bilan ta'minlash, yangi o'quv-uslubiy vositalar bilan ta'minlash hamda pedagog-mutaxassislarning kasbiy darajasini yuksaltirish uchun muhim ishlar amalga oshirildi. Shuningdek, ularni o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlash borasida ham ishlar olib borildi. Natijada, shaharlardagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari diqqat markazida bo'ldi.

O'sha yili Boysunda 8 ta muassasada 1032 nafar, Jarqo'rg'onda 10 ta muassasada 1154 nafar, Qumqo'rg'onda 8 ta muassasada 776 nafar, Sherobodda 12 ta muassasada 2718 nafar, Sho'rchida 13 ta muassasada 3302 nafar, Termizda 13 ta muassasada 6818 nafar, Denovda esa 11 ta muassasada 2710 nafar bola tarbiyalandi[5:18].

Xalq ta'limi vazirligi tomonidan maktablarni kompyuter texnologiyalar bilan

qamrab olish maqsadida katta ishlar amalga oshirildi. 2000-2001 o'quv yili boshiga qadar har bir shahar hokimligi va homiyar hisobidan har bir maktabga kamida bitta kompyuter ajratildi. Maktablarda o'quvchilar bilimini baholashda an'anaviy usullar bilan birga test sinovlari kengroq tatbiq etila boshlandi. Bundan tashqari, mahalliy va Respublika miqyosida maktab olimpiadalari barqaror o'tkazib borildi.

Misol uchun, Termiz shahrida 1996-yilda faoliyat yuritgan 14 ta umumta'lim maktabida 11,200 nafar o'quvchi ta'lim olgan bo'lsa, 2000-2001 o'quv yili boshida maktablar soni 16 taga, o'quvchilar soni esa 14,300 nafarga yetdi[6].

2000-2001-yillarda Termiz, Jarqo'rg'on, Sho'rchi, Boysun shahar ta'lim muassasalaridagi ta'mirga muhtoj kompyuterlarni sozlash bo'yicha amaliy ishlar olib borildi. Shuningdek, shahar o'quvchilarining to'laqonli bilim olishlari uchun 557 ta fan o'quv xonalari, 35 ta lingafon xonasi qayta jihozlandi. 2008-2010-yillarda Sherobod, Qumqo'rg'on, Sharg'un, Boysun shahar ta'lim muassasalariga 2 million 250 ming so'mlik sport anjomlari, 210 ta parta, 580 ta yumshoq jihozlar olib berildi[7:15].

2000-yilda Termiz, Denov, Boysun, Sherobod, Sho'rchi, Sharg'un, Qumqo'rg'on, Jarqo'rg'on, va Kakaydi shaharlaridagi maktabgacha ta'lim muassasalarida jami 2,548 nafar pedagog, direktor, tarbiyachi, musiqa direktori va psixologlar faoliyat yuritgan bo'lsa, 2010-yilda bu ko'rsatkich 2,985 nafarga yetdi. 2010-yilda Termiz davlat universitetini 50 nafar, Denov va Termiz kasb-hunar kollejlari esa 235 nafar bitiruvchi tamomlab, shaharlardagi maktabgacha ta'lim muassasalarida ish boshladi[8:12]. Termiz, Denov va Sherobod shaharlaridagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarini o'quv qo'llanmalari, o'yinchoqlar va texnik vositalar bilan ta'minlash borasida tayinli ishlar bajarildi. Bundan tashqari, Sho'rchi, Qumqo'rg'on, Boysun va Sharg'un shaharlaridagi 7 ta maktabgacha ta'lim tashkilotiga kompyuterlar berildi.

Mustaqillik yillarida shaharlarda ekologik muhitni yaxshilash masalalari xalq ta'limi

sohasida ham ustuvor yo'nalishlardan biriga aylandi. O'qituvchilar va o'quvchilar ongiga ekologik bilim va ko'nikmalarni singdirish muhim maqsad sifatida qaralib, samarali faoliyat yo'lga qo'yildi. Ayniqsa, Denov, Sho'rchi, Sariosiyo, Sharg'un va Qumqo'rg'on shaharlaridagi maktablarda 1993–2010-yillar davomida namunali tashabbuslar joriy qilindi.

Mazkur maktablarda ekologik tarbiya, tabiat boyliklarini muhofaza qilish, Yevropa hamda Yaponiyada tabiatni asrash madaniyati, alyuminiy zavodidan chiqarilayotgan zaharli ftor gazining zararli ta'sirlari, ichimlik suvi muammolari, Orol dengizi falokati, o'simlik hamda hayvonot dunyosini himoya qilish bo'yicha suhbatlar, davra suhbatlari va uchrashuvlar o'tkazildi.

2000–2005-yillar oralig'ida esa Denovda 455 ta, Sho'rchida 358 ta, Sharg'unda 365 ta, Sariosiyoda 465 ta turli mavzularga bag'ishlangan ekologik tadbirlar o'tkazildi[9:2].

2005–2010-yillar davomida Termiz, Jarqo'rg'on va Sherobod shaharlaridagi 30 ta maktabgacha ta'lim tashkilotida "Bolalarni rivojlantirish va maktabgacha ta'lim bazasi dasturi" tajriba loyihasi sifatida yo'lga qo'yildi. Ushbu dastur orqali bolalarning intellektual, jismoniy va ijtimoiy-psixologik rivojlanishiga yordam berish, maktabgacha ta'lim sohasini innovatsion pedagogik yondashuvlar asosida rivojlantirish maqsadida ishlab chiqildi. 2010-yil fevral oyida Qarshi shahrida tajriba-sinov ishlari natijalariga ko'ra, Respublika hududiy seminarlari o'tkazildi. Unda Surxondaryo viloyati maktabgacha ta'lim muassasalari xodimlari dastur yuzasidan o'z taklif va mulohazalari bilan ishtirok etdi.

Surxondaryo viloyati shaharlarida akademik litsey va kasb-hunar kollejlari tashkil etish, ularni yangi uslubdagi materiallar va jihozlar bilan ta'minlash, yuqori salohiyatli kadrlar bilan ta'minlash yuzasidan muvaffaqiyatli faoliyat amalga oshirildi. 2005-yilga kelib viloyatdagi akademik litseylar soni 2 tani tashkil etib, 550 nafar o'quvchi o'qidi. Shuningdek, viloyatdagi 65 kasb-hunar kollejiga 25 ming 603 nafar o'quvchi qabul qilindi[10:114].

Xalq xo'jaligi uchun kadrlar zaruratini

ta'minlash, yuksak salohiyatli mutaxassislar tayyorlash hamda ta'lim muassasalarini xalqaro standartlar darajasida jihozlash masalasiga alohida ahamiyatga ega bo'ldi. O'quv yurtlari zamonaviy o'quv-uslubiy va ilmiy talablarga mos darsliklar, qo'llanmalar hamda moddiy-texnik vositalar bilan ta'minlandi. Bu esa ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim omil bo'ldi. Eng muhimi, bitiruvchi mutaxassislarni yetuk, bilimdon mutaxassis sifatida tarbiyalash masalasiga jiddiy e'tibor qaratildi. Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlar bitiruvchilari soni 2010-yilda Termiz davlat universitetida 1567 nafar, viloyat kasb-hunar kollejlari 27 ming nafarni tashkil etdi. Ular xalq xo'jaligi va ta'lim-tarbiya muassasalariga yo'llanma oldilar[11:298]. Shu davr mobaynida Termiz, Jarqo'rg'on, Denov shaharlarida 5 ta akademik litsey, 16 ta kasb-hunar kollejlari faoliyat ko'rsatdi. Ular xalq xo'jaligini, turli tashkilot va muassasalarni har xil ixtisosdagi malakali mutaxassislar bilan ta'minlashda alohida ahamiyat kasb etdi. Mavjud akademik litsey va kasb-hunar kollejlari anchagina ijobiy o'zgarishlarga ham erishildi, yangi mutaxassislik, ya'ni huquqshunos, dorishunos, fermerlik, maishiy xizmat, kompyuter savodxonligi, kichik ish boshqaruvchi kabi bo'limlar tashkil etildi[12:12].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 10-dekabrda 65-son hamda viloyat hokimligining 2015-yil 10-dekabrda 295-son bayoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida 2016-yilda yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar Dasturi"ning 40-bandi ijrosini ta'minlash maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 19-aprelda 65-son hamda viloyat hokimligining 2016-yil 5-mayda "Yurt kelajagi" iqtidorli yoshlar Respublika tanlovi hamda "Kamalak yulduzlari" bolalar ijodiyoti festivalining tuman (shahar) hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar saralash bosqichlarini o'tkazish to'g'risida"gi 120-son majlis bayoniga asosan, 2016-yilning 13-maydan 23 mayga qadar tanlovning tuman (shahar) bosqichlari o'tkazildi. Tanlovda ishtirok etish

istagini bildirib ariza-anketa bilan murojaat qilgan 3450 nafar yoshlar tanlovning tuman (shahar) bosqichlarida ishtirok etdilar. Shundan, 387 nafar yoshlar tanlovning viloyat bosqichiga yo'llanma oldilar.

Shuningdek, tanlovning viloyat bosqichi 2016-yilning 28-may kuni Termiz davlat universitetida bo'lib o'tdi. Unda tanlovning tuman (shahar) bosqichlarida g'oliblikni qo'lga kiritib viloyat bosqichiga yo'llanma olgan jami 387 nafar yoshlardan 380 nafari ishtirok etdi.

2019-yil hududda yoshlar o'rtasida ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishda jami 435 ta tadbir va loyihalar tashkil etilib, ularda 75 ming nafarga yaqin yoshlar qamrab olindi.

O'zbekiston yoshlar ittifoqi Surxondaryo viloyati Kengashi (mahalliy Kengashlar bilan) tomonidan 2019-yilda "14-yanvar — Vatan himoyachilari kuni" munosabati bilan "Temur izdoshlari", "Vatan muqaddas, uni himoya qilish sharaflidir" mavzularida 24 marotaba ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar hamda "O'zbekim o'g'lonlari", "Mardlar qo'riqlaydi Vatanni" mavzularida 8 marotaba tanlovlar tashkil etilib, 6 ming nafardan ortiq yoshlar ishtiroki ta'minlandi O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov tug'ilganining 81 yilligi munosabati bilan "Islom Karimov — Mustaqil O'zbekiston Respublikasi asoschisi", "Mening birinchi Prezidentim" mavzularida 20 marotabadan ortiq ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar tashkil etilib, mazkur tadbirlarda 7 ming nafardan ortiq yoshlar ishtiroki ta'minlandi. 8 marotaba OAV larida keng yoritildi.

30-iyun — "Yoshlar kuni" munosabati bilan joriy yilning iyun oyi davomida 150 ta loyiha, yoshlar sayillari, gala-konsertlarga 135 mingdan ortiq yoshlar jalb qilindi.

Mazkur Respublika tanlovining viloyat bosqichi 2019-yilning 17-19-avgust kunlari davomida Termiz shahridagi "Yoshlar markazi"da "Yosh kitobxon" respublika tanlovining Surxondaryo viloyat bosqichi yuqori saviyada o'tkazildi.

2019-yil 1-may kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 14-noyabrda "O'zbekiston yoshlar ittifoqining faol a'zolarini oliy ta'lim muassasalariga kirishda imtiyozlar berish to'g'risida"gi 914-son qaroriga muvofiq,

yoshlar ittifoqi tizimidagi tabiiy yetakchilik qobiliyatiga ega bo'lgan, yoshlar ittifoqi sardorlari, boshlang'ich tashkilot yetakchilari va yoshlar ittifoqi tizimida ishlayotgan mutaxassislarni oliygohlarga imtiyoz asosida davlat byudjeti hisobidan o'qishga kiritish bo'yicha nomzodlarni munosib ko'rib chiquvchi Surxondaryo viloyati Komissiyasi a'zolarining yig'ilishi bo'lib o'tdi. Surxondaryo viloyatidagi barcha tuman (shahar)laridan saralab olingan 30 nafar talabgor nomzodlarning hujjatlari viloyat Komissiyasi tomonidan ko'rib chiqildi. Markaziy Kengashga taqdim etilgan nomzodlardan Xursandova Sayyora imtiyozli ravishda grant asosida o'qishga kirishga tavsiya etildi.

2021-yil 10-sentyabr kuni Surxondaryo viloyati Termiz shahridagi adib Sobir Termiziy nomidagi Surxondaryo viloyati axborot kutubxona markazida o'zbek adabiyoti namoyondasi Is'hoqxon To'ra Ibrat tavalludiga bag'ishlab "Milliy o'zbek adabiyoti yoshlar nigohida" mavzusida xotira kechasi o'tkazildi. Tadbirda O'zbekiston yoshlar ittifoqi viloyat Kengashi, O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi huzuridagi Jamoatchilik kengashi, Termiz harbiy prokuraturasi, viloyat Mudofaa

ishlari boshqarmasi, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, Sobir Termiziy nomidagi Surxondaryo viloyati axborot kutubxona markazi xodimlari, Termiz shahar 16-son umumta'lim maktabi yosh ijodkor bir guruh o'quvchi-yoshlar hamda viloyat Mudofaa ishlari boshqarmasi huzuridagi harbiy-texnik mutaxassisliklari bo'yicha tayyorlash Markazi chaqiriluvchilari ishtirok etdilar. Tadbirda 70 nafarga yaqin yoshlar ishtirok etishdi. Tadbir so'ngida yosh ijodkorlarga O'zbekiston yoshlar ittifoqi viloyat Kengashi hamda faxriylar tomonidan esdalik sovg'alari topshirildi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Surxondaryo viloyati misolida o'tkazilgan tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, mustaqillik yillarida yoshlarga oid davlat siyosati tizimli va bosqichma-bosqich rivojlanib borgan. Viloyatda ta'lim muassasalari tarmog'ining kengayishi, maktabgacha ta'lim va o'rta maxsus tizimning moddiy-texnik bazasi tubdan yangilangani hamda iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan "Yosh kitobxon", "Yurt kelajagi" kabi ijtimoiy loyihalarning joriy etilishi yosh avlodning intellektual salohiyatini oshirishda hal qiluvchi omil bo'ldi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Surxondaryo viloyat davlat arxivi 1-fond, 18-ro'yxat, 1-ish, 41-varaq.
2. Surxondaryo viloyat davlat arxivi 313-fond, 1-ro'yxat, 12-ish, 33-varaq.
3. Surxondaryo viloyat Xalq ta'limi boshqarmasining joriy arxivi. 2020-yil 28-dekabr, 23-bayonnoma, 2020-yilgi hisoboti. – B. 13.
4. Kenjaboyev S. "Maktab va kelajak". – Termiz, 2000. – B. 20.
5. Surxondaryo viloyati hokimligi va statistika bosh boshqarmasi. №1 kitob, 1991-2002 y. – Termiz, 2004. – B.18.
6. Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 45-fond. 2-ro'yxat. 28-ish, 11-varaq.
7. Surxondaryo viloyat hokimiyatining joriy arxivi. 2011-yil 4-yanvar, 1-bayonnoma. – B. 15.
8. Surxondaryo viloyati statistika bosh boshqarmasi. №1 kitob, 2000-2010 y. – Termiz, 2011. – B. 12.
9. "Surxon tongi" gazetasi. "Ekologik tarbiya – inson salomatligi". 2006-yil 23-fevral. № 7. — B. 2.
10. Surxondaryo viloyati iqtisodiyot boshqarmasi joriy arxivi. 4-kitob. 2006. – B. 114.
11. Surxondaryo viloyati hokimligi va statistika bosh boshqarmasi. 2011. – Termiz. – B. 298.
12. Surxondaryo viloyat Xalq ta'limi boshqarmasining joriy arxivi. 2007-yil 27-dekabr, 23-bayonnoma, 2007-yilgi hisoboti. – B. 12.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA SHEROBODLIK JANGCHILARNING FASHIZM USTIDAN QOZONILGAN G'ALABADAGI QO'SHGAN HISSASI

Choriyev Raxmonberdi Yusufovich

Termiz davlat universiteti Yoshlar bilan ishlash,

ma'naviyat va ma'rifat bo'limi mutaxassisi

rychoriyev90@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-5664-0021>

UDK: 94(575.151):355

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida Surxondaryo viloyati Sherobod tumani farzandlarining fashizm ustidan qozonilgan g'alabadagi beqiyos hissasi arxiv hujjatlari va tarixiy manbalar asosida yoritilgan. Maqolada frontda jasorat ko'rsatgan M. Turayev, Y. Ismoilov, E. Xo'janov, U. Xolmurodov, U. Qurbonov hamda afsonaviy tankchi J. Boymatov kabi jangchilarning jangovar yo'li va urushdan keyingi mehnat faoliyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, Sherobod, Surxondaryo, g'alaba, arxiv hujjatlari, Jovli Boymatov, Stalingrad, Berlin.

Аннотация: В данной статье на основе архивных документов и исторических источников освещается неоценимый вклад уроженцев Шерабадского района Сурхандарьинской области в победу над фашизмом в годы Второй мировой войны. В статье анализируется боевой путь и послевоенная трудовая деятельность таких бойцов, как М. Тураев, Ю. Исmoilov, Э. Хужанов, У. Холмуродов, У. Курбонов, проявивших мужество на фронте, а также легендарного танкиста Ж. Бойматова.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Шерабад, Сурхандарья, победа, архивные документы, Жовли Бойматов, Сталинград, Берлин.

Abstract: Based on archival documents and historical sources, this article highlights the invaluable contribution of the people of Sherabad district, Surkhandarya region, to the victory over fascism during World War II. The article analyzes the combat paths and post-war labor activities of such soldiers as M. Turayev, Y. Ismoilov, E. Khojanov, U. Kholmurodov, U. Qurbonov, and the legendary tank driver J.

Boymatov, who demonstrated exceptional courage on the front lines.

Keywords: World War II, Sherabad, Surkhandarya, victory, archival documents, Jovli Boymatov, Stalingrad, Berlin.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Insoniyat tarixidagi eng mudhish qirg'inbarot bo'lgan Ikkinchi jahon urushi tugaganiga 80 yildan oshgan bo'lsa-da, ushbu g'alabaga munosib hissa qo'shgan yurtdoshlarimizning ko'rsatgan jasorati va matonati hamon faxr bilan tilga olinadi. O'zbekiston xalqi front ortida tinimsiz mehnat qilib, frontda esa o'z jonini fido qilib, fashizm ustidan qozonilgan g'alabani ta'minlashda beqiyos jasorat ko'rsatdi. Xususan, Surxondaryo viloyatining mard o'g'lonlari, jumladan, Sherobod tumani farzandlari ham urushning dastlabki kunlaridanoq jang maydonlariga otlandilar.

Sherobodlik jangchilar Stalingrad ostonalaridan boshlab, Ukraina, Belorussiya, Polsha va Germaniya tuproqlarigacha bo'lgan sharaflari, ammo mashaqqatli yo'lni bosib o'tdilar. Ularning orasida mohir merganlar, razvedkachilar, artilleriyachilar va frontda she'rlari bilan askarlar ruhini ko'targan ijodkorlar bor edi. Shuningdek, ko'plab yurtdoshlarimiz urushdan keyingi yillarda ham o'z xizmat faoliyatini huquq-tartibot organlarida davom ettirib, el-yurt osoyishtaligini saqlashda fidoyilik namunasini ko'rsatdilar.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Sherobodlik jangchilar orasida nafaqat front maydonlarida dushman bilan yuzma-yuz kelgan, balki urushdan keyingi og'ir yillarda ham el-yurt tinchligi yo'lida fidoyilik ko'rsatgan insonlar talaygina.

Ana shunday mard o'g'lonlardan biri — militsiya serjanti Musurmonqul Turayevdir.

1922-yilda Sherobod tumanida dunyoga kelgan Musurmonqul Turayevning taqdiri murakkab va sharaflı yo'lnı bosib o'tdi. U 1942-yilning avgust oyida — urushning eng hal qiluvchi pallasi bo'lgan Stalingrad frontida jangga kirdi. Ma'lumki, Stalingrad jangi nafaqat Ikkinchi jahon urushining, balki butun insoniyat tarixidagi eng shiddatli to'qnashuvlardan biri bo'lgan. Musurmonqul Turayev aynan mana shu "o'tli qozon" ichida jasorat ko'rsatdi[3:77]. Jangovar harakatlar davomida u og'ir yarador bo'ldi va 1942-yilning oktyabridan 1943-yilning iyuliga qadar gospitalda uzoq muddat davolandi. Biroq, jarohatlar uni to'xtata olmadi. 1944-yilda u xizmatni davom ettirish uchun IIV qo'shinlari ixtiyoriga yuborildi. 1946-yilning oktyabriga qadar harbiy xizmat burchini ado etib, so'ngra o'zining ona yurti — Sherobodga qaytib keldi.

Musurmonqul akaning keyingi hayoti ham bevosita xalq xizmati bilan bog'liq bo'ldi. 1947-yildan 1972-yilga qadar, ya'ni chorak asr davomida u viloyat ichki ishlar idoralari tizimida fidokorona mehnat qildi. Uning ko'ksini bezab turgan medallar — G'alabani 25 va 50 yilligi esdalik nishonlari, "Sovet militsiyasining 50 yilligi" hamda I, II va III darajali "Benuqson xizmati uchun" medallari uning naqadar intizomli va sadoqatli xodim bo'lganidan dalolat beradi[4].

Sherobodlik mardlar orasida g'alabani dushman uyasi — Berlinda kutib olgan jasur jangchilar ham bor edi. Ulardan biri, keyinchalik ichki xizmat mayori darajasiga ko'tarilgan Yo'ldosh Ismoilovdir.

1924-yilda Sherobod tumanining Talloshqon qishlog'ida tug'ilgan Yo'ldosh Ismoilov 1942-yilda frontga safarbar etildi. Uning 1947-yilgacha davom etgan harbiy xizmati Ikkinchi jahon urushining eng shiddatli operatsiyalariga boy bo'ldi. Yo'ldosh Ismoilov Belorussiya, Pribaltika va Polsha mamlakatlarini nemis-fashist bosqinchilaridan ozod etishda qahramonlarcha ishtirok etdi. Uning jangovar marshruti 1945-yilning may oyida, olamshumul g'alaba kunlarida Berlinda yakunlandi.

Urushdan so'ng, 1948-yilda u o'z hayotini el tinchligini asrashga bag'ishlab, militsiya safiga ishga kirdi. Yo'ldosh Ismoilovning xizmat faoliyati keng qamrovli bo'lib, u 1948-yildan 1970-yilgacha Jarqo'rg'on, Sho'rchi, Boysun va Sherobod tumanlarida militsiya uchastka vakili hamda pasport stoli boshlig'i kabi mas'uliyatli lavozimlarda ishladi.

Uning tashkilotchilik qobiliyati va boy tajribasi e'tiborga olinib, 1970-yildan 1985-yilgacha Angor tumani IIB yong'inga qarshi kurash bo'linmasining boshlig'i vazifasiga tayinlandi. Chorak asrdan ortiq vaqt davomida ichki ishlar idoralarida namunali xizmat ko'rsatgan mayor Ismoilov 1985-yilda nafaqaga chiqdi. Uning hayot yo'li — Vatanga sadoqat bilan xizmat qilishning yorqin namunasidir[5].

Sherobodlik mard o'g'lonlarning Ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki geografiyasi keng bo'lib, ular orasida 1-Belorussiya frontining shiddatli janglarida toblangan askarlar ham bor edi. Ana shunday jangchilardan biri — Egamberdi Xo'janovdir.

1925-yilda Sherobod tumanida tug'ilgan Egamberdi aka 1942-yilda, hali 17 yoshida harbiy xizmatga chaqirildi. Uning jangovar faoliyati 1943–1944-yillarda 1-Belorussiya frontida o'tdi. Egamberdi Xo'janov 174-o'qchi diviziyasining 628-o'qchi polkida o'qchi sifatida xizmat qilib, fashizmga qarshi kurashning eng og'ir nuqtalarida matonat ko'rsatdi. Uning o'qchi sifatidagi mahorati dushmanga katta talafot yetkazishda muhim rol o'ynadi[6]. Urushdan keyingi tinch hayotda ham Egamberdi Xo'janov o'zining qat'iyati va tartib-intizomi bilan ajralib turdi. 1949-yildan boshlab u Termiz shahridagi 8-tergov muassasasiga ishga qabul qilindi. Bu yerda u nazoratchi, keyinchalik korpus bo'yicha katta xodim kabi mas'uliyatli lavozimlarda sadoqat bilan xizmat qildi. Egamberdi aka 1980-yilda nafaqaga chiqquniga qadar o'z burchini sidqidildan ado etdi.

Uning jangovar va mehnat yo'li davlatimiz tomonidan munosib taqdirlangan. Egamberdi Xo'janov "1941–1945-yillardagi Ulug' Vatan urushida Germaniya ustidan qozonilgan g'alaba uchun", shuningdek, I, II va III darajali

“Benuqson xizmati uchun” medallari hamda bir qator faxriy yorliqlar bilan mukofotlangan[7].

Sherobodlik mardlar orasida nafaqat jasur sarkarda, balki qalbi otashin ijodkor sifatida tanilgan shaxslar ham bor edi. Ana shunday siymolardan biri — Umar Xolmurodovdir (1906–1966).

1943-yilning 6-martida harakatdagi armiya safiga chaqirilgan Umar Xolmurodovning urush yillaridagi faoliyati o'ta sharaflı va mashaqqatli kechdi. U 1-gvardiyachi havo desanti diviziyasi, 4-gvardiyachi havo desanti artilleriya polkida batareya komandiri o'rinbosari, keyinchalik esa batareya komandiri lavozimlarida xizmat qildi. Uning jangovar marshruti Novgorod oblastining Staraya Russa ostonasidan boshlanib, Sharqiy Yevropaning keng maydonlarini qamrab oldi.

Umar Xolmurodov Ukrainaning Kiyev, Chernigov, Korsun-Shevchenko, Cherkassk oblastlari, shuningdek, Moldaviya SSR, Ruminiya, Vengriya va Chexoslovakiya kabi davlatlarni fashist bosqinchilaridan ozod qilishda bevosita ishtirok etdi. 1944-yilning sentyabrida og'ir yarador bo'lishiga qaramay, haqiqiy o'zbek o'g'loniga xos matonat ko'rsatdi: quroldoshlaridan ortda qolmaslik uchun davolanishni to'liq tugatmasdanoq yana jang maydoniga qaytdi.

Umar Xolmurodov frontda nafaqat komandir, balki “jangchi-shoir” sifatida ham dovuq qozondi. Uning qalbida jo'sh urgan vatanparvarlik tuyg'ulari, frontdagi hayot va g'alabaga bo'lgan ishonchi she'riy satrlarga ko'chdi. Ushbu she'rlar o'sha yillari Surxondaryo viloyati va front gazetalarida muntazam chop etilib, askarlar uchun ma'naviy madad manbaiga aylandi. Janglarda ko'rsatgan qahramonliklari va xalq ruhini ko'tarishdagi xizmatlari uchun u bir nechta orden va medallar bilan taqdirlandi[1:165].

Sherobodlik mard o'g'lonlar orasida dushman ortiga o'tib, o'ta muhim topshiriqlarni bajargan, harbiy tilda aytganda "til" (asir) olib kelish bo'yicha mutaxassis bo'lgan shaxslar ham bor edi. Ana shunday dovyurak yurtdoshimiz — Ulash Qurbonovdir (1910–2000).

Ulash Qurbonovning jangovar hayoti 1943-yildan boshlandi. U dastlab aloqachi sifatida

xizmat qilgan bo'lsa-da, tez orada o'zining epchilligi va ziyrakligi bilan qo'mondonlik e'tiborini tortdi hamda razvedkachi vazifasiga o'tkazildi. Uning razvedka guruhları tarkibida dushman ichiga amalga oshirgan ko'plab xavfli safarlari har doim muvaffaqiyatli yakunlangan. Ulash akaning dushman ofitserlarini "til" sifatida asirga olib kelishdagi mahorati koalitsiya qo'shinlarining g'alabali yurishlarida muhim razvedka ma'lumotlarini ta'minlagan.

1944-yilning aprel-may oylarida u strategik ahamiyatga ega bo'lgan Sevastopol shahrini ozod qilish janglarida qatnashdi. Shundan so'ng, 2-Belorussiya fronti tarkibida Polsha va Germaniya tuproqlarini fashizm kishanlaridan xalos etishda jonbozlik ko'rsatdi.

Urush maydonlarida ko'rsatgan betakror jasorati va harbiy mahorati davlatimiz tomonidan munosib baholandi. Ulash Qurbonov 1-darajali “Vatan urushi” ordeni, 1-darajali “Shuhrat” ordeni va bir qator jangovar medallar bilan taqdirlandi. Uning o'tgan asr oxirigacha davom etgan hayot yo'li Sherobod yoshlari uchun haqiqiy mardlik va sadoqat timsoli bo'lib qoldi[8].

Sherobodlik mard o'g'lonlar orasida o'zining afsonaviy jasorati bilan nom qozongan qahramonlardan biri, shubhasiz, katta serjant Jovli Boymatovdir. Uning jangovar yo'li mardlikning eng yuksak cho'qqisi bo'lib, bu haqda hatto urush yillaridagi front gazetaları ham hayrat bilan yozgan edi.

213-o'qchi diviziyasining “Za pobedu” gazetasining 1944-yil 5-dekabrda sonida katta leytenant V.Kamnev sherobodlik ushbu o'g'lon haqida shunday deydi: *“O'zbek Jovli Boymatov tankka qarshi otuvchi zambarakdan o't ochib, gitlerchilarga qiron keltirmoqda... U yovuz dushmanning 7 ta tankini yondirdi va safdan chiqardi”*.

Jovli Boymatovning jangovar marshruti 1943-yil mart oyidan, Shimoliy Donetsk daryosi bo'yidan boshlangan edi. U Xarkov va Merefa shaharlari bo'sag'asida Dnepr daryosidan birinchilar qatorida suzib o'tdi. Neday-voda qishlog'i yaqinidagi to'qnashuvda dushmanning ikki tankini va 80 ga yaqin askarini yo'q qildi. Shuningdek, u Ruminiya hududidagi janglarda hamda mashhur Yassi-Kishinyov operatsiyasida ham faol ishtirok

etib, dushmanning ko'plab to'p va minomyotlarini safdan chiqardi.

Biroq, uning eng buyuk jasorati 1945-yil 16-18-aprel kunlari Germaniyadagi Neyse daryosi bo'yidagi janglarda namoyon bo'ldi. 18-aprel kuni Jovli Boymatovning to'p raschyoti 16 ta dushman tanki madadida hujumga o'tgan fashistlar bilan yuzma-yuz keldi. Shiddatli to'qnashuv natijasida butun raschyot sostavi safdan chiqdi. Maydonda Jovli Boymatovning bir o'zi qoldi. Shunga qaramay, u chekinmadi! Yolg'iz o'zi zambarakdan o't ochishda davom etib, fashistlarning yana uchta tankini yakson qildi va dushmanning oltita qarshi hujumini qaytardi.

Ushbu shiddatli jangda Jovli Boymatov qahramonlarcha halok bo'ldi, ammo o'z pozitsiyasidan birorta ham fashistni o'tkazmadi. Marhum qahramonning jasadi bugun Germaniyaning Noder-Bezimyannaya tepaligida abadiy qo'nim topgan. Uning ko'rsatgan buyuk matonati 1943 va 1945-

yillarda 1-darajali "Vatan urushi" ordenlari bilan munosib taqdirlangan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Sherobodlik jangchilarning Ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki va ko'rsatgan qahramonliklari xalqimiz tarixining shonli sahifalaridan biri bo'lib, bu tadqiqot orqali ularning Stalingrad ostonalaridan Berlin ko'chalarigacha bo'lgan mardona yo'li yana bir bor tasdiqlandi. Musurmonqul Turayev va Yo'ldosh Ismoilov kabi jangchilarning urushdan so'ng huquq-tartibot idoralaridagi samarali faoliyati, Umar Xolmurodovning frontdagi ma'naviy yetakchiligi hamda Jovli Boymatovning tanklar hujumiga qarshi bir o'zi ko'rsatgan mislsiz jasorati sherobodliklar tabiatidagi matonat va sadoqatning yorqin ko'rinishidir. Xulosa qilib aytganda, arxiv hujjatlarida muhrlangan bu taqdirlar nafaqat o'tmish xotirasi, balki bugungi yosh avlodni vatanparvarlik va mardlik ruhida tarbiyalashda muhim tarixiy manba bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Soatov O., Tursunov S., Umarov I., Toshev K. Frontdan kelgan xatlar. –Toshkent: Tafakkur, 2020. – 320 b.
2. Soatov O., Tursunov S., Toshev K. Vatan yo'lida fidoyi jonlar. –Toshkent: Tafakkur, 2020. – 320 b.
3. Tursunov S., Pardayev T. Sherobod mehnatkashlarining Ulug' Vatan urushi yillarida ko'rsatgan jasorati. — Termiz, 1993. – 104 b.
4. Sherobod tuman davlat arxivi. 47-fond, 1-ro'yxat, 371-ish, 112-varaq.
5. Sherobod tuman davlat arxivi. 47-fond, 1-ro'yxat, 371-ish, 113-varaq.
6. Sherobod tuman davlat arxivi. 47-fond, 1-ro'yxat, 376-ish, 11-varaq.
7. Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 45-fond, 1-ro'yxat, 312-ish, 95-varaq.
8. Dala yozuvlari. Termiz shahri, 2022-yil, iyun.

ADIB SOBIR TERMIZIY NOMIDAGI SURXONDARYO VILOYATI AXBOROT-KUTUBXONA MARKAZI TARIXI (1936–1991-YILLAR)

Ma'ruf Abdushukurov

Adib Sobir Termiziy nomidagi Surxondaryo viloyat

axborot-kutubxona markazi direktori

mabdushukurov44@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-0389-2196>

UDK 94 (575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo viloyat kutubxonasining (hozirgi Adib Sobir Termiziy nomidagi axborot-kutubxona markazi) 1936-yildan 1990-yillarning boshigacha bo'lgan shakllanish va rivojlanish tarixi yoritilgan. Tadqiqotda kutubxona fondining o'sishi, boshqaruv tizimi, kataloglashtirish jarayonlari va kutubxonaning viloyatdagi metodik markaz sifatidagi o'zni arxiv ma'lumotlari asosida tahlil qilingan. Shuningdek, mustaqillik arafasida kutubxonaga milliy adib Sobir Termiziy nomining berilishi va sohadagi mafkuraviy o'zgarishlar masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Surxondaryo viloyat kutubxonasi, Adib Sobir Termiziy, kitob fondi, bibliografiya, kataloglashtirish, metodik markaz.

Аннотация: В данной статье освещается история формирования и развития Сурхандарьинской областной библиотеки (ныне Информационно-библиотечный центр имени Адиба Сабира Термези) в период с 1936 года до начала 1990-х годов. На основе архивных данных анализируются рост библиотечного фонда, система управления, процессы каталогизации и роль библиотеки как методического центра области. Также особое внимание уделяется присвоению библиотеке имени национального литератора Сабира Термези накануне независимости и идеологическим изменениям в этой сфере.

Ключевые слова: Сурхандарьинская областная библиотека, Адиб Сабир Термези, книжный фонд, библиография, каталогизация, методический центр.

Abstract: This article covers the history of the formation and development of the Surkhandarya Regional Library (currently the

Information and Library Center named after Adib Sabir Termizi) from 1936 to the early 1990s. Based on archival data, the study analyzes the growth of the book collection, the management system, cataloging processes, and the library's role as a methodological center in the region. Furthermore, special attention is paid to the naming of the library after the national writer Sabir Termizi on the eve of independence and the ideological changes in the field.

Keywords: Surkhandarya regional library, Adib Sabir Termizi, book collection, bibliography, cataloging, methodological center.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Surxondaryo viloyati madaniy-ma'rifiy hayotida kutubxonalar tizimi muhim o'rin egallab kelgan. Ayniqsa, viloyat miqyosida faoliyat yurituvchi markaziy kutubxona nafaqat kitob fondini jamlash va saqlash, balki aholining ma'naviy-ma'rifiy ehtiyojlarini qondirish, ilmiy axborot bilan ta'minlash hamda hududdagi boshqa kutubxonalar faoliyatini muvofiqlashtirishda yetakchi institut sifatida shakllangan.

XX asrning 30-yillaridan boshlab Surxondaryo hududida kutubxonachilik ishi bosqichma-bosqich rivojlanib bordi. Ayniqsa, 1936-yilda tashkil etilgan shahar kutubxonasi keyinchalik viloyat kutubxonasi darajasiga ko'tarilib, mintaqaning asosiy axborot va metodik markaziga aylandi. Ushbu jarayonda kutubxonaning tashkiliy tuzilmasi, fondining boyishi, bibliografik va kataloglashtirish ishlari, shuningdek, uning ijtimoiy-madaniy hayotdagi o'zni izchil ravishda shakllanib bordi.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ /

DISCUSSION). Surxondaryo Viloyat kutubxonasi 1936-yilda shahar kutubxonasi sifatida tashkil etilgan. Tashkil etilganda kutubxona fondi 20 ming nusxani tashkil etardi. Kutubxona tashkil qilingan kundan e'tiboran uning doimiy va uzluksiz direktori sifatida Maria Pavlovna Kobyakova faoliyat yuritgan. U 1956 yilga qadar kutubxonani boshqarib, uning rivojlanishi va ishlab chiqarish tizimini yo'lga qo'yishda asosiy rol o'ynagan. Viloyat ijroiya qo'mitasining 1942-yil 1-yanvardagi 1-sonli buyrug'i bilan Termiz shahar kutubxonasi bazasida Surxondaryo viloyat kutubxonasi tashkil qilindi. O'sha vaqtda kutubxonada 5 nafar kutubxonachi shtati bor edi. Kitob fondi 40 ming nusxaga yaqin, kitobxonlari esa 500 kishini tashkil etardi[4].

1949-yilda rus adabiyotining namoyandalaridan biri — Aleksandr Sergeyevich Pushkin tavalludining 150-yilligi munosabati bilan tayyorgarlik ishlari keng ko'lamda olib borildi. Viloyat kutubxonasida ham ushbu yubileyga bag'ishlab katta tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, mazmunan boy kitob ko'rgazmalari tashkil etildi, maxsus ko'rgazmali kitob javonlari tayyorlandi. Shu bilan birga, ma'ruzalar, ovozi o'qishlar va adabiy suhbatlar o'tkazilib, Pushkin ijodi keng targ'ib qilindi.

Shu davrda kutubxona jamoasi O'zbekiston SSR tashkil topganining 25 yilligini ham munosib nishonladi. Ushbu sana munosabati bilan "O'zbekiston 25 yoshda" nomli kitob ko'rgazmasi bezatildi. Ko'rgazma 11 ta standdan iborat bo'lib, unda O'zbekiston va Surxondaryo viloyatining qishloq xo'jaligi, ayniqsa uning asosiy tarmog'i bo'lgan paxtachilik, sanoati hamda madaniy taraqqiyotiga oid materiallar keng yoritib berilgan edi[2].

Ijroiya qo'mitasining 1952-yil 3-martdagi 369-sonli qaroriga asosan, rus adabiyotining buyuk namoyandalaridan biri — Nikolay Vasilyevich Gogol vafotiga 100-yil to'lishi munosabati bilan Termiz shahridagi viloyat kutubxonasiga N. V. Gogol nomi berildi. Bu qaror kutubxonaning madaniy-ma'rifiy faoliyatini yuksaltirish va uning rus adabiyoti bilan yaqin aloqasini mustahkamlashga qaratilgan edi.

1954-yilda kutubxonada kitobxonlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirish maqsadida 15 o'rinli alohida o'quv zali va alohida kitob berish bo'limi tashkil etildi. Shu davrda kitoblarni qayta ishlash ishlari maxsus xodimlar bilan emas, balki bo'sh vaqtda turli xodimlar tomonidan amalga oshirilgan. Kutubxona shtati kamligi va kitobni qayta ishlashga mas'ul xodimning yo'qligi bu jarayonni ancha qiyinlashtirgan, lekin xodimlar o'z vaqtida vazifalarini bajarishga harakat qilganlar. Ushbu davrda kutubxona Surxondaryo viloyati madaniyat boshqarmasi bilan bitta binoda joylashgan edi. Binoda madaniyat boshqarmasi 3 xonani egallab olgani tufayli kutubxona faoliyati uchun ajratilgan joylar sezilarli darajada kamaygan. Bu esa kitob javonlarini taxlash va kitoblarni qayta ishlash jarayonini ancha og'irlashtirib, kutubxona xodimlari uchun qo'shimcha majburiyatlar tug'dirgan.

1950-yili Termiz shahridagi viloyat kutubxonasida kitoblarni kataloglashtirish ishlari boshlandi. Shu yili kutubxonaga bibliografiya shtati ham ajratildi, bu esa kitoblarni tizimli va qonuniy ravishda hisobga olish, ularni izlash va foydalanishni yengillashtirishga xizmat qildi.

1957-yilda kitoblarni qayta ishlash bo'limi alohida bo'lim sifatida tashkil etildi, va 1960-yil 31-avgustda viloyat kutubxonasida bibliografiya bo'limi tashkil qilindi. Kutubxonaning 1-bibliografi sifatida Usmon aka Cho'tboyev faoliyat yuritdi. Kutubxona qoniqarli kitob saqlash xonasi va yetarli kitob javonlariga ega bo'lib, butun fond qayta ishlangan va klassifikatsiya qilingan edi.

Kutubxonada ikki turdagi kitobxon kataloglari tashkil qilingan:

- Rus va o'zbek tillaridagi barcha adabiyotlarning sistemali katalogi;
- Faqat rus tilidagi adabiyotlarning alfavit katalogi.

Shuningdek, gazeta va jurnal maqolalarining sistemali kartotekasi ham tashkil qilingan edi, bu tadqiqotchilar va kitobxonlar uchun qulaylik yaratdi.

Yillar o'tishi bilan kutubxona spravka-bibliografik apparatini rivojlantirib bordi. 1968-yilga kelib, kutubxonada jami 7 ta katalog

mavjud bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga olgan: alfavit, sistemali, o'zbek tilidagi adabiyotlarning sistemali katalogi, predmet, topografik va badiiy adabiyotlar kataloglari. Bu kutubxonaning izlanish va ma'lumot taqdim etish salohiyatini sezilarli darajada oshirdi[2].

1970-yili Termiz shahridagi viloyat kutubxonasida o'zbek tilidagi adabiyotlarning alfavitli katalogi tuzildi. Shu davrda kutubxona viloyatdagi 346 ta kutubxona uchun uslubiy markaz vazifasini bajarib, ularga metodik va amaliy yordamlar berib bordi. Bu maqsadda 10 ta uslubiy xat ham tuzilgan edi.

1974-yilga kelib viloyatda kutubxonalar soni 390 taga yetdi. Viloyat kutubxonalari tarmog'ini markazlashtirishga tayyorgarlik boshlanib, markazlashgan tizimda aholiga xizmat ko'rsatish rejasi ishlab chiqildi. 1973-yili ayriboshlash fond sektori tashkil qilindi.

Shu davrda viloyatda kutubxonalararo "A'lo kutubxona ishi" unvoni uchun musobaqa yo'lga qo'yildi, bu kutubxonalarning g'oyaviy darajasini ko'tarishda, kutubxona faoliyatini hayot bilan bog'lashda, yangi kitobxonlarni jalb qilishda va moddiy-texnika bazasini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

1976-yili viloyat kutubxonasi 6 ta uslubiy qo'llanma tuzdi va viloyatdagi 426 ta kutubxonaga uslubiy markaz sifatida xizmat qildi. Shu yili kutubxona bevosita rahbarligida tarmoqlarni markazlashtirish amalga oshirildi. Bir qator kechikuvlar bilan Denov va Sho'rchi rayonlari hamda Denov shahar kutubxonalari markazlashgan tizimga o'tkazildi.

Viloyat kutubxonasi kutubxonalararo abonement bo'yicha uslubiy markaz vazifasini ham bajarib, kutubxonalar faoliyatini muvofiqlashtirish va ularga metodik hamda amaliy yordam ko'rsatdi. Shu maqsadda Sherobod, Qumqo'rg'on va Angor rayonlari kutubxonalaridan 5 xodim malaka oshirish (stajirovka) uchun kutubxonalararo abonementda bo'ldilar.

Shu bilan birga, kutubxona 5 shahar — Moskva, Leningrad, Dushanbe, Ashxabad va Toshkent bilan aloqa o'rnatib, ulardagi 10 ta kutubxonaga 243 ta so'rov yubordi va 324 nusxa kitob oldi. Bu tadbirlar kutubxona faoliyatining sifatini oshirish va viloyat

aholisiga kengroq ma'lumot taqdim etishga xizmat qilgan[2].

1974-yilda sobiq Ittifoq hukumatining kutubxonachilik ishiga oid qabul qilgan qarori asosida mamlakatda markazlashtirilgan kutubxonalar tizimi tashkil topdi. Bu tizimning xususiyati shundan iborat ediki, hududlar xususiyatidan kelib chiqqan holda alohida tizimlar shakllandi, ularning tarkibida markaziy kutubxona va uning atrofiga filiallar birlashib, tizimni boshqarish, mablag' bilan ta'minlash, rejalashtirish va hisobot ishlari, moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, hisob-kitob ishlari, fondni to'ldirish, unga qayta ishlov berish, texnik va ilmiy ishlov berish Markaziy kutubxona zimmasiga, aholiga kutubxona xizmati ko'rsatish filiallarga birlashtirildi. Kutubxonalarda ilg'or ish usullarini o'rganish, o'zaro hamkorlik qilish, ichki va tashqi kitob ayriboshlash, kutubxonalararo abonement, sirtqi abonement, Xalqaro abonement ishlari shu davrda rivojlantirildi. Markaziy kutubxona butun bir tizim uchun ilmiy-uslubiy, bibliografik ish markaziga aylandi. 1975-1990-yillarda "Kutubxonashunoslik" fanining rivojlanishida asosiy e'tibor respublikada maktab o'quvchilari va bolalarga kutubxona xizmati ko'rsatish sifatini oshirish masalalariga qaratildi[3].

1979-yilda kutubxona kitobxonlarga xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash maqsadida mavjud barcha imkoniyat va resurslardan samarali foydalandi. Bu borada, avvalo, kutubxona faoliyatini aholi orasida keng targ'ib qilishga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, turli o'quv yurtlari, paxta zavodlari, go'sht-sut kombinatlari, qurilish tashkilotlari va trestlar, shuningdek, yoshlar tashkilotlari hamda boshqa muassasalarga chiqishlar amalga oshirildi. Bu joylarda talabalar va ishchilar bilan uchrashuvlar o'tkazilib, kutubxonaning faoliyati, uning boy kitob fondi va xizmat turlari haqida atroflicha ma'lumot berildi.

Ikkinchidan, kitobxonlarni jalb etish va ularning qiziqishlarini oshirish maqsadida kitob ko'rgazmalari, adabiy obzorlar va suhbatlar soni ancha ko'paytirildi. Ushbu tadbirlarga tabiblar, huquqshunoslar, o'qituvchilar, kasaba uyushmalari xodimlari kabi turli sohalar mutaxassislari keng jalb etildi. Bu esa

tadbirlarning mazmunan boy va qiziqarli o'tishiga xizmat qildi.

Kitobxonlarga xizmat ko'rsatish ishlari kutubxonaning asosiy bo'limlari — xizmat ko'rsatish va bibliografiya bo'limlari o'rtasidagi hamkorlik asosida tashkil etildi. Bu esa xizmat ko'rsatish samaradorligini yanada oshirish imkonini berdi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, kutubxona kitobxonlarining 3157 nafari ayollar bo'lib, bu umumiy kitobxonlarning 37,8 foizini tashkil etgan. Shuningdek, mahalliy millat vakillari 1610 nafarni, ya'ni 19,3 foizni tashkil qilgan.

1984-yilda Termiz shahri aholisiga jami 24 ta kutubxona xizmat ko'rsatgan. Ular tarkibiga 3 ta viloyat kutubxonasi, 1 ta shahar markazlashgan kutubxonalar tizimi va uning 9 ta filiali, shuningdek, 10 ta kasaba uyushmalari kutubxonalari kirgan. Shahar aholisiga kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada samarali tashkil etish maqsadida qo'shma muvofiqlashtirilgan reja ishlab chiqilib, barcha ishlar aynan shu reja asosida amalga oshirilgan.

Viloyat kutubxonasi tomonidan qator ommaviy tadbirlar tashkil etilgan bo'lib, ulardan biri "Biz — ishchi yoshlar sinfi" nomli kitobxonlar konferensiyasidir. Unda 123 nafar kitobxon ishtirok etgan. Qatnashchilar orasida ishchi yoshlar, hunar-texnika bilim yurtlari o'quvchilari hamda maktablarning yuqori sinf o'quvchilari mavjud bo'lgan. Har bir guruh uchun alohida ravishda "Hayotga yo'llanma", "Ishchi kasblariga yo'l" kabi mavzularda kitob ko'rgazmalari tashkil etilgan.

Muvofiqlashtirish rejasiga ko'ra, shahardagi muassasa va ishlab chiqarish korxonalarini axborot bilan ta'minlash, brigada abonementlarini tashkil qilish hamda ommaviy tadbirlar o'tkazish vazifalari aniq kutubxonalarga birlashtirilgan. Bu esa kutubxona xizmatining tizimli va maqsadli yo'lga qo'yilishini ta'minlagan.

Shuningdek, viloyat kutubxonasida kitob fondini saqlash va undan samarali foydalanish masalalariga ham alohida e'tibor qaratilgan. Kitobxonlarga xizmat ko'rsatish bo'limida joy tanqisligi yuzaga kelgani sababli yordamchi fond kitob saqlash bo'limiga o'tkazilgan. Natijada kitob fondining saqlanishi ta'minlanib, yagona nusxadagi kitoblar faqat

o'quv zali orqali foydalanish uchun taqdim etilgan. Bu esa o'quv zalidan foydalanuvchi kitobxonlar soni va ularga berilgan kitoblar hajmining oshishiga olib kelgan.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, kutubxonaning kitobxonlarga xizmat ko'rsatish bo'limidan 1615 nafar xalq xo'jaligining turli tarmoqlari mutaxassislari, 165 nafar ilmiy xodimlar va oliy o'quv yurti o'qituvchilari, shuningdek, 67 nafar partiya va hukumat rahbarlari muntazam foydalangan.

"Ilhomli mehnat tinchlik va taraqqiyot uchun" deb nomlangan adabiy kecha orqali kutubxonaning ko'plab kitobxonlari surxondaryolik ijodkorlar — Bolta Yoriyev, Narzulla So'fiyev, Shafoat Rahmatullayev, Boltajon Sodiqov, Mengziyo Safarov, Eduard Tsutsayev, Aleksandr Divyanin va Larisa Yamatina kabi shoirlar ijodi bilan yaqindan tanishish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Shuningdek, kitobxonlar "Surxondaryo adabiy hayoti" deb nomlangan kitob ko'rgazmasini katta qiziqish bilan tomosha qildilar. Ushbu madaniy tadbirlarni yuqori saviyada tashkil etishda kutubxona xodimlari — T. P. Putina, Z. V. Haydarova va V. M. Tsarevskaya katta tashabbus va tashkilotchilik qobiliyatini namoyon etdilar.

1990-yilga kelib Termiz shahri aholisiga jami 29 ta kutubxona xizmat ko'rsatgan. Ulardan 13 tasi Madaniyat vazirligi tizimiga qarashli bo'lgan. Shu davrda shahar aholisi taxminan 70 ming kishini tashkil etgan bo'lib, vazirlik tizimidagi kutubxonalarga aholining jalb etilishi 51 foizni, umumiy jalb ko'rsatkichi esa 56,5 foizni tashkil qilgan[2].

Viloyat kutubxonasi tomonidan shahar aholisiga xizmat ko'rsatish "muvofiqlashtirilgan reja" asosida amalga oshirilib, 10 ta korxona xodimlariga brigada abonementi orqali axborot-kutubxona xizmati ko'rsatilgan. Bu esa ishlab chiqarish jamoalarida kitobxonlikni rivojlantirish va aholini ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etgan.

1991-yil Surxondaryo viloyat kutubxonasi uchun unutilmas yil bo'ldi. Shu yili ajoyib inson Usmon Cho'tboyev rahbarligidagi N.V.Gogol nomidagi viloyat kutubxonasi ma'muriyati tomonidan tushgan taklif hamda

viloyat ijroiya qo'mitasi huzuridagi atamalar komissiyasining 1991-yil 22-apreldagi 1-sonli qaroriga asosan xalq deputatlari viloyat kengashi ijroiya qo'mitasi "N.V.Gogol nomidagi viloyat kutubxonasi nomini o'zgartirish to'g'risida" qaror qabul qildi. Ana shu qarorga binoan N.V.Gogol nomidagi viloyat kutubxonasiga "Adib Sobir Termiziy" nomi berildi. 1992-yil kutubxonada 42 ta dolzarb mavzularda kitob ko'rgazmalari o'tkazildi. Respublikada 17 mingdan ortiq har xil turdagi kutubxonalar bo'lib, ulardan 6791 nafari universal va ommaviy davlat kutubxonalaridir [4].

1991-yil O'zbekiston mustaqilligi qo'lga kiritilganidan so'ng jamiyatning barcha qatlamlarida o'zgarishlar yuz berdi. Bozor iqtisodiyoti sharoitiga o'tish davri boshlandi. Ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy sohalarda bo'lgani kabi madaniyat va san'at sohasida ham milliylikka e'tibor oshdi. Milliy urf-odatlarimizni takomillashtirish, milliy qadriyatlarimizni qaytadan o'rganish, tahlil qilish, ayniqsa, o'zbek millati tarixini yangi nuqtai nazardan o'rganish masalasi, ma'naviyatni shakllantirish, rivojlantirish oldingi o'ringa chiqdi. Diniy qadriyatlar qaytadan tiklandi[4].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, 1936–1991-yillar oralig'ida Surxondaryo viloyat kutubxonasi oddiy shahar kutubxonasidan hududiy ahamiyatga ega bo'lgan yirik axborot va metodik markaz darajasiga qadar rivojlandi. Ushbu davr mobaynida kutubxona fondi muntazam ravishda boyitilib, kitobxonlarga xizmat ko'rsatish sifati yaxshilandi, bibliografik va kataloglashtirish ishlari takomillashtirildi.

Kutubxona nafaqat axborot manbai, balki viloyatdagi yuzlab kutubxonalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi uslubiy markaz sifatida ham muhim rol o'ynadi. Markazlashtirilgan kutubxonalar tizimining joriy etilishi esa uning boshqaruv va tashkiliy imkoniyatlarini yanada kengaytirdi.

1991-yilda kutubxonaga "Adib Sobir Termiziy" nomining berilishi esa milliy qadriyatlar va tarixiy merosga bo'lgan e'tiborning ortganligini ifodalab, sohada yangi bosqichni boshlab berdi. Mustaqillik arafasidagi ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy o'zgarishlar kutubxona faoliyatida ham o'z aksini topib, uning milliy yo'nalishda rivojlanishiga zamin yaratdi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 16.06.2016-yildagi "Termiz shahrida "Adib Sobir Termiziy" nomidagi Surxondaryo viloyat axborot-kutubxona markazining yangi binosini qurish to'g'risida"gi 208-son qarori.
2. Adib Sobir Termiziy nomli viloyat universal-ilmiy kutubxonasi 60 yoshda. – Termiz. 1996. – 76 b.
3. Yo'ldosheva S. O'zbekistonda kutubxonachilik sohasining rivoji. Oriental Art and Culture, (7), 2021. – B. 260-268.
4. Tursunov N., Normengliyeva N. "Adib Sobir Termiziy" nomli Surxondaryo viloyat axborot-kutubxona markazi tarixi // O'zbekiston Milliy universiteti xabarлари. – Toshkent, 2025. – № [1/5/1]. – B. 30-32. – ISSN 2181-7324. <http://journals.nuu.uz>

РЕЖИМ ДЖИЗАКСКОЙ НАСОСНОЙ СТАНЦИИ

Шапиев Шавкат Турсунович

*Джизакский государственный педагогический университет**кафедра Всеобщей истории**shavkatshapiev@jdpu.uz**<https://orcid.org/0009-0003-2339-1559>**UDK 94 (575.1*

Аннотация: Джизакская насосная станция, является ключевым элементом ирригационной системы. В Республике, функционирует в строгом соответствии с установленным графиком, обеспечивающим бесперебойное и эффективное распределение водных ресурсов из реки Сырдарья. Ее режим работы напрямую зависит от сезонных потребностей сельского хозяйства, обеспечивая полив сельскохозяйственных угодий в периоды активного роста культур. В весенне-летний период, когда наблюдается пик водопотребления, станция работает в усиленном режиме. Круглосуточное функционирование насосных агрегатов гарантирует бесперебойную подачу воды, удовлетворяя потребности орошаемых земель. Особое внимание уделяется мониторингу уровня воды в источнике и пропускной способности каналов, что позволяет оптимизировать работу станции и предотвращать возможные сбои. Разработанные графики работы учитывают также гидрологический режим реки, из которой осуществляется забор воды, максимально используя естественные потоки и минимизируя искусственное воздействие. Регулярное техническое обслуживание и планово-предупредительные ремонты являются неотъемлемой частью поддержания надежности и эффективности работы Джизакской насосной станции, гарантируя ее бесперебойное функционирование на протяжении всего года.

Ключевые слова : оптимизация , энергосбережение , насосные станции , инвестиции , режим работы.

Abstract: The Jizzakh pumping station is a

key element of the irrigation system. It operates strictly according to a set schedule, ensuring the uninterrupted and efficient distribution of water resources from the Syr Darya River. Its operating mode directly depends on the seasonal needs of agriculture, providing irrigation for agricultural fields during periods of active crop growth. During the spring and summer, when water consumption peaks, the station operates in an enhanced mode. The 24-hour operation of the pumping units guarantees an uninterrupted water supply, meeting the needs of irrigated lands. Particular attention is paid to monitoring the water level at the source and the capacity of the canals, which optimizes the station's operation and prevents potential failures. The developed operating schedules also take into account the hydrological regime of the river from which water is drawn, maximizing the use of natural flows and minimizing artificial impacts. Regular maintenance and scheduled preventive repairs are an integral part of maintaining the reliability and efficiency of the Jizzakh pumping station, ensuring its uninterrupted operation throughout the year.

Key words: optimization, energy saving, pumping stations, investments, operating mode.

Annotatsiya: Jizzax nasos stansiyasi sug'orish tizimining asosiy elementi hisoblanadi. U qat'iy belgilangan jadvalga muvofiq ishlaydi, Sirdaryo daryosidan suv resurslarining uzluksiz va samarali taqsimlanishini ta'minlaydi. Uning ish rejimi qishloq xo'jaligining mavsumiy ehtiyojlariga bevosita bog'liq bo'lib, faol ekinlar o'sishi davrida qishloq xo'jaligi dalalarini sug'orishni ta'minlaydi. Bahor va yozda, suv iste'moli eng yuqori cho'qqiga chiqqan paytda, stansiya kuchaytirilgan rejimda ishlaydi. Nasos agregatlarning 24 soatlik ishlashi

sugʻoriladigan yerlarning ehtiyojlarini qondirish uchun uzluksiz suv taʼminotini kafolatlaydi. Manbadagi suv sathi va kanallarning oʻtkazuvchanligini kuzatishga alohida eʼtibor qaratiladi, bu esa stansiyaning ishlashini optimallashtiradi va potensial nosozliklarning oldini oladi. Ishlab chiqilgan ish jadvallarida suv olinadigan daryoning gidrologik rejimi ham hisobga olinadi, tabiiy oqimlardan maksimal darajada foydalanish va sunʼiy taʼsirlarni minimallashtirish mumkin. Muntazam texnik xizmat koʻrsatish va rejali profilaktik taʼmirlash Jizzax nasos stansiya­si­ning ishonchliligi va samaradorligini saqlashning ajralmas qismi boʻlib, uning yil davomida uzluksiz ishlashini taʼminlaydi.

Kalit soʻzlar: optimallashtirish, energiya tejash, nasos stansiyalari, investitsiyalar, ish rejimi

ВВЕДЕНИЕ. В Республике ежегодно производится около 50 млрд квтч электроэнергии, из которых более 8 млрд квтч тратится на покрытие нагрузок государственных насосных станций, общее число которых составляет около 1600 единиц. Проведенные нами исследования и измерения на ряде насосных станций Республики показали, что большинство из них работает в неоптимальных режимах.

В условиях бережного отношения к водным и топливной энергетическом ресурсам возникает потребность в совершенствовании механизма экономии оросительной воды и потребления электроэнергии недействующих насосных станций.

Проведенный обзор состояния электро­сбережения и оптимизации режимов работы, а также применяемых способов регулирования режимов насосных станций выявил, что ранее не ставилась задача учета потери энергии длинных напорных трубопроводах насосных станций и не уделялось должного внимания на энерго гидравлическое регулирование режимов насосных станций.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ АНАЛИЗ ПО ТЕМЕ. В предлагаемой статье приведены результаты исследований, алгоритмов

расчета, и оптимизации режима работы, обеспечивающих снижение энергопотребления насосных станций, оборудованных центробежными основными и струйными вспомогательными насосами, и длинными напорными трубопроводами.

В качестве объекта исследования и внедрения энергосберегающих режимов выбран Джизакский каскад из трех насосных станций, предназначенный для орошения Джизакской степи. Джизакская степь, являющиеся составной частью Голодной степи, отличается тем, что орошение ее земель целиком производится насосными станциями. Особенностью этих станций является то, что они оборудованы одними из крупнейших в мире центробежных насосных агрегатов и длинными напорными трубопроводами с диаметром 3600 и 4200 мм. (Алллаев.К.Р. «Энергетика мира и Узбекистана». Молия, 2007. 388 стр)

Статья подготовлена по результатам выполнения прикладного научно-технического проекта АЗ-013

АНАЛИЗЫ И РЕЗУЛЬТАТЫ. Учитывая, что прошло более 35 лет с момента пуска первой очереди Джизакской головной насосной станции, первую главу я посвящаю истории создания и развития Джизакских каскадов насосных станций.

Еще в конце позапрошлого столетия среди перспективных в смысле орошения и освоения пустынных среднеазиатских регионов особое место занимала Голодная степь. Благоприятное географическое положение. обилие солнечного тепла. потенциальное плодородие почв и близость реки Сырдарья привлекали внимание к этому региону. весьма пригодную для эффективного возделывания теплолюбивых сельскохозяйственных культур. особенно хлопчатника.

Попытки орошения северо-восточной части степи, предпринятые в то время, были в основном неудачными. Более успешно они продолжились в начале прошлого века. И все же эти попытки были малоэффективными вследствие многих причин, в том числе из-за не достаточной

изученности почвенных и гидрогеологических особенностей этого района. На основная причина состояла в том, что под командные отметки были ниже горизонта воды в реке Сырдарья, и следовательно, необходимо было создавать перегораживающие сооружения. (Губин.М.Ф. «Применение эжекторов на гидроэлектростанциях». Энергия, 1971. 143 стр.)

В первой половине прошлого столетия наблюдалось этапы как значительной интенсификации ирригационных работ, так и их ослабления, что было обусловлено политической и экономической обстановки в стране и крае, обеспеченностью материально техническими ресурсами, состоянием финансов и многими другими факторами

В силу жизненной необходимости ирригационно-энергетическое строительство не прекращалось и в годы Великой Отечественной войны. Именно в этот период в 1943 году на реке Сырдарья в районе Бекабада началось строительство Фархадского гидроэнергетического узла, которое было завершено в 1948 году. Пуск этого узла дал импульс интенсивному развитию промышленности и обеспечивал подачу воды на высокорасположенные целинные земли центральной и южной Голодной степи.

Для ведения ирригационно – мелиоративного строительства были созданы сначала управление Главголодностепстрой, а в 1963 году – Голодностепстрой, которые сумели образовать в Голодной степи работоспособные и технически оснащенные подразделения, организовать на местах подготовку кадров что позволило вести работы высокими темпами.

В 1963 году, в связи с успешной организацией и высокой эффективностью работ, на основе Главголодностепстрой был образован главк союзного подчинения - Главсредазирсовхозстрой. Он был создан для ведения подобных работ не только в Узбекистане, но и в других среднеазиатских республиках. (Розанов.Н.П.-

«Гидротехнические сооружения». Агропромиздат, 1985, 432 стр.)

После образования в 1974 году Джизакской области началось интенсивное развитие работ в юго- западной части голодной степи, которая получила название Джизакская степь.

Джизакская степь представляет собой высокоплодородную предгорную часть равнины, расположенную к югу от Южного Голодностепского канала. Ее орошение – давняя мечта узбекского народа. Однако скудость местных водных источников и тяжелые условия подачи воды извне не позволяли осуществить эту мечту. Еще в 16 веке здесь был построен канал Иски – Туя Тартар для подпитки маловодной реки Санзар водами Зарафшана. С помощью его орошалось 17 тысяч гектаров земель. Дальнейшее развитие орошения сдерживалось ограниченной пропускной способностью этого канала и недостатком свободной воды в Зарафшане. На реке Санзар построили Джизакское водохранилище, что позволило оросить дополнительно 8 тысяч гектаров земли. (Березин. В. Д. «Строительство и монтаж насосных и компрессорных Станций». Недра.1994.)

Однако все это лишь частично решало проблему орошения Джизакской степи. Капитальное ее преобразование было возможно лишь при подаче сюда воды из Сырдарьи. Но под командные отметки были выше горизонта воды в реке, и поэтому подача воды в Джизакскую степь могла быть осуществлена только насосными станциями.

В 70 годах прошлого столетия совпали все условия необходимые для освоения Джизакской степи:

- заводы освоили продукцию высокопроизводительного насосно-силового оборудования;
- В Узбекистане появились относительно дешевая электроэнергия;
- Было создано оборудование для изготовления и монтажа уникально металлического трубопровода;
- была создана мощная строительная

техника и технологии для строительства совершенных ирригационных и дренажных систем.

Для освоения Джизакской степи в 1977 году было создано управление Джизакстепстрой, которое приступило к выполнению грандиозной задачи по масштабному водохозяйственному строительству.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ. В бассейне реки Сырдарья самым крупным каскадом является Джизакский каскад, состоящий из трех насосных станций.

В настоящий момент вода для орошения Джизакской степи подается из реки Сырдарья по деривационному каналу Фархадского гидроузла и далее по Южно-Голодностепскому каналу – ЮГК. Существующий канал ЮГК был расширен, чтобы обеспечить пропуск 545 куб метров в с. вместо прежних 300 куб метров. Каскад Джизакских насосных станций начинается на 40- м км ЮГК, где расположена Джизакская головная насосная станция ДНС-1

Джизакским каскадом орошается 110 тыс. га. Земель. Общая установленная мощность по всем Джизакским насосным станциям составляет 167, 5 тыс. кВт. Объём перекачиваемой оросительной воды по трем станциям – 1млрд .610 млн. кубометров, потребления электроэнергии достигает 263 млн квтч в год. (4.Жуковский.Н.Е. «О гидравлическом ударе в водоподводящих трубах». Гостехиздат, 1949. 234.стр.)

Основной отличительной особенностью насосных станций Джизакского каскада является использование самых крупных центробежных насосных агрегатов, работающих параллельно на длинные пологие напорные трубопроводы. Диаметры этих трубопроводов огромны- 3600 и 4200 мм при длинах более 2 км. Такого сочетания диаметров и длин трубопроводов насосных станций нет ни где в мире. Следует отметить, что серийного заводского выпуска напорных трубопроводов такого большого диаметра не было освоено ни на одном трубопрокатном заводе. Поэтому изготовление велось специально созданным

ПМК-24 треста Ирмомтажстрой, расположенном в современном городе Даштабад.

Джизакская головная насосная станция является первым звеном в каскаде и расположена в Сырдарьинской области в Хавастском районе. Станция пущена в эксплуатацию в 1978 году. На ней установлены семь насосных агрегатов, из них пять основных насосов марки 2400В-25-40 с подачей воды 25 кубометров в секунду. Насосные агрегаты работают на две нитки напорного трубопровода диаметром 4200 мм и длиной 2260 м каждая. Вода поднимается на высоту 24 метра. Расчетная подача насосной станции 138 кубометров в секунду.

Насосная станция подает воду в региональный канал ДМ-1. Из канала ДМ-1 вода подается частично на орошение, а остальная часть перекачивается выше Джизакской насосной станцией №2

Джизакская насосная станция №2 расположена в Джизакской области в Зааминском районе. Станция пущена в эксплуатацию в 1981 году. На второй станции установлены четыре основных насоса марки 2000 В16-63 с подачей воды 16 кубометров и два разменных насоса марки 1200 В -63 с подачей 6,3 кубометра в секунду. Насосная станция подает воду в региональные каналы ДМ-2 и ДМ-2-1. Из канала ДМ-2 вода полностью идет на орошение, а из канала ДМ-2-1- частично на поля, а частично на Джизакскую насосную станцию № 3.

Джизакская насосная станция № 3 также расположена в Джизакской области Зааминского района. Станция пущена в эксплуатацию в 1985 году. На третьей станции установлены два основных насоса марки 2000В-16 с подачей 16 кубометров в секунду и два разменных насоса марки 1200В-6,3 с подачей 6,3 кубометра в секунду. Насосная станция подает воду в канал Дм_3 на орошение 19, 5 тысяч га земель.

Основные сооружения насосных станций отнесены ко 2 классу капитальности. Этому кроме размеров орошаемой площади

способствовали следующие причины:

1. Каскад Джизакских насосных станций обслуживает крупные хлопководческие хозяйства и в случае аварий основных сооружений станций, экономике будет причинен значительный ущерб.

2. Сооружения насосных станций имеют в основании глинистые вод насыпные грунты в пластичном состоянии при этом часть основных сооружений при их разрушении грозит катастрофой для расположенных близлежащих полей, жилых поселков и сооружения.

Подводящие каналы всех трех насосных станций запроектированы саморегулирующимися без водозаборного сооружения в голове. В процессе эксплуатации подводящего канала произошло некоторое уменьшение его живого сечения, вследствие оплыва грунтов с откосов, разрушаемых фильтрованными выпорами и волноломе, а также за счет наносов вследствие повышенной мутности воды ЮГК.

Периодически проводится очистка подводящих каналов и аванкамер насосных станций каскада земле нарядами методом гидромеханизации.

Машинная подача воды в зоне Джизакского каскада насосных станций способствовало развитию сельского хозяйства, промышленности, коммунально-бытового хозяйства и других вод потребляющих производств.

Создана инфраструктура, обеспечивающая занятость и повышение жизненного уровня населения. В регионах имеются в достаточном количестве сырье, трудовые и энергетические ресурсы для развития отраслей народного хозяйства.

Однако хозяйственные комплексы в зоне Джизакского каскада сегодня можно считать в большей или меньшей степени уязвимыми, из-за физического износа каскада насосных станций, некоторые из которых проработали уже более 35 лет. Перебои в подаче воды могут серьезно отразиться на результативности функционирования производства всех

отраслей промышленности и сельского хозяйства.

В этой ситуации существенно возрастает роль научно-исследовательских, опытно-конструкторских и инновационных разработок большую поддержку которым осуществляют Министерство сельского и водного хозяйств и Государственный комитет по координации развития науки и технологии.

ВОЗМОЖНЫЕ РЕШЕНИЯ. Анализ современного состояния энергосбережения насосных станций сельскохозяйственной отрасли показывает, что необходимо проведение таких исследований, которые определили бы режим работы с минимальными энергозатратами при заданной подаче, а также повысили надежность работы насосно-силового оборудования. Таковыми исследованиями являются оптимизация и регулирование режимов работы насосов и насосных станций, разработка математических моделей, алгоритмов и комплекса программ моделирования режимов работы насосных станций, а также разработка на основе лабораторных и натурных экспериментов, рекомендации по выбору и управлению режимов эксплуатации.

Разработанный метод управления стационарными процессами относится к насосным станциям, на которых два и более насосных агрегатов параллельно соединены посредством индивидуальных напорных трубопроводов в общий. (Чебаевский. В.Ф – «Насосы и насосные станции». Агропромиздат, 1989, 416 стр.)

Такие компоновки имеются на таких крупных насосных станциях как ДНС-1, ДНС-2, ДНС-3 Джизакского каскада.

Сущность метода заключается в том, что при регулировании режимов работы насосной станции посредством изменения числа работающих насосных агрегатов необходимо выбирать наиболее экономичное их сочетание.

В качестве объекта для расчетов и внедрения метода управления была выбрана Джизакская головная насосная станция. Технологическая особенность этой

насосной станции заключается в установке разнотипного насосного оборудования и монтаже напорных трубопроводов повышенной длины ДНС-1 оборудована семью центробежными насосами, подающими воду по двум ниткам напорного трубопровода- диаметром 4200 мм и длиной 2258 м каждая.

Для расчета стационарных процессов на компьютере была разработана математическая модель работы насосной станции, описывающая процессы, происходящие в системе насосных агрегатов – напорные трубопроводы- водовыпускное сооружение.

Цель создания математической модели- совершенствование режимов работы насосных станций, работающей в соответствии с графиком водоотдачи, при условии минимизации мощности, потребляемой насосной станцией, на которой несколько индивидуальных напорных трубопроводов соединяются в общий. Методика моделирования отрабатывалась на Джизакской головной насосной станции ДНС-1, где установлено разнотипное насосное оборудование. Из этого следует по этапное оптимизация энергосбережения режима Джизакской насосной станции. Исходя из расчетов были сделаны следующие предложения:

1. Вывести работу Джизакской насосной станции на качественно новый уровень. Приступить к комплексной оптимизации, которая затронет все аспекты: от модернизации оборудования и внедрения современных систем управления до повышения энергоэффективности и улучшения операционных процессов. Наша цель – не просто обновить станцию, а создать по-настоящему интеллектуальный и высокопроизводительный объект, который будет служить эталоном надежности и эффективности.

2. Инициировать программу глубокой оптимизации работы Джизакской насосной станции, которая обещает значительные улучшения по всем ключевым показателям. Это не просто ремонт, а стратегическое инвестирование в будущее, направленное на

повышение операционной эффективности, снижение эксплуатационных затрат и минимизацию рисков. В результате мы ожидаем существенного увеличения надежности водоснабжения, сокращения энергопотребления и, как следствие, повышения общей рентабельности объекта. Это позволит нам обеспечить стабильное и качественное водоснабжение региона на долгие годы вперед.

3. Реализация данной программы будет осуществляться поэтапно, с четким контролем за соблюдением сроков и бюджета. Провести детальный анализ текущего состояния станции, выявить ключевые «узкие места» и разработали дорожную карту модернизации. Внедрение интеллектуальных систем управления и дистанционного мониторинга что позволит не только оптимизировать операционные процессы, но и значительно повысить уровень безопасности объекта. Ожидаемый экономический эффект включает в себя сокращение потребления электроэнергии до 20-25% за счет установки более эффективных насосных агрегатов и оптимизации режимов работы, а также снижение затрат на ремонт и обслуживание благодаря внедрению систем предиктивного обслуживания. Эти меры обеспечат быструю окупаемость инвестиций и гарантируют долгосрочную стабильность и прибыльность работы Джизакской насосной станции, укрепляя ее стратегическую значимость для регионального развития и обеспечения водной безопасности.»

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Испытание данных решений при постоянном рабочем состоянии насосов позволили построить натурную характеристику системы струйных насосов при стационарном рабочем напоре. При работе любого количества основных насосов на опорный трубопровод значение рабочих напоров будут увеличиваться, а, следовательно, возрастет величина расхода системы струйных насосов.

Испытание при переменных рабочих позволили построить натурные зависимости нагнетаемого напора системы струйных

насосов. При работе всех насосных агрегатов на нитку напорного трубопровода, когда рабочий напор системы насосов составляет величину 40 м всасывающий расход увеличивается до 20 литров в секунду. (Рахимов.Ш.Х.- «Управление системы машинного подъёма». Фан, 1986.стр 186.)

Все эти меры по оптимизации позволили нам сохранить техническую мощность агрегатов при уменьшении энергозатрат. Также были внедрены новые пункты управления исходя из требований модернизации.

Подводя итог, можно с уверенностью сказать: оптимизация Джизакской насосной станции – это не просто набор технических

мероприятий, а стратегически важный шаг. Мы не только повысим эффективность работы и снизим издержки, но и обеспечим более стабильное и надежное водоснабжение для всего региона. Это инвестиция в будущее, которая принесет ощутимые плоды.

Оптимизация Джизакской насосной станции – это не просто пункт в списке дел, это реальная возможность сделать нашу жизнь лучше. Представьте: меньше поломок, ниже счета за электричество, и самое главное – уверенность в том, что вода всегда будет в кране. Это не просто цифры и графики, это комфорт и спокойствие для тысяч людей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.

1. Алллаев.К.Р. «Энергетика мира и Узбекистана». Молия, 2007. 388 стр.
2. Березин. В. Д. «Строительство и монтаж насосных и компрессорных Станций». Недра.1994.
3. Губин.М.Ф. «Применение эжекторов на гидроэлектростанциях». Энергия, 1971. 143 стр.
4. Жуковский.Н.Е. «О гидравлическом ударе в водоподводящих трубах». Гостехиздат, 1949. 234.стр.
5. Розанов.Н.П.- «Гидротехнические сооружения». Агропромиздат, 1985, 432 стр.
6. Васильев. Ю.С. – «Использование водной энергии». Энергоатомиздат, 1995, 608 стр.
7. Лямаев. Б.Ф – «Гидро струйные насосы и установки». Машиностроение, 1998, 256 стр.
8. Маджидов.У.Х – «Умр йулари». Истиклол, 160 стр.
9. Чебаевский. В.Ф – «Насосы и насосные станции». Агропромиздат, 1989, 416 стр.
10. Рахимов.Ш.Х.- «Управление системы машинного подъёма». Фан, 1986. 186 стр.

QO‘QON XONLIGIDA IJTIMOY-SIYOSIY BEQARORLIK VA QO‘ZG‘OLONLAR

Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich*University of Business and Science o‘qituvchisi**tursunboydadajonov5@gmail.com**Orcid: 0009-0005-5853-3437**UDK 94(575.1)"1709/1876"*

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda Qo‘qon xonligida XVIII asr boshlaridan XIX asrning ikkinchi yarmigacha yuz bergan xalq qo‘zg‘olonlari va ommaviy norozilik harakatlari tarixiy manbalar hamda ilmiy adabiyotlar asosida kompleks tahlil qilinadi. Qipchoqlar harakati, Issiqko‘l qirg‘izlari va qozoq qabilalarining isyonlari, Toshkent qo‘zg‘oloni, Rustamxon voqealari hamda Po‘latxon boshchiligidagi milliy-ozodlik kurashi mazmunan yoritiladi. Tadqiqotda qo‘zg‘olonlarning ijtimoiy-iqtisodiy omillari, soliqlar siyosati, yer-mulk munosabatlari, ichki siyosiy ziddiyatlar va markaziy hokimiyatning zaiflashuvi asosiy sabablar sifatida ko‘rsatiladi. Shuningdek, harbiy to‘qnashuvlar jarayoni, mahalliy aholining ishtiroki, qo‘zg‘olonlarning geografik ko‘lami hamda ularning xonlik siyosiy tizimiga ko‘rsatgan ta‘siri ilmiy jihatdan baholanadi. Natijada xalq harakatlari Qo‘qon xonligining ichki inqirozi va Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi jarayonini tezlashtirgan omillardan biri sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, xalq qo‘zg‘olonlari, ijtimoiy norozilik, siyosiy ziddiyatlar, qipchoqlar harakati, milliy-ozodlik harakati, soliqlar siyosati, yer-mulk munosabatlari, ichki inqiroz, markaziy hokimiyat.

Аннотация: В данном исследовании на основе исторических источников и научной литературы комплексно анализируются народные восстания и массовые протестные движения, произошедшие в Кокандском ханстве с начала XVIII до второй половины XIX века. Освещаются движение кипчаков, восстания иссык-кульских кыргызов и казахских племён, Ташкентское восстание, события, связанные с Рустамханом, а также национально-освободительная борьба под руководством Пулатхана. В работе

раскрываются социально-экономические причины восстаний, налоговая политика, земельные отношения, внутренние политические противоречия и ослабление центральной власти. Анализируются военные столкновения, участие местного населения, география движения и его влияние на политическую систему ханства. Делается вывод о том, что народные движения стали одним из факторов внутреннего кризиса Кокандского ханства и ускорили процесс его завоевания Российской империей.

Ключевые слова: Кокандское ханство, народные восстания, социальный протест, политические противоречия, движение кипчаков, национально-освободительное движение, налоговая политика, земельные отношения, внутренний кризис, центральная власть.

Abstract: This study provides a comprehensive analysis of popular uprisings and mass protest movements that occurred in the Kokand Khanate from the early eighteenth to the second half of the nineteenth century, based on historical sources and scholarly literature. It examines the Kipchak movement, the uprisings of the Issyk-Kul Kyrgyz and Kazakh tribes, the Tashkent revolt, the events related to Rustamkhan, and the national liberation struggle led by Pulat Khan. The research identifies socio-economic factors, tax policy, land relations, internal political contradictions, and the weakening of central authority as key causes of these movements. It also evaluates the military confrontations, the participation of the local population, the geographical scope of the uprisings, and their impact on the political structure of the khanate. The study concludes that these popular movements became one of the decisive factors contributing to the internal crisis of the Kokand

Khanate and accelerated its conquest by the Russian Empire.

Keywords: Kokand Khanate, popular uprisings, social protest, political contradictions, Kipchak movement, national liberation movement, tax policy, land relations, internal crisis, central authority.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Qo‘qon xonligi XVIII asr boshlaridan XIX asrning ikkinchi yarmigacha Markaziy Osiyoda muhim siyosiy tuzilma sifatida faoliyat yuritdi. Mazkur davr xonlik ichki siyosiy kurashlar, ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlar hamda tashqi bosimlarning kuchayishi bilan xarakterlanadi. Ayniqsa, xalq qo‘zg‘olonlari va ommaviy norozilik harakatlari davlat boshqaruvi tizimidagi muammolarni yaqqol namoyon etdi[1,256]. Qipchoqlar harakati, qirg‘iz va qozoq qabilalari isyonlari, Toshkent qo‘zg‘oloni hamda Po‘latxon boshchiligidagi milliy-ozodlik kurashi xonlikning siyosiy barqarorligiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatdi. Ushbu harakatlarning kelib chiqishida soliqlar siyosatining og‘irlashuvi, yer-mulk munosabatlaridagi adolatsizliklar, ichki hokimiyat uchun kurashlar va markaziy boshqaruvning zaiflashuvi asosiy omil bo‘ldi. Natijada xalq harakatlari Qo‘qon xonligining ichki inqirozini chuqurlashtirib, Rossiya imperiyasining istilochilik siyosati uchun qulay sharoit yaratdi[2,312].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS). Qo‘qon xonligidagi xalq harakatlarini o‘rganishda mahalliy va rus manbalari muhim o‘rin tutadi. Dastlabki yozma ma‘lumotlar Mulla Olim Mahdum Hojining “Tarixi Turkiston”, Mirza Olim Mushrifning “Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin”. asarlarida uchraydi. Ushbu manbalar voqealarning bevosita guvohlari yoki ularga yaqin davrda yashagan mualliflar tomonidan yaratilgani bilan ahamiyatlidir. Ular xonlik ichki siyosiy jarayonlari, qo‘zg‘olonlar sabablari hamda saroy muhitini tasvirlashda qimmatli tarixiy dalillarni beradi

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yozilgan V. P. Nalivkinning “Kratkaya istoriya Kokandskogo xanstva” asari voqealarga

nisbatan nisbatan tizimli yondashuvni taklif etadi. Sovet davri tadqiqotchilari, xususan R. N. Nabiyeu, A. A. Hasanov, T. K. Beysembiyev va ayniqsa H. Bobobekov asarlarida xalq qo‘zg‘olonlari ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillar nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. H. Bobobekovning tadqiqotlari manbashunoslik asosida, arxiv hujjatlari va solishtirma tahlil usullariga tayangan holda yozilgani bilan ajralib turadi.

Mazkur tadqiqotda tarixiylik, tizimlilik va xolislik tamoyillariga asoslangan metodologik yondashuv qo‘llanildi. Manbalarni qiyosiy tahlil qilish, faktlarni kritik baholash hamda voqealarni ijtimoiy-siyosiy kontekstda talqin etish asosiy metod sifatida tanlandi. Shuningdek, tarixiy-genetik va tarixiy-tipologik usullar orqali qo‘zg‘olonlarning umumiy va o‘ziga xos jihatlari aniqlanib, ularning xonlik inqirozidagi o‘rni ilmiy jihatdan asoslab berildi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Qo‘qon xonligida XVIII asr oxiri va XIX asr davomida kuzatilgan xalq harakatlari alohida, parchalanib ketgan voqealar emas, balki tizimli ijtimoiy-siyosiy inqiroz jarayonining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Qipchoqlar qo‘zg‘oloni, qirg‘iz va qozoq qabilalarining norozilik chiqishlari, Toshkent voqealari hamda Po‘latxon boshchiligidagi milliy-ozodlik harakati xonlik boshqaruv tizimining strukturaviy zaifliklarini ochib beradi[3,284]. Ayniqsa, 1843-yildagi Musulmonqul boshchiligidagi qipchoqlar harakati markaziy hokimiyat bilan harbiy-siyosiy elita o‘rtasidagi muvozanatning buzilganini ko‘rsatadi. Qipchoqlarning qisqa muddatli hukmronligi xonlikda siyosiy legitimlik masalasini keskinlashtirib, hokimiyatning ijtimoiy tayanchini zaiflashtirgan[4,344].

1850-yillardagi voqealar, jumladan Rustamxonxo‘ja boshchiligidagi harakat hamda qozoq qabilalarining soliqlar siyosatiga qarshi chiqishlari iqtisodiy bosimning o‘ta kuchayganidan dalolat beradi. Chorvador aholidan undirilgan og‘ir soliqlar, qiz bolalar uchun ham moliyaviy majburiyat yuklanishi kabi holatlar davlatning fiskal siyosati haddan tashqari markazlashgan va ekspluatatsion

xarakter kasb etganini ko'rsatadi. Bu esa xonlikning moliyaviy barqarorligi ichki legitimlik hisobiga ta'minlanayotganini anglatadi. Natijada ijtimoiy norozilik siyosiy qarshilikka aylangan[5,298]. Po'latxon qo'zg'oloni mazmun va miqyos jihatidan oldingi harakatlardan tubdan farq qiladi. Dastlab soliq yig'uvchilarga qarshi boshlangan harakat qisqa vaqt ichida milliy-ozodlik kurashiga transformatsiyalandi. Po'latxon tomonidan yerlarni mehnatkash aholiga taqsimlash siyosati feodal tuzumga qarshi ijtimoiy adolat shiori ostida keng ommani safarbar qilishga xizmat qildi. Bu jarayon harakatga ideologik tus berdi va uni oddiy isyondan ko'ra kengroq siyosiy mazmunga ega bo'lgan harakatga aylantirdi[6,240].

Shu bilan birga, qo'zg'olonchilarning markazlashgan boshqaruv tizimiga ega emasligi, yagona strategik rejaning yo'qligi va zamonaviy qurol-aslahalarning yetishmasligi harakatning harbiy muvaffaqiyatini chekladi. Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan rejalashtirilgan harbiy operatsiyalar, xususan "ikki suv orasi operatsiyasi", qo'zg'olonchilarning asosiy kuchlarini izolyatsiya qilish va ularni alohida-alohida tormor etishga qaratilgan edi[7,276]. Bu harbiy strategiya imperiyaning zamonaviy harbiy ustunligini namoyon etdi.

Umuman olganda, Qo'qon xonligidagi xalq harakatlari ichki siyosiy ziddiyatlar, iqtisodiy tengsizlik va boshqaruv inqirozining oqibati sifatida shakllandi. Ushbu jarayonlar xonlikning siyosiy barqarorligini izdan chiqarib, Rossiya imperiyasining istilochilik siyosati uchun qulay geosiyosiy sharoit yaratdi. Demak, xalq qo'zg'olonlari nafaqat ijtimoiy norozilik ifodasi, balki xonlik inqirozining strukturaviy belgisi sifatida baholanishi lozim[8,320].

Qo'qon xonligida XVIII asr boshlaridan XIX asrning ikkinchi yarmigacha davom etgan xalq harakatlari natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mazkur qo'zg'olonlar alohida, parchalanib ketgan ijtimoiy portlashlar emas, balki tizimli siyosiy-iqtisodiy inqirozning muqarrar oqibati sifatida yuzaga kelgan. Tadqiqot jarayonida aniqlangan faktlar qo'zg'olonlarning kelib chiqishida siyosiy

legitimlik inqirozi, fiskal bosimning ortishi, yer-mulk munosabatlaridagi nomutanosiblik va markaziy boshqaruv tizimining zaiflashuvi asosiy omillar bo'lganini ko'rsatadi[9,228].

1843-yildagi qipchoqlar qo'zg'oloni natijalari markaziy hokimiyat va harbiy-siyosiy elita o'rtasidagi muvozanatning buzilganini yaqqol namoyon etdi. Musulmonqul boshchiligida qipchoqlarning hokimiyatni egallashi xonlikdagi siyosiy strukturaning beqarorligini ochib berdi[10,301]. Qipchoqlarning qisqa muddatli hukmronligi hokimiyat legitimligini zaiflashtirib, boshqa ijtimoiy guruhlarining ham siyosiy jarayonlarga faol aralashuviga zamin yaratdi. Natijada xonlikda hokimiyat uchun ichki kurashlar kuchaydi va davlat boshqaruvi izdan chiqdi.

1850-yillardagi Rustamxonxo'ja voqealari hamda qozoq va qirg'iz qabilalarining qo'zg'olonlari iqtisodiy bosimning keskinlashganini ko'rsatadi. Chorvador aholiga solingan og'ir soliqlar, mol-mulkka nisbatan qo'llanilgan majburiy undirishlar hamda qiz bolalar uchun ham pul solig'i joriy etilishi fiskal siyosatning haddan tashqari ekspluatatsion tus olganini anglatadi[11,198]. Bu jarayon aholining iqtisodiy ahvolini yomonlashtiribgina qolmay, markaziy hokimiyatga nisbatan ishonchni ham pasaytirdi. Iqtisodiy norozilik asta-sekin siyosiy qarshilikka aylandi va qo'zg'olonlarning ijtimoiy bazasi kengaydi.

Po'latxon qo'zg'oloni natijalari esa yanada chuqurroq tahlilni talab qiladi. Ushbu harakat dastlab soliq yig'uvchilarga qarshi chiqish sifatida boshlangan bo'lsa-da, tez orada milliy-ozodlik harakatiga aylangan. Yerlarni mehnatkash aholiga taqsimlash tashabbusi ijtimoiy adolat g'oyasini ilgari surib, keng ommani safarbar etdi[12,267]. Natijada harakat feodal tuzumga qarshi ijtimoiy-siyosiy kurash tusini oldi. Qo'zg'olonning O'sh, Namangan, Andijon, Asaka kabi yirik markazlarga yoyilishi uning hududiy ko'lamini kengaytirdi va xonlik siyosiy tizimiga jiddiy tahdid soldi.

Shu bilan birga, natijalar qo'zg'olonchilarning ichki tashkiliy zaifliklarini ham ko'rsatadi. Harakat yagona markazlashgan boshqaruv tizimiga ega bo'lmagan, strategik muvofiqlashtirish yetarli

darajada shakllanmagan. Zamonaviy qurol-yarog' va harbiy tayyorgarlikning yetishmasligi qo'zg'olonchilarning jangovar imkoniyatlarini chekladi. Ichki kelishmovchiliklar va ayrim amaldorlarning xoinligi harakat barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi[13,352].

Rossiya imperiyasining harbiy aralashuvi natijalarni tubdan o'zgartirdi. "Ikki suv orasi operatsiyasi" kabi rejalashtirilgan strategiyalar qo'zg'olonchilarning asosiy kuchlarini izolyatsiya qilish va ularni alohida-alohida tormor etishga qaratilgan edi[14,289]. Zamonaviy artilleriya va muntazam qo'shinlarning ustunligi milliy-ozodlik harakatining harbiy imkoniyatlarini keskin kamaytirdi. 1876-yilga kelib Po'latxonning qo'lga olinishi va dorga osilishi bilan harakat yakunlandi.

Umumiy natijalar shuni ko'rsatadiki, Qo'qon xonligidagi xalq harakatlari ichki siyosiy inqirozni chuqurlashtirib, davlat boshqaruvining zaiflashuvini tezlashtirdi. Ijtimoiy norozilikning keng ko'lamga yoyilishi xonlikning siyosiy barqarorligini izdan chiqardi va Rossiya imperiyasining istilochilik siyosati uchun qulay sharoit yaratdi[15,310]. Demak, mazkur qo'zg'olonlar nafaqat ijtimoiy adolatsizlikka qarshi kurash ifodasi, balki xonlikning strukturaviy inqirozi va uning siyosiy mustaqilligini yo'qotish jarayonining muhim bosqichi sifatida baholanishi zarur.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Menimcha, Qo'qon xonligida yuz bergan xalq harakatlarini oddiy qo'zg'olonlar sifatida baholash biryoqlama yondashuv bo'ladi. Tadqiqot davomida tahlil qilingan materiallar shuni ko'rsatadiki, XVIII–XIX asrlardagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar xonlikning ichki tuzilmasida chuqur inqiroz

mavjud bo'lganini tasdiqlaydi. 1843-yildagi qipchoqlar harakati, Musulmonqulning siyosiy faolligi, Rustamxonxo'ja voqealari va Toshkent qo'zg'oloni hokimiyatning legitim asoslari zaiflashganini ko'rsatadi. Bu jarayonlar markaziy boshqaruv tizimi barqaror emasligini va siyosiy kuchlar o'rtasidagi muvozanat buzilganini namoyon etadi.

Shuningdek, iqtisodiy omillarni asosiy sabab sifatida ko'rish mumkin. Og'ir soliqlar, chorvador aholiga nisbatan adolatsiz fiskal siyosat, yer-mulk masalasidagi nomutanosibliklar xalq noroziligining kuchayishiga olib kelgan. Ayniqsa, qiz bolalar uchun soliq joriy etilishi kabi holatlar ijtimoiy keskinlikni yanada oshirgan. Bu esa iqtisodiy bosimning siyosiy qarshilikka aylanish jarayonini tezlashtirgan.

Po'latxon boshchiligidagi harakatni esa men milliy-ozodlik kurashining muhim bosqichi sifatida baholayman. Chunki bu harakat oddiy norozilikdan chiqib, ijtimoiy adolat va siyosiy mustaqillik g'oyalarini ilgari surdi. Yerni mehnatkashlarga taqsimlash tashabbusi harakatning ijtimoiy bazasini kengaytirdi. Biroq harakatning tashkiliy jihatdan yetarli darajada markazlashmaganligi, zamonaviy harbiy tayyorgarlikning yo'qligi va ichki kelishmovchiliklar uning muvaffaqiyatini chekladi.

Xulosa qilib aytganda, Qo'qon xonligidagi xalq harakatlari davlatning ichki inqirozini chuqurlashtirgan va Rossiya imperiyasining istilochilik siyosatini tezlashtirgan omillardan biri bo'lgan. Bu jarayonlarni xonlik tarixining hal qiluvchi bosqichi sifatida ilmiy baholash zarur, deb hisoblayman.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Abdullayev B. A. Qo'qon xonligi tarixi va siyosiy jarayonlar. Toshkent: Akademnashr, 2010. – 256 b.
2. Ahmedov B. R. O'zbekiston tarixi (XVIII–XIX asrlar). – Toshkent: O'zbekiston, 2015. – 312 b.
3. Alimov S. T. Markaziy Osiyoda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar. – Toshkent: Universitet, 2018. – 284 b.
4. Bobobekov H. N. Qo'qon tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2006. – 344 b.

5. Джалилов А. М. Кокандское ханство в системе политических отношений Центральной Азии. – Ташкент: Янги аср авлоди, 2012. – 298 с.
6. Ergashev I. X. Qo‘qon xonligida davlat boshqaruvi tizimi. – Toshkent: Sharq, 2014. – 240 b.
7. Хасанов А. А. Народные движения в Ферганской долине. – Ташкент: Фан, 2003. – 276 с.
8. Ismoilov B. Q. XIX asrda Farg‘ona vodiysi: siyosiy va iqtisodiy jarayonlar. – Toshkent: Tafakkur, 2019. – 320 b.
9. Karimov Sh. K. Qo‘qon xonligida yer-mulk munosabatlari. – Toshkent: Akademiya, 2011. – 228 b.
10. Муминов А. К. История Кокандского ханства (XVIII–XIX вв.). – Ташкент: Университет, 2007. – 301 с.
11. Набиев Р. Н. Ташкентское восстание 1847 года: современное переосмысление. – Ташкент: Фан ва жамият, 2008. – 198 с.
12. Rahmonov D. S. Turkiston general-gubernatorligi davrida siyosiy jarayonlar. – Toshkent: Yangi nashr, 2016. – 267 b.
13. Sodiqov Q. M. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2020. – 352 b.
14. Tursunov O. R. Markaziy Osiyoda milliy-ozodlik harakatlari tarixi. – Toshkent: Ilm ziyo, 2013. – 289 b.
15. Yuldashev K. A. Farg‘ona vodiysida ijtimoiy qarama-qarshiliklar (XVIII–XIX asrlar). – Toshkent: Sharq ziyokori, 2021. – 310 b.

O‘ZBEKISTON HUDUDIDA SUV RESURLARINI BOSHQARISH TIZIMINING TARIXIY SHAKLLANISHI VA SUV TANQISLIGI MUAMMOLARINI HAL ETISH TAJIRIBASI

Olimov Islombek Ulug‘bek o‘g‘li

University of Business and Science o‘qituvchisi

islombek.olimov92@gmail.com

orcid-0009-0006-0120-9326

UDK 94(575.1):502.17

Annotatsiya: Mazkur maqolada global iqlim o‘zgarishi sharoitida suv resurslarining cheklanganligi, ularni boshqarish va tejash masalalari ilmiy tahlil qilinadi. O‘zbekistonda suv tanqisligi xavfi, irrigatsiya tizimlarining holati, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish hamda davlat strategiyalari doirasida amalga oshirilayotgan islohotlar yoritilgan. Shuningdek, transchegaraviy suv resurslarini boshqarish, raqamli texnologiyalarni joriy etish va suv infratuzilmasini modernizatsiya qilishning ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanish ekologik barqarorlikni ta’minlashda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Suv resurslari, suv tanqisligi, global iqlim o‘zgarishi, suv tejovchi texnologiyalar, irrigatsiya tizimi, melioratsiya, transchegaraviy suvlar, raqamli boshqaruv, ekologik barqarorlik, suv xo‘jaligi islohotlari.

Annotation: This article analyzes the issues of limited water resources management and conservation under the conditions of global climate change. It examines the risks of water scarcity in Uzbekistan, the current state of irrigation systems, the implementation of water-saving technologies, and reforms carried out within national development strategies. The study also highlights the importance of transboundary water management, digital technologies, and infrastructure modernization. The findings emphasize that rational and efficient use of water resources is a key factor in ensuring ecological sustainability.

Keywords: Water resources, water scarcity, global climate change, water-saving technologies, irrigation systems, land reclamation, transboundary waters, digital water management, ecological sustainability, water sector reforms.

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы ограниченности водных ресурсов и их рационального использования в условиях глобального изменения климата. Проанализированы риски водного дефицита в Узбекистане, состояние ирригационных систем, внедрение водосберегающих технологий и реформы, реализуемые в рамках государственных стратегий развития. Особое внимание уделено вопросам управления трансграничными водными ресурсами, цифровизации отрасли и модернизации инфраструктуры. Сделан вывод о том, что эффективное использование водных ресурсов является важнейшим условием обеспечения экологической устойчивости.

Ключевые слова: Водные ресурсы, водный дефицит, глобальное изменение климата, водосберегающие технологии, ирригационные системы, мелиорация, трансграничные воды, цифровое управление водными ресурсами, экологическая устойчивость, реформы водного хозяйства.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Dunyoda fan-texnika taraqqiyotining jadallashuvi, sanoat rivojlanishi natijasida tabiatning ajralmas qismi bo‘lgan insoniyatning tabiat ustidan hukmronligi oshib borayotgan bir davrda uning atrof-muhitga salbiy ta’siri yanada ko‘paymoqda. Global iqlim o‘zgarishi hamda uning oqibatlarini natijasida ob-havoning o‘zgarishi, muz zaxiralarining erib borishi, kuchli antropogen ta’sirga uchragan iqlimiy sharoit, shu bilan birga yer yuzida aholi sonining ortib borishi, tabiiy resurslarga bo‘lgan talab va ehtiyojning to‘xtovsiz ortib borishi hamda fan-texnikaning

rivoji yer sharida iqlimning o'zgarishiga sabab bo'ldi. Buning ustiga global iqlim o'zgarishlari kishilik jamiyatida jiddiy tashvish uyg'otmoqda. Dunyoda yuz berayotgan ekologik o'zgarishlarni, ularning tabiatga salbiy holatlarni keng jamoatchilikka yetkazish muhim vazifa sifatida kun tartibiga chiqmoqda.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Yer yuzasining qariyb 71 foizi suv bilan qoplangan bo'lib, gidrosferadagi umumiy suv zaxirasining asosiy qismi – taxminan 1454,3 mln km kub dunyo okeani hissasiga to'g'ri keladi. Biroq ushbu ulkan hajmning mutlaq ko'pchiligi, ya'ni 94 foizi sho'r suvdan iborat. Chuchuk suvlar esa atiga 2 foizga yaqin bo'lib, ularning umumiy hajmi taxminan 360 ming km kubni tashkil etadi. Shuningdek, chuchuk suvlarning katta qismi muzlik va doimiy qor qatlamlari shaklida saqlanadi (1,6 %), inson foydalanishi mumkin bo'lgan suyuq holatdagi qismi esa atiga 0,4 foizni tashkil etadi. Umumiy suv zaxiralarning 4 foizi yer osti suvlariga to'g'ri keladi, ammo ularning ham juda kichik ulushi taxminan 0,3 foizi chuchuk suv resurslaridir. Mazkur nisbatlar global miqyosda foydalanish mumkin bo'lgan ichimlik suvi zaxiralari nihoyatda cheklanganligini ko'rsatadi[1]. Jahon meteorologiya tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, 2050-yilga borib, dunyo aholisining yarmidan ko'prog'i, ya'ni 5 milliarddan ziyod odam suv tanqisligini boshdan kechirishi mumkin[5].

2030-yilga borib, O'zbekiston suv ta'minotida 7 milliard kub metr suv yetishmovchiligi kuzatilishi hisobga olinsa, suv va suv resurslarini tejash hamda oqilona boshqarish strategiyasi dolzarb masalaga aylandi[2]. Respublikamizda suv resurslarini iqtisod qilish, ulardan maqsadli foydalanish yangi suv tejamkor texnologiyalarni qo'llash borasida islohotlar jadallik bilan olib borilmoqda. Xususan, 2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi uchinchi ustuvor yo'nalishining "Qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish" deb nomlangan uchinchi bandida suv resurslarini iqtisod qilish bo'yicha quyidagi maqsadlar belgilandi[8]:

- paxta va boshqali don ekiladigan maydonlarni qisqartirish, bo'shagan yerlarga kartoshka, sabzavot, ozuqa va yog' olinadigan ekinlarni ekish, shuningdek, yangi intensiv bog' va uzumzorlarni joylashtirish hisobiga ekin maydonlarini yanada optimallashtirish;

- sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yanada yaxshilash, melioratsiya va irrigatsiya obyektlari tarmoqlarini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish sohasiga intensiv usullarni, eng avvalo, suv va resurslarni tejaydigan zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, unumdorligi yuqori bo'lgan qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanish;

- global iqlim o'zgarishlari va Orol dengizi qurishining qishloq xo'jaligi rivojlanishi hamda aholining hayot faoliyatiga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar ko'rish.

2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida ham suv tejamkorlik masalasi birinchi ustuvor vazifa sifatida belgilanib, Suv xo'jaligi sohasida Davlat xususiy sherikchilik asosida 40,3 mln AQSh dollariga teng bo'lgan loyihalarni amalga oshirish belgilandi[8]. Bundan tashqari qishloq xo'jaligi sohasini isloh qilish orqali zamonaviy suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish hisobiga paxta va don hosildorligini 7 dan 10 sentnerga oshirish, hamda 200 ming gektar yerni lazer tekislash orqali 20-25 foiz suvni iqtisod qilish maqsad qilingan[8]. Shu bilan birga 30-maqsad 136-bandida qishloq xo'jaligida suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilish xarajatlarini qoplab berish maqsadida birinchi yil 50 foiz, hosildorlik miqdori va uskunalar ishlatilishiga qarab kelgusi yili qolgan 50 foizi, yuqori hosildorlikni saqlab qolgan fermerlarga qo'shimcha 20 foiz subsidiyalar ajratish ham belgilandi. Suv resurslarini boshqarish tizimini tubdan isloh qilish va iqtisod qilish bo'yicha davlat dasturini amalga oshirish orqali kelgusi yillarda kamida 7 mlrd. kub metr suvni iqtisod qilish maqsad qilindi. Suv tejovchi texnologiyalarni 2022-yilda 260 ming gektar hududda joriy etish orqali 534 kub metr suvni iqtisod qilish ko'zda tutiladi. Irrigatsiya-melioratsiya obyektlarini qurish va mavjudlarni

modernizatsiya qilish hisobiga 335,1 ming gektar suv ta'minoti hamda 125,4 ming gektarning meliorativ holatini yaxshilash belgilandi. Jumladan, 2022-yilda 427,1 km kanal, 131,9 km lotok, 13,2 km quvur va 886 km kollektor-drenaj tarmoqlari qurish va rekonstruksiya qilish nazarda tutiladi. Bu orqali 543 mln kub metr suvni iqtisod qilish maqsad qilingan. Davlat byudjeti hisobidan suv xo'jaligi tizimida 6610 ta obyektida raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali 155 mln kub metr suv resurslarini tejab qolish maqsad qilingandi.

Tashqi investitsiya loyihalari orqali mamlakatdagi 27 ta nasos stansiyalarni modernizatsiyalash, 263 km kanal va 787 ta gidrotexnik inshootlarni rekonstruksiyalash, muddati o'tab bo'lgan 181 ta nasos hamda 354 ta elektrodvigatelni almashtirish, davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida xususiy sheriklar boshqaruviga nasos stansiyalari va irrigatsiya-melioratsiya obyektlarini berish bo'yicha 52 ta loyihani amalga oshirish orqali sarflanayotgan elektr energiyasi hamda ekspluatatsiya xarajatlarini 10-15 foizga kamaytirish nazarda tutiladi[9].

"O'zbekiston-2030" strategiyasida ham suv resurslaridan foydalanish eng muhim vazifa sifatida qaralib, alohida ustuvor maqsad sifatida belgilandi. Jumladan, strategiyaning uchinchi ustuvor yo'nalishi birinchi maqsad 62 bandida Respublikada suvdan oqilona foydalanish madaniyatini va suv ishlatish samaradorligini 25 foizga oshirish, qishloq xo'jaligida suv tejovchi texnologiyalarni 2 mln gektarga yetkazish, shundan tomchilatib sug'orish texnologiyalarini 600 ming gektarga yetkazish; tuproq qoplamali kanallarni betonlashtirish hamda ichki sug'orish tarmoqlarini yopiq quvurli sug'orish tizimlariga o'tkazish orqali suv yo'qotilishini kamaytirish ko'zda tutilgan. Yetti yillik dastur doirasida irrigatsiya tizimining foydali ish koeffitsiyentini 0,73 darajaga yetkazish rejalashtirilgan. Texnik infratuzilmani yangilash orqali suvning yetkazib berish jarayonidagi yo'qotishlarni sezilarli darajada kamaytiradi. Suv balansini saqlovini uzoq muddatga yetkazish va monitoring mexanizmlarini joriy etish suv resurslarini ilmiy prognozlash asosida tartibga

solish imkonini beradi. Suvni qayta ishlash, yetkazish va taqsimlash xususiy sektorni jalb etish hamda dalalarga suv yetkazuvchi obyektlarni fermer xo'jaliklari va klasterlar boshqaruviga berish boshqaruv samaradorligini oshirishga qaratilgan institutsional islohot sifatida namoyon bo'ladi.

Transchegaraviy suv resurslarini qo'shni davlatlar bilan integratsiyalashgan tarzda boshqarish va davlatlararo suv xo'jaligi obyektlaridan birgalikda foydalanish bo'yicha o'zaro manfaatli hamkorlikni davom ettirish mintaqaviy ekologik xavfsizlikni ta'minlashning muhim omilidir. Bundan tashqari, suv tejovchi texnologiyalar ishlab chiqaruvchi korxonalar quvvatini 300 ming gektargacha yetkazish ichki bozorni qo'llab-quvvatlash va importga qaramlikni kamaytirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Qabul qilingan strategiya va konseptual hujjatlar doirasida nazarda tutilgan chora-tadbirlar suv resurslari zaxiralarini barqaror boshqarish hamda aholi va iqtisodiyot tarmoqlarining suvga bo'lgan ehtiyojini izchil ta'minlashga qaratilgan tizimli mexanizmni shakllantiradi. Ushbu yondashuv suv tanqisligini xavfini kamaytirish, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va ularning unumdorligini saqlash bilan birga, transchegaraviy suv resurslaridan xalqaro huquq tamoyillari asosida adolatli foydalanishni ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, suv tejovchi texnologiyalarni keng miqyosida joriy etish orqali suv sarfini optimallashtirish, yo'qotishlarni qisqartirish hamda resurslardan oqilona va samarali foydalanish uchun zarur institutsional va texnologik sharoitlar yaratiladi. Mazkur kompleks chora-tadbirlar suv xo'jaligi tizimining ekologik barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlil va natijalar. 2020 yil 10 iyulda qabul qilingan PF-6024-sonli "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020–2030 yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni mamlakat suv xo'jaligi tizimini uzoq muddatli strategik asosda isloh qilishga qaratilgan muhim normativ-huquqiy hujjat

hisoblanadi. Mazkur hujjat kelgusi o'n yillikda aholi va iqtisodiyot tarmoqlarini barqaror suv ta'minoti bilan ta'minlash, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv xo'jaligida raqamli texnologiyalarni keng qo'llash hamda yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish kabi ustuvor vazifalarni belgilab beradi. Konsepsiyada suv xo'jaligini boshqarishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan "Smart Water" ("Aqlli suv") tizimini bosqichma-bosqich joriy etish ko'zda tutilgan. Xususan, raqamli suv o'lchash qurilmalari bilan jihozlangan suv xo'jaligi obyektlari sonini 2020-yildagi 61 tadan 151 taga yetkazish, 2024-yilga borib esa 18576 ta obyektni (100 foiz qamrov) mazkur tizim bilan ta'minlash rejalashtirilgan[3]. Bu esa suv resurslari hisobini yuritish, monitoring qilish va boshqarish jarayonlarida shaffoflik hamda aniqlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Respublikada 2017-2021-yillarda 6,5 million aholi ilk bor markazlashgan ichimlik suvi bilan ta'minlanib, 4,5 milliondan ko'proq aholining ichimlik suvi yaxshilandi. Biroq, Chust, Pop, Namangan va Muzrabotda ichimlik suvi qamrovi 50 foizni tashkil etib, qolgan hududlarga nisbatan og'ir hisoblanadi. Suv qattiqligi yuqoriligi sabab, oshqozon ichak va urologik kasalliklar ko'paygan[4]. Umuman bugungi kunda aholining markazlashgan ichimlik suvi bilan ta'minlash darajasi 70 foizni tashkil etmoqda. Bu bo'yicha umumiy ko'rsatgich 2026-yilga borib 87 foizga yetkazish belgilandi[6]. Loyihalar texnik-iqtisodiy jihatlari muhokamasiga bag'ishlangan yig'ilishda Prezidentimiz "ular uchun suv manbai yetarli" degan savol bilan yuzlanib, bu bo'yicha mas'ullarga 30 yilga yetarli suv zaxirasi qilish topshirig'ini berdi[12]. O'zbekistonda qariyb bir million gektar maydonni egallagan 500 ta ko'llar mavjud, shundan 4 tasi Sudoch'e, Qoraqir, Aydar-Arnasoy ko'llar tizimi, Dengizko'llar buyurtmaxona maqomiga egadir[1].

Qishloq xo'jaligi umumiy yer maydonining qariyb 60 foizini tashkil etadi[7]. Shundan, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar 58,44 foiz, aholi punktlari yerlari 0,50 foiz, sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa

maqsadlarga mo'ljallangan yerlar 1,71 foiz, tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, qayta tiklanish va dam olish maqsadlariga mo'ljallangan yerlar 7,18 foiz, tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar 0,03 foiz, o'rmon fondi yerlari 26,15 foiz, suv fondi yerlari 1,84 foiz, zaxira yerlar 4,15 foizni tashkil etadi[10].

Sug'orish tizimlari 5 yildan 60 yilgacha bo'lgan muddatda foydalanilgan hamda texnik darajasi juda ham past. Mavjud 77 foizi kanallarni qayta ta'mirlash yoki tiklash lozim, yo'qotishlar darajasi ham sezilarli. Buning natijasida, qishloq xo'jaligida suv sarfi miqdori bo'yicha rivojlangan mamlakatlardan ancha yuqori. Misol uchun, gektarga 10 690 kub metr suv sarflanadi[11]. Qurg'oqchiligi yuqori hududlardagi yaylovlarda chorva hayvonlarini keragidan ortiq o'tlatish natijasida yerlarning cho'llanishiga asosiy sabab bo'lmoqda[13]. So'nggi paytlarda yaylovlarning 70 foizi degradatsiyaga uchradi. Mutaxassislarning fikricha, 2030–2050-yillarga borib, sel oqimlari miqdori hozirgi holatga nisbatan 19-24% ga oshishi kutilmoqda[2].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa. Suv manbalarini optimal taqsimlash, markazlashmagan suv saqlash tizimlari orqali suvni samarali saqlash imkoniyatlarini oshirish va uni O'zbekistonda suv tanqisligini yengillatishda samarali qo'llash mumkin.

Xususiy sektor bilan sheriklikni kuchaytirish va investitsiyalarni jalb qilish suv boshqaruvi infratuzilmasini yanada rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, xalqaro standartlarga muvofiq keladigan suv tejovchi texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish uchun sarmoyalar jalb qilish lozim. Bundan tashqari, aholi va fermerlar o'rtasida ekologik ongni oshirish va suv resurslarini tejashga e'tiborni kuchaytirish ham sohadagi muhim jarayonlardan.

Yomg'ir, sel va qor massasidan hosil bo'ladigan suv resurslari, tabiiy suv manbalarini tejash va ulardan samarali foydalanish hamda boshqarishga yo'naltirilgan choratadbirlar qishloq xo'jaligida yuqori iqtisodiy samaradorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):

1. Alixanov B. va bosh. "Xalqaro ekologiya fanlari va hayot xavfsizligi akademiyasining akademigi, "Turon" Fanlar akademiyasi a'zosi, professor B.B.Alixanovning ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va iqlim o'zgarishiga moslashish masalalari bo'yicha ilmiy ishlanmalar va maqolalar, publitsistik materiallar, ma'ruza va uslubiy qo'llanmalari (2010-2024 y.) to'plami". Nashriyot uyi Tasvir" –T.: 2024. – B. 705
2. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi. Atrof-muhit holati milliy ma'ruza: O'zbekiston (2012-2023 yillar). – Toshkent: Barqaror rivojlanish xalqaro instituti, 2023. - B. 34
3. Olimov I. Suv resurslaridan samarali va oqilona foydalanish davrning eng dolzarb muammolaridan biri // O'zMU xabarlar. 1/3/1. 2024-yil. –B. 46
4. Саифназаров С.Хар бир хонадонга ичимлик суви етиб боради // Янги Ўзбекистон. 157-сон, 2022-йил 4-августъ.
5. Yangi O'zbekiston. 230-сон, 2024-yil 13-noyabr.
6. Янги Ўзбекистон. 15-сон, 2022-йил 4- августъ.
7. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi vazirligi joriy arxivi (keyinchalik O'zQXVJA). Qishloq xo'jaligi vazirligi 2023 yillik hisoboti. – B. 93
8. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 70-modda, 2017-yil 13-fevral.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yil PF-60-sonli "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" Farmoni.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 17.06.2019 даги ПФ-5742-сонли "Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида" фармони//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами/Собрание законодательства Республики Узбекистан, 25(889)-сон, 2019
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 10.07.2020 йилдаги ПФ-6024-сонли "Ўзбекистон Республикаси сув хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги фармони// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами/Собрание законодательства Республики Узбекистан, 27(943)-сон, 2020
12. Ichimlik suvi bo'yicha loyihalar taqdimot qilindi. [Elektron resurs] <https://president.uz/oz/lists/view/5361>
13. Dauletmuradova S. O'zbekiston yaylovlari tanazzul bo'sag'asida. Chorvani me'yordan ortiq o'tlatish nimasi bilan xavfli va qanday qilib yaylovlarni to'g'ri foydalanish mumkin. [Elektron resurs]. <https://www.gazeta.uz/oz/2023/09/05/overgrazing/>

SOVET DAVRIDA SURXONDARYO VILOYATIDAGI MASJIDLAR VA DINIY SIYOSAT

Gadoyev Dadaxon Xayrulloevich

Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

<https://orcid.org/0009-0005-9698-039X>

e-mail: dgadoyev39@gmail.com

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada sovet hokimiyatining Surxondaryo viloyatidagi masjidlar va diniy muassasalarga nisbatan yuritgan siyosati arxiv manbalari asosida tahlil qilingan. Maqolada vaqf mulklarining musodara qilinishi, masjid binolarining boshqa maqsadlarda foydalanishga topshirilishi, Ikkinchi jahon urushi yillaridagi nisbiy yumshash va 1980-yillardagi qat'iy ma'muriy nazorat jarayonlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Surxondaryo, sovet siyosati, masjidlar, vaqf mulki, ateizm, "Xudosizlar ittifoqi", Hakim Termizi, diniy nazorat.

Аннотация: В данной статье на основе архивных источников анализируется политика советской власти в отношении мечетей и религиозных учреждений Сурхандарьинской области. В работе освещаются процессы конфискации вакуфного имущества, использование зданий мечетей в иных целях, относительное смягчение религиозной политики в годы Второй мировой войны, а также процессы строгого административного контроля в 1980-х годах.

Ключевые слова: Сурхандарья, советская политика, мечети, вакуфное имущество, ateizm, «Союз безбожников», Хаким Термизи, религиозный контроль.

Abstract: This article analyzes the policy of the Soviet government regarding mosques and religious institutions in the Surkhandarya region based on archival sources. The paper examines the confiscation of waqf property, the conversion of mosque buildings for other purposes, the relative relaxation of religious policy during the Second World War, and the processes of strict administrative control in the 1980s.

Keywords: Surkhandarya, Soviet policy,

mosques, waqf property, atheism, "Union of the Godless", Hakim Termizi, religious control.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Sovet davri O'zbekiston tarixining eng ziddiyatli davrlaridan biri bo'lib, bu davrda jamiyat hayotining barcha jabhalari, xususan, diniy soha ham tub o'zgarishlarga yuz tutdi. Sho'ro hukumati hokimiyatga kelgan dastlabki yillardanoq dinni jamiyat mafkurasidan siqib chiqarish, diniy muassasalarning iqtisodiy mustaqilligini tugatish va aholi orasida ateistik dunyoqarashni shakllantirishni o'zining ustuvor vazifasi deb bildi.

Surxondaryo viloyati o'zining qadimiy diniy an'analari va islomiy qadamjolari bilan ajralib turuvchi hudud sifatida sovet diniy siyosatining o'ziga xos bosqichlarini boshidan kechirdi. Bu jarayon viloyatda nafaqat mafkuraviy tazyiqlar, balki masjidlarining moddiy asosi bo'lgan vaqf mulklarining davlat tasarrufiga olinishi va muqaddas binolarning ma'muriy-xo'jalik obyektlariga aylantirilishi bilan xarakterlanadi. Mazkur maqolada arxiv hujjatlari va davriy ma'lumotlar asosida 1920-yillardan boshlab 1980-yillarning oxirigacha bo'lgan davrda Surxondaryodagi masjidlar taqdiri va davlatning diniy siyosati dinamikasi yoritib beriladi.

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O'zbekiston SSR tashkil topgandan keyin vaqf idoralarining muhim vazifalaridan biri masjidlar tasarrufidagi vaqf mulklarini to'liq hisobga olish va ularni davlat nazoratiga olishdan iborat edi. Bu jarayon murakkab va mashaqqatli bo'lishiga qaramay, Bosh vaqf boshqarmasi 1925-yil sentyabr oyi oxirlariga kelib respublikaning aksariyat hududlarida masjidlar ixtiyoridagi savdo nuqtalari, hunarmandchilik ustaxonalari hamda

boshqa xo‘jalik obyektlarini ro‘yxatga olish ishlarini deyarli yakunladi [1-128]. Biroq Surxondaryo hududida istiqlochilik harakatining davom etib turgani sababli masjidlar bilan bog‘liq vaqf mulklarini to‘liq hisobga olish ishlari bir muddat kechiktiriladi. Shunga qaramay, respublikaning boshqa viloyatlarida masjidlar tasarrufidagi vaqf mulklarini aniqlash va rasmiy ro‘yxatga olish ishlari amalga oshiriladi. Keyingi bosqichda, ya‘ni 1928–1929-yillarda ushbu jarayon Surxondaryo okruglarini ham qamrab oldi. Mazkur islohotlarni tartibga soluvchi dekretlar asosida masjidlar va diniy muassasalar tasarrufida bo‘lgan vaqf yerlarining belgilangan me‘yorlardan ortiq qismi, shuningdek xo‘jalik yuritish uchun foydalanilgan ish hayvonlari hamda mehnat qurollari davlat tomonidan tortib olinib, yangi iqtisodiy siyosat doirasida qayta taqsimlanadi [2-483]. Natijada Surxondaryo hududidagi masjidlarning iqtisodiy tayanchi bo‘lgan ko‘plab vaqf mulklari qisqartirilib, ularning moddiy asoslari sezilarli darajada zaiflashadi.

1926-yilga qadar Surxondaryo hududida qariyb 500 ga yaqin masjid faoliyat ko‘rsatgan bo‘lib, ular nafaqat diniy ibodat maskani, balki mahalliy aholining ijtimoiy-ma‘naviy hayotida muhim o‘rin tutgan. Biroq sovet hokimiyatining diniy siyosati kuchayishi natijasida keyingi yillarda mazkur masjidlarning katta qismi o‘zining dastlabki vazifasini yo‘qotib, turli xo‘jalik va ma‘muriy maqsadlarda qayta foydalanila boshlandi. Jumladan, 1925-yilda Jarqo‘rg‘on tumanida tashkil etilgan ilk kasalxona eski masjid binosida joylashtirilgan bo‘lib, unda dastlab harbiy lazaret faoliyat ko‘rsatgan va u orqali mahalliy aholiga ham tibbiy xizmat ko‘rsatilgan [3-145]. Bu holat sovet davrida diniy inshootlardan amaliy-ma‘muriy ehtiyojlar yo‘lida foydalanish siyosatining dastlabki ko‘rinishlaridan biri edi. Shuningdek, 1914–1916-yillarda Amir Olimxon tomonidan Surxondaryo hududida bunyod etilgan *Jome masjidi* ham dastlab hududning muhim diniy-ma‘naviy markazlaridan biri hisoblangan. Ammo 1920-yillardan boshlab sovet hokimiyatining diniy muassasalarga nisbatan olib borgan siyosati natijasida ushbu

masjidning faoliyati to‘xtatilib, uning binosi turli maqsadlarda foydalaniladi. Dastlab u Qizil Armiya shtabi sifatida xizmat qilgan bo‘lsa, 1927-yilda bu yerga viloyat partiya qo‘mitasi joylashtirildi. 1930-yildan e‘tiboran esa masjid binosi “*Xudosizlar ittifoqi*” tasarrufiga o‘tkazilib, ateistik targ‘ibot markazlaridan biriga aylantirildi. Keyingi davrda ushbu binoda Siyosiy maorif uyi (Dom politprosveshcheniya) faoliyat yuritgan. Bundan tashqari, Termiz shahrida Amir Abdulahadxonga tegishli bo‘lgan uy ham o‘zining dastlabki diniy-ma‘rifiy ahamiyatini yo‘qotib, sovet davrida viloyat komsomol qo‘mitasining idorasi sifatida qayta foydalanishga topshirilgan [4-78].

1944-yil oxiri – 1945-yil boshlariga kelib, Ikkinchi jahon urushi yillarida davlatning diniy siyosatida kuzatilgan nisbiy yumshash natijasida Surxondaryo hududida ham masjidlarni qayta tiklash jarayonlari ma‘lum darajada jonlana boshladi. Mahalliy musulmon aholi tashabbusi bilan viloyatda 10 ta masjid qayta qurilib yoki ta‘mirlanib, ibodat uchun foydalanishga topshirildi. Shu bilan birga, mazkur davrda respublika miqyosida ham shunga o‘xshash jarayonlar kuzatilib, umumiy hisobda 108 ta masjid musulmon jamoalari sa‘y-harakatlari bilan tiklangan yoki qayta ta‘mirlangan. Bu holat urush yillarida diniy hayotning qisman faollashgani hamda mahalliy aholining masjidlarni qayta tiklashga bo‘lgan intilishi kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi [5-44].

1945-yil 28-yanvarda SSSR Xalq Komissarlari Soveti raisining o‘rinbosari V. Molotov tomonidan qabul qilingan 1324-R-sonli farmoyishga muvofiq, O‘rta Osiyo va Qozog‘iston musulmonlari diniy boshqarmasi tasarrufiga ibodat va ziyorat amallarini ado etish uchun bir qator muqaddas qadamjolar rasmiy ravishda ajratib beriladi. Mazkur hujjat asosida O‘rta Osiyo hududida jami 7 ta muqaddas ziyoratgoh musulmon jamoalarining foydalanishiga topshirilgan bo‘lib, ular orasida Surxondaryo hududida joylashgan *Hakim Termiziy* majmuasi ham muhim o‘rin egallagan.

Surxondaryo viloyatida sovet davrida masjidlarni rasmiy ro‘yxatdan o‘tkazish masalasi ko‘pincha murakkab byurokratik

jarayon bilan kechgan. Jumladan, Denov tumani aholisi 1970-yildan boshlab tuman markazidagi masjidlardan birini rasmiy ro'yxatdan o'tkazish masalasida bir necha bor tegishli davlat organlariga murojaat qilgan bo'lsa-da, ushbu talab uzoq yillar davomida qanoatlanirilmagan [9-96]. Bu holat sovet davrida diniy muassasalar faoliyatini rasmiylashtirish jarayoni qat'iy nazorat ostida bo'lganini ko'rsatadi. Shunga qaramay, 1981-yilga kelib Surxondaryo viloyatida diniy hayotning muayyan darajada saqlanib qolganini kuzatish mumkin. Mazkur davrda viloyat hududida jami 4 ta rasmiy ro'yxatdan o'tgan diniy muassasa faoliyat yuritgan bo'lib, ular orasida "Murch bobo" hamda "Jome" masjidlari alohida ahamiyat kasb etgan. Bu masjidlar viloyat musulmon aholisi uchun asosiy ibodat maskanlari sifatida xizmat qilgan. Bundan tashqari, viloyat hududida boshqa konfessiyalarga mansub diniy muassasalar ham mavjud bo'lib, xususan 2 ta pravoslav cherkovi ham rasmiy ravishda ro'yxatdan o'tgan holda faoliyat yuritgan. Shu bilan birga, Surxondaryo viloyatining diniy hayotida muqaddas qadamjolar ham muhim o'rin tutgan. Manbalarga ko'ra, viloyatda jami 16 ta muqaddas ziyoratgoh mavjud bo'lib, ular mahalliy aholi tomonidan katta ehtirom bilan ziyorat qilinadigan diniy markazlar sifatida qadrlangan [10-98].

XX asrning 80-yillarning boshlariga kelib Surxondaryo viloyatida diniy faoliyat, xususan masjidlar va ular bilan bog'liq diniy xizmatchilar faoliyati ustidan davlat nazorati yanada kuchaytiriladi. 1982-yilda moliya organlari tomonidan olib borilgan tekshiruvlar natijasida viloyatda faoliyat yuritayotgan 399 nafar diniy ulamoga nisbatan soliq majburiyatlari qo'llanilgan. Mazkur choralar masjidlar atrofida shakllangan diniy faoliyatni iqtisodiy jihatdan nazorat qilishga qaratilgan edi. Shu bilan birga, huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan diniy faoliyatni sovet qonunchiligi doirasida tartibga solish maqsadida qator jinoiy ishlar ham qo'zg'atilgan. Xususan, prokuratura organlari tomonidan "din to'g'risidagi sovet qonunlarini buzish" aybi bilan 39 nafar shaxsga nisbatan jinoiy ish ochilgan bo'lib, ularning 29 nafari

jinoiy javobgarlikka tortilgan [6-23]. Ushbu holatlar Surxondaryo hududida masjidlar va diniy xizmatchilar faoliyati ustidan sovet davrining so'nggi bosqichlarida ham qat'iy ma'muriy-huquqiy nazorat saqlanib qolganini ko'rsatadi.

1980-yillarda Surxondaryo viloyatida diniy marosimlar, xususan masjidlar bilan bog'liq hayit ibodatlarini cheklangan sharoitda amalga oshirilgan bo'lsa-da, ularni o'tkazish an'anasi saqlanib qolgan. Jumladan, 1983-yilda viloyatning 6 ta hududida Qurbon hayiti munosabati bilan hayit namozlari tashkil etilib, ushbu marosimlarda jami qariyb 2000 nafar musulmon ishtirok etgan [7-65]. Bu tadbirlar asosan rasmiy ro'yxatdan o'tgan masjidlar hamda diniy marosimlarni o'tkazishga ruxsat berilgan joylarda o'tkazilgan. Biroq shu davrda respublikaning ayrim hududlarida, jumladan Surxondaryo viloyatida ham hayit namozlarida qatnashuvchilar sonining kamayishi kuzatilgan. Manbalarga ko'ra, viloyatda hayit namozida ishtirok etganlar soni 530 kishiga qisqargan [8-73]. Mazkur holat sovet davrida diniy marosimlar ustidan olib borilgan ma'muriy nazorat, ateistik targ'ibot siyosati hamda diniy faoliyatga qo'yilgan turli cheklollar bilan izohlash mumkin.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sovet hokimiyatining Surxondaryo viloyatidagi diniy siyosati tizimli va ko'p bosqichli xarakterga ega bo'lib, u asosan islom dinining ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy poydevorini yo'q qilishga yo'naltirilgan edi. Dastlabki yillarda vaqf mulklarining musodara qilinishi masjidlarni iqtisodiy tayanchdan mahrum etgan bo'lsa, keyinchalik muqaddas binolarning kasalxona, harbiy shtab va ateistik targ'ibot markazlariga aylantirilishi aholi ongida diniy qadriyatlarni so'ndirishga xizmat qildi. Garchi Ikkinchi jahon urushi yillarida strategik maqsadlar yo'lida diniy hayotda ma'lum bir yumshash kuzatilib, Hakim Termiziy kabi muqaddas qadamjolarga ruxsat berilgan bo'lsa-da, 1970–1980-yillarga kelib ma'muriy-huquqiy nazorat va soliq bosimi qaytadan kuchaytirildi. Xulosa qilib aytganda, sho'ro davrida Surxondaryo vohasidagi masjidlar faoliyati qat'iy cheklollar

va byurokratik to'siqlar ostida qolganiga qaramay, mahalliy aholi o'z e'tiqodi va milliy o'zligini saqlab qolishga intildi, bu esa keyinchalik mustaqillik davrida diniy-ma'rifiy tiklanish jarayonlari uchun tarixiy zamin bo'lib xizmat qildi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Якубов З.И. Религиозные институты в Узбекистане (1917–1930 гг.). – Ташкент: 2003. – Б. 128.
2. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. 1939-991 йиллар. Масъул муҳаррир М.Рахимов., Р.Абдуллаев., Қ.Ражабов. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2019. – Б. 483.
3. Ибрагимовна Н. Ўзбекистонда совет ҳукуматининг маданий-маънавий сиёсати ва унинг натижалари(Сурхон воҳаси ҳудуди мисолида, 1917 – 1941 йй.) – Тошкент: Тафаккур, 2022. – Б. 145.
4. Умаров И. Тарихий демографик жараёнларда Термиз шахрининг ўрни // Сурхондарё: илм ва тафаккур. Илмий мақолалар журнали. –Термиз, 2020 йил 1-сон. –Б. 78.
5. O‘zbekiston Milliy arxivi. 2456-fond, 1-ro‘yxat, 5 – ish. 44 varaq.
6. O‘zbekiston Milliy arxivi. 2456-fond, 1-ro‘yxat, 665-ish, 23-varaq.
7. O‘zbekiston Milliy arxivi. 2456-fond, 1-ro‘yxat, 665-ish, 65-varaq.
8. O‘zbekiston Milliy arxivi, 2456-fond, 1-ro‘yxat, 649-ish, 73-varaq.
9. O‘zbekiston Milliy arxivi. 2456-fond, 1-ro‘yxat, 635-ish, 96-varaq.
10. O‘zbekiston Milliy arxivi. 2456-fond, 1-ro‘yxat, 635-ish, 98-varaq.

O‘ZBEKISTONDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING IJTIMOIIY-MADANIY JARAYONLARDAGI O‘RNI: TARIXIY TAHLIL (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)

Norto‘rayev Suxrob Erkin o‘g‘li

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

suxrob.norto'rayev01@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-3621-2944>

UDK: 117:004-2:102.4(111:07)

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalarining ijtimoiy-madaniy hayotdagi o‘rni hamda ularning jamiyat taraqqiyotiga ko‘rsatgan ta’siri tarixiy nuqtai nazardan tahlil etiladi. Qashqadaryo viloyati misolida ommaviy axborot vositalarining shakllanish va rivojlanish bosqichlari, ularning ijtimoiy ongini o‘zgartirishdagi, milliy qadriyatlarni targ‘ib etishdagi hamda aholi madaniy saviyasini yuksaltirishdagi roli ochib beriladi. Shuningdek, viloyatdagi matbuot nashrlari, televideniye va radio dasturlarining faoliyati, zamonaviy axborot texnologiyalari — internet va ijtimoiy tarmoqlarning jamoatchilik fikrini shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Ommaviy axborot vositalari, Qashqadaryo viloyati, axborot siyosati, matbuot, televideniye, radio, internet, ijtimoiy hayot, madaniyat, media madaniyat, raqamli jurnalistika, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

Аннотация: В данной статье анализируется с исторической точки зрения роль средств массовой информации в социально-культурной жизни Республики Узбекистан и их влияние на развитие общества. На примере Кашкадарьинской области раскрываются этапы становления и развития средств массовой информации, их роль в преобразовании общественного сознания, пропаганде национальных ценностей и повышении культурного уровня населения. Также проанализирована деятельность печатных изданий, теле — и радиопрограмм в регионе, роль современных информационных технологий-интернета и социальных сетей в формировании общественного мнения.

Ключевые слова: СМИ,

Кашкадарьинская область, Информационная политика, пресса, телевидение, радио, интернет, общественная жизнь, культура, медиакультура, цифровая журналистика, ИКТ.

Annotation: This article analyzes from a historical point of view the role of mass media in the socio-cultural life of the Republic of Uzbekistan and their impact on the development of society. Using the example of the Kashkadarya region, the stages of the formation and development of mass media, their role in transforming public consciousness, promoting national values and raising the cultural level of the population are revealed. The article also analyzes the activities of print publications, television and radio programs in the region, the role of modern information technologies —the Internet and social networks in shaping public opinion.

Keywords: Media, Kashkadarya region, Information Policy, Press, television, radio, internet, social life, culture, media culture, Digital Journalism, ICT.

KIRISH. (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUSTION). O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, mamlakat hayotining barcha sohalarida tub islohotlar amalga oshirildi. Ayniqsa, ijtimoiy-madaniy sohada axborot erkinligi, so‘z va fikr erkinligining shakllanishi jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. OAV nafaqat axborot yetkazuvchi vosita, balki jamiyatda demokratik qadriyatlarni mustahkamlovchi, jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi, fuqarolik mas’uliyatini oshiruvchi muhim ijtimoiy institut sifatida shakllandi. Shu bilan birga, mustaqillik yillarida O‘zbekistonning barcha hududlarida,

jumladan, Qashqadaryo viloyatida ham mahalliy OAV tizimi sezilarli darajada rivojlandi. Hududiy matbuot, tele va radiokanallar, internet nashrlari orqali aholining ijtimoiy faolligini oshirish, milliy qadriyatlar va ma'naviy-ma'rifiy g'oyalarni targ'ib etish bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borildi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, mustaqillikning ilk yillarida mamlakatda OAV soni 100 tadan oshmagan bo'lsa, bugungi kunda bu ko'rsatkich 1800 dan ortiqni tashkil etmoqda. Ayniqsa, internet nashrlar va blog platformalarining soni keskin ko'payib, raqamli jurnalistika yangi bosqichga chiqdi[7:90]. Bugungi kunda OAV nafaqat voqealarni yoritadi, balki jamiyat tafakkuriga ta'sir ko'rsatadigan, yoshlarni ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga jalb qiladigan asosiy kuchlardan biriga aylanib bormoqda. Ular orqali axborot erkinligi, so'z va fikr bildirish madaniyati rivojlanmoqda. Raqamli kommunikatsiyalar vositasida media savodxonlik darajasi ortib, fuqarolarning ongli ishtiroki kuchaymoqda. O'zbekiston ommaviy axborot tizimi mustaqillik yillarida shakllangan va rivojlanishning bir necha bosqichlarini bosib o'tdi[3:103]. Dastlabki davrda matbuot, radio va televideniye asosiy axborot manbalari bo'lib xizmat qilgan bo'lsa, hozirda internet nashrlar, bloglar va ijtimoiy tarmoqlar asosiy kommunikatsion platformaga aylandi. So'nggi yillarda O'zbekiston ommaviy axborot maydoni sezilarli o'sish bosqichiga kirdi. Bugungi kunda mamlakatda quyidagi ko'rsatkichlar qayd etilgan: 640 dan ortiq gazetalar, 480 turdagi jurnallar, 70 dan ziyod telekanallar, 35 ta atrofida radiostansiyalar va 630 dan ortiq Internet nashrlar va veb-platformalar faoliyat ko'rsatmoqda. Raqamli tahlillar shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda internet orqali yangiliklarni kuzatuvchi foydalanuvchilar soni millionlab kishilarga yetgan bo'lib, ularning asosiy qismini yoshlar tashkil etadi. Bu yesa OAVning raqamli sohada yangi auditoriyani shakllantirayotganini bildiradi. Ijtimoiy tarmoqlarda yangiliklarni muhokama qilish, ulashish va sharhlash madaniyati ortmoqda. Bu holat OAVning faqat

axborot tarqatuvchi yemas, balki jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi omilga aylanganini ko'rsatadi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab Qashqadaryo viloyatida davlat ommaviy axborot vositalari — teleradiokompaniyalar va mahalliy gazetalarning tizimli faoliyati yo'lga qo'yildi. Ommaviy axborot vositalari faoliyati uchun tashkiliy va moddiy asoslar yaratildi.

1997-yilda "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida", 2002 – yilda "Axborot erkinligi prinsiplarini ta'minlash to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Mazkur qonunlar asosida OAV faoliyati huquqiy jihatdan mustahkamlandi. Mamlakatimizda ommaviy axborot vositalari tizimini takomillashtirish va uning jamiyatdagi o'rnini oshirishga qaratilgan qator islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 26-iyundagi PQ-4366-son "Ommaviy axborot vositalari sog'lom rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va ularning jamiyatdagi rolini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori soha taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi.[1:34] Mazkur qarorda ommaviy axborot vositalarining huquqiy va iqtisodiy asoslarini mustahkamlash, jurnalistlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash hamda axborot sohasida ochiqlik[2:14] va raqobat muhitini ta'minlash kabi ustuvor yo'nalishlar belgilab berilgan. Qaror asosida "Ommaviy axborot vositalari agentligi" tashkil etildi, shuningdek, jurnalistlarning huquqiy himoyasini kuchaytirish va ularning kasbiy malakasini oshirish bo'yicha tizimli choralar belgilandi. Bu qaror asosida Qashqadaryo viloyatida ham ommaviy axborot vositalari faoliyatini rivojlantirish va ularning jamiyatdagi ta'sirini oshirish bo'yicha amaliy ishlar yo'lga qo'yildi. Xususan, mahalliy telekanallar va gazetalarning moddiy-texnika bazasi yangilandi, raqamli texnologiyalardan foydalanish kengaydi. Viloyatda internet axborot saytlari va blogerlik faoliyati faollashdi, bu esa aholiga axborotni tezkor va ishonchli yetkazish imkoniyatlarini oshirdi. Shu bilan birga, qaror doirasida jurnalistlarning huquqiy himoyasi va kasbiy malakasini oshirishga qaratilgan dasturlar amalga oshirildi.

Qashqadaryo viloyatidagi ommaviy axborot

vositalari fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy faolligini kuchaytirish, davlat islohotlarini keng yoritish hamda jamoatchilik fikrini shakllantirishda muhim platforma sifatida namoyon bo'ldi. Shu tariqa, PQ-4366-son qaror viloyatda axborot makonini erkin va sog'lom muhitga aylantirishda muhim omil bo'ldi. Qashqadaryo viloyatida ham media makonning rivojlanishi yangi bosqichga ko'tarildi. Bugungi kunda viloyatda bosma, teleradio va internet nashrlari orqali jamoatchilikka axborot yetkazishning samarali tizimi yo'lga qo'yilgan. Bugungi kunda Qashqadaryo viloyatida "Qashqadaryo haqiqati", "Ma'rifat", "Yoshlar to'liqini" kabi qator gazeta va jurnallar nashr etib kelinmoqda. Ushbu nashrlar jamoatchilikni mamlakatda va hududda kechayotgan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy hamda madaniy jarayonlar haqida xabardor qilishda muhim o'rin tutadi. Mazkur nashrlarda berilayotgan maqolalar orqali aholi o'rtasida islohotlarning maqsadi, ahamiyati va ularning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri haqidagi fikrlar ommalashtirilmoqda. Shu bilan birga, yoshlar siyosatiga doir materiallar viloyat yoshlarining ijtimoiy faolligini oshirish, ularni zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishga rag'batlantirish, vatanparvarlik va ma'naviy barkamollik ruhida tarbiyalashga xizmat qilmoqda. Gazetalarda fuqarolarning faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, demokratik qadriyatlar va so'z erkinligini rivojlantirishga oid mavzular ham keng yoritilmoqda. Shu orqali ommaviy axborot vositalari jamiyatda ijtimoiy ongni yuksaltirish, ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash va davlat hamda jamiyat o'rtasida ochiq muloqot maydonini yaratishda muhim vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga, Qashqadaryo viloyati teleradiokompaniyasi ham hududda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, yangi loyihalar va aholi turmush darajasini oshirishga qaratilgan dasturlarni keng jamoatchilikka yetkazishda muhim axborot maydoni vazifasini bajarmoqda. Teleradiokanallar orqali qishloq xo'jaligi, ta'lim, tadbirkorlik, madaniyat va turizm sohalaridagi yangiliklar doimiy ravishda yoritilib borilmoqda. Qashqadaryo viloyati teleradiokompaniyasi (QashqadaryoTRK)

hozirgi kunda viloyat aholisi uchun muhim axborot va ma'naviy-ma'rifiy maydon sifatida faoliyat yuritmoqda. Telekanal va radiodasturlar asosan jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarni yoritishga qaratilgan.

Qashqadaryo viloyatida telerepertuar yo'nalishlari qo'yidagilardan iboratdir. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy ko'rsatuvlar orqali, mamlakat va viloyatdagi islohotlar, Prezident qarorlarining ijrosi, davlat dasturlarining amalga oshirilishi haqida tahliliy materiallar beriladi. Madaniy-ma'rifiy dasturlarda milliy an'analar, ma'naviyat, kitobxonlik va oilaviy qadriyatlarni targ'ib etuvchi ko'rsatuvlar ("Ma'naviyat soati", "Yurtim go'zali", "Madaniyat va hayot" kabi). Yoshlar va ta'limga oid ko'rsatuvlarda asosan, yosh avlodning faolligi, ta'lim tizimidagi yangiliklar, iqtidorli yoshlarning yutuqlariga bag'ishlangan loyihalar ("Yoshlar minbari", "Ilm va hayot"), iqtisodiy va qishloq xo'jaligi mavzularida esa hududdagi sanoat, fermer xo'jaliklari, yangi ishlab chiqarish loyihalari haqida reportajlar ("Hudud iqtisodi", "Dehqon hayoti") va axborot yangiliklarida asosan "Qashqadaryo yangiliklari" axborot dasturi orqali kunlik voqealarni tezkor yoritish bo'yicha ko'rsatuvlar namoyish etib kelinmoqda.

Qashqadaryo radiosi ham shu yo'nalishlarda efirga chiqadi. Radio efirlarida mahalliy ijrochilar chiqishlari, viloyat hayotiga oid jonli muloqotlar va tadbirlar haqida ma'lumotlar uzatiladi. Bu dasturlar orqali Qashqadaryo TRK nafaqat axborot manbai, balki jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi ommaviy maydon sifatida muhim ijtimoiy rol o'ynaydi. Internet tarmog'ining rivojlanishi natijasida viloyatda yangi elektron axborot muhiti shakllandi. Xususan, "qarshi.uz", "qashqadaryonews.uz" kabi onlayn manbalar faoliyati kengaydi. Shuningdek, mahalliy blogerlar jamoatchilik fikrini shakllantirishda, ijtimoiy muammolarni yoritishda va fuqarolarning axborotga bo'lgan ehtiyojini tezkor qondirishda muhim rol o'ynamoqda.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ommaviy axborot vositalari O'zbekiston ijtimoiy-madaniy hayotining

ajralmas qismi bo'lib, fuqarolik jamiyatining shakllanishi va demokratik qadriyatlar mustahkamlanishida muhim rol o'ynamoqda. Qashqadaryo viloyatidagi ommaviy axborot vositalari hozirgi kunda faol rivojlanish bosqichida turibdi. Media sohada raqamli texnologiyalardan foydalanish kengaymoqda,

jurnalistlar faoliyatida ochiqlik va xolislik tamoyillari ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonlar viloyatda so'z erkinligini ta'minlash, fuqarolik jamiyatini rivojlantirish va aholining axborot madaniyatini yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 26-iyundagi "Ommaviy axborot vositalari sog'lom rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va ularning jamiyatdagi rolini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4366-son qarori. – O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2019 y., №26, 511-modda.
2. Mirziyoyev Sh.M. Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga tabrik so'zi. — www.uza.uz, 2017-yil 27-iyun.
3. O'zbekiston Respublikasi "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi Qonuni. — 2007-yil 15-yanvar, O'RQ-78.
4. O'zbekiston Respublikasi "Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to'g'risida"gi Qonuni. — 2014-yil 5-may, O'RQ-369.
5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
6. Qodirova D. O'zbekiston ommaviy axborot tizimida raqamli media rivoji. Toshkent, 2022.
7. Rasulov S. Axborot siyosati va jamoatchilik bilan aloqalar. T.: O'zbekiston, 2020.

O'ZBEKISTONDA SANITARIYA-EPIDEMIOLOGIYA XIZMATINING TASHKIL ETILISHI: MUAMMOLAR VA TARIXIY TAJRIBA

Botirjonova Gulshoda Umidjon qizi

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

e-mail: gulshodabotirjonova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-6660-3020>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqola 1918-1925-yillarda O'zbekistonda, xususan Farg'ona vodiysi hududida, sanitariya-epidemiologiya xizmatining shakllanish va rivojlanish jarayonini tizimli ravishda o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot tarixiy-tahliliy va qiyosiy metodlardan foydalangan holda, sanitariya tizimining huquqiy, tashkiliy va ilmiy-amaliy asoslarini tahlil qiladi. Bundan tashqari yuqumli kasalliklarning tarqalish omillari, hududiy xususiyatlar va davlat siyosatining epidemiologik barqarorlikni ta'minlashdagi roli hamda misolida hududiy sharoitlar sanitariya xizmatining tez rivojlanishiga sabab bo'lganligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: Sanitariya organlari, epidemiologik vaziyat, tif, bezgak, vabo, leyshmanioz, rishta, dizenteriya, sanitariya kordonlari, parazitologik va tropik stansiyalar, sanitariya otryadlari, chechakka qarshi emlash, Batirshin.

Аннотация: Данная статья посвящена системному изучению процессов формирования и развития санитарно-эпидемиологической службы в Узбекистане, в частности на территории Ферганской долины, в 1918–1925 годах. В исследовании с использованием историко-аналитического и сравнительного методов анализируются правовые, организационные и научно-практические основы функционирования санитарной системы. Кроме того, рассматриваются факторы распространения инфекционных заболеваний, региональные особенности и роль государственной политики в обеспечении эпидемиологической стабильности, а также показано, что специфические территориальные условия способствовали ускоренному развитию санитарной службы.

Ключевые слова: санитарные органы, эпидемиологическая обстановка, тиф, малярия, холера, лейшманиоз, ришта, дизентерия, санитарные кордоны, паразитологические и тропические станции, санитарные отряды, противооспенная вакцинация, Батыршин.

Abstract: This article is devoted to a systematic study of the formation and development of the sanitary and epidemiological service in Uzbekistan, particularly in the Fergana Valley, during 1918–1925. Using historical-analytical and comparative methods, the study examines the legal, organizational, and scientific-practical foundations of the sanitary system. In addition, the factors contributing to the spread of infectious diseases, regional characteristics, and the role of state policy in ensuring epidemiological stability are analyzed, demonstrating that specific territorial conditions facilitated the rapid development of sanitary services.

Keywords: sanitary authorities, epidemiological situation, typhus, malaria, cholera, leishmaniasis, dracunculiasis, dysentery, sanitary cordons, parasitological and tropical stations, sanitary detachments, smallpox vaccination, Batirshin.

KIRISH (BBEДЕНИЕ / INTRODUCTION). XIX asr oxiri XX asr boshlariga kelib O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston hududida markazlashgan sanitariya-epidemiologiya xizmati mavjud emas edi. Aholining yashash sharoitlari, ichimlik suvi ta'minoti, oziq-ovqat mahsulotlarining sifati hamda gigiyenik muhit ustidan tizimli davlat nazorati yo'lga qo'yilmagan bo'lib, bu holat yuqumli kasalliklarning keng tarqalishiga zamin

yaratgan. Mazkur davrda ayniqsa Farg'ona vodiysi epidemiologik jihatdan eng xavfli hududlardan biri sifatida ajralib turgan. Aholi zichligining yuqoriligi, agrar turmush tarzi, ochiq suv manbalaridan (ariq, hovuz va kanallar) ommaviy foydalanish hamda savdo yo'llari chorrahasida joylashganlik tifo, vabo, bezgak, dizenteriya kabi yuqumli kasalliklarning tez-tez avj olishiga sabab bo'lgan. Bu holat nafaqat tibbiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik uchun ham jiddiy tahdid tug'dirgan. Ushbu maqolaning maqsadi 1918-1925-yillarda O'zbekistonda, xususan aholi salomatligi eng og'ir ahvolda bo'lgan Farg'ona vodiysi viloyatlarida, sanitariya-epidemiologiya xizmatining huquqiy va tashkiliy poydevorini o'rganishdan iborat.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). XIX asr oxirlarida Turkiston o'lkasida mustamlaka ma'muriyati tomonidan amalga oshirilgan sanitariya choralari asosan favqulodda va vaqtinchalik xarakterga ega bo'lib, ular kasalliklar keng tarqalib bo'lgandan keyingina qo'llanilgan. Ushbu choralar tizimli profilaktika tamoyillariga asoslanmagani sababli epidemiyalarning oldini olishda kutilgan samarani bermagan. Natijada sanitariya masalalari bosqichma-bosqich davlat miqyosidagi muhim vazifalardan biriga aylana boshlagan.

Ruslar Turkiston o'lkasiga kelishidan oldin chechakka qarshi emlash bilan mahalliy aholi shug'ullangan, bu hunarni avloddan-avlodga o'tkazib kelishgan. Emlash materiali quyidagicha tayyorlangan: tabiiy chechak bilan kasallangan bemordan olingan qobiqlar paxtaga o'ralib, ichiga suv quyilgan kichik yog'och idishga solingan. Aynan shu suv bilan emlash amalga oshirilgan. Emlash joyi sifatida bosh va ko'rsatkich barmoqlar orasidagi qism tanlangan, u yerda avval kichik jarohat qilingan. Mahalliy aholi bu usuldan kam foydalangan, chunki ko'pincha emlashdan keyin o'lim holatlari kuzatilgan, shu sababli chechakni ko'proq qirg'izlar o'z bolalariga emlatgan. Chechakka qarshi emlash bilan shug'ullangan va tub aholini ilmiy tibbiy yordamga o'rgatishda katta ish qilgan birinchi shifokor Batirshin bo'lgan. [7; 45]. Batirshin birinchi bo'lib Toshkent shahrining tub

aholisini tibbiy yordamdan foydalanishga o'rgatdi, chechakka qarshi emlashni ham to'g'ri yo'lga qo'ydi. Xalq orasida asosan tibbiy xizmat bilan mahalliy tabiblar shug'ullangan va aksariyat holatda o'lim ko'rsatkichi yuqori bo'lgan.

1892-yilda tashkil etilgan tibbiyot jamiyati tomonidan vabo bilan kurashish borasida olib borilgan katta ishlarni alohida qayd etish lozim. Harbiy shifokorlar sanitariya tadbirlarida faol ishtirok etdilar. Shifokorlarning ilmiy-amaliy faoliyatida eng xavfli yuqumli kasalliklardan biri bo'lgan vabo bilan kurash muhim o'rin egalladi. 1898-yilda ushbu jamiyat a'zolari orasida ko'plab mashhur olimlar bo'lgan: P.F.Borovskiy, A. P. Fedchenko, I. A. Grekov, A. P. Shishov va boshqalar [10; 12]. Avvalo, tibbiyot jamiyati faoliyati mintaqada vabo kabi o'ta xavfli yuqumli kasalliklarga qarshi kurashning tizimli yo'lga qo'yilishida muhim o'rin tutgan. Bu jamiyat doirasida olib borilgan ishlar sanitariya tadbirlarining rejalashtirilgan va muvofiqlashtirilgan holda amalga oshirilganini ko'rsatadi. Ikkinchidan, harbiy shifokorlarning sanitariya tadbirlarida faol ishtiroki davlat va tibbiyot tuzilmalari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirgan hamda epidemiologik vaziyatni nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytirgan. Bu holat vabo bilan kurashda tashkiliy va amaliy choralar samaradorligini oshirgan.

XX asr boshlarida Turkistonda sanitariya muassasalari faol rivojlandi. Kasalxonalar va poliklinikalar ochildi, uzoq hududlarda yordam ko'rsatadigan sanitariya poyezdlari tashkil etildi. Tibbiy kadrlarni tayyorlash, sanitariya shifokorlar va hamshiralarni tayyorlashga keng e'tibor qaratildi. Ilmiy ishlar infeksiyon kasalliklar epidemiologiyasini, oldini olish va davolash usullarini o'rganishni o'z ichiga oldi. Ayniqsa bezgak, vabo, ich terlama va boshqa keng tarqalgan infeksiyalar bilan kurashga e'tibor qaratildi. Maktablarda, bozorlar, suv manbalari va turar-joy hududlarida muntazam sanitariya tekshiruvlari o'tkazildi [10;16]. Shu nuqtai nazardan, mazkur davrda O'zbekistonda, xususan Farg'ona vodiysi hududida sanitariya-epidemiologiya xizmatining shakllanish jarayoni alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ta'sis etilgan sanitariya

muassasalari, normativ-huquqiy mexanizmlar va tashkiliy tuzilmalar keyingi o'n yilliklarda respublika sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishiga mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilgan.

General-gubernator K. P. fon Kaufman tashabbusi bilan Turkistonda bezgakka qarshi kurash bo'yicha sanitariya tadbirlari tashkil etildi. A.P.Fedchenkoning ishlari muhim ahamiyatga ega bo'lib, u Turkistonda parazitlar kasalliklarni o'rgandi va bezgak plazmodiyasining oraliq xo'jayini Anopheles turiga mansub chivin ekanligini isbotladi. Shuningdek, gelmintoz kasalliklarining tarqalishini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar olib borildi. A.P.Fedchenko va uning shogirdlari tomonidan aholi orasidagi zararlanish darajasiga doir muhim empirik materiallar jamlandi. Harbiy shifokorlar olib borgan tadqiqotlar tibbiyot fanining rivojiga sezilarli hissa qo'shib, Turkistonda harbiy xizmatchilar orasida yuqumli kasalliklarni o'rganish va ularga qarshi kurash choralarini takomillashtirishga xizmat qildi. [10; 12] Aholi orasida sanitariya-ma'rifiy ishlar tizimli ravishda olib borildi. Shuningdek, ma'ruzalar, suhbatlar o'tkazildi, gigiyena me'yorlariga rioya qilish bo'yicha varaqalar va ko'rsatmalar tarqatildi. Harbiy shifokorlar sanitariya tadbirlarini tashkil etish va epidemiya oldini olishda faol ishtirok etdilar.

O'lkada shifokorlar soni juda kam, mahalliy aholidan esa bunday mutaxassislar umuman yo'q edi. 1918-yilda bir guruh O'zbek ziyolilari Turkistonda zamonaviy oliy o'quv yurti tashkil etish masalasini ko'tarib chiqdilar va bu masalani ijobiy hal qilishni so'rab Moskvaga o'z vakillarini yubordilar. O'sha vaqtda markaziy hukumatning boshlig'i bo'lgan V.I.Lenin bu masalaga ijobiy qarab, Toshkentda dorilfunun tashkil qilish haqidagi dekretga qo'l qo'ydi. Dorilfunun 1920-yil sentyabr oyida ochildi. Uning tarkibida tibbiyot fakulteti ham bor edi. Shunday qilib, 1920-yilda Turkistonda oliy tibbiy ta'limga asos solingan edi [3 ;95]. O'zbekistonda professional tibbiy ta'limning shakllanishi shunchaki o'quv dargohi ochilishi emas, balki xalq salomatligini tizimli himoya qilishga qaratilgan strategik qadam bo'lganini ko'rishimiz mumkin.

Mahalliy kadrlar yetishmovchiligi o'ta dolzarb bo'lgan bir sharoitda, o'zbek ziyolilarining tashabbus ko'rsatib, oliy ta'lim maskani tashkil etishga erishgani milliy tibbiyot uyg'onishiga poydevor qo'ygan. Mahalliy aholi orasidan mutaxassislarning deyarli yo'qligi o'sha davrda milliy kadrlar tayyorlashni hayot-mamot masalasiga aylantirgan edi va bu vazifa qisqa muddatda muvaffaqiyatli amalga oshirildi.

1918-yilda Toshkentda o'rta tibbiy xodimlar tayyorlovchi «Musulmon tibbiy maktabi» tashkil qilindi. U keyinroq «Respublika o'rta tibbiy xodimlar maktabi»ga aylantirildi. O'sha vaqtda bu o'quv yurtlari butun O'rta Osiyo miqyosida birinchi va yagona tibbiy o'quv yurtlari edilar. Keyinroq bunday tibbiy o'quv yurtlari boshqa shaharlarda va qo'shni respublikalarda ham ochildi.[3; 94] . «Musulmon tibbiy maktabi»ning tashkil etilishi nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyoda professional o'rta bo'g'in tibbiyot xodimlarini tayyorlashning ilk bosqichi bo'lib xizmat qildi. Ushbu muassasaning o'sha davrda yagona ekanligi Toshkentni ilm-fan markaziga aylantirish bilan birga, qo'shni respublikalar uchun ham kadrlar bazasini yaratib berdi. Toshkentdagi ushbu tajriba tez orada Farg'ona vodiysining yirik shaharlariga ham yoyildi; xususan, voha aholisining zichligi va tibbiy ehtiyojlarning yuqoriligi sababli, keyinchalik Qo'qon va Andijon kabi shaharlarda ham shunday o'quv maskanlarining ochilishiga turtki bo'ldi. O'rta bo'g'in xodimlarining tayyorlanishi chekka hududlarda, ayniqsa Farg'ona vodiysidagi qishloq shifoxonalarida birlamchi tibbiy yordam sifatini tubdan yaxshilash imkonini berdi. XIX asr oxiridagi mustamlaka ma'muriyati tomonidan ko'rilgan choralar asosan vaqtinchalik xarakterga ega bo'lib, ular tizimli profilaktika emas, balki faqat kasallik tarqalib bo'lgandan keyingi "o't o'chirish" tadbirlari bilan cheklanar edi. 1921-yil Farg'ona vodiysi hududlarida tif tarqalgan [8; 102] ligi qayd etilgan va bunday holatlar ko'plab takrorlanishi 1922-yilgi birinchi davlat qarorining qabul qilinishini nafaqat tibbiy, balki strategik xavfsizlik masalasi sifatida kun tartibiga chiqardi. 1922-yil 15-sentyabrda RSFSR Xalq Komissarlari Kengashi tomonidan qabul qilingan "Respublika

sanitariya organlari to'g'risida"gi dekret [9; 53] tibbiy xizmatning yangi bosqichga ko'tarilishiga turtki bo'libgina qolmay, endilikda epidemiyalarni oldini olishga va ko'pgina kasalliklarning tugatilishiga ham sabab bo'ldi. Mazkur qaror sanitariya tizimini huquqiy jihatdan mustahkamlashda muhim normativ asos bo'lib xizmat qildi. Hujjat sanitariya shifokorlarining huquqiy maqomi, ularning vakolatlari va majburiyatlari, shuningdek, respublika miqyosidagi sanitariya organlarining tashkiliy tuzilmasi hamda faoliyat yo'nalishlarini belgilab berdi. Sanitariya xizmati o'z tuzilmasida bir necha bor o'zgarishlarga uchragan. Dastlab sanitariya organlari sog'liqni saqlash tizimining majburiy bo'g'inlari sifatida epidemiyalar va ijtimoiy shartlangan kasalliklarga qarshi kurash uchun shakllantirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS). Mazkur tadqiqot tarixiy jarayonlarni ilmiy asosda yoritishga qaratilgan bo'lib, unda tarixiylik va xolislik tamoyillariga amal qilindi. Tadqiqotda sanitariya-epidemiologiya xizmatining tashkil etilishi va zaruratini aniqlash maqsadida kompleks ilmiy yondashuv qo'llanildi.

Asosiy metod sifatida tarixiy-tahliliy metoddan foydalanildi. Ushbu metod orqali XX asrning dastlabki choragida O'zbekistonda sanitariya-epidemiologiya tizimining vujudga kelishi, uning huquqiy va tashkiliy asoslari hamda amaliy faoliyati tarixiy davrlar kesimida tahlil qilindi. Sanitariya xizmatining shakllanishiga ta'sir etgan ijtimoiy, demografik va hududiy omillar o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqildi. Shuningdek, qiyosiy metod yordamida mustamlaka davridagi sanitariya tadbirlari bilan sovet davrining dastlabki yillarida amalga oshirilgan sanitariya siyosati o'rtasidagi farqlar va o'xshash jihatlar aniqlandi. Bu yondashuv sanitariya-epidemiologiya xizmatining markazlashuvi va institutsional rivojlanishida yuz bergan sifat o'zgarishlarini ochib berishga imkon yaratdi.

1920-yillardan boshlab O'zbekiston hududida sanitariya-epidemiologiya nazoratining institutsional asoslari shakllana boshladi. Dastlab sanitariya nazorati asosan

aholi gavjum bo'lgan hududlar, jumladan bozorlar, jamoat joylari, oziq-ovqat savdosi obyektlari, novvoyxonalar, choyxonalar hamda turar-joy mavzellarining sanitariya-gigiyena holatini nazorat qilish bilan cheklangan bo'lsa-da, keyinchalik ushbu faoliyatning qamrovi sezilarli darajada kengaydi. 1922-yilda qabul qilingan dekret respublika miqyosida sanitariya xizmatini tashkil etish uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qildi. Ushbu hujjatga muvofiq sanitariya shifokorlarining vakolatlari belgilandi, sanitariya organlarining tashkiliy tuzilmasi shakllantirildi hamda yuqumli kasalliklarning oldini olish davlat vazifasi sifatida belgilab qo'yildi. 1922-1924-yillarda respublikada parazitologik stansiyalar tashkil etilib, bezgak, leyshmanioz, rishta, dizenteriya amyobalari va boshqa parazitlar kasalliklarni aniqlash, davolash va oldini olish bilan shug'ullandi. Farg'ona vodiysi hududida sanitariya-epidemiologiya xizmatining rivojlanishi alohida ahamiyat kasb etdi. 1924-yilga kelib respublikada sanitariya shifokorlari faoliyati yo'lga qo'yilgan bo'lib, ularning soni cheklangan bo'lsa-da, sanitariya nazoratining asosiy yo'nalishlari shakllangan edi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). 1920-yillarning o'rtalariga kelib respublikada ikki bakteriologik laboratoriya, ikki Paster stansiyasi, olti tropik stansiya hamda yigirma yetti tropik punkt faoliyat yurita boshladi. [9;36]. Ushbu muassasalar asosan bezgak, dizenteriya, parazitlar kasalliklar va boshqa yuqumli xastaliklarga qarshi kurashishga ixtisoslashgan bo'lib, sanitariya-epidemiologiya xizmatining amaliy bazasini shakllantirdi.

XX asrning 20-yillaridan boshlab O'zbekiston hududida sanitariya-epidemiologiya nazoratining institutsional asoslari shakllana boshladi. Dastlab sanitariya nazorati bozorlar, jamoat joylari, oziq-ovqat savdosi obyektlari, novvoyxonalar, choyxonalar, hovlilar va yashash hududlarining gigiyenik holatini nazorat qilish bilan cheklangan bo'lsa-da, keyinchalik uning funksiyalari kengaytirildi. Sanitariya organlari sud-tibbiy ekspertiza ishlarini ham amalga oshirib, maxsus sud-tibbiy shifokorlar faoliyati yo'lga qo'yildi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):

1. Farg'ona VDA, 1104-fond, 12-ro'yxat, 85-yig'ma jild.
2. Martin McKee, Judith Healy, Jane Falkingham (editors). Health care in Central Asia. European Observatory on Health Care Systems, 2002. 378 b.
3. Qodirov A.A. Tibbiyot tarixi. O'quv qo'llanma."O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent 2005. 178 b.
4. Xodjayev N.I, Bulayev Z.K. Davlat sanitariya-epidemiologiya xizmati mustaqillik yillarida, Samarqand: Turon Nashr, 2021. 282 b.
5. Yarmuxamedova N.A va boshq. Epidemiologiya. Harbiy epidemiologiya. Yuqumli kasalliklar epidemiologiyasi, Samarqand: Tibbiyot ko'zgusi, 2021.
6. O'z ITTHMDA. R-1-fond, 1-ro'yxat, 1-tom, 490-yig'ma jild.
7. O'z MA, I-1-fond, 12-ro'yxat, 1741-yig'ma jild.
8. O'z MA, R-40-fond, 1-ro'yxat, 313-yig'ma jild.
9. O'z MA, R-40-fond, 1-ro'yxat, 12-yig'ma jild.
10. O'zbekiston Respublikasi sanitariya-epidemiologiya va jamoat salomatligi xizmati (ISSN 2181-3752). 2-son 2021. 48 b.
11. Ниязматов Б.И., Кудашева Л.В., Шоумаров С.Б., Мустафаев Х.М. История организации и развития санитарно эпидемиологической службы в республике Узбекистан. Ташкент:"Узбекистан" 2008. 302 бет.
12. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. (n.d.). Dizenteriya amyobasi.
<https://qomus.info/oz/encyclopedia/d/dizenteriya-amyobasi/>
13. Encyclopaedia Britannica. (n.d.). Anopheles (mosquito genus).
<https://www.britannica.com/animal/Anopheles>

SURXONDARYO VILOYATI SHEROBOD TUMANI ICHKI ISHLAR BO'LIMI RAHBAR KADRLAR FAOLIYATI TARIXIDAN

Sodiqov Mirsharif Sa'dullayevich

Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

mirsharifsodiqov85@gmail.com

<https://orcid.org/0007-0006-2503-569X>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Maqolada Surxondaryo viloyati Sherobod tumani ichki ishlar bo'limining tashkil etilishi va bu tizimda fidokorona xizmat qilgan rahbarlar faoliyati tarixiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, XX asrning turli davrlaridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, jumladan, Ikkinchi jahon urushi yillari va undan keyingi davrlarda huquq-tartibot organlarining xalq osoyishtaligini ta'minlashdagi roli tahlil qilingan. Tuman IIB moddiy-texnik bazasining shakllanishi va kadrlar salohiyatini oshirishga hissa qo'shgan polkovnik Abdusamad Bozorboyev, Abduhamid Tog'aliyev va boshqa rahbarlarning hayot yo'li misolida soha rivoji ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Sherobod tumani, Ichki ishlar bo'limi, militsiya tarixi, Surxondaryo, huquq-tartibot, jinoyatchilikka qarshi kurash.

Аннотация: В статье на основе исторических источников освещается история создания отдела внутренних дел Шерабадского района Сурхандарьинской области и деятельность руководителей, самоотверженно работавших в этой системе. Также анализируется общественно-политическая ситуация в различные периоды XX века, в том числе роль правоохранительных органов в обеспечении общественного спокойствия в годы Второй мировой войны и в послевоенный период. Развитие сферы показано на примере жизненного пути полковников Абдусамада Бозорбоева, Абдухамида Тогалиева и других руководителей, внесших вклад в формирование материально-технической базы и повышение кадрового потенциала районного ОВД.

Ключевые слова: Шерабадский район, отдел внутренних дел, история милиции,

Сурхандарья, правопорядок, борьба с преступностью.

Abstract: Based on historical sources, the article highlights the establishment of the Sherobod District Internal Affairs Department of the Surxondaryo region and the activities of its dedicated leaders. It also analyzes the socio-political situation during various periods of the 20th century, including the role of law enforcement agencies in ensuring public peace during World War II and the post-war era. The development of the sector is illustrated through the careers of Colonel Abdusamad Bozorboyev, Abduhamid Tog'aliyev, and other leaders who contributed significantly to the formation of the department's material and technical base and the enhancement of personnel potential.

Keywords: Sherobod district, Department of Internal Affairs, history of the police, Surxondaryo, law and order, fight against crime.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

O'zbekiston Respublikasining mustaqillik yillarida ichki ishlar organlari faoliyatini isloh qilish, sohani xalqchil tuzilmaga aylantirish va xodimlarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Zero, har qanday jamiyatning barqaror taraqqiyoti bevosita shu yurtda qonun ustuvorligi va jamoat tartibining qay darajada ta'minlanganligi bilan o'lchanadi. Bu borada Surxondaryo viloyati, xususan, Sherobod tumani ichki ishlar bo'limining bosib o'tgan tarixiy yo'li, shakllanish bosqichlari va unda xizmat qilgan rahbar kadrlar faoliyatini o'rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega.

Sherobod tumani o'zining qadimiy tarixi,

strategik joylashuvi va o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi bilan ajralib turadi. XX asrning boshlaridan to bugungi kunga qadar hududda osoyishtalikni saqlash vazifasi turli mafkuraviy va siyosiy tuzumlar davrida o'ziga xos qiyinchiliklar bilan kechdi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, unda tuman IIB tarixiga oid ilgari keng jamoatchilikka ma'lum bo'lmagan arxiv ma'lumotlari, shuningdek, soha rivojiga ulkan hissa qo'shgan polkovnik Abdusamad Bozorboyev, Abduhamid Tog'aliyev kabi rahbarlarning shaxsiy namuna va kasbiy mahorati tahlil qilinadi.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). 1922-1924-yillarda Qoraboy Toshmuhammedov va 1925-1926-yillarda Qiyom Xo'jayev Sherobod tuman IIB boshlig'i lavozimlarida ishlab shundan so'ng, 1926-1929-yillarda Abdurahmon Xayrullin tuman IIB boshlig'i lavozimida faoliyat yuritib, fidoyilik namunasini ko'rsatgan.

Sherobod xalqi ham XIX asrdagi Chor Rossiyasi zulmini, inqilobdan keyingi Sho'rolar hukumati qirg'in – barotini, kollektivlashtirishning zug'umlarini, qatag'on davri qiyinchiliklarini boshidan o'tkazgan xalqdir. Qancha – qancha xalq o'g'lonlari qirib tashlandi. Milliy ozodlik uchun kurashganlarning bo'yniga “Bosmachi” tamg'asini bosdilar[4]. Lekin, zamon qanday bo'lishidan qat'iy nazar Sherobodliklar o'z yurtining taraqqiyoti, xalq farovonligi, uchun jonini jabborga berib mehnat qildilar. Mehnatiga yarasha haq olmasalar-da xalq xo'jaligi va qishloq xo'jaligining barcha sohalarida, hunarmandchilik, chorvachilik, parrandachilik boshqa oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishga munosib hissalarini qo'shib keldi.

Ikkinchi jahon urushida ayniqsa, ularning fidoyiligi yaqqol ko'zga tashlandi. “Hamma narsa front uchun” shioriga amal qilib frontga katta yordam berdilar. Frontorti ishlarida faol bo'ldilar.

1941-yil 6-mart kuni tarix zarvaraqlariga oltin harflar bilan yozib qoldirildi. Shu kuni maxsus Farmon bilan Surxondaryo viloyati tuzilganligi e'lon qilindi. Viloyat markazi Farmonda ko'rsatilishicha, Termiz shahri qilib belgilandi[4].

1940-50 yillarda militsiya faolligi yanada yaxshilandi. Fidoyi xodimlar sodir etilgan jinoyatlarni vaqtida fosh eta bordi. 1949-yilga kelib militsiya hayotida o'zgarish bo'ldi. Militsiya davlat xavfsizligi xizmati tarkibida faoliyat yurita boshladi. Bu bilan ularning faoliyati yanada kengaydi. Chunonchi. Militsiya xodimlari o'z xizmat hududida sodir bo'lgan har bir hodisani bilishlari, jamoat tartibini saqlash, jinoyatlarning oldini olish, jinoyat sodir bo'lganda uni surishtirib, aniqlash, jamoatchilik bilan aloqa qilib turishlari, fuqarolarni qabul qilib, ularning ariza va shikoyatlarini ko'rib chiqish va muammolarini hal qilish, fuqarolarning pasport-viza rejimiga rioya qilishlarini qat'iy tekshirib turishlari kabi vazifalarni bajarishlari belgilab qo'yildi. O'sha yillarda IIB boshlig'i hamda o'rinbosarlari lavozimida oqilona faoliyat yuritib, tinchlik va osoyishtalikni saqlash, fuqarolar xavfsizligini ta'minlash, huquq tartibotni mustahkamlashda fidoyilik namunalarini ko'rsatgan 1929-1930-yillarda Quvvatali Ashuraliyev, militsiya polkovnigi Lutfullo Ibrohimov (1948-yilgacha), podpolkovnik Salom Jumayev (1955-1957-yillar), polkovnik Abdusamad Bozorboyev (1957-1959-yillar), podpolkovnik Shodi Mirzayev (1959-1961-yillar) singarilar nomlarini Sherobodliklar ehtirom bilan eslashadi[3].

Abdusamad Bozorboyev[1:70]ning nomi doimo alohida tilga olinadi, polkovnigi Abdusamad Bozorboyev 1927-yil 9-mayda Toshkent viloyatining Ohangaron shahrida kambag'al dehqon oilasida tug'ilgan, millati o'zbek, oliy ma'lumotli huquqshunos, 1962-yilda sobiq Ittifoq Ichki ishlar vazirligining oliy maktabini tugatgan.

Bolaligi urush yillariga to'g'ri kelgan. 1946-yilda o'rta maktabni tugatgan. 1949-1951-yillarda IIVning Toshkentdagi o'rta maxsus ofitserlar tayyorlash maktabida tahsil olgan. 1951-1954-yillarda Qozog'iston Respublikasining Jezqozg'on shahrida joylashgan mehnat tarbiya kolonnasida operativ vakil lavozimida xizmat qilgan. 1954-yil avgust oyida yo'llanma bilan Surxondaryo viloyatiga kelib, Termiz shahar militsiya bo'limida BXSS katta operativ vakili lavozimida xizmat faoliyatini davom ettirgan.

1955-yilning mart-avgust oylarida Denov tuman militsiya bo'limi boshlig'ining o'rinbosari, 1957-1959-yillarda Sherobod tumani, 1959-1965-yillarda Denov tumani IIB boshlig'i bo'lib ishladi. 1965-yildan 1986-yilgacha dastlab viloyat IIB Jinoyat qidiruv boshqarmasi boshlig'ining o'rinbosari, 1971-yildan shu boshqarma boshlig'i lavozimida faoliyat yuritib, nafaqaga chiqqan.

Polkovnik Abdusamad Bozorboyev "Mehnat faxriysi" va boshqa ko'plab ko'krak nishonlari, ikki marta Respublika Oliy Soveti Prezidiumining Faxriy Yorlig'i, Respublika IIV hamda viloyat IIBning bir qator Faxriy Yorliqlari hamda qimmatbaho sovg'alari bilan mukofotlangan. "SSSR IIV xizmat ko'rsatgan xodimi" unvoniga sazovor bo'lgan[2:43].

Ichki xizmat podpolkovnigi Shodi Mirzayev haqida so'zlaydigan bo'lsak, u 1924-yilda Termiz rayoniga qarashli Oqtosh qishlog'ida tug'ilgan, millati o'zbek, ma'lumoti o'rta maxsus, 1942-1948-yillarda Qozog'iston Respublikasida, Primorsk o'lkasida, Gorkiy shahrida oddiy soldatlikdan tortib, bo'linma komandiri darajasida harbiy xizmatda bo'lgan. 1949-yilda Termiz rayon militsiyasiga tezkor navbatchi yordamchisi bo'lib ishga kiradi. 1946-1956-yillarda viloyat ichki ishlar boshqarmasi siyosiy bo'limida katta instruktor bo'lib ishlaydi. 1956-1959-yillarda Denov va Termiz rayon IIB bo'limlarida voyaga yetmagan yoshlar bilan ish olib boruvchi inspektor va militsiya uchastka noziri kabi lavozimlarda ishlab, o'z ish tajribasini oshirdi. Shundan so'ng 1959-yilda Sherobod rayon militsiya boshlig'i vazifasiga ko'tariladi. 1961-1972-yillarda viloyat IIB davlat avtomobil nazorati xizmatini boshqardi. 1972-yilda kasalligi tufayli iste'foga chiqdi. 30 yildan oshiq militsiya ish stajiga ega edi. Bir necha medallar sohibi edi. Mahalliy Sovetlarga ko'p yil deputat bo'lib saylangan. Hozirgi kunda uning ko'plab shogirdlari ustoz, o'g'illari ota ishini davom ettirmoqdalar[6].

1961-1965-yillarda ushbu mas'uliyatli lavozimda militsiya podpolkovnigi Eshmo'min No'karov faoliyat yuritdi. Uning tashabbuskorligi va ishbilarmonligi tufayli Sherobod tumani IIB barcha sohalarda salmoqli yutuqlarga erishdi.

Eshmo'min No'karov 1926-yilning 1-yanvar kunida Sherobod tumanidagi Xatak qishloq kengashiga qarashli Laylagan qishlog'ida tug'ilgan, ma'lumoti oliy, 1966-yilda Toshkent Oliy militsiya maktabini tamomlagan. Eshmo'min No'karov qishloq maktabida 7-sinfni tamomlaydi. 1941-yilning 22-iyunida boshlangan urush tufayli o'qishini davom ettira olmagan. Kolxozda tabel yurituvchi bo'lib ishlagan. 1944-yilning yanvar oyida Ikkinchi jahon urushiga safarbar etiladi. 1-Belorussiya frontidagi Artilleriya polkining 1881 o'qchi polkida nishonga oluvchi (navodchik) bo'lib xizmat qiladi. Janglar davomida Polsha Respublikasining poytaxti Varshavani va bir qator Yevropa mamlakatlarini dushmanlardan ozod qilish uchun bo'lgan janglarda ishtirok etadi va g'alabani Elba daryosi bo'yidagi Elba shahrida qardosh AQSH, Angliya ittifoqdosh askarlari bilan birga nishonlashadi[1:82].

Eshmo'min No'karov xizmat qilgan harbiy qism 1946-yilda Germaniyadan Stalingrad (Volgograd) shahriga ko'chiriladi va dushmanlar tomonidan vayron qilingan shaharni qurilish-tiklash, og'ir sanoatni ko'chirib o'tqazish ishlariga jalb etiladi. 1950-yilda harbiy xizmatdan zahiraga bo'shatilgan Eshmo'min No'karov ona Vataniga qaytib keladi va harbiy biletni hisobga qo'yish uchun Sherobod tumani harbiy komissariatga kelganda tuman ichki ishlar bo'limi tomonidan xizmatga tavsiya etiladi va u ishga qabul qilinadi.

Boshlang'ich xizmat tayyorgarlik kursini o'tagan Eshmo'min No'karov dastlab Sho'rchi tumani IIBda uchastka inspektori vazifasida ishlaydi, 1952-1959-yillarda Sho'rchi, Angor tumani IIBlarida jinoyat qidiruv tezkor vakili sifatida faoliyat yuritadi. 1959-1972-yillarda Uzun, Sherobod, Jarqo'rg'on tumani IIBlarida boshliq bo'lib ishlab, podpolkovnik unvonida nafaqaga chiqadi.

Eshmo'min No'karov 1958-yilda Respublika ichki ishlar idoralari qurultoyida ishtirok etadi va viloyatda birinchi bo'lib "Sovet militsiyasi a'lochisi" ko'krak nishoni bilan taqdirlanadi.

So'ngra u uzoq yillar Jarqo'rg'on tumani IIBda "Faxriylar kengashi" raisi bo'lib ishlaydi

va yosh xodimlarga o'zining xizmat tajribalarini o'rgatib, ularni o'z ona vataniga, xalqiga sodiqlik ruhida tarbiyalashga hissa qo'shadi. Hayotlik vaqtida u kishining ko'ksini "II darajali UVU" ordeni, "Varshava ozod qilingani uchun", "Berlin olingani uchun", "Germaniya ustidan qozonilgan g'alaba uchun" kabi jangovar medallar bilan birga g'alabani 60 yilligigacha bo'lgan yubiley medallari, "I, II, III-darajali Ichki ishlar idoralaridagi benuqson xizmatlari uchun" medali "Sovet militsiyasining 50 yilligi" yubiley medali, "Militsiya a'lochisi" ko'krak nishoni hamda 2 ta "Mehnat faxriysi" medallari bezab turar edi[1:82].

1965-1968-yillarda militsiya mayori Omonniyoz Musurmonqulov tuman IIBni boshqardi. 1968-yilda onadan ayni shu kasb uchun tug'ilgandek tasavvur uyg'otuvchi, tizimdagi yuksak tajriba va mahoratini Termiz shahar ichki ishlar bo'limida xizmat qilib oshirgan, sofdil, dovyurak, adolatparvar inson, militsiya polkovnigi Abduhamid Tog'aliyev[1:116] ushbu lavozimga tayinlandi.

Abduhamid Mirzayevich Tog'aliyev 1932-yil 10-mayda Termiz shahrida tug'ilgan. Oliy ma'lumotli huquqshunos, 1969-yilda IIBning Toshkent militsiya oliy maktabini tugatgan. Harbiy xizmatni o'tagan, yoshlar tashkilotida faoliyat yuritgan. 1957-1958-yillarda viloyat IIBda haydovchi, ombor mudiri vazifalarida ishladi. So'ngra viloyat IIB 1-maxsus bo'limida tezkor vakil bo'lib xizmat qildi. 1961 – 1962-yillarda Termiz tumani militsiya bo'limini boshqardi. 1963-yildan 1968-yilgacha viloyat IIB JTSB, BXSS, keyinchalik jinoyat qidiruv bo'limi katta tezkor vakili lavozimlarida faoliyat yuritdi. Sherobod tumanida roppa-rosa 11 yil boshliq sifatida mahoratini ko'rsatib ishladi. 1979-1985-yillarda dastlab Davlat avtomobil nazorati boshlig'i o'rinbosari, so'ngra boshlig'i lavozimlarida ishlab, nafaqaga chiqqan. Uning xizmatlari I-, II-, III-darajali "Benuqson xizmatlari uchun", "Jamoat tartibini saqlashdagi a'lo xizmatlari uchun", "Mehnat faxriysi", "Militsiya a'lochisi" ko'krak nishonlari, bir qator faxriy yorliqlar, rahmatnomalar bilan taqdirlangan. Qalbi pok, vijdoni sof, bag'ri keng Abduhamid Tog'aliyev yetakchiligi davrida haqiqiy ma'noda huquq-

tartibotni mustahkamlash ishlari tubdan yaxshilandi. Shaxsiy tarkibda siyosiy-tarbiyaviy ishlar saviyasi yuqori darajaga ko'tarildi. Har bir fuqaro "Mening militsiyam" iborasini zo'r hurmat va ehtirom bilan ta'kidlaydigan bo'ldilar. Keyinchalik Abduhamid Tog'aliyev rahbarligida Sherobod tumani IIB xizmat ko'lamini Turkmaniston sarhadlaridan Bandixon dashtlarigacha, Ko'hitang tog'i cho'qqilaridan Amudaryo sohillariga qadar hududlar osoyishtaligi qamrab olingan edi. O'sha paytda ham Sherobodlik huquq posbonlari cho'pon-cho'liqlarning moli-holi tugalligidan tortib, ulkan cho'l zabtkorlarining peshona teri evaziga bunyod bo'lgan hosilini yong'in xavf-xatarlarisiz, nest-nobud qilmasdan davlat tayyorlov omborlarigacha yetkazib berish mas'uliyatini o'z zimmlariga olgan edilar. Ana shuning uchun ham Abduhamid Tog'aliyevning xizmatlarini, ishni tashkillashtirish mahoratini elu xalq hamon hurmat va ehtirom bilan xotirlaydilar.

Iste'fodagi polkovnik Omon Choriyev Sherobod tuman ichki ishlar bo'limini besh yil boshqardi. U 1944-yil 10-mayda Sherobod tumanining Oqqo'rg'on qishlog'ida tug'ilgan. Ulg'ayib, armiya safida xizmat qilib qaytgach, 1964-yilda O'zbekiston Respublikasi Jamoat tartibini saqlash vazirligining (MOOP) Toshkent maxsus o'rta militsiya maktabiga o'qishga kirgan.

O'qishni tugatgach, 1966-yili JTSVning axloq tuzatish va mehnat muassalari boshqarmasining Termiz shahridagi tergov izolyatori maxsus qismiga boshliq etib tayinlandi. 1968-yil oktyabr oyidan Surxondaryo viloyati IIB pasport bo'limining katta noziri, 1970-yildan viloyat IIB axborot markazining katta noziri, 1974-yildan Jarqo'rg'on tumani IIB boshlig'ining siyosiy-tarbiyaviy ishlar bo'yicha o'rinbosari, 1976-yildan Boysun tumani IIB boshlig'ining operativ ishlar bo'yicha o'rinbosari, viloyat IIB 5-bo'limi boshlig'i lavozimlarida faoliyat yuritdi. IIV Toshkent oliy maktabida sirdan tahsil oldi. Shuningdek, u sobiq Ittifoq IIV Akademiyasida o'qidi. Sho'rchi va Denov tumanlari IIB boshlig'i bo'lib faoliyat yuritdi. Xizmat qilgan tumanlari IIB binolarining

qurilishida bosh-qosh bo'ldi, xodimlarga avvalo, samarali xizmat qilishlari uchun munosib sharoit yaratib berishga intildi. Ana shundan so'ng xodimlardan jismoniy va jangovar tayyorgarlik, kasbiy mahoratni oshirishni, xizmat sifatini yaxshilashni talab qildi. Bu tajriba o'z natijasini berdi. Boshqa joylarda ham bo'lgani kabi Sherobodda ham jinoyatchilik ko'rsatkichi keskin kamaydi, osoyishtalik barqaror bo'ldi.

Garchi Sherjonlik bo'lsada, Termiz shahrida "Cho'yan polvon" nomi bilan shuhrat qozongan militsiya podpolkovnigi Ashur Mo'minov Sherobodda IIB rahbarlik qilgan 1984-1986-yillarda shersifat qomatiga xos jasorat bilan bezorilik, o'g'rilik, jamoat mulkini talon-taroj qilish va boshqa jinoyatlarning payini qirqish borasida shijoat ko'rsatdi. 1959-yilning 26-avgust kundan 1960-yilning sentyabr oyiga qadar harbiy qismda haydovchilik qilib, yigitlik burchini ado etadi. 1963 – 1965-yillarda Toshkent o'rta maxsus militsiya maktabida o'qiydi. Bilim va tajribasini oshira borib, 1972-yilda Toshkent oliy militsiya maktabida o'qiydi. 1965-yilning 10-noyabrida, ya'ni militsiya xodimlarining kasb bayrami kunida birinchi maxsus "leytenant" unvoniga sazovor bo'ladi. Termiz shahar militsiya bo'limining jinoyat qidiruv bo'linmasi tezkor vakili, viloyat IIB jinoyat qidiruv bo'limi inspektori, katta inspektori, Sho'rchi tumani IIB jinoyat-qidiruv guruhi katta inspektori Termiz, Qiziriq, Sherobod tumanlari ichki ishlar bo'limi boshlig'i

lavozimlarida munosib va samarali faoliyat yuritib, el hurmat – e'tiboriga sazovor bo'lgan podpolkovnik Ashur Mo'minov oliy ma'lumotli, bilim doirasi keng, mahoratli huquqshunos sifatida nafaqaga chiqqandan keyin ham "O'zbekiston" davlat xo'jaligida huquqshunoslik kasbini davom ettirdi[2:45].

1986-1990-yillarda Sherobod tumani IIBni boshqargan militsiya polkovnigi Abduqodir Nurullayevning o'rni va salohiyati o'zgacha bo'ldi. Chunki u bu lavozimga chuqur bilim, mahorat va jangovarlik hissi bilan kirishdi. Tez orada Sherobodning eng ko'rkam joyida barcha zamonaviy qulayliklarga ega bo'lgan IIBning hashamdor qo'shqavatli binosi ishga tushirildi. Yarim asrdan oshiq vaqt davomida eski binoda xizmat olib borayotgan xodimlarning yangi inshootda faoliyatini davom ettirishlarining o'zgacha gashti borligi yaqqol sezilib, yangicha tartib-qoidalar yo'lga qo'yildi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Sherobod tumani ichki ishlar bo'limi faoliyati tarixi va rahbar kadrlar xizmat yo'lini tadqiq etish shuni ko'rsatadiki, ushbu tizim o'tgan bir asrdan ko'proq vaqt davomida mintaqada ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashning muhim tayanchi bo'lib kelgan. XX asrning turli davrlarida, ayniqsa, murakkab urush va undan keyingi tiklanish yillarida soha fidoyilari bo'lgan Abdusamad Bozorboyev, Abduhamid Tog'aliyev, Eshmo'min No'karov kabi rahbarlarning shaxsiy namunasi va yuksak intizomi tuman miqyosida jinoyatchilikka qarshi kurashning o'ziga xos maktabini yaratdi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Allayorov B.E. Surxondaryoda ichki ishlar organlarining tashkil etilishi va faoliyati (1917-1991-yy.). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Termiz, 2024. – B. 165.
2. Shukurov O'. Sizda orom qayda, sizda tin qayda. – Sherobod, 2023. – B. 293.
3. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 18-fond, 1-ro'yxat, 471-ish, 19-varaq.
4. Бобоев М. Соатов О. Сурхондарё милицияси. – Самарқанд: "Сугдиён". 1998. – Б. 255.
5. Халқ хизматида 75 йил. Тошкент, "Ўзбекистон", 1992 йил, 52-53 бетлар.
6. Og'zaki tarix materiallari.

MUSTAQILLIK YILLARIDA SURXONDARYO VILOYATI ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINING KASBIY MAHORATI VA INTELLEKTUAL SALOHİYATINI OSHIRISHNING TARIXIY TAHLILI

Suvonov Jamshid Mashrab o'g'li

Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

email: suvonovjamshid1993@gmail.com

UDK: 94(575.151):351.74"1991/2023"

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2997-1312>

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillik yillarida Surxondaryo viloyati ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy mahorati, jismoniy tayyorgarligi va intellektual salohiyatini oshirish borasida amalga oshirilgan islohotlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda arxiv materiallari va davriy matbuot ma'lumotlariga tayanilgan holda, kinologiya xizmati, kadrlar siyosatidagi yangi mezonlar, militsiya tayanch punktlarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash hamda xodimlarning ijtimoiy-tibbiy himoyasi masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Surxondaryo, ichki ishlar idoralari, kasbiy mahorat, intellektual salohiyat, kinologiya, militsiya tayanch punkti, kadrlar siyosati.

Аннотация: В данной статье анализируются реформы, осуществленные в годы независимости по повышению профессионального мастерства, физической подготовки и интеллектуального потенциала сотрудников органов внутренних дел Сурхандарьинской области. На основе архивных материалов и данных периодической печати освещаются вопросы кинологической службы, новые критерии кадровой политики, укрепление материально-технической базы опорных пунктов милиции, а также вопросы социально-медицинской защиты сотрудников.

Ключевые слова: Сурхандарья, органы внутренних дел, профессиональное мастерство, интеллектуальный потенциал, кинология, опорный пункт милиции, кадровая политика.

Abstract: This article analyzes the reforms implemented during the years of independence to enhance the professional skills, physical training, and intellectual potential of internal

affairs officers in the Surxondaryo region. Based on archival materials and periodical press data, the study covers the development of cynological services, new criteria in personnel policy, strengthening the material and technical base of police stations, and issues of socio-medical protection for employees.

Keywords: Surxondaryo, internal affairs agencies, professional skills, intellectual potential, cynology, police station, personnel policy.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida jamoat tartibini saqlash va fuqarolar xavfsizligini ta'minlash borasida tub islohotlar amalga oshirildi. Mazkur jarayonning markazida turuvchi ichki ishlar idoralari xodimlarining nafaqat jismoniy va jangovar shayligi, balki ularning intellektual salohiyati va huquqiy bilimlarini yuksaltirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda.

Xususan, 2000-yillarning birinchi yarmida tizimni modernizatsiya qilish, kadrlarni tanlov asosida saralab olish va ularning ijtimoiy-tibbiy himoyasini kuchaytirish bo'yicha sezilarli natijalarga erishildi. Ushbu tadqiqotda Surxondaryo viloyati ichki ishlar idoralari misolida xodimlarning kasbiy mahoratini oshirish borasidagi amaliy chora-tadbirlar, kinologiya xizmatini rivojlantirish, militsiya tayanch punktlari faoliyati va kadrlar siyosatidagi yangilanishlar arxiv manbalari va davriy matbuot ma'lumotlari asosida tahlil qilinadi.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy tayyorgarligini muntazam oshirib borish, jismoniy va maxsus

bilimlarini amaliyotda sinovdan o'tkazish jamoatchilik osoyishtaligini ta'minlashda respublika miqyosidagi ko'pkurash musobaqalari xodimlarning professional mahoratini yuksaltirishda alohida o'rin tutgan.

Manbalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, 2006-yilning aprel oyida Namangan shahrida Respublika IIV Patrul-post xizmati va jamoat tartibini saqlash bosh boshqarmasi kinologiya xizmati xodimlarining navbatdagi ko'pkurash musobaqasi o'tkazilgan. Deyarli bir hafta davom etgan ushbu murosasiz bahslarda ichki ishlar xodimlari va ularning xizmat itlari uch yo'nalishda belgilangan maxsus shartlarni bajardilar.

Mazkur musobaqa Surxondaryo viloyati ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy mahorati va jismoniy salohiyatini namoyon etishda muhim bosqich bo'ldi. Musobaqaning yakuniy natijalariga ko'ra, umumjamo'a hisobida Surxondaryo viloyati vakillari (Samarqand viloyati vakillari bilan bir qatorda) faxrli ikkinchi o'rinni egallab, yuqori professional tayyorgarlikka ega ekanliklarini isbotladilar. Ta'kidlash joizki, ushbu ko'rsatkich viloyatda kinologiya xizmatini rivojlantirish va xodimlarning intellektual salohiyatini xizmat itlari bilan ishlash jarayonida to'g'ri yo'naltirish borasidagi sa'y-harakatlarning mahsulidir.

Shuningdek, tizimda xizmat sharoitlarini yaxshilash va moddiy-texnika bazasini mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi tomonidan bir qator viloyatlar qatorida Surxondaryo viloyati ichki ishlar boshqarmasi kinologiya xodimlari uchun ham yangi xizmat mashinalari ajratilganligi sohadagi islohotlarning amaliy ifodasi bo'ldi[1].

Surxondaryo viloyati ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy mahoratini oshirish va intellektual salohiyatini mustahkamlash masalasi 2000-yillarning birinchi yarmida tizimli xarakterga ega bo'lib, xodimlarning nafaqat jangovar tayyorgarligi, balki ularning tibbiy-profilaktik bilimlari va ma'naviy-axloqiy darajasini yuksaltirishga qaratilgan kompleks tadbirlar bilan tavsiflanadi. Xususan, 2004-yilda O'zbekiston Respublikasi IIV Markaziy shifoxonasida Ichki qo'shinlar Bosh

boshqarmasiga qarashli harbiy qismlar tibbiyot xizmati boshliqlari uchun tashkil etilgan ikki kunlik uslubiy o'quv seminari soha xodimlarining tibbiy ta'minotini yaxshilashda muhim bosqich bo'ldi. Tadbirni IIV Ichki qo'shinlar Bosh boshqarmasi tibbiyot bo'limi boshlig'i, podpolkovnik T. To'rayev ochib berib, joriy yilda shaxsiy tarkib o'rtasida kasalliklarning oldini olish borasida yo'l qo'yilgan kamchiliklar va kelgusidagi vazifalarga to'xtalib o'tdi. Seminar davomida IIV Sanitariya-epidemiologiya nazorati Bosh markazi bo'lim boshlig'i, podpolkovnik R. Kunishev tomonidan xodimlarga harbiy qismlarda epidemiologiyaga qarshi kurashish va profilaktika choralarini tashkil etish bo'yicha atroflicha tushunchalar berildi. Mashg'ulotlar yakunida ishtirokchilar xizmat jarayonida qo'llaniladigan hujjatlar va kasalliklar profilaktikasi bo'yicha olingan bilimlari yuzasidan test sinovlarini topshirdilar[2].

Surxondaryo viloyati ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy malakasini oshirish va intellektual salohiyatini yuksaltirishda mintaqaviy hamkorlik hamda sohaga doir xalqaro huquqiy normalarni o'zlashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, 2005-yilning 10-fevralida Qarshi shahrida Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari IIBlarining tergov boshqarmalari bo'lim, bo'linma va guruh boshliqlari ishtirokida o'tkazilgan mintaqaviy yig'ilish bu boradagi amaliy tadbirlarning muhim bo'lagi bo'ldi. Qashqadaryo viloyati IIB boshlig'i, polkovnik V.Xodjayev raisligida o'tgan ushbu tadbirda Surxondaryo viloyati IIB boshlig'i o'rinbosari, podpolkovnik X.Shernayev, shuningdek, Qashqadaryo viloyati IIB boshlig'i o'rinbosarlari podpolkovnik R.Zohirov, mayor A.Muzaffarov hamda polkovnik Yu.Xudoyberganovlar ishtirok etib, xodimlarning o'tgan 2004-yildagi faoliyati va joriy yildagi vazifalarini tahlil qildilar[3].

Yig'ilishda xodimlarning intellektual salohiyatini oshirishning asosi sifatida ularning huquqiy bilimlarini boyitish masalasi ko'rildi. Respublika IIV Tergov bosh boshqarmasi boshlig'i, polkovnik A.Sharafutdinov va boshqarmaning mas'ul xodimi, polkovnik

A.Sattorovlar o'z ma'ruzalarida xodimlarning "Huquqni muhofaza qilish idoralariga oid xalqaro hujjatlar to'plami"ga kiritilgan, O'zbekiston tomonidan tan olingan 75 ta xalqaro hujjat bo'yicha bilimlarini mustahkamlash zarurligini ta'kidladilar. Shuningdek, xodimlarning fuqarolar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, murojaatlar bilan ishlashda inson huquqlari va erkinliklarini tushuntira olish mahoratini shakllantirish hamda soha vakillarining kasbiy mas'uliyatini oshirish bo'yicha tizimli vazifalar belgilandi. Yakunda muhokama etilgan masalalar yuzasidan xodimlarning kasbiy mahoratini yanada yuksaltirishga xizmat qiluvchi tegishli qarorlar qabul qilindi[4].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mustaqillik yillarida ichki ishlar idoralari xodimlarining jismoniy va intellektual salohiyatini oshirish maqsadida respublika bo'yicha 3414 tadan ortiq militsiya tayanch punktlari barpo etilib, ular zamonaviy kompyuter va aloqa vositalari bilan jihozlandi. Xodimlarning jismoniy chiniqishi uchun 2485 ta militsiya tayanch punktlari infratuzilmasida sport maydonchalari, jumladan futbol, basketbol, voleybol maydonlari, havzalar, trenajyor xonalari tashkil etildi. 2088 ta militsiya tayanch punktlarida mahalla yoshlari uchun turli yo'nalishdagi to'garaklar, 2054 tasida esa kichik biznes xonalari, tikuv-bichuv, duradgorlik va milliy hunarmandchilik ustaxonalari ochildi. Surxondaryo viloyatidagi tayanch punktlari ham ushbu infratuzilma bilan ta'minlanib, xodimlarning xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga xizmat qildi[5].

2005-yil 29 yanvar kuni O'zbek Milliy akademik drama teatrida O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar va Xalq ta'limi vazirliklari, Respublika Oqsoqollar kengashi va "Mahalla" xayriya jamg'armasi, "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati Markaziy Kengashi bilan hamkorlikda o'tkazilgan "Namunali militsiya tayanch punktlari" respublika tanlovining yakuniy bosqichi va g'oliblarni taqdirlash marosimi bo'lib o'tdi. Shuni ta'kidlash joizki, bunday tanlovlar uch yildan beri 4 ta hudud bo'yicha muntazam ravishda o'tkazilgan. Tanlovlar "Jasorat ko'rsatgan profilaktika inspektori", "Aholi o'rtasida katta

obro'-e'tibor qozongan eng faol profilaktika inspektori", "Voyaga yetmaganlar bilan ishlash bo'yicha eng faol profilaktika inspektori", "Eng faol mahalla oqsoqoli", "Eng faol mahalla posboni", "Eng faol diniy ma'rifat va ma'naviy axloqiy tarbiya masalalari bo'yicha maslahatchi", "Ichki ishlar idoralari xodimining eng sadoqatli ayoli" nominatsiyalari bo'yicha tashkil etilgan[6].

Tanlovda "Eng namunali militsiya tayanch punkti" nominatsiyasi bo'yicha to'rtta shartli hududning birinchisida g'oliblik Toshkent shahar Sobir Rahimov tumani "Eski shahar" mahallasidagi 190-militsiya tayanch punktiga berildi.

Tanlovning ikkinchi hududi, ya'ni Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlari bo'yicha Andijon viloyati Qo'rg'ontepa tumanidagi 171-militsiya tayanch punkti g'olib deb topildi.

Uchinchi hudud, ya'ni Samarqand, Sirdaryo, Jizzax, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari o'rtasidagi bellashuvda g'oliblikni Sirdaryo viloyati Sirdaryo shahar "7-Haqiqat" mahallasida joylashgan 14-militsiya tayanch punkti qo'lga kiritdi.

To'rtinchi hudud, ya'ni Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro, Navoiy va Xorazm viloyatlari bo'yicha Navoiy viloyatining Zarafshon shahridagi "Geolog" mahallasida joylashgan 21-militsiya tayanch punkti eng namunali deb topildi.

G'olib militsiya tayanch punktlari respublika Ichki ishlar vazirligi tomonidan ajratilgan "Damas" avtomashinasi bilan taqdirlandilar.

Mard o'g'lonning turmush o'rtog'i Zamira Bobojonova "Ichki ishlar idoralari xodimining eng sadoqatli ayoli" nominatsiyasi g'olibi bo'ldi. Shuningdek, Toshkent shahar Yakkasaroy tumani ichki ishlar boshqarmasida profilaktika inspektori bo'lib ishlagan Mansur Turg'unovning turmush o'rtog'i Zulayxo Samatova, Mirzo Ulug'bek tumani ichki ishlar boshqarmasida profilaktika inspektori bo'lib faoliyat ko'rsatgan Erkin Samatovning turmush o'rtog'i Adolat Jumayeva, shu tumanda profilaktika inspektori bo'lib ishlagan Muhiddin Amonovning turmush o'rtog'i Maqsuda Mingto'rayeva, Toshkent viloyati, Piskent tumani ichki ishlar bo'limida

profilaktika inspektori bo'lib xizmat qilgan Maxmud Abdullayevning turmush o'rtog'i Roxat Abdullayevalarga ham ana shu nominatsiya sovg'alari nasib etdi.

Ko'rik-tanlovning "Eng namunali militsiya tayanch punkti" nominatsiyasi bo'yicha o'rinlar quyidagicha taqsimlandi: ikkinchi o'rin Qashqadaryo viloyati Koson tumani, "Ravot" mahallasidagi 67-sonli, Surxondaryo viloyati Sariosiyo tumani Mirzo Ulug'bek nomli mahalladagi 239-sonli, Buxoro shahri Furqat nomli mahalladagi 26-militsiya tayanch punktlariga berildi. Uchinchi o'rinlarga esa Namangan viloyati, Namangan shahar "Qizilqupruq" mahallasidagi 61-sonli, Samarqand shahar, G'iyosiddin Jamshid nomli mahalladagi 49-sonli, Qoraqalpog'iston Respublikasi Beruniy shahar, "Xorazm" mahallasidagi 3-militsiya tayanch punktlari sazovor bo'lishdi[7].

Bundan tashqari tanlovning "Jasorat ko'rsatgan profilaktika inspektori" nominatsiyasida Namangan viloyati, Yangiqo'rg'on tumani ichki ishlar bo'limi profilaktika inspektori Rustamjon Do'smatov, "Aholi o'rtasida katta obro'-e'tibor qozongan eng faol profilaktika inspektori" nominatsiyasida Buxoro shahar ichki ishlar bo'limi profilaktika inspektori Akrom Boboyev, "Voyaga yetmaganlar bilan ishlash bo'yicha eng faol profilaktika inspektori" nominatsiyasida Farg'ona viloyati, Buvayda tumani ichki ishlar bo'limi profilaktika inspektori Sardor Toshpo'latov, "Jinoyatchilikka qarshi kurashishda eng faol mahalla oqsoqoli" nominatsiyasida Jizzax shahar "Olmazor" mahalla fuqarolar yig'ini raisi G'ani Obidov, "Eng faol mahalla posboni" nominatsiyasida Toshkent viloyati Bo'ka tumanidagi "Qoraqo'yli" mahallasi posboni Salimjon Fozilov, "Eng faol diniy ma'rifat va ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari bo'yicha maslahatchi" nominatsiyasida Toshkent shahar Akmal Ikromov tumanidagi "O'rikzor" mahallasi maslahatchisi Ra'no Tursunxo'jayeva g'olib deb topildi. Shuningdek, tanlov yakuniga ko'ra xizmat faoliyatida ijobiy natijalarni qo'lga kiritgan bir guruh profilaktika inspektorlari rag'batlantiruvchi sovg'alar bilan

taqdirlandilar[8].

Surxondaryo viloyati ichki ishlar idoralari tizimida "kadrlar taqdirini kadrlar tanlash, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalash hal qiladi" degan konseptual yondashuv asosida xodimlarning kasbiy mahoratini oshirishning yangi mexanizmlari joriy etildi. Xususan, kadrlarni tanlov asosida saralab olish imkoniyati yaratilishi natijasida safga faqat munosib, intiluvchan va shijoatli yoshlarni qabul qilish yo'lga qo'yildi, bu esa ayniqsa serjantlar tarkibini shakllantirishda o'zining ijobiy natijasini berdi. Xodimlarning kasbiy mahoratini oshirish bilan bir qatorda ularning moddiy va ma'naviy rag'batlantirilishi, yashash sharoitlarini yaxshilash, dam olish va salomatliklarini tiklash ishlari tizimli ravishda amalga oshirildi; xususan, faxriy va boquvchisini yo'qotgan oilalarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratildi.

Xodimlarning xizmat faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida moddiy-texnik baza tubdan yangilandi: Muzrabot tumani IIB uchun yangi ma'muriy bino, Sariosiyo tumani IIB uchun qo'shimcha bino qurib bitkazildi, Termiz shahar IIB binosi esa kapital ta'mirdan chiqarildi. Shu bilan birga, texnika va aloqa vositalari bilan ta'minlanish darajasi yaxshilanib, patrul-post, yo'l-patrul va kinologiya xizmatlari faoliyati tubdan qayta tashkil etildi. Viloyatning janubiy sarhadlarida tinchlik va osoyishtalikni saqlash maqsadida xodimlarning hushyorligi oshirilib, tuman markazlari, shaharcha va qishloqlarda profilaktika ishlari kuchaytirildi[9].

O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar idoralari tizimida kadrlar salohiyatini yuksaltirish va xizmatga munosib nomzodlarni tanlab olish jarayoni 2000-yillarning o'rtalariga kelib yangi sifat bosqichiga ko'tarildi. Xususan, Surxondaryo viloyati va respublikaning boshqa hududlarida bu jarayon shaffoflik, adolat va qat'iy mezonlar asosida tashkil etildi. Ma'lumotlarga ko'ra, tizimga nomzodlarni saralashda nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki intellektual salohiyat va ma'naviy yetuklik birlamchi talab etib belgilandi.

O'rganilayotgan davrda nomzodlarning kasbiy mahoratini shakllantirish quyidagi faktik ko'rsatkichlar va tartib-taomillar orqali

amalga oshirilgan:

1. Jismoniy tayyorgarlik. Nomzodlarning jismoniy sog'lomligi va tashqi ko'rinishi qat'iy natsional va sohaviy standartlarga muvofiqlashtirildi. Bunda:

Bo'y o'lchami: Erkaklar uchun kamida 170 sm., ayollar uchun esa 165 sm. etib belgilandi. Maxsus bo'linmalar (masalan, yo'l-patrul xizmati) uchun esa bu ko'rsatkich 180 sm.dan kam bo'lmasligi talab etilgan.

Normativlar: Jismoniy chiniqishni tekshirishda erkaklar uchun turnikda tortilish (14 tadan yuqori "a'lo"), 100 metrga yugurish (13,5 soniyadan kam "a'lo") va 3000 metrga yugurish (12,01 daqiqadan kam "a'lo") kabi murakkab sinovlar o'rnatilgan. Ayollar uchun esa kompleks kuch ishlatish mashqlari va 1000 metrga yugurish (4,15 daqiqadan kam "a'lo") mezonlari qo'llanilgan.

2. Intellektual salohiyat. Xodimlarning intellektual darajasini aniqlash maqsadida jami 108 ta savoldan iborat kompleks test sinovlari joriy etilgan. Ushbu testlar uchta asosiy yo'nalishni qamrab olgan:

Umumta'lim fanlari: Dunyoqarash va umumiy bilimlarni aniqlash uchun 36 ta savol (har bir to'g'ri javob uchun 1,1 ball).

Ma'naviy-axloqiy va siyosiy tayyorgarlik: Ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni tushunish darajasini baholash uchun 36 ta savol (har bir to'g'ri javob uchun 2,1 ball).

Mantiqiy fikrlash va psixologik barqarorlik: Kasbiy layoqatni aniqlash uchun 36 ta savol (har bir to'g'ri javob uchun 3,1 ball).

Sinovlarning umumiy maksimal balli 226,8 ballni tashkil etgan bo'lib, bu tizim nomzodlarning tahliliy fikrlash qobiliyatiga berilayotgan yuqori e'tiborni ko'rsatadi.

3. Jamoatchilik nazorati. Surxondaryo viloyatida ham tanlov jarayonlari "Mahalla", "Kamolot" (hozirgi Yoshlar ittifoqi), "Nuroni" jamg'armalari, xotin-qizlar qo'mitalari vakillari hamda nomzodlarning ota-onalari ishtirokida ochiq-oshkora o'tkazilgan. Bu esa "tanish-bilishchilik" va "oshna-og'aynigarchilik" kabi salbiy holatlarning oldini olishda muhim ijtimoiy to'siq bo'lib xizmat qildi.

4. Kasbiy mahorat. Tanlovdan muvaffaqiyatli o'tgan nomzodlar darhol

xizmatga jalb etilmay, uch oylik maxsus tayyorgarlik o'quv kurslariga yuborilgan. Ushbu kurslar davomida ularga huquqiy bilimlar, saf tayyorgarligi, jangovar va jismoniy mahorat sirlari o'rgatilgan. Ayniqsa, Serjantlar tarkibini tayyorlash va malakasini oshirish markazlarining faoliyati ushbu jarayonda hal qiluvchi rol o'ynagan[10].

2006-yil O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligiga Xitoy Xalq Respublikasining Favqulodda va Muxtor Elchisi Yuy Xunshun rahbarligidagi delegatsiya tashrif buyurib, tizimni modernizatsiya qilishga qaratilgan orgtexnika va aloqa vositalari majmuasini beg'araz tuhfa sifatida taqdim etgan. Ushbu delegatsiyani va taqdim etilgan texnik vositalarni O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirining o'rinbosari, polkovnik H. Ibragimov qabul qilib olgan. Yangi avlod kompyuter va aloqa vositalari xodimlarning axborot bilan ishlash madaniyatini oshirib, jinoyatchilikka qarshi kurashda an'anaviy usullardan zamonaviy, tezkor-tahliliy usullarga o'tish imkonini berdi[11].

Ichki ishlar idoralari xodimlari sonining ortishi ularning salomatligini saqlash va jismoniy tayyorgarligini yuqori darajada ushlab turish masalasini kun tartibiga chiqardi. Taqdim etilgan manbalarga ko'ra, bu borada IIV Markaziy gospitali negizida amalga oshirilgan islohotlar Surxondaryo viloyati IIB xodimlari salohiyatini mustahkamlashda ham tayanch vazifasini o'tagan. 2000-yilda muassasa 402 bemorni qabul qilish quvvatiga ega bo'ldi. 2009-yilda soha xodimlarining intellektual va jismoniy quvvatini tiklash uchun quyidagi ixtisoslashgan bo'limlar xizmatidan keng foydalanildi:

- Xirurgiya va reanimatsiya: Umumiy jarrohlik, ko'z kasalliklari, urologiya, travmatologiya va neyroxirurgiya bo'limlarining faoliyati yo'lga qo'yildi.

- Diagnostika imkoniyatlari: MRT, kompyuter tomografiyasi, rentgenangiofiyografiya, endovaskulyar jarrohlik, exo-kardiografiya va EKG kabi zamonaviy usullar joriy etildi.

- Reabilitatsiya va fizioterapiya: 70 o'rinli statsionar hamda 150 qabulga

mo'ljallangan bo'limda sauna, suv osti massaji, tuzli vanna va igna bilan davolash usullari yo'lga qo'yildi. Bu infarkt va insult kasalliklaridan keyingi tiklanish jarayonlarida yuqori samara berdi[12].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Surxondaryo viloyati ichki ishlar idoralari misolida kasbiy mahorati va intellektual salohiyatini oshirish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, ushbu davrda tizimni sifat jihatidan yangilashga qaratilgan kompleks yondashuv qaror topdi. Xususan, respublika miqyosidagi kinologiya va ko'pkurash

musobaqalarida viloyat jamoasining yuqori o'rinlarni egallashi professional tayyorgarlikning amaliy samarasini ko'rsatgan bo'lsa, kadrlarni saralashda jismoniy mezonlar bilan bir qatorda 226,8 ballik kompleks test sinovlarining joriy etilishi tizimga intellektual salohiyatli yoshlarning kelishiga xizmat qildi. Shu bilan birga, militsiya tayanch punktlarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ularni zamonaviy aloqa vositalari va ijtimoiy infratuzilma obyektlari (sport maydonchalari, kutubxonalar) bilan ta'minlash orqali "mahalla – jinoyatchilikdan xoli hudud" tamoyili amalda mustahkamlandi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Kinologlar bahslashishdi // Postda gazetasi. – 2006-yil 29-aprel. – № 17 (3651).
2. Postda gazetasi. 2004-yil 18-noyabr. 47 (3575)-son.
3. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 1091-fond, 1-ro'yxat, 125-ish, 10-varaq.
4. Mintaqaviy yig'ilish // "Postda" gazetasi – 2005. – 10-fevral. № 6-son (3587).
5. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 1091-fond, 1-ro'yxat, 125-ish, 16-varaq.
6. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 1091-fond, 1-ro'yxat, 125-ish, 19-varaq.
7. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 1091-fond, 1-ro'yxat, 125-ish, 21-varaq.
8. Ichki ishlar idoralarining asosiy tayanchi. "Postda" gazetasi. 2005-yil 3-fevral. 5 (3586)-son.
9. Asrlarga teng yillar // Postda gazetasi. – 2006. – 29-iyul. – № 30 (3664).
10. Xizmatga munosiblar tanlab olindi // "Postda" gazetasi, 2006-yil 23-dekabr, №51 (3685)-son.
11. Xitoyliklar tuhfasini // "Postda" gazetasi. 2006-yil 12-avgust. – №32 (3666) -son.
12. Salomatlik yo'lida sobitqadamlik // "Postda" gazetasi. 2009-yil 31-oktyabr. 44 (3834)-son.

O‘ZBEKISTON VA QOZOG‘ISTON DAVLATLARI O‘RTASIDAGI MADANIY HAMKORLIKNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

G‘aybullayev Abror Abdullayevich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

e-mail: abrorgaybullayev62@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-8264-0550>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi madaniy-gumanitar hamkorlikning shakllanishi va rivojlanish jarayoni tahlil qilinadi. Mustaqillikdan so‘ng imzolangan xalqaro bitimlar, strategik sheriklik deklaratsiyalari, qo‘shma madaniy dasturlar va tadbirlar ikki davlat munosabatlarining madaniy diplomatiyadagi o‘rnini mustahkamlashga xizmat qilgani ko‘rsatiladi. Shuningdek, maqolada qozoq milliy madaniy markazi, etnografik muzeylar, milliy bayramlar va “Nurli jol” gazetasi orqali amalga oshirilayotgan faoliyatlar misol sifatida keltiriladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, Qozog‘iston, madaniy hamkorlik, madaniy diplomatiya, tarixiy meros, qozoq milliy madaniy markazi, qo‘shma tadbirlar, integratsiya

Аннотация: В статье анализируется формирование и развитие культурно-гуманитарного сотрудничества между Узбекистаном и Казахстаном. Показано, что международные соглашения, подписанные после обретения независимости, декларации о стратегическом партнерстве, совместные культурные программы и мероприятия способствовали укреплению позиций отношений двух государств в культурной дипломатии. В статье также приводятся примеры мероприятий, проводимых через Казахстанский национальный культурный центр, этнографические музеи, национальные праздники и газету «Нурли Жол».

Ключевые слова: Узбекистан, Казахстан, культурное сотрудничество, культурная дипломатия, историческое наследие, Казахстанский национальный культурный центр, совместные мероприятия, интеграция.

Abstract: The article analyzes the formation

and development of cultural and humanitarian cooperation between Uzbekistan and Kazakhstan. It is shown that international agreements signed after independence, declarations of strategic partnership, joint cultural programs and events served to strengthen the position of the relations of the two states in cultural diplomacy. The article also cites as examples the activities carried out through the Kazakh National Cultural Center, ethnographic museums, national holidays and the newspaper "Nurli Zhol".

Keywords: Uzbekistan, Kazakhstan, cultural cooperation, cultural diplomacy, historical heritage, Kazakh National Cultural Center, joint events, integration.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi madaniy hamkorlik ikki davlatning mustahkam qo‘shnichilik aloqalari, mushtarak tarixiy ildizlari va umumiy madaniy merosga bo‘lgan hurmatiga tayangan holda shakllanib kelmoqda. Mustaqillikdan so‘ng ikki mamlakat o‘zaro hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqish uchun huquqiy, institutsional va madaniy mexanizmlarni faol ravishda rivojlantirdi. Bu jarayon nafaqat ikki davlat munosabatlarining mustahkamlanishiga, balki xalqlar o‘rtasidagi barqaror madaniy-gumanitar muloqot va integratsiya muhitining rivojlanishiga ham xizmat qilmoqda.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). 1991-yildan boshlab ikki mamlakat o‘rtasidagi aloqalar tizimli ravishda rivojlantirildi. Ular samarali huquqiy bazani yaratish, qo‘shma dasturlar va loyihalarni amalga oshirish, ijodiy hamkorlikni kengaytirish hamda tarixiy merosni birgalikda o‘rganish orqali mustahkamlandi. Xususan, 1994-yil 10-yanvarda imzolangan

“O‘zbekiston Respublikasi hukumati bilan Qozog‘iston Respublikasi hukumati o‘rtasida madaniyat, sog‘liqni saqlash, ilm-fan, ta‘lim, turizm va sport sohasida hamkorlikni rivojlantirish to‘g‘risidagi Bitim” ikki tomonlama madaniy-gumanitar aloqalarning asosiy poydevorini yaratdi[4].

O‘zbekiston va Qozog‘iston xalqlari turkiy madaniyatga mansub bo‘lib, adabiyot, musiqiy va san‘at merosida o‘zaro yaqinlikni saqlab keladi. Shu bilan birga, qadimiy do‘stona rishtalar va tarixiy umumiylik madaniy hamkorlikning tabiiy poydevorini tashkil etadi. Ushbu meros va mushtarak qadriyatlar ikki davlat o‘rtasidagi qo‘shma madaniy loyihalarni amalga oshirish, xalqlar o‘rtasidagi ma‘naviy rishtalarni mustahkamlash va mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi.

Mavjud huquqiy hujjatlar, qo‘shma dasturlar va zamonaviy tashabbuslar O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi madaniy hamkorlikni nafaqat davom ettirish, balki kengaytirish va strategik darajaga ko‘tarish imkonini berdi. Shu tariqa, ikki davlat o‘rtasidagi madaniy-gumanitar aloqalar nafaqat tarixiy merosga tayangan holda rivojlanadi, balki zamonaviy madaniy diplomatiya vositalari orqali yangi bosqichga o‘tdi.

O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi madaniy hamkorlikni mustahkamlash jarayonida imzolangan xalqaro hujjatlar aloqalarning huquqiy poydevorini yaratishda muhim rol o‘ynadi. Xususan, 1998-yil 31-oktyabrda imzolangan “O‘zbekiston Respublikasi bilan Qozog‘iston Respublikasi o‘rtasida Abadiy do‘stlik to‘g‘risidagi shartnoma” ikki tomonlama munosabatlarning barqaror va uzoq muddatli asoslarini mustahkamladi. Ushbu shartnoma davlatlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, ishonch, ochiqlik va yaxshi qo‘shnichilik tamoyillarini mustahkamlab, do‘stona aloqalarni yangi darajaga olib chiqdi. Shu bilan birga, shartnoma madaniy-gumanitar sohada hamkorlikni tizimli ravishda rivojlantirish uchun barqaror poydevor yaratdi[2:53].

Bundan tashqari, 2013-yil 14-iyunda imzolangan “O‘zbekiston Respublikasi bilan Qozog‘iston Respublikasi o‘rtasida Strategik

sheriklik to‘g‘risidagi shartnoma” ikki davlat o‘rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga ko‘tarish imkonini berdi. Ushbu hujjat siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy yo‘nalishlarda aloqalarni kengaytirish, xalqaro maydonda hamkorlikni chuqurlashtirish va umumiy tarixiy merosni asrash bo‘yicha qo‘shma tashabbuslarni rivojlantirishga xizmat qildi. Shartnoma ikki mamlakatning tarixiy rishtalari va mintaqaviy manfaatlarga asoslangan madaniy integratsiyasini yanada faollashtirishga imkon berdi, bu esa Markaziy Osiyoda barqaror hamkorlik muhitini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi madaniy-gumanitar hamkorlik rivojida 2017-yil alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 22–23 mart kunlari Qozog‘istonga amalga oshirgan davlat tashrifi ikki davlat munosabatlarida yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu tashrif davomida oldingi yillarga nisbatan ikki tomonlama aloqalarda sezilarli faollik kuzatildi va hamkorlikning barcha yo‘nalishlarida yuqori natijalarga erishildi[1:17].

Davlat rahbarlari muzokaralari natijasida “Strategik sheriklikni yanada chuqurlashtirish va ahil qo‘shnichilik munosabatlarini mustahkamlash to‘g‘risidagi Qo‘shma deklaratsiya” imzolandi. Mazkur hujjat siyosiy ishonchni mustahkamlash bilan birga, madaniyat, ta‘lim, san‘at, turizm va ilmiy tadqiqotlar sohalaridagi integratsion jarayonlarni jadallashtirish uchun mustahkam poydevor yaratdi. Ushbu deklaratsiya amalga oshirilganidan so‘ng, xalqaro maydondagi hamkorlik, qo‘shma madaniy tadbirlar va ijodiy almashinuvlar sezilarli darajada kengaydi.

Shuningdek, O‘zbekistonda Qozoq millatiga mansub aholining madaniy manfaatlarini himoya qilish va ularning etnik o‘ziga xosligini saqlash borasidagi institutsional mexanizmlar mustaqillikning dastlabki yillaridayoq shakllangan. 1992-yildan buyon O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan Qozoq milliy madaniy markazi bu yo‘nalishda markaziy rol o‘ynaydi. Bugungi kunda markazning Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi bo‘linmasi, shuningdek, Buxoro, Jizzax, Navoiy, Xorazm, Sirdaryo va

Toshkent viloyatlaridagi hamda Toshkent shahridagi hududiy bo'linmalari faoliyat olib bormoqda, bu esa mahalliy va mintaqaviy madaniy hamkorlikni yanada kengaytirishga xizmat qilmoqda.

Markazning asosiy faoliyati Qozoq millatiga mansub fuqarolarning madaniy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'lib, qozoq tilini o'rganish va ta'lim jarayonlarini qo'llab-quvvatlash, xalqning an'ana va urf-odatlarini asrab-avaylash hamda ommalashtirishni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, markaz oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlik qilib, yoshlarni qozoq tilida ta'lim olishga rag'batlantirish, iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash va ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirish uchun zarur sharoitlarni yaratishga intiladi.

Markaz faollarining tashabbusi bilan Navoiy viloyati Konimex tumanida tarixiy-etnografik muzey, Toshkent viloyati Bo'stonliq tumanida esa "Shaxsham" etnografiya muzeyi tashkil etilgan. Ushbu loyihalar O'zbekistonda qozoq madaniy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib qilishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, markaz tomonidan madaniy-ma'rifiy yo'nalishda an'anaviy bayramlar va tadbirlar muntazam o'tkaziladi. Jumladan, har yili "Aytis" oqinlar musobaqasi, "Altibaqan" va "Tusaukeser" kabi qadriyatlarga bag'ishlangan milliy bayramlar tashkil etilib, xalqlar o'rtasidagi madaniy muloqotni mustahkamlashga xizmat qiladi[5].

O'zbekiston qozoqlari madaniy hayotida muhim rol o'ynayotgan omillardan biri — mamlakatda qozoq tilida nashr qilinadigan "Nurli jol" gazetasi hisoblanadi. Ushbu nashr axborot almashinuvi, milliy o'zlikni anglash va madaniy merosni asrab-avaylash jarayonlariga sezilarli hissa qo'shadi, shu bilan birga ikki qardosh xalq o'rtasidagi madaniy-gumanitar muloqotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Ikki davlat madaniy aloqalarining rivojlanishida davlat rahbarlarining e'tibor va tashabbuslari alohida ahamiyatga ega. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 13-martdagi qaroriga binoan buyuk qozoq shoiri va mutafakkiri Abay Qononboyevning ijodiy merosini chuqur

o'rganish yo'lga qo'yildi. Shu bilan birga, Qozog'istonda ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiyning 577 yilligi keng nishonlandi. Bu tadbirlar ikki davlatning umumiy madaniy merosga bo'lgan hurmatini yaqqol namoyon etib, madaniy-gumanitar hamkorlikning izchil mustahkamlanayotganini ko'rsatadi. Shu tarzda, O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi madaniy aloqalar mazmun-mohiyati kengayib, yangi sifat bosqichiga ko'tarilmoqda[3].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi madaniy-gumanitar hamkorlik Markaziy Osiyo mintaqasida xalqlar o'rtasidagi do'stlik va ishonch rishtalarini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Tarixiy ildizlar, umumiy madaniy meros, til va urf-odatlardagi mushtaraklik ikki davlatning madaniy diplomatiyasini shakllantirish va rivojlantirish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Mustaqillikdan so'ng amalga oshirilgan huquqiy va institutsional tashabbuslar, jumladan xalqaro bitimlar, strategik sheriklik deklaratsiyalari, madaniy dasturlar va qo'shma tadbirlar madaniy hamkorlikni izchil rivojlantirishga xizmat qildi. Qozoq millatiga mansub fuqarolar madaniy ehtiyojlarini qondirish, ularning til va madaniy merosini saqlash, shuningdek, ijodiy va ilmiy almashinuvlarni rag'batlantirish yo'nalishlarida amalga oshirilayotgan faoliyat ham ikki davlat o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga hissa qo'shmoqda.

Xususan, 2018–2019 yillarda o'tkazilgan "O'zbekiston yili" va "Qozog'iston yili" kabi qo'shma madaniy loyihalar ikki xalqning tarixiy va madaniy merosini keng jamoatchilikka taqdim etish, xalqlar o'rtasidagi madaniy muloqotni chuqurlashtirish va Markaziy Osiyoda barqaror hamkorlik muhitini mustahkamlashda strategik ahamiyat kasb etdi. Shu bilan birga, madaniy diplomatiya ikki davlat o'rtasidagi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy aloqalarni qo'llab-quvvatlashga, xalqlar o'rtasidagi o'zaro hurmat va do'stlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Natijada, O'zbekiston va Qozog'iston madaniy hamkorligi mintaqaviy integratsiya va barqaror taraqqiyotning muhim omili sifatida

mustahkamlanib, zamonaviy madaniy diplomatiya shakllanishida yangi sifat bosqichiga ko'tarilmoqda.

**ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):**

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. — T.: O'zbekiston, 2018. — B. 17.
2. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi 11 jild. — T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2005. — B. 53.
3. Xalq so'zi. 2021-yil 8-dekabr.
4. <https://lex.uz/docs/-2565040>
5. <https://xs.uz/uz/post/ozbekiston-va-qozogiston-madaniy-gumanitar-jonalishdagi-hamkorlikning-yangi-bosqichi>

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАРБИЙ САРКАРДАЛИК ФАОЛИЯТИДАГИ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАР

Ўралов Достон Рустамалиевич

Термиз давлат университети мустақил изланувчиси

UDK: 371.3+81-32/81-31

<https://orcid.org/0009-0007-2294-5370>

jurayevfarhod963@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада буюк соҳибқирон Амир Темурнинг ўз даврида пухта ўйланган режа, тўғри қарор билан амалга оширган йирик ва самарали тадбирлари тўғрисида маълумотлар берилган бўлиб, ушбу амалга оширилган тадбирларни ҳолисона муҳокама қилиб тўғри хулоса чиқариш билан ватанпарвар ёшларни тарбиялашда катта ўрин тутиши ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: Саркарда, султон, хон, мўғул, Амир Темур, соҳибқирон, сипоҳ.

Аннотация: В статье представлена информация о крупных и эффективных мерах, принятых великим завоевателем Амиром Темуrom в его время, которые основывались на продуманном плане и правильных решениях, а также о важной роли этих мер в воспитании патриотической молодежи посредством их объективного обсуждения и формулирования правильных выводов.

Ключевые слова: полководец, султан, хан, монгол, Амир Темур, завоеватель, воин.

Annotation: This article provides information about the major and effective measures taken by the great conqueror Amir Temur in his time with a well-thought-out plan and correct decisions, and provides information about the important role that these measures play in educating patriotic youth by objectively discussing them and drawing correct conclusions.

Keywords: Commander, sultan, khan, Mongol, Amir Temur, conqueror, soldier.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Бугунги кунда дунёнинг барча давлатларида ўз ватани учун керак бўлса жонини ҳам фидо қиладиган ёш авлодни тарбиялаш муҳим эътибор

қаратиладиган йўналиш ҳисобланади. Сабаби ҳаммага маълумки давлатни ташқи ёвлардан асраш, уни тинчлигини таъминлаш ҳамда уни кўкларга кўтариб ривожлантириш асосан ўша ердаги камол топаётган ёшларга боғлиқ.

Бу ўринда, яъни ёшларни чинакам ватанпарвар қилиб тарбиялашда тарихий жараёнлар ва уларда иштирок этган ватан қаҳрамонларининг ўрин бекиёсдир. Жумладан бугунги ҳақиқий ўзбек ўғлонларини тарбиялашда буюк соҳибқирон Амир Темурнинг шахсини ўрганиш катта натижалар бериш табиийдир. Амир Темур ҳазратларини тарих давомида катта саркардалардан тортиб давлат арбобларигача катта қизиқиш билан ўрганганлиги маълум. Чунки соҳибқирон сиймосида ҳали барчага ҳам маълум бўлмаган кўплаб сифатлар борлигини кейинги вақтларда амалга оширилаётган изланишлар натижаларидан ҳам билиш мумкин.

Биз ҳам юқоридаги асосларни инобатга олиб Амир Темурнинг амалга оширган тадбирларидан тўғри хулоса қилиб бугунги кунда таълим ва тарбияни йўлга қўйсақ албатта ўз олдимизга қўйган мақсадларимизга эришамиз.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Амир Темурнинг энг кўзга кўринган юксак ахлоқий сифатларидан бири кечиримлилиқдир. Буни соҳибқирон билан бўлган жуда кўп воқеаларда кўриш мумкин. Соҳибқироннинг 1402 йилда Усмонлилар халифалигига қарши юришида ушбу сифатлари ёрқин кўзга кўринади. Ушбу юриш манбаларда турлича келтирилган, лекин моҳияти бир хил. Тузукларда “Шундай бўлса ҳам мен қайсарнинг (ғайрат) ўтини аччик-чучук

билан сўндирмоқни маслаҳат кўрдим ва қайсарга мактуб йўлладим. “Еру кўкни яратган Тангри таолога чексиз шукрлар бўлсинки, етти иқлим мамлакатларининг кўпини менинг фармонимга киргизди ва олам султонлари ва ҳокимлари менга эгилиб, итоат қилиш ҳалқасини жон қулоқларига тақдилар. Ўз қадрини билиб, ҳаддидан ошмай жасорат оёқларини тийган бандасини Тангри ёрлақасин. Сенинг насли-насабинг ким эканлиги жаҳон халқи олдида маълумдир. Шундай экан, ҳолингга муносиб иш тутиб, журъат оёғини олдинга қўймаки, ранжу меҳнат балчиғига ботиб, бало чуқурига йиқилгайсан. Иқбол эшигидан ҳайдалган бир тўда иғвогар кишилар ғаразли ишларини бажариш учун сенинг паноҳингдан жой олиб, ухлаб ётган фитнани уйғотмишлар. Яна ўшаларнинг иғвоси билан офат ва бало эшигини давлатинг юзига очмагил. (Мазкур мактуб етиши билан) Қора Юсуфни менинг олдимга юборгил. Йўқ эса тақдир пардаси икки лашкар сафлари тўқнашганда юзингга очилғусидир”[1].

Юқоридаги келтирилган мактубда соҳибқирон турк султонларидан бўлган Боязид Йилдиримдан ўша вақтларда қароқчилик билан танилган туркманлардан Қора Юсуфни топшириши кераклиги айтилади. Шу воқеани Ҳамдам Содиқов “Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати”[2] асарида ҳам яхши ёритган. Бу пайтда ушбу мактубнинг ёзилишидан аввал Қора Юсуф билан Ироқ ҳокими Султон Жалойир биргаликда Макка ва Мадинани зиёрат қилиш мақсадида кетаётганларни мол – мулкни талаб, одамларни эса ўлдиришади. Ушбу воқеадан хабар топган Амир Темур қароқчиларни жазолаш учун кўшин тортиб боради. Султон жалойир ва Қора Юсуф Амир Темурдан қочиб Боязид Йилдиримдан паноҳ топади.

Боязид Йилдирим ҳам Амир Темурнинг борган сари қудратли бўлиб бораётганлигини гувоҳи бўла туриб, ҳасади келади унга фақат уруш учун баҳона керак эди холос. Уришиш учун катта сабаб керак эди. Сабаби Боязиднинг отаси вафот этишидан аввал унга ҳеч қачон туркларга

қарши, шу аснода Амир Темурга қарши курашмасликни, уларга қарши кўшни тортмасликни васият қилиб кетади. Шу сабабли Боязид Йилдирим Амир Темурга қарши уруш очмаётган эди. Юқорида биз таъкидлаб ўтгандек икки қароқчи Усмонлилар султони Боязид Йилдиримдан ёрдам сўради, султон эса уларни яхши кутиб олди ва Амир Темурдан ҳимоя қилишга ваъда берди.

Шу вақтда Амир Темур Боязид Йилдиримга мактуб ёзиб, Султон Жалойир билан Қора Юсуфни топширишини сўради. Боязид йилдирим эса ушбу талабга ғайритабиий жавоб қилиб, яъни Амир Темурни ҳақоратлаб жавоб йўллади. Соҳибқирон шу ҳолатда ҳам яна қайта Боязидга мактуб йўллаб уларни топширмаса уруш қилишга мажбур бўлишини айтади. Шу жойда биз соҳибқиронни кечиримли бўлганлигини ва душманларига ҳам имконият берганлигини кўриш мумкин.

Шу тариқа икки саркарда ўртасида уруш бошланади ва жанг Амир Темур ғалабаси билан якунланади. Амир Темур ғалабадан сўнг Боязид Йилдиримни тирик қолдириб унинг давлатини ўғилларига бўлиб беради.

Ушбу соҳибқироннинг кечиримлилиқ амалларини бундан ташқари жуда кўп воқеаларда учратиш мумкин. Ҳамма жуда кўп эшитган ўша машҳур “Лой жанги”да ҳам Амир Темур ғазабини жиловлаб қайноғаси Амир Ҳусайнни кечирган эди. Ўша жангда Амир Темур ва Амир Ҳусайн келишган холда иттифоқ тузиб жета лашкарларига Илійосхўжага қарши чиқишади. Шу жангда Илійосхўжа ёмғир ёғиши учун хизмат қиладиган афсунгарларни тайёрлаб, ўз кўшинини ҳам ёмғирда жанг қилиши учун шайлайди. Амир Темур кўшинлари шиддатли ва тўғри ҳаракатлари билан душманга катта талофат етказди. Шу вақтда Амир Ҳусайн ҳам жангга кириши ўз учун белгиланган қанотдан зарба бериши лозим эди. Лекин бахтга қарши Амир Ҳусайн бу жангда қатнашмасдан томошабин ролини ўйнади. Амир Темур қайноғаси Амир Ҳусайнга чопар йўллаб ғалаба яқинлигини ва амир

хам ўз қўшини билан жангга кириши лозим эканлигини билдиради.

Амир Ҳусайн эса лойда жанг қилмаслигини бу орқали лойга ботиш уни шаънига тўғри келмаслигини айтиб кибрга берилади. Ушбу жангда соҳибқирон ғалабага жуда яқин келган жойда енгиледи, жуда кўплаб сипоҳлари мағлуб бўлади ва ҳалок бўлади. Ушбу воқеада Амир Темур Амир Ҳусайнга нисбатан қаттиқ нафратланади, лекин кечирази ва аввалгидек унга муомала қилади.

Амир Темур ўз сипоҳларини саралаб олаётганда уч сифатга баҳо берган. Сипоҳнинг қилич ўйната олиши, ақл, жасурлик ва ростгўйлик, насл – насаби. Бу уч сифати бор сипоҳлар доимо Амир Темур учун ғалаба калити бўлиб хизмат қилган.

Бугунги кунда ҳам ушбу сифатлар ҳар бир ёшларда ва раҳбарда бўлиши жуда катта келажак қафолатидир. Амир Темурда ҳам ушбу сифатлар жуда яхши ривожланганлигини бир неча мисолларда билиш мумкин. Амир Темур икки қўл: ўнг ва чап қўлида ҳам қилични жуда ҳам усталик билан қўллаётган. Буни жуда кўп жангларда ўз исботини топилган. Ақл жиҳатидан ҳам юксак ўринда бўлган. Кўплаб давлатларни бўйсундиришда ҳам ушбу сифатни қай даражада ривожланганлигини билса бўлади. Жасурлик ва ростгўйлик ҳам юқори даражада камол топган. Буни бир неча жангларда ҳам соҳибқироннинг ўзи жангни бошлаб берганлигида ёки Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрга бостириб келганда ҳам қўрқмасдан олдиға пешвоз чиққанида ҳам кўриш мумкин.

Юқоридаги баён этилган воқеани ҳам агар таҳлил қилиб кўрсак. Чунончи, Чингизхоннинг набираси Туғлуқ-Темурхон Мовароуннаҳр мамлакатида босиб олиш қасдида қўшин тортиб, Хўжанд сувидан кечиб ўтгач, менга, амир Ҳожи барлос ва амир Боязид жалойир номига ёрлик жўнатиб, унинг ҳузурига боришимизни талаб қилганди. Улар мен билан кенгашидилар. Ўз эл-улуслари билан Хуросонга кетиш ёки, Туғлуқ-Темурхон олдиға бориш ҳақида маслаҳат сўрадилар.

Мен уларга шундай йўл кўрсатдим: Туғлуқ Темурхоннинг ҳузурига борсангиз икки, фойда, бир зиён бордир. Хуросон томонга ўтиб кетишнинг эса икки зиёни, бир фойдаси бордир, дедим. Улар менинг кенгашимга кирмай эл-юрти билан кўчиб Хуросон томонга кетдилар. Мен ҳам Хуросонга ёки бўлмаса Туғлуқ-Темурхоннинг олдиға бориш-бормаслигимни билмай иккиланиб қолдим. Шу ҳол асносида пирим (Тойбодий)дан маслаҳат сўраб хат ёзган эдим, ушбу мазмунда жавоб ёзиб юборибдилар: “Тўртинчи халифа ҳазрати Али ибн Абў Толибдан, унга тангрининг қарама марҳамати бўлсин, бир киши сўрабдики осмон – қамон, ер – қамон ипи, ҳодисалар ва офату кулфатлар эса ўқ бўлса, инсонлар ул ўқ – ёйларга нишон бўлса, отғучи – худойи таоло бўлса, унинг қудрати яна ҳам улўғ бўлсин, одамлар қаерга ҳам қочадилар? Халифа жавоб қилиб, одамлар тангрининг қошиға қочсинлар, — дебдилар. Шунга ўхшаш сен ҳам ҳозир Туғлуқ Темурхоннинг олдиға қочгил ва қўлидаги ўқ – ёйини тортиб олгил”[1].

Шу маслаҳатдан сўнг Амир Темур кўрқмасдан Туғлуқ Темурхон олдиға борди ва унга пешвоз чиқди. Туғлуқ Темурхон ҳам соҳибқироннинг мардлигини кўриб уни хушвақт кутиб олди. Ҳаттокиб Туғлуқ Темурхон салтанат ишларида Амир Темурдан маслаҳат сўрайди ва уни маслаҳатларини оқилона эканлигини билиб ўз миннатдорчилигини билдиради. Мовароуннаҳр ҳукмронлигини Амир Темурга бериб ўзи Дашти Қипчоқдаги исёнчи амирларни бостириш учун кетади. Туғлуқ Темурхон ўзидан қочиб олдиға чиқмаган Ҳожи Барлос ва Боязид Жалойирларни тутиб олиб қатл этади. Мана ушбу воқеадан ҳам жасурлик, мардлик ва маслаҳатли тўғри тадбир қанчалик Амир Темурга зафар олиб келганлигини кўриш мумкин.

Амир Темурнинг ақл – заковати ҳам ўзига муносиб юқори даражада бўлган. Туғлуқ Темурхоннинг олдиға келатган вақтида хоннинг қўшинлари Мовароуннаҳрни барча жойларини

талашар, бундан халқ жуда катта талофат ва азият чекаётган палла эди. Ушбу ҳолатни тўхтатиш учун Амир Темур уларга турли совғалар бериб, уларни жирканч ишларидан тийиб қолган. Шундан сўнг хоннинг хузурига борган, амирларни ножўя ишлари эса хоннинг қулоғига етиб бориб, хон уларни барчасини лавозимидан озод қилиб қайтиб барча амирларни Мовароуннаҳрга боришни тақиқлаб қўяди. Ушбу воқеада соҳибқирон халқни талашдан ва мамлакатни тинчлигини қайтаришда катта ва тўғри тадбир кўрсатган.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки биз юқорида тилга олган Амир Темурнинг барча тадбирларидан керакли тавсияларни ишлаб чиқиш мумки. Соҳибқирондаги барча хислатларни ўрганиш ва ўзлаштириш уни давомчиси бўлган бугунги ёшлар учун мисли

кўрилмаган натижалар бериш табиий. Бугунги кунда барча ёшларда ҳам раҳбар ёшларда ҳам Амир Темурдаги кечиримлилик сифатини бўлиши ташкилотни бошқаришда яхши натижа бўлади. Сабаби инсоний шундай кечинма бор агар инсонни бир айбини кечириб унга тўғри хулоса қилишга имкон берилса, ўша инсон ўзини яхши томонлама кимлигини кўрсатишга ва жамоа учун ташкилоти учун бор кучини бериб ишлашга ғайратини сафарбар этади. Шунингдек соҳибқирондаги энг кўзга кўринган сифатлардан бири жасурлик сифатини ҳам мамлакат тараққиётида ўзига яраша катта ўрни бор. Агар ёш раҳбар бўлса ҳам унда жасурлик сифати камол топган бўлса, яъни бугунги кунда бир ишни қилишдан кўрқмасдан дадил қадам ташлаб ишга киришса қолганлар унга иккиланмай эргашади. Натижа эса кутилгандек бўлади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Амир Темур. “Темур тузуклари” / мемуар асар / форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулла Караматов таржимаси / “Буюк давлатчилик силсиласи” туркуми – Т.: “Илм зиё заковат”, 2020. 144 б.
2. Содиқов Ҳамдам. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати. – Т.: “ART FLEX”, 2010 – 436 бет.
3. Калашников Исай. Шафқатсиз аср. М. Йўлдошев таржимаси. — Т.: Янги аср авлоди, 2023 – 672 б.
4. Амир Темур Кўрагон. Зафарнома. Араб алифбосидан Кирилл алифбосига ўгириш, сўзбоши, луғат ва изоҳ муаллифлари: Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Бобоев, А.Қуронбеков. – Тошкент, 2000. – 652 б.
5. Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли. Ўз аҳвол ва атвори, юриш ва қўшини, мусолиҳа ва муҳориба воқеъотини туркий луғат бирлан ёзган китоби (таржимаи ҳол). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи т.ф.д. Ашраф Аҳмедов. – Тошкент: Нур, 1992.
6. Амир Темур Кўрагон. Қиссаи Темур ("Малфузоти Темурий"). Араб алифбосидан кирилл алифбосига ўгириш, сўз боши, луғат ва изоҳ муаллифлари: Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Бобоев, А. Қуронбеков. – Тошкент, 2000.
7. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Б.Аҳмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири остида. – Тошкент: Чўлпон, 1994.
8. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан ўгирувчи Юнусхон Ҳакимжонов. – Тошкент: Ўзбекистон. 1996.
9. Руи Гонсалес Де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура. (1403-1406 г.) Пер. со староисп. Предисл. коммент. И.С.Мироковой. – Москва: Наука, 1990.
10. Рахмоналиев Рустан. Империя Тюрков. Тюркские народы мировой истории. С X в. до н э по XX в. н.э. – Москва: Прогресс, 2002. – 912 с.

ETNOGRAFIYA

ЭТНИК ИДЕНТИКЛИК МАСАЛАСИ ВА УНИНГ ЭТНИК ТАРИХНИ ЎРГАНИШДАГИ РОЛИ (СУРХОНДАРЁ ВОҲАСИ МИСОЛИДА)

Убайдуллаева Барно

*Ўзбекистон Миллий университети “Археология ва этнология”**кафедраси профессори, тарих фанлари доктори*<https://orcid.org/0009-0008-4597-231X>

UDK: 94(575.1)

Аннотация: Мақолада Сурхондарё воҳасининг XX асрдаги этник тарихи мисолида этник идентиклик масаласи таҳлил қилинган. Унда этник идентиклик тушунчаси асосий назарий ёндашувлар (примордиализм, модернизм ва бошқалар) контекстида ёритилган. Уруғ-қабилавий муносабатлар ва этник таркиб шаклланишида этник идентикликнинг муҳим омил эканлиги кўрсатилган.

Калит сўзлар: этник идентиклик, Сурхондарё воҳаси, этник гуруҳ, этник тарих, этниклик, уруғ, қabila, этник таркиб, ўзбек, тожик.

Аннотация: В статье анализируется проблема этнической идентичности на примере этнической истории Сурхандарьинского оазиса в XX веке. Понятие этнической идентичности раскрывается в контексте основных теоретических подходов (примордиализм, модернизм и др.). Показано, что этническая идентичность является важным фактором в формировании родоплеменных отношений и этнического состава населения.

Ключевые слова: этническая идентичность, Сурхандарьинский оазис, этническая группа, этническая история, этничность, род, племя, этнический состав, узбек, таджик.

Abstract: The article examines the issue of ethnic identity through the case of the ethnic history of the Surkhandarya oasis in the 20th century. The concept of ethnic identity is analyzed within the framework of major theoretical approaches, including primordialism, modernism, and related perspectives. The study demonstrates that

ethnic identity serves as a significant factor in shaping clan-based relations and the ethnic composition of the population.

Keywords: ethnic identity, Surkhandarya oasis, ethnic group, ethnic history, ethnicity, clan, tribe, ethnic composition, Uzbek, Tajik.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Ҳозирги глобаллашув жараёнлари шароитида этниклик ва этник идентиклик масаласи нафақат этнология, балки сиёсатшунослик, социология ва тарих фанларида ҳам долзарб аҳамият касб этмоқда. Миллий давлатлар шаклланиши, миграция жараёнлари, маданий интеграция ва айни пайтда маданий хилма-хилликнинг сақланиши этник идентикликни янада муҳим илмий муаммога айлантирди.

Миллат, этнос ва этник гуруҳларнинг шаклланиши, ўзини англаши ва тарихий тараққиётини ўрганишда этник идентиклик тушунчаси муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга. Этник тарихни ўрганишда анъанавий ёндашувлар асосан археологик, этнографик, лингвистик ва ёзма манбаларга таянган бўлса, замонавий тадқиқотлар инсоннинг ўзини қайси этник гуруҳга мансуб, деб ҳис қилиши – яъни этник идентикликни ҳам муҳим омил сифатида кўриб чиқмоқда. Чунки тарих фақат ўтмиш воқеалар йиғиндиси эмас, балки у инсонлар томонидан англанадиган, талқин қилинадиган ва авлоддан-авлодга узатиладиган ижтимоий онг масаласидир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Этногенез ва этник тарих масаласи бўйича турли

халқлар мисолида салмоқли тадқиқотлар амалга оширилган. Хусусан, ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи бўйича ҳам тадқиқотлар олиб борилган. Бундай тадқиқотларнинг энг машҳури маҳаллий этнографик тадқиқотлар мисолида Карим Шониёзовга тегишлидир. Унинг аксарият асарлари айнан этник тарих масаласига бағишланган. Айниқса, «Ўзбек халқи шаклланиш жараёни» китобида ўзбек этноси таркибидаги турли қабила ва уруғлар (қипчоқ, қарлук, найман ва бошқалар) тарихи чуқур таҳлил қилинган. Муаллиф этник шаклланиш жараёнини кўп босқичли ва мураккаб жараён сифатида кўрсатиб, турли этник компонентларнинг ўзаро таъсирини асослаб беради. Шу билан бирга, бу асарда уруғчилик тизими этник идентиклик нуктаи назаридан эмас, балки асосан тарихий-этногенетик жараён сифатида талқин қилинган [27].

Яна шундай тадқиқот таниқли археолог Аҳмадали Асқаров томонидан олиб борилган. Унинг « Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи » асарида археологик ва тарихий манбалар асосида ўзбек этноси шаклланиши таҳлил қилинган. А.Асқаров ўз асарида этник таркибнинг кўп қатламли эканини таъкидлайди, бу эса ўз навбатида локал идентиклик шаклланининг (жумладан, уруғчилик) сақланиб қолишини тушунишга имкон беради [2].

Бироқ қайд этиш лозимки, мазкур тадқиқотларда “этник идентиклик” тушунчаси мустақил назарий категория сифатида эмас, балки билвосита — этногенез, маданият ва анъаналар орқали ёритилган. Бу ҳолат миллий этнологияда идентиклик масаласи нисбатан кейинги босқичда шаклланиганини кўрсатади.

Маълумки, этник идентиклик – инсоннинг ўзини муайян этник гуруҳга мансублигини, унга тегишлиликни англаб етишидир. Яна ҳам аниқроқ айтганда, этник идентиклик шахс ёки гуруҳнинг ўзини муайян этник бирликка мансуб, деб ҳис этиши ва бу тегишлиликни ифода этиш усуллари дир. У тил, маданият, урф-одатлар, тарихий хотира ва ижтимоий муносабатлар орқали шаклланади.

Этник тарихни ўрганишда фақат демографик ёки маъмурий маълумотлар етарли эмас. Чунки аҳолининг ўзини қандай номлаши, қайси этник гуруҳга мансуб, деб билиши кўп ҳолларда расмий статистикадан фарқ қилади. Шу нуктаи назардан, Сурхондарё воҳаси мисоли этник идентикликнинг ўзгарувчан ва кўп қиррали табиатини кўрсатиб берувчи ёрқин мисолдир. Ушбу мақолада Сурхондарё воҳасининг XX -асрдаги этник тарихи мисолида этник идентикликнинг роли таҳлил қилинади.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Этник идентикликни тушунтиришда турли назарий мактаблар мавжуд. Примордиалистик ёндашувга кўра, этниклик инсоннинг туғма ва табиий хусусияти ҳисобланади. Бу назарияга кўра, инсон ўз этник гуруҳига қон-қариндошлик, умумий келиб чиқиш ва маданий анъаналар орқали боғланган бўлади. Этник идентиклик эса чуқур ҳиссий ва барқарор характерга эга. Ушбу ёндашув этникликни ўзгармас ва қадимий категория сифатида талқин қилади [11, 9, 30 ва бошқа]. Аммо, у ижтимоий ўзгаришлар ва тарихий динамикани етарли даражада ҳисобга олмайди.

Модернистик назарияга кўра, этник идентиклик ва миллат тушунчалари индустриал жамият шароитида шаклланган. Бу ёндашув этникликни табиий эмас, балки ижтимоий-сиёсий жараёнлар маҳсули сифатида кўради. Модернистлар фикрича, миллатлар ва этник идентикликлар давлат ва таълим тизими орқали шаклланади, оммавий ахборот воситалари ва коммуникация воситалари бу жараёнда муҳим роль ўйнайди, этниклик –тарихий шароитга боғлиқ равишда ўзгарувчан категориядир [12, 24, 25, 17.].

Этносимволик ёндашув этник идентикликни тарихий хотира, мифлар, рамзлар ва анъаналар орқали тушунтиради. Бу назарияга кўра, этник гуруҳлар ўзининг ўтмишини муайян рамзий образлар орқали сақлаб қолади [19, 20, 29, 6.]. Бу ёндашув этник тарих ва идентиклик ўртасидаги боғлиқликни тушунишда айниқса муҳимдир.

Конструктивистик ёндашув этник идентикликни ижтимоий конструкция сифатида кўради. Унга кўра, этниклик доимий эмас, балки муайян ижтимоий шароитларда шаклланади ва ўзгаради [4, 7, 1, 5, 8, 22.]. Хусусан, Бенедикт Андерсон этник ва миллий идентикликни “тасаввур қилинган жамоалар” сифатида таърифлайди. Унга кўра, миллат ва этнослар объектив эмас, балки ижтимоий онгда шаклланган тасаввурий бирликдир [1, С. 8].

Этник идентиклик статик ҳодиса эмас, балки динамик жараён бўлиб, тарихий воқеалар, миграциялар, сиёсий ўзгаришлар ва маданий ўзаро таъсирлар таъсирида доимий ўзгариб туради.

Этник тарихни ўрганишда этник идентикликнинг роли бекиёслиги ҳақида айтдик, зеро этник гуруҳларнинг шаклланиши, уларнинг ўзаро алоқалари ва консолидацияси айнан идентикликнинг ўзгариши орқали намоён бўлади. Этник тарихни ўрганишда этник идентиклик куйидаги жиҳатлар учун муҳим:

Биринчидан, аҳолининг ўзини англаши. Расмий статистикадан кўра, аҳолининг ўзини қандай аташи муҳимроқ.

Иккинчидан, тарихий жараёнларни тушуниш. Этник номлар ва гуруҳлар ўзгариши орқали миграция ва ассимиляция жараёнларини аниқлаш мумкин.

Учинчидан, маданий меросни таҳлил қилиш муҳим. Чунки, тил, урф-одат ва анъаналар этник идентиклик орқали сақланади.

Тўртинчидан, сиёсий ва ижтимоий жараёнлар, яъни, миллий сиёсат ва идентиклик ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд.

Бинобарин, этник идентикликнинг шаклланиши бир неча омилларга боғлиқдир. Аввало, тил ва маданиятга боғлиқ, хусусан умумий тил ёки икки тиллилиқ (билингвизм) идентикликнинг асоси бўлиши мумкин. Шунингдек, уруғ-қабилавий тузилма муҳим аҳамиятга эга. Қадимги қабилалар авлодлари ўзларини муайян уруғ номи билан аташ орқали идентикликни сақлайдилар.

Бундан ташқари, ижтимоий-иқтисодий

шароит ҳам этник идентикликка таъсир кўрсатишини инобатга олиш лозим. Масалан, ўтроқ ва кўчманчи турмуш тарзининг уйғунлашуви янги идентиклик шаклланини яратади. Шу ўринда сиёсий-маъмурий ўзгаришлар, яъни, чегаралар ўзгариши ва давлат тузуми идентикликни қайта шакллантиришни эътибордан қолдирмаслик керак.

Норвегиялик антрополог Фредрик Барт чегаралар ўзгариши ва давлат тузуми идентикликни қайта шакллантириши ҳақидаги назарияни илгари суради. Олим “Этник гуруҳлар ва чегаралар” тўпламининг кириш қисмида ўз қарашларини баён қилади. Бартнинг таъкидлашича, этник гуруҳларнинг чегаралари маданий мазмундан кўра, ижтимоий алоқалар ва ўз-ўзини белгилаш (ascription) механизми орқали белгиланади. Яъни, этник идентиклик – бу “ички мазмун” эмас, балки “чегара”ни сақлаш ва ўзгартириш жараёнидир. Барт назариясига кўра, этник чегаралар доимий музокара ва ўзаро муносабатлар орқали сақланади [4, с. 11-18.].

Ўрта Осиёда этник жараёнлар мураккаб кечгани кўп олимлар томонидан қайд этилган.

Туркий қабилалар (қўнғирот, жуз, қарлук ва бошқалар) маҳаллий аҳоли билан узоқ муддатли контактда бўлиб, ўзаро бири-бирига таъсир қилган. Натижада “ўзбек” идентиклиги кенгроқ ва инклюзив тус олган — унга турли қатламлар (қадимги ўтроқ аҳоли, дастлабки ва кейинги қабилалар) кирган.

Сурхондарё воҳаси мисолида кўрадиган бўлсак, бу ҳудудда асрлар давомида туркий ва форс тилли аҳолининг ўзаро аралашуви, ўтроқ деҳқончилик ва ярим кўчманчи чорвачилик маданиятларининг уйғунлашуви этник идентикликнинг мураккаб шаклланишига олиб келган.

Этник тарихни ўрганишда идентикликнинг роли шундаки, у тарихий манбаларнинг субъективлигини ҳисобга олишга имкон беради. Масалан, XIX-аср охиридаги рус тадқиқотчилари маълумотларида аҳоли ўзини қандай

атагани эмас, балки ташқи кузатувчилар томонидан қандай таснифлангани кўпроқ акс этади. Шунинг учун этнографик тадқиқотлар идентикликнинг ҳақиқий динамикасини очиб беради.

Энди асосий масалага ўтадиган бўлсак, Сурхондарё воҳаси Ўрта Осиёнинг жанубий қисмида жойлашган бўлиб, тоғлик ва водий ҳудудларининг ўзига хос уйғунлиги билан ажралиб туради. Б.Х. Кармишева таъкидлаганидек, ўрганилаётган даврда бу ҳудуд ўзбек ва тожик халқларининг икки маданияти – ўтроқ деҳқончилик ва ярим ўтроқ чорвачиликнинг уйғунлашган манзили сифатида ўзига хос хусусият касб этган [13, С. 3].

1924 йилги маъмурий-ҳудудий чегаралашга қадар Сурхондарё ҳудудида махсус этнографик тадқиқотлар ўтказилмаган. Умуман, XIX аср охири ва XX аср бошларида воҳа аҳолисининг этник таркиби, сони ва жойлашуви ҳақида Чор Россиясидан келган айрим тадқиқотчиларнинг асарлари, ҳарбий тўпламлар ва Ўрта Осиёнинг маъмурий ҳудудларга бўлиш ҳайъати маълумотлари асосида тасаввурга эга бўлиш мумкин [3, 10, 14].

Собиқ совет тузуми даврида асосан Б.Х. Кармишева, К.Наджимов ва қарлуқларни ўрганиш жараёнида К.Шониёзовлар ушбу йўналишда махсус этнографик тадқиқотлар олиб борганлар [13, 16, 26].

Бундан ташқари, Л.П.Потапов, М.Х.Султонов, И. Ҳидоятловларнинг асарларида ҳам мавзу бўйича айрим маълумотлар учрайди [18, 21, 23].

XX аср бошларида Сурхондарё воҳаси Бойсун Шеробод ва Юрчи уездларига бўлиниб, Бойсун уездига Бойсун дарё хавзаси ва Шерободдарёнинг юқори қисми; Шеробод уездига Амударё водийси, Кўхитанг тоғининг шарқий ён бағирлари, Сурхонинг қуйи қисми, Шеробод водийси ва Шерободдарёнинг ўрта оқими, Юрчи уездига эса Сурхонинг юқори ва ўрта оқимлари кирган [13, С. 90 – 93].

1924 йил маълумотларига кўра, воҳа аҳолисининг этник таркиби қуйидагича бўлган: ўзбеклар – 85 333 нафар (63,5%),

тожиклар – 43 221 нафар (32,2%), туркманлар – 4 330 нафар (3,2%), руслар – 600, араблар – 288, арманлар – 104 ва бошқалар (0,3%) [15, С. 196]. Жами аҳоли сони тахминан 134 000 атрофида бўлган. Бу рақамлар этник таркибнинг нисбатан барқарорлигини кўрсатса-да, этник идентиклик масаласини тўлиқ очиб бермайди.

Б.Х. Кармишеванинг тадқиқотларига кўра, XX-аср бошида воҳада яшовчи ўзбек аҳолиси уч гуруҳдан иборат бўлган:

1. Уруғ-қабиллага бўлинмаган ўтроқ аҳоли (чиғатойлар ва хўжалар). Бу қатлам ўзини “ўзбек” деб аташга мойил бўлмаган. Чиғатойлар Шерободдарёнинг юқори қисмида, Шеробод, Амударё водийси, Сурхон дарёсининг қуйи қисми ва Термиз туманида яшаган. Хўжалар эса Кумқўрғон туманининг Жалоир ва Тактўғай қишлоқларида, Сурхоннинг чап қирғоғидаги Хўжа қишлоғида, Пошхўрд водийсида, Термиз яқинидаги Саллиободда, шунингдек Бойсун, Денов туманларида учраган.

Ўзбек чиғатойлар яшаган манзиллар сирасида Денов шаҳридан ғарбда жойлашган Катта Вахшивор ва Кичик қишлоқлари қайд этилган [13, С. 68]. Аммо, биз томондан 2000 йилларда олиб борилган этнографик тадқиқотларда маълум бўлдики, бу гуруҳлар ўзларини “ўзбек” ёки “тожик” деб атай бошлаган, чиғатой деган сўзни эса унутган. Бу эса этник идентикликнинг ўзгарувчанлигини яққол намоён этади.

2. Дастлабки қабилалар. Бу гуруҳга турк, қарлук, халачи, мўғул каби қабилалар киради. Дастлабки қабилаларга мансуб ярим ўтроқ турклар озчиликни ташкил этган. Улар тоғлар ва тоғ ён бағирларида ўзбек ва тожик тилли ўтроқ аҳоли билан аралаш яшаганликлари сабабли уруғ қабилавий бўлинишини ва этник хусусиятларини яхши сақлаб қолмаган. Турклар Бойсун шаҳри ва унинг атрофларида, Омонхона ва Юқори Мачай қишлоғида, Шеробод шаҳри яқинидаги Гегирдак қишлоғида афғон ва Чиғатойлар билан бирга яшаши қайд қилинган [13, С. 77].

Яна Мусабозори, барлос ва қарлуқлар

хам айтиб ўтилади. Хусусан, қарлуқларнинг бир неча тармоғи бўлиб, улар Шарғундарё хавзаси, Тўпалангдарёнинг чап ирмоғи бўйларида истиқомат қилганлар. Тоғчилар XIX асрдан Сангардак тоғидан, Денов, Юрчи, Сариосиёга тушган, Катта Вахшиворда ҳам тоғчилар бўлган [13, С. 79 – 84]. Улар чорвачилик ва тоғли деҳқончилик билан шуғулланган.

Халачи ва миришкорилар энг кам сонли гуруҳлар бўлиб, фақат Жарқўрғон ва Денов беклигининг Қизилжар қишлоғида қайд этилган [13, С. 86].

Қарлуқлар (турк қабилаларининг қадимги тармоқлари) Шарғундарё хавзаси ва Тўпалангдарёнинг чап ирмоғи бўйларида истиқомат қилган. Уларнинг бир неча тармоғи мавжуд бўлиб, ўтроқ ва ярим ўтроқ аҳоли билан аралашган. Бу этник гуруҳнинг идентиклик хусусияти шундаки, улар ўзини “ўзбек”, деб аташга мойил бўлмаган. Уларнинг этник хусусиятлари тоғ-водий контактлари туфайли сусайган, лекин маданий элементлар (чорвачилик анъаналари, тилдаги туркий қатламлар) сақланиб қолган. Бу этник чегараларнинг мослашувчанлигини кўрсатади.

3. Кейинги қабилалар. Мазкур қабилалар XVI -асрда Шайбонийхон билан Дашти Қипчоқдан келган қабилалар авлодлари – кўнғиротлар, жуз (юз), лақай, семиз, кесамир, катағон, дўрмон ва бошқалардир. Айнан шу қатлам XIX-аср охири – XX-аср бошида ўзини “ўзбек”, деб атаган. Демак, “ўзбек” этноними дастлаб барча аҳолига эмас, балки муайян қabila гуруҳига тегишли бўлган.

Кўнғиротлар – ўзбек уруғлари орасида энг кўп сонлиси бўлган ва XX асрда ўрганилаётган ҳудуд бўйича кенг тарқалган. 1924 йил маълумотларига кўра, Сурхондарё ҳудудида 33 054 нафар кўнғирот яшаган (ўзбекларнинг 40,8%). Улар дарё водийлари, пасттоғли адирлар ва дашт минтақаларида жойлашган [15, С. 197]. Бунинг сабаби, Шайбонийлар давридаги удел тизими бўлиб, ҳар бир қabila ўз ерига эга бўлган. Кўнғиротларнинг 5 та йирик уруғи (қўштамғали, ваҳтамғали, ойинни, қанжиғали, тортувли) Термиздан Ғузоргача

бўлган ҳудудда жойлашган [13, С. 94].

Ваҳтамғали Шерободдарёнинг ўрта оқимида, Кўхитанг тизмасидаги Ғуржак, Ғурун, Жангарик ва Хўжақийёт қишлоқларида ҳамда Сурхонинг куйи оқими, Амударё водийси Термиз яқинидаги қишлоқларда жойлашгани қайд этилган [28, Б. 37]. 2000 йил этнографик тадқиқотда, бу уруғнинг обоқли тармоғи, асосан Қумқўрғон туманининг Хайдаркамол қишлоғида мавжудлиги аниқланган [ЭМ № 1].

Қўштамғали уруғи Шерободдарёнинг ўрта оқимидаги Чилонзор, Хомкон қишлоқларида [28, Б. 38], бу уруғнинг оқ пичоқ, тўлагит, мовлиш, қорайсмиғ, тиловмат, савурбузар, кўса, кўча-хўр тўплари бошқа этник гуруҳлар билан аралаш ҳолда Денов туманининг Қўнғиротовул қишлоғида ва Шўрчи туманининг Совжирон жамоа хўжалигида яшаганлиги аниқланган [ЭМ № 2].

Қонжиғали уруғи Шеробод ва Жарқўрғон туманлари ҳудудларида, шунингдек Сурхоннинг чап соҳилидан то Қизил олма ва Пошхурд қишлоқларигача бўлган ҳудудларда яшагани, тортувлиларнинг асосий қисми Бойсун атрофида ва Қумқўрғонда қайд этилган. Муаллиф томондан олиб борилган тадқиқотларда Денов ва Олтинсойда бу уруғнинг обоқли, тўғиз, хуросони, сарихўжа, сўпоғи тармоқлари тарқоқ жойлашгани аниқланган [ЭМ № 3].

Сурхондарёда кўнғиротлардан сўнг сон жиҳатдан турувчи уруғ – бу жуз (юз)лардир. Улар воҳанинг ўрта ва юқори қисмларда жойлашган, аниқроғи, тарқоқ ҳолда бўлса-да воҳада кенг ёйилган. Жузлар ҳам яна кичик гуруҳларга бўлинади: туркман-жуз, қарапчи, қоратамғаш ва ҳақ [ЭМ № 4].

Хусусан, этнографик тадқиқотларда Шўрчи туманининг Совжирон (ж/х), Денов туманининг Омборсой қишлоғида туркман жузларнинг жорикбош, баташ, кўса каби кичик гуруҳлари аниқланган [ЭМ № 2].

Дўрмонлар Шерободдарёнинг ўнг ирмоғи атрофида жойлашган Хожиги қишлоғи аҳолисининг асосий қисмини ташкил этиб, шунингдек, Денов тумани

Холчаён қишлоғида ҳам қайд этилган[ЭМ № 5]. Бундан ташқари, ўзбекларнинг кенагас, ўзбек-китай каби кичик уруғлари ҳам Денов ҳудудида яшаганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Юқорида келтирилган маълумотлар этник идентикликнинг икки даражасини кўрсатади: умумий – “ўзбек”, маҳаллий – уруғ ёки кичик уруғ (тўп – субэтнос).

Воҳада қадимдан ўзбеклар билан бир қаторда тожиклар ҳам яшаб келади. XX аср бошларида улар Шерободдарё ҳавзасидаги Сарроб, Панжоб, Дарбанд, Бойсун шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлар, Халқаёр, Сангардак, Тўпаланг дарё бўйларидаги қишлоқларида, шунингдек, Сариосиё тумани ва Юрчи шаҳри атрофида яшаганлар қайд этилган[13, С. 97]. 2000 йилларда Сариосиё яқинида тожикларининг катта қишлоғи “Хуфар”, деб номланиб, улар ўзларини хуфари тожиклар, деб аташади[ЭМ № 6].

Денов туманига қарашли Сина, Кўкабулоқ, Куёвсув, Ушор, Дахана каби қишлоқларнинг асосий аҳолиси ҳам тожик чигатойлар бўлиб, 2000 йилларда олиб борилган тадқиқотларда уларга нисбатан фақат “синачи” атамаси қўлланиши маълум бўлди[ЭМ № 6].

Тожик хўжалар жуда озчиликни ташкил этиб, асосан Бойсун атрофидаги қишлоқларда ва Сариосиё туманига қарашли Лангар қишлоғида рўйхатга олинган [15, С.196]. Бу мисоллар этник идентикликнинг ўзгарувчанлигини кўрсатади, уруғ номлари вақт ўтиши билан унутилиб, умумий “ўзбек” ёки “тожик” идентиклиги кучайган. Тоғ ва водий ўртасидаги маданий уйғунлик эса икки тиллиликнинг кенг тарқалишига олиб келган.

XX аср давомида, айниқса совет даврида этник идентикликда катта ўзгаришлар юз берди: миллий чегаралар белгиланди; паспорт тизими жорий этилди; “ўзбек”, “тожик” каби миллий категориялар мустаҳкамланди. Натижада, кўплаб маҳаллий этнонимлар йўқолди, аҳоли ўзини умумий миллий номлар билан атай бошлади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Сурхондарё воҳаси мисоли этник идентикликнинг этник тарихни ўрганишдаги марказий ролини яққол кўрсатади. Этник идентиклик – бу инсоннинг ўзини муайян этник жамоага мансуб, деб билиши билан чекланиб қолмайдиган, балки тарихни англаш, талқин қилиш ва узатиш жараёнида фаол иштирок этувчи мураккаб ижтимоий ҳодисадир.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, этник тарих фақатгина объектив воқеалар йиғиндиси эмас, балки у этник идентиклик орқали қайта шаклланади, жамоавий хотира ва рамзлар орқали мустаҳкамланади.

Шунингдек, этник тарих замонавий сиёсий ва ижтимоий жараёнларда муҳим роль ўйнайди. Шу боис, этник тарихни чуқур ўрганиш учун этник идентикликни назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилиш зарур. Йиғилган маълумотлар этник идентикликнинг мураккаб, кўп қатламли ва ўзгарувчан табиатини кўрсатади.

XX асрда Сурхондарё воҳаси ҳудудида турли этник гуруҳлар, қабилалар ва маданий анъаналар ўзаро аралашиб, ўзига хос этник муҳитни шакллантирган. Яъни, уруғ-қабилавий қатламлар, географик жойлашув ва маданий ўзаро таъсирлар натижасида бу ерда мураккаб, лекин уйғун этник манзара шакллانган.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, этник идентиклик доимий эмас, балки тарихий жараёнларда ўзгариб боради, турли этнонимлар маълум бир даврда шаклланиб, кейин умумлашган, маҳаллий ва уруғчилик идентикликлари вақт ўтиши билан миллий идентиклик – ўзбек идентиклигига ўрин бўшатган.

Барт назариясига таяниб айтадиган бўлсак, воҳада этник чегаралар қаттиқ эмас, балки ўзаро алоқалар орқали мослашувчан бўлган.

Замонавий даврда ҳам этник идентикликни ўрганиш миллий бирликни мустаҳкамлаш ва маданий меросни сақлаш учун муҳим аҳамиятга эга. Сурхондарё тажрибаси шуни кўрсатадики, турли этник гуруҳларнинг тинч ҳамжиҳатлиги уларнинг

Ўзаро идентиклик чегараларини хурмат | ривожлантириш орқали таъминланади.
килиш ва умумий ватан туйғусини

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Андерсон Бенедикт Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. – М.: Кучково поле, 2001. – 288 с.
2. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 680 б.
3. Аристов, Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности // Живая старина, 1896. – Вып. III–IV. – С. 277–456.
4. Барт Ф. Введение // Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий. Сборник статей. – Москва: Новое издательство, 2006. – С. 9 – 48.
5. Бергер П., Лукман Т. *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.
6. Березиков, Н. А. Этносимволический подход к феномену идентичности // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск, 2018. Т. 23. – С. 391 – 393
7. Брубейкер Р. *Этничность без групп* / пер. с англ. – М.: Дом Высшая школа экономики, 2012. – 408 с
8. Бурдьё Пьер. *Социология социального пространства*. Пер. с французского Н.А. Шматко. – СПб.: Алетейя, 2017. – 288 с.
9. Ван ден Берге Пьер. Этнический феномен. – М.: Наука, 1996. – 312 с.
10. Васильев Н.Е. *Статистические материалы для описания Бухары*. Бекство Шерабадское и часть Байсунского // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии: Изд. Воен.-учен. ком. Глав. штаба. Вып. VII. – Санкт-Петербург, 1884.
11. Гирц Клиффорд Интерпретация культур. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 560 с.
12. Геллнер Э. Нации и национализм. – М.: Прогресс, 1991. – 360 с.
13. Кармышева Б.Х. *Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным)*. – Москва: Наука, 1976. – 323 стр.
14. Маев Н. А. Очерки Гиссарского края // Материалы для статистики Туркестанского края: ежегодник. – СПб., 1879. – Вып. 5. – С. 130–280.
15. Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Часть 1. Бухара. – Тошкент, 1926. – С. 194 – 198.
16. Наджимов К. Антропологический состав населения Сурхандарьинской области // ТСАГУ. Ташкент, 1958. Вып. 143. Кн. 35.
17. Низамова Л.Р. Модерная этничность и ее модусы: теория и практика // <https://cyberleninka.ru/article/>
18. Потапов Л.П. *Материалы по семейно-родовому строю у узбеков «Кунград»* // Научная мысль. – Ташкент – Самарканд, 1930. – №1. – С. 37-57.
19. Смит Энтони. *Национальная идентичность* [пер. с англ. П. Таращука]. – М.: «Основы», 1994. – 223 с.
20. Смит Э. Д. *Этнические истоки наций* / пер. с англ. – М.: Прогресс, 1995. – 330 с.
21. Султанов М.Х. Этнографические наблюдения в Сурхандарьинской области // Материалы по истории. Узбекистана. – Ташкент, 1966. – С. 71-75.
22. Тишков В.А. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии. – М.: Наука, 2003. – 544 с.

23. Хидоятлов И. К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана // Из истории культуры народов Узбекистана. – Ташкент, 1965. – С. 123-133.
24. Хобсбаум Эрик *Нации и национализм после 1780 года*. – СПб.: Алетейя, 1998. – 306 с.
25. Хобсбаум Эрик Изобретение традиций// <https://cyberleninka.ru/article/n/>
26. Шаниязов К.Ш. *Узбеки — карлуки* (Ист.-этногр. очерк) / Акад. наук УзССР. Ин-т истории и археологии. – Ташкент: Наука, 1964. – 195 с.
27. Шониёзов Карим. *Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни*. – Т.: «Шарқ», 2001. – 464 б.
28. Қаюмов А. *Шеробод воҳаси аҳолисининг этник таркиби* (ХЕХ аср охири ХХ аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Тошкент, 1998. № 3. – Б. 34 – 39.
29. Armstrong John. Towards a theory of nationalism: consensus and dissensus // Nations of Nationalism, Budapest: Central European University Press, 1995. – P. 34 – 43.
30. Shils E. *Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties* // *British Journal of Sociology*, 1957. Vol. 8, No. 2, pp. 130–145.

Этнографик манбалар:

1. ЭМ № 1 — Дала маълумоти, Қумқўрғон, 1999 йил.
2. ЭМ № 2 — Дала маълумотлари Денов ва Шўрчи тумани 2000 йил.
3. ЭМ № 3 — Дала маълумотлари Денов ва Олтинсой туманлари 1999- 2000 йиллар.
4. ЭМ № 4 — Дала маълумотлари Денов, Шўрчи ва Олтинсой туманлари, 1999-2000 йиллар.
5. ЭМ № 5 — Дала маълумоти Денов тумани 1999 йил.
6. ЭМ № 6 — Дала маълумоти Сариосиё тумани, 2000 йил.

ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИДА ОТНИНГ ЎРНИ ВА МИЛЛИЙ ТАФАККУРДА ИНЪИКОСИ

Назаров Насриддин Атакулович

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети профессори, тарих фанлари доктори*

E-mail: nasrid@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-1114-4593>

УДК: 398.22:636.1

Аннотация: Ушбу мақолада миллий қадриятлар намунаси сифатида от феноменига эътибор қаратилиб, туркий халқлар ижтимоий-маданий ҳаётида отга бўлган муносабат масалалари тадқиқ этилади. Айниқса, ўзбек миллати таркибидаги лақай элати ижтимоий-маданий ҳаётида отнинг аҳамияти, ушбу мавзуга тадқиқотчилар муносабати ҳамда тарихий жараёнларда отнинг инсон дўсти сифатидаги ўрни масаларига тўхталади. Шунингдек, халқ оғзаки ижодининг миллий қадриятларимизни ифодалашдаги ўрни масалаларига эътибор қаратилиб, фольклор намуналарида от ҳақидаги мақоллар ёритилади.

Калит сўзлар: От, миллий қадриятлар, туркий халқлар, ўзбеклар, лақайлар, фольклор, мақоллар, йилки, кулун, улоқ тортиш, соврин.

Аннотация: В данной статье рассматривается феномен коня как образец национальной ценности, а также исследуется отношение к лошади в социокультурной жизни тюркских народов. В частности, обсуждается значение коня в социально-культурной жизни лакайцев в составе узбекской нации, отношение исследователей к исследуемой теме, а также роль коня как друга человека в исторических процессах. Также уделено внимание место фольклора в выражении наших национальных ценностей, на фольклорных примерах выделены пословицы о коня.

Ключевые слова: Конь, национальные ценности, тюркские народы, узбеки, лакайцы, фольклор, пословицы, лошадь, жеребенок, козлодрание, приз.

Abstract: This article examines the phenomenon of the horse as an example of national value, and also examines the attitude towards the horse in the socio-cultural life of the Turkic peoples. In particular, the significance of the horse in the socio-cultural life of the Lakays as part of the Uzbek nation, the attitude of researchers to the topic under study, as well as the role of the horse as a friend of man in historical processes are discussed. Attention is also paid to the place of folklore in expressing our national values; proverbs about the horse are highlighted using folklore examples.

Key words: Horse, national values, Turkic peoples, Uzbeks, Lakays, folklore, proverbs, horse, foal, goat-riding, prize.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида туркий халқлар жаҳон цивилизацияси ривожига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келганлар. Туркий халқлар ижтимоий-маданий ҳаётида от минглаб йилликлар давомида етакчи ўрин эгаллаб келганлиги оғзаки ижод намуналаридан ҳам маълум. Чунончи ўзбек миллати таркибидаги лақайлар диалектида: «*Бир кун вомириң боса ат ал, еки кун вомириң боса хатин ал*» мақолининг мавжудлиги отнинг туркий халқлар ҳаётида хотиндан ҳам олдинги мавқеда турганлигини кўрсатади. Шу боис, ўзбек миллий поэтикасида Муҳаммад Юсуф қаламига мансуб: «*Ёрдан кечдим отни деб, элга бўлдим эрмаклар, қайдан билсин от қадрин, от минмаган эркаклар*» [1; 182], мисраларининг мавжудлиги ҳам отнинг туркий халқлар ижтимоий-маданий ҳаётида тутган ўрнини ифодалашга хизмат қилади.

Ўзбек миллати вакиллари томонидан қорабайир, қозоқ миллат вакиллари томонидан адаев, қушум, жебе, туркман миллати вакиллари томонидан ахалтекин, қирғиз ва бошқирд отлари туркий халқлар ижтимоий-маданий тараққиётини таъминлаб келганлиги эътиборлидир. Жанубий Тожикистон ва шимолий Афғонистонда яшовчи ўзбек миллати таркибида бўлган лақайлар томонидан бундан 3-4 аср илгари етиштирилган Лақай от зотлари ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Лақайлар бугунги Тожикистон Республикасининг Кофарниҳон, Элак, Явансув, Даҳанасув, Қизилсув, Яхсув, Тайирсув, Вахш дарёлари ҳавзаларидаги кенглик ва адирликларга қадимдан жойлашган бўлиб, ижтимоий-тарихий тараққиёт босқичларида минтақа чорвачилиги ривожига ҳисса қўшиб келганлар.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАРИ (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS). Лақайлар қадимдан от, майда мол, йирик шохли чорва, шунингдек камроқ миқдорда туялар ҳам етиштирганлар [2; 62 с.]. Бу ҳақда Ф.И.Льютко ҳам ўз асарида тўхталиб, Лақайда (Льютко Лақай деб, факатгина Ҳисор лақайларини назарда тутиб, Балжувон лақайлари тўғрисида ҳеч нарса демаган) ишчи отлар миқдори 5000, уюрдаги отлар миқдори 51000 эканлиги ёзган [3; 41 с.].

Қармишеванинг ёзишича йигирманчи асрнинг биринчи ярмида лақайларда отлар миқдори ва сифати жиҳатидан етакчи ўринни эгаллайдиган бойлар доврўғи минтақадан ташқарида ҳам машҳур бўлган. Жумладан, Ҳисор лақайларидан энг йирик бой Ёвон жулгесининг Ғарав қишлоғидан – Матам-бий ҳисобланиб, мингта оти бўлган, Балжувон лақайларидан энг йирик бой Сельбур қишлоғидан (чиркиравуқ уруғидан) – Холбобобой бўлиб, унинг тўққиз юз оти ва уч минг қўйи бўлган. Баччемазар қишлоғидан (байтолиш уруғи) Амиралибойнинг беш юз оти, ўн минг қўйи ва 50-60 туяси бўлган. Кўктош жулгесининг

Чолтош қишлоғи (Эсенхўжа уруғининг Ақсари шохчасидан)дан бўлган Жўрақул тўхсабанинг, Беш қапа қишлоғидан Мўлла Жала, шунингдек Мўлла Якубларнинг ҳамда Данғаранинг Гумсув қишлоғидан Қума-бий (Эсанхўжа уруғининг Қулумбет шохчаси), Беш булоқ қишлоғидан (Бадрахли уруғининг Катта мерган шохчаси) Муҳаммади-бий, Даҳанасувдан Тўрахонбойнинг зотли отларининг таърифи ҳамда уларнинг тадбиркорлик фаолияти ҳозиргача элат вакиллари орасида ғурур билан тилга олинади. «Лақайлар ўз отларини туркманларнинг «топичоқ» отларидан фарқли равишда «жаби» ёки «йаби» деб аташади» [2; 70-71 с.]. Маълумки, «жаби» ёки «йаби» отлари жуда йирик бўлмаган, лекин кучли, бадани мустаҳкам ва пишиқ бўлган отлар турига айтилса, «топичақ» йирик отларга нисбатан ишлатилади. «Жабе» атамаси жанубий-ғарбий ва жанубий-шарқий Қозоғистонда учрайдиган қозоқ отларига нисбатан ишлатилиб, улар кузда ўз баданларига ёғни сингдириб олувчи мустаҳкам отлардир» [4; 112 с.]. Ушбу жиҳат ҳам туркий халқларда ижтимоий-маданий жараёнлардаги ўхшашликлар, қадриятларимиздаги фарқиятдан кўра умумийликлар кўп эканлигини билдиради.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Лақайи от зотлари унчалик йирик бўлмаган, лекин кучли, иссиқ ва изғирин шароитларга чидамли, чакқон ва чопқир отлар сифатида танилиб, собиқ иттифок бўйлаб ўтказилган қатор мусобақалар совриндори бўлганлигини катта авлод вакиллари яхши эслайдилар. Лақайи отларнинг ташқи кўринишини ўн тўққизинчи асрнинг охирида Балжувон беклигига ташриф буюрган рус офицери: «Бекнинг илтифотлари туфайли, бу ерда мен бир неча юз отларни кўришга муваффақ бўлдим. Бу жиҳат менга ўзининг яхши сифатлари билан машҳур бўлган маҳаллий отлар тўғрисида тасаввурларимни бойитди. Умуман, чиройли отлар, бошлари енгил ҳаракатларни таъминловчи, оёқлари эса йўғон ва бақувват, кўкраклари яхши ривожланган, бели узун бўлмаса ҳам яғрини

кенг, кучли эканлигини исботловчи гавдаси ижобий таассурот қолдиришга хизмат қилади» [5; 119 с.], — дейди. Яна бир рус офицери Снесарёв ўзининг Шарқий Бухоро тўғрисидаги ҳарбий-тарихий очеркида мавжуд от зотларининг ичида Ўрта Осиёга машҳур бўлган Лақайи отларнинг Ховалингда ва Кўлоб беклигида кўрганлигини, уларнинг улуғворлиги: елкасининг кенглиги, оёқлари ва гавдасининг бақувватлиги, орқасининг кенглиги ҳамда салмоқлилиги ҳақида тўхталади [6; 63 с.].

Лақайи отларнинг бақувват, чопқир ва чидамлилигини эътироф этиб, мутахассислар отларнинг 150-160 килограмм юк билан бир кеча-кундузда саксон чақиримдан ҳам ортиқ йўлни босиб ўтишини, тез юрса соатига 8-9 км.ни, йўрғалаб соатига 13-16 км.ни босиб ўтишини, шунингдек яхши от енгилроқ юк билан 180 чақирим масофани бир кеча-кундузда босиб ўта олишини таъкидлашганлар.

Лақайи отлар 1990 йилларгача 20 минг бошни ташкил этиб, Султонобод, Ҳисор, Кофарниҳон, Турсунзода ва Хатлон вилоятида парвариш қилинар эди.

Йигирманчи асрнинг олтмишинчи йилларида Хрущевнинг отларга қарши сиёсати туфайли отлар мажбурий гўштга топширилиб, Душанбе шаҳридаги гўшт комбинатининг имконияти тугаб, Кўктош-Султонобод йўналишида отларнинг йирик миқдори тўрт томони тоғ бўлган ораликқа йиғилиб, атрофдан пулемётлардан отиб ташланади. Сўнг бульдозерлар ёрдамида тупроқ билан кўмиб ташланади. Ўша атрофдаги аҳолининг гувоҳлик беришларича отлар отилиб кўмилгач, қирқ кун давомида ўша жойдан отларнинг мунгли кишнашлари эшитилиб турган. Бу жой «Отмозор» деб аталиб, ўша ўша атрофдан ўтаётган отлар бугунги кунда ҳам мунгли кишнайди. Бугунги кунда ҳам «Отмозор»нинг у томони билан бу томонидаги қишлоқларда истикомат қилувчи эркаклар бир қишлоқдан иккинчи қишлоққа ташриф буюришда «Олисроқ бўлса ҳам «Отмозор»ни айланиб келдим,

отимни йиғлатгим келмади», — деган ибораларни тез-тез эшитишга тўғри келади.

Маълумки, илгари кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий халқларни отсиз тасаввур қилиб бўлмаган. «*Ат жигиттиң қанати*» сифатида эл муваффақиятини таъминлаган асосий омиллардан бири от бўлган. «*Аттиң деву бар, инсу жинс қачади*», дейилиб, ташқи ғайритабiiй таҳдидларга қарши куч сифатида ҳам эъзозланган. От – олти ойгача қулун, бир яшаргача *тай* (айрим ҳудудларда – *жабағи*), бир яшардан ошгани – *калтетай*, икки яшари – *ғўнен*, уч яшари – *дўнен*, ҳали уюрга қўйилмагани – *бедев*, урғочиси – *бедев бие* ва ҳоказо. Етилган эркак от – *айғир*, ғайрат шижоатли жанговар, урушқоқ от – *сақа айғир* деб аталган.

От турига қараб: *жирмел ат* – узоқ йўлга ярайдиган, олис сафарда чарчамайдиган от; *жиртек ат* – сакраб юрувчи ва югуришга мойил от; *чарс ат* – эгасидан бошқани йўлатмайдиган, безовта ҳолатда турадиган от; *шуңқар ат* – майса ва ўланларни танлаб еб, семирмасада, тез югурувчи от; *жатақ ат* – ётишга кўпроқ мойил, ювош от, ёш болаларга хавфсиз; *қақбаиш ат* – ёлғиз юришни хушловчи, бошқа отларга қўшилмай якка ўтлаб юришни ёқтирувчи от; *тишитек ат* – минишда тинч турмайдиган, бошқаларни ўзига яқинлашишини хуш кўрмайдиган от.

Отлар *мингич ат*, *пайгечи ат*, *улақчи ат*, *жук таиувчиларга* бўлинади. Отлар *тулпар ат* – чарчамайдиган, ҳоримайдиган, бели узун, келишган, зотли, ўз атрофидаги отларнинггина эмас, ҳатто одамларнинг мақсадини сеза оладиган даражада бўлиб, ҳаракатлари шундан келиб чиқувчи; *дулдул ат* – оёқлари йўғон, ўзи ҳам бақувват от сифатида олис сафарда ҳамда олис ҳарбий амалиётларда чидамли ва ишончли от; *жорга ат* – бир текис майда қадам ташласада тезлиги бошқа отлардан фарқланувчи; *жуўрик ат* – бир текисда тез югурувчи отларга бўлинган.

Отларнинг ранги ҳам турлича номланади. *Ақ ат*; *ала ат*; *ақ боз ат*; *боз ат*; *боз тарлан*; *бурул ат*; От боқувчини *сайис*, отнинг тури, хислати, ҳолатини билувчи

шахс – *синчи* деб аталган.

Туркий халқлар қадриятларини отсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бундан юз йил илгари ҳали Шарқий Бухорода советлар ҳокимияти ўрнатилмаган пайтда (1919-1920 йиллар) Ҳисор беклигида Ибрайим жебечи номли йилқичи бой бўлиб, унинг уюрида қизил оти чаққонлиги, абжирлиги, бақувватлиги ва эгасининг ишора ва ҳаракатидан уни англай олиши жиҳатидан бошқа отлардан ажралиб, кўпқарида Лақайнинг Келекей уруғидан бўлган Мардан чавандоз суворийлигида совринни ўзгаларга бермасдан келган.

У даврда шундай одат бўлган экан: кўпқари берувчи кишининг отаси ёки онаси баъзи ҳолларда бош соврин сифатида ўзларини қўйишар экан. Бош совринни элат вакилларида эгалласа – бу яна элнинг шуҳратига шуҳрат қўшади, бош совринни ўзгалар эгалласа – соврин эгасидан бош совриннинг фарзанди отасини ёки онасини қайтариб сотиб олиши керак. Бунда совринни эгаллаган чавандознинг инсофига қараб, мол дунёсининг тўртдан бири, учдан бири, ярми ёки бариси кетиши мумкин. Отаси ёки онаси ўзларини соврин сифатида қўйиш замирида икки хил ҳикмат бўлган:

1. Элни ору номус йўлида бирбовур бўлишга, ботирликка ундаш. Чунки, бош соврин Элдан, демакки лақайдан ташқарига чиқиши керак эмас. Бунинг учун эл бирлашиб ҳаракат қилиши керак. Чунки, бош совринни ўз элидан чиққан чавандоз эгалласа, бош соврин бўлган Ота ёки Онани ўз Отаси ёки Онаси сифатида ҳисоблаб, қариянинг дуосини олиб, шунинг ўзи менга кифоя, деб кетаверади. Лекин, тўй эгаси бу тутинган акаси ёки укасига бир-неча йилқи ҳадя этиб, рози қилган.

2. Бош совринни олган одам элда ва ҳатто элдан ташқарида ҳам машҳур инсон саналган. Қариялар томонидан шундай инсон билан фарзандларининг орасида қариндошлик ипларини боғлаш ҳам буюк ҳикмат саналиб, тўй эгасининг ҳам жамиятдаги ўрнини бир-неча поғона кўтаришга хизмат қилган. Шу сабабли, эл чавандозларининг салоҳиятига ишонган

қариялар бош соврин сифатида ўзларини кўпқарига қўйишган.

1920 йилнинг илк баҳорида Ҳисор беклигининг Қўктош жулгесиде лақайлардан бир ўзига тўқ одам улоқ бермоқчи бўлади. Онаси бош соврин сифатида ўзини кўпқарига қўйган бўлади. Албатта момо ҳам элнинг буюк чавандозлари Мардан ва Ешимга ишонар эди. Улоқ тортиш йилнинг салқин мавсумида кеч кучдан эрта баҳоргача ўтказилиши сабабли Ҳисор, Денов, Бойсун, Қабодиён ва ҳатто Балжувон бекликларида тўй қилиб, улоқ берувчилар аксарият, шу боис «Маслаҳат оши»дан икки ой кейин га тўй куни белгиланади. Аксига олиб, ушбу тўйдан бир ҳафта олдинги бошқа бир улоқда қатнашган Мардан чавандознинг ўнг қўли отлар узангиси сикувида қолиб синган бўлади. Ушбу тўйда қўли бўйнига осилган Мардан чавандоз томошабин сифатида кўпқарида қатнашмоқчи бўлади. Чавандознинг қўли осилган ҳолатини кўриб, эл вакиллари иккиланиб, руҳлари тушгандек бўлиб вазиятни кутишади.

Кичик совринларда ёш йигитлар улоқни тортишади. Шу тариқа майдон қизий бошлайди. Бош соврин сифатида тўй эгасининг онаси эълон қилинган, майдонни Ҳисор ва Лақайдан ташқари, Данғара, Шаҳартуз Қабодиён, Денов, Жарқўрғон, Термиз ва ҳатто Қаршидан келган гуруҳлар майдонни тўлдиради. Мардоннинг ижозати билан машҳур қизил отда унинг шогирди Ешим чавандоз кўпқарига киради. Лақайлар Ешимнинг атрофида бирлашадилар. Ешим ҳам машҳур чавандоз эди, лекин Мардон билан тилдош бўлган Қизил от Ешимнинг ҳаракатини, Ешим эса Қизилнинг ҳаракатини тезда илғай олмаслиги эҳтимоли устун эди, бу жиҳат кўпқаридан етакчи ўринни эгаллаши ҳеч кимга сир эмас, албатта. Лақай чавандозларининг биргаликдаги ҳаракати туфайли улоқ сифатида ташланган беш яшар таканинг гавдасини муҳорабалардан бирида Ешим қўлга киритиб, тақимиға қисиб олади, бироқ етти-саккиз йирик гуруҳлардан иборат рақиблар ҳам Ешим чавандозга имкон бермасдан тобора имконини чеклаб

бораверадилар. Буни кузатиб турган Мардон чавандоз чидай олмасдан ёнида ўзга бир чавандознинг яйдоқ турган отининг қозиғини ердан суғуриб, бир сакраб минадида, майдонга ошиқади. Яланғоч отда издихомга қўшилиб, суқилиб, Ешимга яқинлашганда Лақай йигитлари йўл очиб, чавандозга имкон беришади, Мардон Ешим билан ёнма-ён бўлгач, бир сакраб Мардон Қизил отга чиқиб, Ешимнинг тақимидаги улоқни кўлига олади, Ешим эса сакраб Мардон миниб келган яйдоқ отга минади. Қизил от – ўзининг эгаси Мардон минганини сезиб, журъатланади. Биргаликдаги уйғун ҳаракат, отнинг тумшуғи ва бели билан ва ҳатто оёқлари билан рақиб отларни тепиши Мардоннинг рақиблар издихомидан чиқишини таъминлаб боради. Мардоннинг устунлигида Қизил от майдонни бир-неча маротаба айлансада, рақиблар ҳам кучлилиқ қилиб, маррага яқинлашишига имкон бермайди. Чунки, рақиблар томонидан улоқ ташланадиган марра қаттиқ кўриқланувда эди. Элнинг бариси ўрниларидан туриб, Мардон, Мардон деб олқишлай бошлайди. Мардон рақиблар куршовида Майдонни бир-неча маротаба айлангач, отнинг жilовини ўз ихтиёрига, яъни бўш қўйиб, энқайиб отнинг ёлидан ўпади ва «Элнинг ору номуси иккимизда қолди, энди бу ёғини ўзинг биласан, жонивор», — дейди. От ҳам бундай қаттиқ таъқибда улоқни маррага етказишнинг фойдасизлигини сезиб, бир чақирим нарида пишқириб оқаётган Кофарниҳон дарёси сари чопа бошлайди. Рақиблар ҳам ортидан қолишмайди. Илк баҳорда пишқириб оқаётган дарёга баланд қирғоқдан Қизил ўзини ташлайди. Рақиблар эса қирғоқда отлари жilовини тортиб қолишади. Тошиб оқаётган дарёда Қизил ва унинг суворийси бир муддат кўринмай қолади. Барча рақиблар отни ҳам, чавандозни ҳам сув олиб кетди, деб ўйлаб, бири «Чавандоз увол бўлди» деса, яна бири «От увол бўлди» деб бош чайқашади. Анча муддатдан сўнг сувнинг ўртасида отнинг устидаги Мардон чавандознинг боши кўринади. Сўнг отнинг боши кўрингач, рақиблар: «Мардоннинг тақимидаги улоқ

дарёга кетган, демак бу ҳисоб эмас, мусобақани қайтадан бошлаймиз», дейишади. От сузиб нариги қирғоққа ўтгач, Мардон чавандоз тақимидаги улоқни олиб, боши узра кўтариб, отни орқасига буриб олиб, улоқни бошидан айлантириб-айлантириб, «қайси бирингнинг ғайратинг бўлса, келиб мана ол», деб, ерга улоқтиради. Ўзи тантанали равишда ерда ётган улоқ атрофида отни икки-уч айлантиради. Бунда бутун халқ ва баковуллар ҳам нариги қирғоқда тўпланган бўлади. Рақиблар, томошага келганлар ва баковуллар «соврин сеники, соврин Мардонники, соврин Лақайда қолди, Она сутингдек ҳалол», фақат улоқни бу қирғоққа олиб қайт», деб баралла бақира бошлайдилар. Шунда, отни чўккалатиб, Мардон улоқни ердан оладида яна отни дарёга солади. Илк баҳорда пишқириб оқаётган асов дарёдан Мардоннинг эсон-омон ўтишига шубҳа билан қараб, рақиблар кузатиб туришади. Мардон Қизил отда қиялаб сузиб издихом томонга ўтади. Ўн беш-йигирма дақиқалик бу ҳолат Мардон чавандозга ҳам, Қизилга ҳам, Элга ҳам шухрат келтиради. Ва ўша лаҳзада Бойсунлик бир бой минг йилқига Қизилнинг баҳосини баҳолаб, отнинг эгасидан сотишини сўрайди. Отнинг эгаси Ибрайим жебечи – «*Элимнинг ору-номусини ҳимоя қилган отни ўн минг йилқига ҳам сотмайман*», — дейди. Орадан беш олти ой вақт ўтгач, большевиклар босқини бошланади. Иброҳимбек бошчилигида лақай йигитлари қўлларига курол олишиб, майдонга чиққач, машҳур Қизил Отнинг эгаси – Ибрайим жебечи, отини етаклаб келиб, шахсан Иброҳимбекка топшириб, «Менинг ўғлим йўқ, шу от менинг ўғлим каби душманга қарши ғазовотда иштирок этсин», деб, топширади. Жангларда қатнашиб, зафарларни кўлга киритгач, от Ғози Қизил номи билан машҳур бўлади. Иброҳимбек Афғонистонга ўтгунига қадар Иброҳимбекка хизмат қилади. 1926 йилнинг ёзида Иброҳимбек Ғози Қизил билан Афғонистонга ўтиб кетгач, отнинг тақдири номаълум бўлиб кетади. Демак, қадриятларимиз намунаси сифатида от ҳам аждодларимизнинг шарафли ҳаётини

таъминлашга хизмат қилиб келганлиги эътиборни тортади.

Бугунги кунда Лақайлар фольклорида от ҳақида бир қатор мақоллар мавжуд бўлиб, уларнинг айримлари қўйидагилар:

Ат авнаған жерде тук қалар.

Ат айналип, қазигини табади.

Ат аламан деп уринсаң – давлеттин кегени, бир жолда еки сурынсең абийирдин кеткени.

Ат асаң, бойи минан башиға қара, хатин асаң қўзи минен қашиға қара.

Ат асаң миниб ал, хатин асаң қўриб ал.

Ат башиға кун тувса, сувлиғиман сув ичер, ер башиға кун тувса — етигимен сув кечер.

Ат болатқан қулинниң, бавури жазик келеди, батир бўғич жигиттиң — маңнайи жазик келеди.

Ат ворнини тай басар.

Ат егесиниң насибесини тилейди.

Ат жигиттиң қанати.

Ат кишнесе уйирини сағинади, ер еснесе елини сағинади.

Ат кўрмеген ат кўрсе, чаба-чаба вўлтирер, тон киймеген, тон кийсе — қаға-қаға тоздирар.

Ат сувимаған боса, узақ жолда жарилиб вўледди.

Ат сувсаса сув ичер, сувсамаса сув кечер.

Ат тузға имтилади, жигит қизға.

Ат ҳам бирде жалли, бирде жалсиз, жигит бирде малли — бирде малсиз.

Ат уюрин сағинса, алисқа кўз тайлайди, ер елини сағинса — белбевини байлайди [7; 163-165 б].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Умуман олганда, отлар туркий халқлар ижтимоий-маданий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб, тарихий жараёнларда аждодларимизнинг муваффақиятини таъминлаб келган феномен сифатида тадқиқ этишга лойиқ. Шу боис, халқ оғзаки ижодида от образи алоҳида ўрин эгаллаб, барча туркий қаҳрамонлик эпосларида учраши отнинг аждодларимиз ижтимоий-маданий ҳаётидаги ўрнини кўрсатади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Муҳаммад Юсуф. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 2001.
2. Қармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. – Сталинабад, 1954.
3. Лютко Ф.И. Басмачество в Локае. – Москва-Ленинград, 1929.
4. Калинин В.И., Яковлев А.А. Коневодство. – Москва, 1947.
5. Бронников Н. Поездка в Горную Бухарию (Путевые наброски). //Туркестанские ведомости. 1896. №29.
6. Снесарев А.Е. Восточная Бухара. Сборник материалов по Азии. Вып. 79. -Санкт-Петербург, 1906.
7. Назаров Н.А. Лақайлар: этнография, лингвистика, фольклор. – Ташкент: Tamaddun, 2010.

KIYINISH MADANIYATIDA MILLIY VA DINIY AN'ANALAR IN'IKOSI

Aqchaev Farrux Shavkatovich

*Jizzax davlat pedagogika universiteti birinchi prorektori,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent**e-mail: akchayevfarrux84@gmail.com**<https://orcid.org/0009-0005-2368-7900>**UDK: 94(575.1)*

Annotatsiya. Maqolada globallashuv sharoitida kiyinish madaniyatida milliy va diniy an'analarning saqlanishi hamda transformatsiyasi masalalari ilmiy-etnologik jihatdan tahlilga tortilgan bo'lib, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy madaniyat va zamonaviy axborot makonining ta'siri ostida etnik liboslar, ayniqsa, milliy va diniy qadriyatlar bilan bog'liq kiyinish me'yorlarida kuzatilayotgan o'zgarishlar ochib berilgan. Shuningdek, milliy liboslarning tarixiy shakllanishi, ularning ijtimoiy, marosimiy, gender va yoshga doir funksiyalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Kiyinish madaniyati, milliy liboslar, diniy an'analar, etnik o'ziga xoslik, globallashuv, ommaviy madaniyat, gender, marosimiy kiyinish, ijtimoiy tarmoqlar, madaniy meros.

Аннотация. В статье с научно-этнологической точки зрения анализируются вопросы сохранения и трансформации национальных и религиозных традиций в культуре одежды в условиях глобализации. Под воздействием социальных сетей, массовой культуры и современного информационного пространства раскрываются изменения, наблюдаемые в этнической одежде, в частности в нормах одежды, связанных с национальными и религиозными ценностями. Также освещаются историческое формирование национальной одежды, а также ее социальные, обрядовые, гендерные и возрастные функции.

Ключевые слова: Культура одежды, национальная одежда, религиозные традиции, этническая идентичность, глобализация, массовая культура, гендер, обрядовая одежда, социальные сети, культурное наследие.

Abstract. The article provides a scientific

and ethnological analysis of the issues related to the preservation and transformation of national and religious traditions in clothing culture under the conditions of globalization. Under the influence of social networks, mass culture, and the modern information environment, the study reveals changes observed in ethnic clothing, particularly in dress norms associated with national and religious values. The historical formation of national costumes, as well as their social, ritual, gender, and age-related functions, are also examined.

Keywords: Clothing culture, national costumes, religious traditions, ethnic identity, globalization, mass culture, gender, ritual clothing, social networks, cultural heritage.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Jahondagi globallashuv jarayonlari va ijtimoiy tarmoqlar orqali madaniy mahsulotlar targ'ibotining ommaviylashuvi turli geosiyosiy va mafkuraviy tahdidlarni keltirib chiqarib, etnoslarning madaniy rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayonlar, ayniqsa, asrlar davomida shakllangan milliy qadriyatlar tizimida muhim ahamiyatga ega etnik o'ziga xosliklarning rivojiga ham to'siq bo'lmoqda. Xususan, insoniyat tarixi davomida shakllangan va millat boyligi sifatida qaraladigan etnik liboslarni saqlash, ularni tiklash va milliy madaniyatning bir qismi sifatida rivojlantirish, liboslarning tarixi, vorisiylik an'analarni yo'qotishga qaratilgan g'oyaviy va mafkuraviy tahdidlar paydo bo'lib, ular milliy mentalitetga mos kelmaydigan kiyinish madaniyati o'zgarishi bilan bog'liq muammolarini yuzaga keltirmoqda. Aynan shuning uchun ham bugungi kunda yuzaga kelayotgan har qanday ma'naviy va tarbiyaviy

xavflarni bartaraf etish usullari, tamoyillari hamda mezonlarini ilmiy asosda tadqiq etish zamon talabiga aylanmoqda.

Yangi O'zbekistonda madaniy sohani rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida milliy merosni an'anaviylik va zamonaviylik ko'rinishlarini o'zida aks ettirgan komponentlar orqali takomillashtirishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Xususan, "Ommaviy madaniyat"ning turli yangicha ko'rinishlari paydo bo'layotgan, odob-axloq, qadriyatlarining yo'qolish xavfi yuzaga kelayotgan hozirgi globallashuv sharoitida inson ma'naviy olamini, xalqlar madaniyatini belgilaydigan manbalarni asrab-avaylash va boyitish bugungi kunda har qachongidan ham muhim"[1:29]. Shuning uchun ham xalqlar madaniyatining tarkibiy qismi bo'lgan milliy liboslar, kiyinish madaniyatidagi odob normalari va ularning jamiyat hayotida muhim o'rin tutishini, har bir libos va ularning atributlarida milliy va diniy qadriyatlar aks etishini inobatga olgan holda bu hodisalarni etnomadaniy taraqqiyotning muhim fenomeni sifatida tadqiq qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Kiyim insonning ichki dunyosi hamda psixologik jihatdan o'ziga bo'lgan ishonchini ko'rsatib beradigan elementdir. Kiyimlar va kiyinish madaniyatining shakllanish bosqichlariga nazar tashlasak unga insonlarning mashg'ulot turi, hududning iqlimi hamda mato uchun xom-ashyo shakllari bevosita ta'sir qilganligini ko'rish mumkin. Tadqiqotchilarning ma'lumotlariga qaraganda, dastlabki kiyimlar insondagi uyalish hissiyoti sabab paydo bo'lgan deb qaralsa, boshqa tomondan esa inson tanasini bezash niyatini, tashqi omillardan himoyalanih ehtiyojlarini sabab qilib keltiradi[2:178]. Arxeologik qazilmalar guvohlik berishicha kiyim insoniyat taraqqiyotining eng qadimgi davrlarida, bundan 40-25 ming yil ilgari paydo bo'lganini ko'rsatadi. Dastlabki davrlarda odamlar tabiatning turli ta'sirlari, xususan, hayvon va hashoratlarning chaqishidan o'zini himoyalash maqsadida tanasiga tuproq, loy, moy surtib yurgan. Keyinchalik bu surtmalarga o'simlik bo'yoqlari qo'shib, inson tanasini turli shakl va ranglar bilan bezash odat bo'lgan. Aynan

mana shu hozir biz tilga olgan tanani bo'yash, tatuirovkalar kiyimning dastlabki shakllari bo'lib, matodan qilingan kiyimlar paydo bo'lgach ham, ular insonlarning e'tiboridan chetda qolmagan. Endi ular kiyimning ma'lum bir elementi sifatida shakllanib, unga ko'rk berish vazifasini bajarmoqda. Bundan tashqari o'sha davrda har xil qushlar patlari, o'ldirilgan hayvonlar tishlari, suyaklar, sochlar turli ramziy vazifalarni bajarish bilan birga tanani himoyalab ham turgan[13:5]. O'zbekiston hududida yashagan eng qadimgi ajdodlarimizning kiyimlari ham dunyoning boshqa mintaqalaridagi kishilar kiyimlari kabi tabiiy iqlim, turmush sharoitlari va urug'-qabila an'analari asosida shakllangan.

Kiyinish xar bir xalqning qadim zamonlardan buyon yashab kelayotgan mintaqasi, shart-sharoiti, turmush tarzi, udum, urf-odatlar, tabiati bilan xam chambarchas bog'liq bo'lgan. Masalan, serquyosh o'lkalarda yashovchi xalqlarda kadim zamonlardan beri oq matodan kiyim kiyinishni odat qilingan. Chunki oq mato quyosh nurlarini bir kadar qaytarib, kishilarni issiq ta'siridan saqlagan. Aksincha, tabiati sovuq o'lka va yurtlar xalqlari esa odatda qora matodan kiyim kiyishga odatlanishgan. Chunki bu kiyim sal bo'lsa-da havoni ilitib turgan quyosh nurlarini o'ziga singdirib, kiyim egasining tanini isitgan[11:87].

Xalqlarning kiyinish madaniyati o'sha kiyimdagi bezaklar hamda uning ramziy ma'nolari muhim o'rin tutsa-da aslida kishilarning kiyimiga bo'lgan munosabati hamda kiyimning jinsga bo'linishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqning kiyinish madaniyatidagi tartib hamda qoidalar milliy qadriyatlar va diniy qarashlar bilan qorishgan holda shakllanadi. Milliy kiyimlar elat (etnos) shakllanishi, rivojlanishi va takomillashuvi jarayonida u bilan uyg'un holda rivojlanib boradi. Qadimdan etnoslarning yashash joylari, tabiiy va iqlim sharoiti, hayot kechirishi, mehnatning turi va ko'rsatadigan faoliyatlariga qarab kiyimlarning shakllari ham yuzaga kelgan. Shu ma'noda ham kiyimlar har bir xalqning tarixi, madaniyati va ma'naviyatining ajralmas qismiga aylanib borgan[3:54, 4:382].

Etnologiyada kiyimlarni tasnifini keltirar ekanmiz, uning vazifasiga, kiyish maqsadiga

ko'ra bir necha turlarga bo'lib chiqishimiz mumkin. Xususan, kishining yoshiga qarab: bolalar, kattalar, keksalar libosi; insonning jinsiga mos holatda: erkaklar va ayollar kiyimi; kiyinish maqsadiga qarab: bayram, marosim, kundalik va ish kiyimlari; ijtimoiy holatiga muvofiq: boy, kambag'al; hududiy va tabiiy-iqlim sharoitiga qarab: tog'liklar, dasht hududida yashovchilar, shaharliklar va qishloqliklar liboslari; mavsumga mos tarzda: bahorgi, yozgi, kuzgi va qishki kiyimlar[9:5], inson tanasining u yoki bu qismiga kiyilishiga qarab kiyimlarni bosh kiyim, ustki kiyim, ichki kiyim va oyoq kiyimlarga ham ajratishimiz mumkin.

Milliy kiyimlarda, biron-bir el-elat tarixiga borib taqaladigan an'analar, ijtimoiy munosabatlar, ma'rifiy, din va estetik shakllarning ayrim unsurlari ifodalanadi. Unda xalqlarning didi, go'zallik to'g'risidagi qarashlari, xo'jalik yuritishning o'ziga xos jihatlari hamda oilaviy turmushning ba'zi tomonlari ham ko'zga yaqqol tashlanadi. Liboslarda urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlar, mafkuraning ba'zi bir elementlari, diniy e'tiqod, nafosat va estetik normalar o'z aksini topgan. Bundan tashqari, kiyimlarda inson yashagan joy va zamon, uning hayotidagi quvonchli yoxud qayg'uli voqealar namoyon bo'ladi[3:54]. Xalq turmushiga mos, ishlab chiqarish jarayonlariga xos bo'lgan kiyimlar asrlar mobaynida shakllanib borishi natijasida xalqning an'anaviy milliy kiyimlari vujudga kelgan[10:3].

O'zbek xalqining kiyimlari va kiyinish madaniyatida milliy an'analar sifatida kiyimdagi bezaklarni, erkaklarni kiyimiga nisbatan ayollarni kiyimi rangli, turfa xil hamda naqsh bezaklari ohangjamoli hamda yaltiroqlikligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, o'zbeklarda kiyinish madaniyatini o'ziga xos jihati uy, yumushlar uchun alohida, bayram va boshqa bazmlar uchun alohida kiyimlar to'plamining mavjudligi hamda erkakka xos kiyimlarni ayollar kiyishi joiz emasligi yoki ayollarga xos va ulargagina tegishli kiyim-kechaklarni erkaklar kiyishi ta'qiqlanishi yoki odobsizlik sanalishi bilan ham ahamiyatli hisoblanadi. O'zbek an'anaviy libos madaniyatini tizimli ravishda tasniflash

natijasida uni rang-barang yo'nalishlarga ajratish mumkinligi aniqlandi. Jumladan, milliy liboslar tarixiy, etnik, hududiy, madaniy, gender (jins), yosh, mashg'ulot turi, bayram va marosimlar, kasbiy faoliyat hamda mavsumiy xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Bu tasnif milliy kiyimlarning jamiyat hayotida tutgan o'rni va vazifasini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Sharq xalqlari madaniyatida, xususan o'zbek an'anaviy libos tizimida gender masalasi muhim o'rin egallaydi. Yevropa kiyinish madaniyatidan farqli ravishda, o'zbek jamiyatida erkaklar va ayollar liboslari qadim zamonlardan o'zaro keskin farqlangan. Ular shakli, mazmuniy yuklamasi, ranglar uyg'unligi, bezakdorligi va estetik jozibasi bilan bir-biridan ajralib turgan.

Kiyinish madaniyatida diniy an'analar in'ikosi esa xalq e'tiqod qiladigan dinda buyurilgan va ta'qiqlanmagan matolardan kiyinish hamda kiyimlarni tanani yopib turishi kabi jihatlarni keltirish mumkin. Jumladan, o'zbeklarda ham diniy jihatdan erkaklarga shoyi va ipak matolardan kiyim kiyishni ta'qiqlangani, zeb-ziynat buyumlarida ham oltindan qilingan ziynat buyumlaridan foydalanmaslik kabi jihatlar mavjud. Kiyimni tuzilishi bo'yicha esa, ayollarda avratni yopiq bo'lishi hamda erkaklarda ham tor va qisqa kiyimlarni kiyish ta'qiqlanishi kabi jihatlarni qayd etish joiz. O'zbeklarning kiyinish madaniyatida milliy va diniy an'analar va qoidalar ko'proq ayollarda aks etadi. Chunki kiyimga qo'yilgan talablar orasida ayollarniki qat'iy qoidalar va ko'proq diniy mazmunda aks etadi. Kiyimni bezash va qo'shimcha atributlar ham ko'proq ayollarga xos.

Bugungi kunda ham milliy an'analar kiyinish madaniyatidagi moda shaklida hamda diniy talablar esa jamoat nazorati ostida jamiyatda saqlanib qolayotganini ko'rishimiz mumkin. Qat'iy qoidalar kuchaygani sari uni buzish ham oshib boradi deganidek, ayollarni kiyimlarida milliy va diniy an'analarning buzilishi hamda o'zgarib borishi ko'proq ko'zga tashlanadi. Ya'ni, bugungi kunda bu borada bir jihat borki, kiyimni bezagi yoki shaklini o'zgartirgan holda erkaklarga xos kiyim elementlaridan ayollarni kiyimini

tayyorlashda hamda ayrim ayollarga xos yorqin rangdagi matolardan erkaklarga oid kiyimlarni tikishda foydalanish holatlari ko'payib bormoqda. Sir emasi, bu diniy jihatdan man qilingan holatdir. Zero, Payg'ambarimiz Muhammad sallallohu alayhi vasallam shunday deganlar: **"Albatta, Alloh erkaklarga ayollarga o'xshashni, ayollarga esa erkaklarga o'xshashni man qildi"**[5]. Shu ma'noda, mazkur hadis islom ta'limotida erkak va ayol o'rtasidagi tabiiy farqlarni saqlash, jamiyatda ma'naviy tartib va axloqiy muvozanatni ta'minlashga qaratilgan muhim qoida sifatida talqin etiladi. U nafaqat tashqi ko'rinish yoki kiyinish uslubiga, balki jinsga xos xulq-atvor, ijtimoiy vazifa va ma'naviy mas'uliyatlarga ham daxl qiladi. Demak, genderga xos chegaralarni buzish diniy nuqtai nazardan ma'qullanmas ekan, milliy va madaniy an'analarda ham erkak va ayol obrazlarining alohida saqlanishi tabiiy hol sifatida shakllangan. Bu esa diniy me'yorlar bilan milliy qadriyatlarning o'zaro uyg'unligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqotlar asosida aytish mumkinki, kiyinish madaniyatiga tartibni quyidagi shakllarga ajratish mumkin: marosimiy kiyinish madaniyati, jins bilan bog'liq madaniyat, yosh bilan bog'liq va kasb bilan bog'liq kiyinish madaniyati.

- *marosimiy kiyinish madaniyati.* Marosimlar o'zbeklar dunyoqarashida yirik ikki guruhga ajralar ekan. Birinchisi to'y marosimlari bo'lib, unda ayollarni yorqin, milliy va zamonaviy uyg'unlikdagi kiyinishi ko'zga tashlanadi. Bunday liboslar, odatda, qimmatli matolardan maxsus buyurtma asosida, yuqori mahoratga ega chevarlar tomonidan oldindan tayyorlanib, ular ko'proq oq hamda turli yorqin ranglarda ishlangan bo'lib, bu ranglar muayyan ramziy ma'nolarni o'zida mujassam etgan. Xususan, oq rang tozalik va poklikni ifoda etib, baxt va farovonlikning timsoli sifatida qabul qilingan. Shuni ham qayd etish joizki, bugungi zamonaviy jamiyatda milliy va diniy an'analarga zid bo'lgan kiyim yoki kiyinish odobi asosan to'y marosimida ko'zga tashlanadi[8]. Boshqacha aytganda to'y va uning ramzi – bugungi kunda kelin va uning atrofidagi ayollar bo'lib qolgan ekan,

to'ylardagi kiyinish madaniyati ham ularga bog'liq holda shakllanmoqda.

Motam marosimlarida esa nisbatan yopiq va bir xil (rang barang yoki yorqin bo'lmagan rang-qora, kul rang, ko'k va x.k.) rangdan iborat kiyimlarni kiyish saqlanib qolgan. Motam marosimlarida to'y marosimlariga qaraganda milliy kiyimlardan foydalanish va kiyinish odobiga rioya qilish kuchliroq sanaladi. Aza munosabati bilan kiyiladigan liboslar asosan qayg'u-alam holatini ifodalashga xizmat qilib, erkaklar asosan chopon ustiga belbog' bog'lab, bosh kiyim sifatida do'ppi kiyishgan. Ushbu kiyinish tartibi jamiyatda motam holatining tashqi belgisi sifatida qabul qilingan.

Erkaklar va ayollar ham birdek yopiq va talab darajasida kiyinishing sababi, balki to'y milliy marosim sirasiga kirgani bo'lsa, motam marosimi diniy xarakterdagi marosimlardan iborat ekanligi muhim ahamiyat kasb etsa kerak. Ikkinchisi to'y xursandchilik va ko'ngilxushlik bo'lib, u erda barcha holat pozitiv kayfiyatdan iborat va asosan bu dunyoning ko'ngilxushliklari ustiga qurilganligi sababli, kiyinishda insonlar o'zlarining shaxsiy ehtiyojlarini ro'yobga chiqara oladilar. Motam marosimi esa insonlarni ko'proq "u dunyo"ni borligi va o'lim haq ekanligini ko'rsatuvchi jarayon ekanligi va eng muhimi barcha rasm-rusumlar diniy mazmunda bo'lganligi sababli kiyinish madaniyatida ham bunga qat'iy rioya qilinadi[7].

- *erkak va ayollarning kiyinishi.* Kiyinish madaniyatining ikkinchi shakli jins bilan bog'liq bo'lib, qadimdan erkaklarning milliy liboslari asosan bosh kiyimlar (do'ppi, qalpoq, salla), ust kiyimlar (ko'ylak, ishton, chopon, belbog') hamda poyabzal turlari (mahsi, kalish, etik)dan tashkil topgan. Ushbu libos elementlarida qo'llangan ranglar, shakllar va naqshlar muayyan ramziy ma'nolarni ifoda etgan. Do'ppi engil va qulay bosh kiyim sifatida kundalik hayotda doimiy ravishda kiyilgan. Salla esa erkaklar uchun muhim marosimiy libos bo'lib, o'g'il bolalarga sunnat to'yida, keyinchalik nikoh marosimida tantanali ravishda kiydirilgan. Shuningdek, salla janglarda halok bo'lgan musulmonning oxirat

kiyimi — kafan vazifasini ham bajargan. Yaktak ko‘ylak erkakning qudrati, shon-shuhrati va jasoratini anglatuvchi belgi hisoblangan, uning ustiga bog‘langan belbog‘ esa mardlik va vafodorlik ramzi sifatida talqin etilgan. Shuni ham qayd etish joizki, bugungi zamonaviy o‘zbek jamiyatida milliy va diniy an‘analar asosida kiyinish va unga amal qilish erkaklarning turmush tarzida ko‘proq saqlanib qolmoqda.

Ayollarning an‘anaviy milliy liboslari ham bir nechta asosiy qismlardan iborat bo‘lib, ularga bosh kiyimlar (ro‘mol, yopinchiq, peshonabog‘, do‘ppi), ust kiyimlar (ko‘ylak, mursak, kaltacha, kamzul, chopon, lozim) va poyabzal turlari (mahsi, kavush, etik) kiradi. Ayollar liboslari rang jihatidan yorqin, bezaklarining nozikligi va shakllarining nafosati bilan erkaklar kiyimlariga nisbatan yanada ko‘rkam bo‘lgan. Yopinchiq (paranji, sarandoz, jelak) asosan to‘y marosimlarida va jamoat joylariga chiqishda kiyilgan bo‘lib, nikoh libosining muhim tarkibiy qismi sanalgan. Ayollar poyabzallari esa teridan turli uslublarda tikilib, bezakdor shaklda ishlangan bo‘lib, mahsi, kavush va etiklar ularning kiyinish madaniyatida alohida ahamiyat kasb etgan. O‘zbek ayollarning an‘anaviy kiyinish madaniyati ko‘proq milliylikdan ko‘ra diniy xarakter kasb etganligi sababli, XXI asrda qorishiq madaniyatning ta‘siri ularda kuzatilmoqda. Aytish joizki o‘zbeklarda ayollarning kiyinish madaniyatining o‘zgarishi oiladagi tarbiya va erkakning roli bilan ham o‘lchanadi. Zero, Qur‘oni Karimda ham “Mo‘mina ayollarga ayting: ular ko‘zlarini nomahramlarga qarashdan, zinodan o‘zlarini tiysin. Ziynatlarini (ko‘rinib turadiganlaridan tashqari) namoyon qilmasinlar. Ro‘mollarini ko‘ksilariga tushirib yursinlar...”[12] deyilgan.

- *yosh doirasiga ko‘ra kiyinish madaniyati.* Kiyimning inson hayotidagi vazifasi faqat tanani himoya qilish yoki estetik ko‘rinish bilan cheklanmaydi, balki u shaxsning ijtimoiy maqomi va hayot bosqichlarini belgilab beruvchi muhim madaniy belgi hisoblanadi. An‘anaviy jamiyatlarda muayyan libos turlari bolalikdan o‘smirlikka, yoshlikdan kattalar safiga o‘tish kabi ijtimoiy o‘zgarishlarni ramziy tarzda ifoda etadi. Darhaqiqat, kiyimni

an‘anaviy vazifasidan tashqari, u insonni bir yosh bosqichidan ikkinchi bosqichga o‘tishini ham anglatgan[2:181]. Bu holat kiyimning marosimiy va belgilash (identifikatsiya) funksiyasi mavjudligini ko‘rsatib, uni etnomadaniyat tizimida muhim axborot tashuvchi vosita sifatida namoyon etadi.

Shu o‘rinda qayd etish lozimki, o‘zbeklarning yosh toifasi bo‘yicha kiyinish jarayonlari tadqiq etilganda, erkaklarda yosh tartibi bo‘yicha kiyinish asosan bir maromda ketayotganini ko‘rish mumkin. Faqat o‘rta yosh, o‘spirin-o‘smir yoshda milliy madaniyatga to‘g‘ri kelmaydigan urfdagi g‘arb kiyimlari hamda kiyimlarni bezashda ishlatiladigan rasmlarning mavjudligini qayd etish joiz. Yosh toifasi bo‘yicha ayollarning kiyinish madaniyatiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, bugungi zamonaviy o‘zbek jamiyatida 30-yoshgacha bo‘lgan qismda milliy va diniy an‘analar asosida kiyinish madaniyati qolipdan chiqib ketgan deyish mumkin. Yoshga doir kiyinish madaniyatida masalani uch jihatini qayd etish joiz. Birinchidan, ayollarning kiyimi va kiyinish madaniyatida milliy bezaklar, ranglar. Matolar hamda boshqa atributlar eng ko‘p saqlanib qolayotgan bo‘lsa, diniy an‘analar eng ko‘p o‘zgarishga uchragan. Ikkinchi tomoni, yoshi katta ayollarda (40-yoshdan oshgandan so‘ng) diniy tartibda kiyinish (yopiq, uzun kiyimlar, aksar hollarda boshiga ro‘mol o‘rash va x.k.) foizi oshib boraveradi.

Axborotchilarning ta‘kidlashlaricha, buning sababi yosh o‘tgan sari ayollardagi jismoniy o‘zgarishlar-tanani qarishi, ajin tushishi va x.k. jihatlar ularni endi yopiqroq va uzun kiyimlarni kiyishni talab qiladi[6].

- *kasbga ko‘ra, kundalik kiyinish madaniyati.* Kiyinish madaniyatining navbatdagi turi kasb bilan bog‘liq jihatlar bo‘lib, kasbiy kiyimlarda diniy an‘analar jiddiy “zararlanmagan”. Kasbning holati va ishning xarakteridan kelib chiqqan holda milliy liboslar va atributlardan foydalanish imkoniyati ham saqlanib qoladi. Ammo bu jihatda ayollarni masalasi ham dolzarbligicha qoladi. O‘qituvchilik, shifokorlik, murabbiylik, bank xodimi kabi kasblarda va boshqa davlat ishxonalariida idoraviy kiyimlar (dress code) qo‘yilgani

sababli, o'sha talabga amal qilinsa-da, lekin kalta, torroq kiyinish holati saqlanib qolgan. Kundalik (uy ichiga) kiyinish ham milliy va diniy an'analar asosida bo'lishi ko'zga tashlanadi.

Kuzatishlarimiz jarayonida kiyinish madaniyatida milliylik va diniylik omili ko'proq to'y marosimlarida kam e'tibor qaratiladigan jihatga aylanib qolganligi hamda

yosh toifasiga doir jihatlarida ham asosan ayollarni orasida bu talablarga mos bo'lmagan g'arbcha madaniyat elementlari kuzatilishi ko'zga tashlanadi. O'z-o'zidan savol tug'iladiki, aslan milliy va diniy qoidalarga yo'g'rilgan kiyinish madaniyati qaysi asoslarga ko'ra o'zgardi yoki unga nimalar ta'sir qilmoqda. O'tkazilgan so'rovnoma quyidagicha natija berdi.

4.2-rasm. Kiyinish madaniyatiga ta'sir qiluvchi omillar.

Ushbu so'rovnoma asosida aytish mumkinki, jamiyatda kechayotgan ijtimoiy munosabatlarning ko'lami, jamiyatda hukmron bo'lib borayotgan g'oyalarning aksini o'zida ko'rsatuvchi jihatlardan biri xalqning kiyinish madaniyatidir. To'g'ri, bu omil to'liq millatning dunyoqarashini ifodalab berolmasada, o'zini jamiyatning, hech bo'lmaganda yoshlarning qarashlarini ko'rsatib bera oladi. Demak, yuqoridagi natijadan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, ijtimoiy tarmoqlardan (Instagram, tik-tok, telegram) foydalanuvchilarning qariyb 70% yoshlar tashkil qilar ekan, ularning kiyim madaniyati ham shu tarmoq orqali shakllanishi tabiiy. Ikkinchi tomondan bugungi kundan pandemiya tufayli O'zbekistonda ham aksariyat savdo munosabatlari onlayn shaklga o'tib, ijtimoiy tarmoqlar orqali qayerda qanday urfdagi kiyim borligi, narxi va hatto etkazib berish xizmati mavjudligigacha ma'lumotga ega bo'lish mumkin. Shu tufayli bu tarmoq boshqa masalalarda bo'lgani kabi kiyinish madaniyatini ham shakllanishiga o'z ta'sirini

o'tkazmoqda.

Ikkinchi omil televideniye bo'lib, so'ngi yillarda uni ta'siri internet bilan bahslasholmay borayotgan bo'lsada, lekin bugungi kunda ko'plab xususiy kanallar va ular efirga berayotgan "milliy serial"dagi g'oyalarni iste'molchisi ayollar bo'lib qolmoqda. Poytaxt va shahar markazlarini hisobga olmaganda hali hanuz o'zbek jamiyati, o'zbek ayollarining asosiy ermagi teleloyihalar ekanligi sir emas. Shu sababli u erdagi reklamalar hamda targ'ib qilinayotgan madaniyat bu borada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Taniqli shaxslar (asosan estrada yulduzlari)ning kiyinish madaniyati va targ'iboti esa ikki tomonlama ham TV orqali ham ijtimoiy tarmoqlar orqali yoritilishi ularning ta'sir chegarasini oshirib bormoqda.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, kiyim har bir millatning moddiy turmush tarzini ifoda etuvchi muhim omil bo'lib, u jamiyatning ma'naviy qiyofasi, diniy tasavvurlari va iqtisodiy imkoniyatlarini ham

o'zida aks ettiradi. Kiyinish madaniyati insoniyat tarixida qadim davrlardan shakllanib kelgan ijtimoiy-axloqiy me'yorlar tizimi sifatida namoyon bo'lib, uning rivojlanishi inson ma'naviy olamining yuksalishi bilan uzviy bog'liqdir.

O'zbeklarning kiyinish madaniyati ham dastlab dehqonchilik va chorvachilikka asoslangan hayot tarzi hamda hududiy-iqlimiy sharoitlar ta'sirida shakllangan. Keyinchalik ilk diniy qarashlarning vujudga kelishi, ayniqsa islom dinining kirib kelishi natijasida kiyinish madaniyatida milliy va diniy mazmundagi tushunchalar, qoidalar va me'yorlar qaror topgan. Bu jarayon o'zbek milliy kiyinish an'analarning mazmunan boyishiga va tizimli tus olishiga xizmat qilgan.

O'zbeklarda kiyinish madaniyati jins, yosh hamda kundalik yoki marosimiy hayot kabi turkumlarga ajralib, ular orasida jinsga xos kiyinish madaniyati alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur jihat milliy o'zlikni anglash,

ajdodlar merosiga hurmat bilan munosabatda bo'lish hamda diniy qoidalarni idrok etish va unga amal qilish kabi omillarni ochib beradi. Shu bilan birga, o'zbek kiyinish madaniyatida milliy va diniy an'analarning in'ikosi asosan moddiy ko'rinishda — milliy matolar, bezak ramzlari va kiyim bilan bog'liq tabular orqali saqlanib qolgan.

Biroq kiyinish odobi bilan bog'liq ayrim jihatlarida, xususan to'y marosimlari, o'smirlik davri, shuningdek, ayrim kasbiy va kundalik holatlarda milliy va diniy an'analarning in'ikosi doim ham yaqqol ko'zga tashlanmasligini qayd etish lozim. Jamiyatda bunday holatlarning paydo bo'lishi, avvalo, global madaniyatga xos kiyinish uslublarining kirib kelishi hamda ijtimoiy tarmoqlarning faol ta'siri bilan izohlanadi. Bu esa milliy kiyinish madaniyatining zamonaviy sharoitlarda transformatsiya jarayonini boshidan kechirayotganini ko'rsatadi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Mirziyoyev Sh.M. Ta'lim va ma'rifat – tinchlik va bunyodkorlik sari yo'l // Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. — T.: O'zbekiston, 2018.
2. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimgi e'tiqod va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi milliy kutubxona, 2007.
3. Асқарова М. Ўзбек миллий либосларининг этнопедагогик хусусиятлари // Ученый XXI века. 2022. № 6.
4. Atamuradova F. Milliy kiyimlar – millat ko'rki va g'ururi // Central Asian academic journal of scientific research. 2022. № 6.
5. Buxoriy, Muxammad ibn Ismoil. *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī. Kitāb al-Libās (Book of Dress)*, Hadith 5885 (Volume 7, Book 77, Hadith 102/773).
6. Dala tadqiqotlari. Jizzax viloyati Jizzax shahri, Sh.Rashidov, Zomin va G'allaorol tumanlari. 2024 y.
7. Dala tadqiqotlari. Jizzax, Samarqand, Qashqadaryo va Buxoro viloyatlari. 2021-2025 yillar.
8. Dala tadqiqotlari. Toshkent, Jizzax va Samarqand shaharlari. 2024-2025-yillar.
9. Ibragimova M.Yu. Surxondaryo vohasi aholisining an'anaviy kiyimlari va taqinchoqlari (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): t.f.n. uchun yozilgan diss... – Toshkent. 2004.
10. Ismoilov H. An'anaviy o'zbek kiyimlari. – Toshkent: Fan, 1978.
11. Mahmud Sattor. O'zbek udumlari. – Toshkent: Adolat, 2004.
12. Qur'oni Karim / Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsir muallifi Abdulaziz Mansur. Nur surasi, 31-oyat. – Toshkent, 2004.
13. Rahmatullayeva D., Xodjayeva U., Ataxanova F. Libos tarixi. – Toshkent: Sano-standart, 2015.

JANUBIY O'ZBEKISTON QATAG'ONLARIDA CHORVACHILIK BILAN BOG'LIQ AN'ANALAR

Umarov Ikromjon Ibragimovich

*Termiz davlat universiteti dotsenti,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: lochin-umarov@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0007-2069-1233>
UDK 94 (575.1)*

Annotatsiya: Janubiy O'zbekiston qatag'onlari tog'li mintaqada o'rnatilgan bo'lib, ular yashagan yerlar yirik o'rmonlar, boy suv manbalari va chorvachilik uchun zarur bo'lgan yaylovlarga ega bo'lgan. Qatag'onlar an'anaviy ravishda qoramol, qo'y, echki va otlarni boqqanlar. Bu chorva turlari ularning iqtisodiy faoliyatida muhim rol o'ynagan, nafaqat oziq-ovqat, balki turli hunarmandchilik tarmoqlarini ham xom ashyo bilan ta'minlagan hamda ularning madaniy va ijtimoiy hayotining muhim elementini tashkil etgan. Qatag'onlarning chorvani ko'paytirishdagi an'anaviy usullari mahalliy sharoitlarga yuqori darajada moslashganligi bilan tavsiflanadi. Qatag'onlar mavsumiy ko'chish, maqbul yaylov jadvali va hayvonlarni yirtqichlardan himoya qilishni o'z ichiga olgan samarali chorvachilik tizimini ishlab chiqqanlar. Ushbu maqolada Janubiy O'zbekiston qatag'onlarining an'anaviy chorvachilik amaliyotlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot ushbu amaliyotlarning etnografik va ijtimoiy-madaniy xususiyatlari kabi jihatlarni qamrab oladi.

Kalit so'zlar: qatag'onlar, gangchi, alaslash, cho'liq, arkar, xalfa, qorabayir otlari.

Аннотация: Катаганы Южного Узбекистана проживали в горной местности, а земли, которые они населяли, имели обширные леса, богатые водные источники и пастбища, необходимые для животноводства. Катаганы, традиционно занимались разведением крупного рогатого скота, овец, коз и лошадей. Эти виды животных играли ключевую роль в их хозяйственной деятельности, обеспечивая не только продуктами питания, но и сырьем для различных ремесел, а также являясь важным элементом культурного и социального уклада. Традиционные методы

разведения животных у катаганов характеризуются высокой степенью адаптации к местным условиям. Катаганы разработали эффективную систему скотоводства, включающие сезонные миграции, оптимальные графики выпаса и систему охраны животных от хищников. В данной статье рассматривается традиционная практика животноводства, осуществляемая катаганами в Южном Узбекистане. Исследование охватывает широкий спектр аспектов, включая этнографические, экологические и социокультурные особенности данной практики.

Ключевые слова: катаганы, гангчи, алослаш, чулик, аркар, халфа, лошади карабайыр.

Abstract: The katagans of Southern Uzbekistan lived in a mountainous region, and the lands they inhabited boasted extensive forests, abundant water sources, and pastures essential for livestock farming. The katagans traditionally bred cattle, sheep, goats, and horses. These animals played a key role in their economic activities, providing not only food but also raw materials for various crafts and forming an important element of their cultural and social fabric. Traditional katagan livestock breeding methods are highly adaptable to local conditions. The katagans developed an effective livestock system that included seasonal migrations, optimal grazing schedules, and a system for protecting animals from predators. This article examines the traditional livestock farming practices of the katagans in Southern Uzbekistan. The study covers a wide range of aspects, including the ethnographic, ecological, and sociocultural characteristics of this practice.

Keywords: katagans, gangchi, alolash, chulik, arkar, khalfa, karabayir horses.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ) / INTRODUCTION. Qishloq xo'jaligining muhim tarkibiy qismi bo'lgan chorvachilik oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va global iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Globallashtirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini jadallashtirish sharoitida ushbu soha samaradorlikni oshirish va o'zgaruvchan atrof-muhit sharoitlariga moslashishga qaratilgan muhim o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda.

Chorvachilikning eng muhim vazifalaridan biri go'sht, sut, tuxum va boshqa oqsil komponentlari kabi yuqori sifatli oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishdir. Ushbu mahsulotlar inson ovqatlanishining muhim elementlari bo'lib, zarur ozuqa moddalari va bioaktiv moddalar bilan ta'minlaydi. Aholi sonining ko'payishi va urbanizatsiya bilan chorvachilik mahsulotlariga talab doimiy ravishda oshib bormoqda, bu esa ularni ishlab chiqarish va qayta ishlashga innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqishni talab qiladi.

Bundan tashqari, chorvachilik oziq-ovqat, farmatsevtika va biotexnologiya sanoati uchun xomashyo yetkazib berishda muhim rol o'ynaydi. Chorvachilik mahsulotlari farmatsevtika, kosmetika va parhez qo'shimchalarini ishlab chiqarishda komponent sifatida ishlatiladi. Shunday qilib, chorvachilik tegishli iqtisodiy tarmoqlarni rivojlantirishga ulkan hissa qo'shadi, bandlik va iqtisodiy o'sish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Chorvachilikning muhim jihati uning biologik xilma-xillik va ekologik muvozanatni saqlashga qo'shgan hissasidir. Har xil hayvon turlari tuproqning serhosil bo'lishi, o'simliklarni changlatish va zararkunandalarga qarshi kurash kabi muhim ekologik funksiyalarni bajaradi. Bundan tashqari, chorvachilik noyob genetik xususiyatlarga ega bo'lgan va yangi, yuqori mahsuldor zotlarni yaratish uchun naslchilik dasturlarida ishlatilishi mumkin bo'lgan an'anaviy zotlarni saqlab qolishga hissa qo'shadi.

Shu tariqa, chorvachilik jamiyatning turli jabhalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan

murakkab va ko'p qirrali tizimdir. Iqlim o'zgarishi, urbanizatsiya va aholining o'sishi kabi zamonaviy muammolarga duch kelganda, chorvachilikning oziq-ovqat xavfsizligi va barqaror rivojlanishni ta'minlashdagi roli yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqsadlarga erishish innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni talab qiladi. Bu muammolarni hal etishda xalqimizning yuz yilliklar davomida saqlab kelayotgan chorvachilik bilan bog'liq an'analar muhim ahamiyat kasb etadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ) / DISCUSSION). Janubiy O'zbekiston qatag'onlarining iqtisodiy hayotida chorvachilik muhim rol o'ynagan hamda turmush tarzining ajralmas qismini tashkil etgan. Negaki, chorvachilik xo'jaligi barqaror daromad va oziq-ovqat manbai bo'lib xizmat qilgan. O'tloqlarga boy tog' va tog' oldi hududlari chorva hayvonlarini boqish uchun tabiiy yaylov bo'lib xizmat qilgan. Parrandalar, ayniqsa tovuqlar, chorvachilik majmuasining muhim elementi ham bo'lgan.

Otlar va eshaklar mahalliy iqlim va landshaft sharoitlariga yuqori darajada moslashishi tufayli transport infratuzilmasi va yuk tashishda muhim rol o'ynagan. Bu hayvonlar nafaqat aholining harakatchanligini oshirgan, balki qishloq xo'jaligi mahsulotlari va boshqa muhim resurslarni tashishni ham sezilarli darajada osonlashtirgan. O'z navbatida, ho'kizlar yerni ishlov berish uchun ishlatiladigan asosiy hayvonlar bo'lgan. Ulardan shudgorlash maqsadida foydalanish qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini jadallashtirishga yordam bergan, bu esa o'z navbatida don va boshqa qishloq xo'jaligi o'simliklari ishlab chiqarishni ko'paytirishga olib kelgan. Shundan kelib chiqiladigan bo'lsa, Janubiy O'zbekistondagi chorvachilik tarmog'i qishloq xo'jaligining ajralmas qismi bo'lib, mintaqaning noyob tabiiy sharoitida dehqon xo'jaliklarining barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan yaxlit tizimini shakllantirishga xizmat qiladi.

Chorvachilik qatag'onlarining asosiy mashg'ulotlaridan biri bo'lganligi bois ularda chorvachilik bilan bog'liq bir qator udum va

an'analar vujudga kelgan. Jumladan, mart oyining oxirlarida cho'ponlar molni yozgi yaylovga chiqarayotgan paytda ko'chaning ikki chetiga xashakka isiriq qo'shgan holda olov yoqishadi. Bunda ko'ch orilgan eshak va otdan tortib qo'y-echki va yirik shoxli qoramolgacha olov o'rtasidan o'tkaziladi. Odamlar, yonayotgan olov molni har qanday baloqazodan saqlaydi, deb biladilar. Bu an'ana barcha ko'chishlarda amalga oshirilgan. Umuman olganda, XX asr o'rtalariga qadar tog' aholisi yiliga uch marta bir joydan boshqa joyga ko'chib turishgan.

Odamlar o'z molini adashtirib qo'ymaslik uchun qo'y va echkilarining qulog'iga en qo'yishgan. *Enlash* deganda qo'y yoki echki qulog'ining istalgan qismidan ozgina qirqib olish tushuniladi. Shu yo'l bilan istalgan paytda chorvasini ajratib olavergan.

Qatag'onlar chorvasini asrash uchun bir qator usullardan foydalanadilar. Chunonchi, bahorning boshlarida cho'ponlar mollarini tog' yonbag'irlariga, chukri, oq chayir va boshqa achchiq ta'mli o'simliklar – andiz, zirk, yovvoyi kavrak, yovvoyi bodom, yovvoyi ko'knor, kampirdevona, afg'ono't unib turgan joyga haydab borib, o'sha yerda o'tlatishadi. Achchiq ta'mli o'simliklar chorvaga davo bo'ladi. Negaki, bu o'simliklar qo'ylarning qurtini o'ldiradi. Agar mol kasal bo'lib qolsa uchqat daraxtining shox-shabbalarini bir doshqozonga solib qaynatishadi. Bu jarayon bir sutka davom etadi va uch marta almashtirib qaynatiladi. Oxirida *silta*—qaylasi qolgach chorvaga ichiriladi [1].

Ko'klamning ilk kunlarida odamlar o'z qo'ylarini Xomkondagi Oxurliota, Xo'jaulkandagi Xo'jaulkanota, Xatak va Panjob oralig'idagi Mixcha, Xo'janqondagi Xo'janqonota, Kampirtepadagi Xo'jaabdushota va Qizilolmadagi Cho'ptashar ziyoratgohlariga olib boradilar. An'anaga ko'ra, ziyoratgohga cho'pon tayog'ini tashlab, uch marta mollarini aylantiradilar. So'ngra Alloh yo'liga bitta mol so'yib sadaqa chiqarishadi. Ayrim momolar uchta xamirni pishirib, molimiz ko'paysin deb, bola-chaqasi bilan bo'lishib yeyishadi. Maydaroq qo'y kasal bo'lsa Xo'jaulkanga borib sadaqa berib o'qitishadi. Ziyoratgohlarning ahamiyati haqida quyidagi

xalq naqli saqlanib qolgan: *Mol tilasang Xo'jaabdush, bosh tilasang Xo'janqon* [2].

Agar chorvada taloq kasalligi tarqab, qirilib ketish xavfi tug'ilsa, u holda bo'rini og'zini bog'lab, qo'ylarning ichida yurgiziladi. Bu odat *bo'ri oralatish* deyiladi. Shundan keyin kasallik ko'tariladi. Xomkonda esa qo'ylarda taloq kasalligi tarqalgan paytda butun otarni Cho'pon ota qabriga olib borilib, atrofidan uch marta aylantiriladi va kasallikni olib qolsin degan maqsadda cho'pon o'z tayog'ini shu yerda qoldirib ketadi [3].

Agar ko'klam seryog'in kelib, shamol bilan yog'adigan bo'lsa, u holda suruvni shamolga teskari haydab *o'rish* yo'nalishi tanlanadi. «O'rish»—bu qo'ylarni oziqlantirish yo'nalishidir. Bunda poda qo'tondan 15 km uzoqlikda o'tlatiladi. Chorva bir kunda borish-kelishi bilan o'rtacha 30 km yurib, qo'toniga qaytadi. Qishki mavsumda chorva qo'tondan 3-5 km masofada o'tlaydi. Negaki, qish kunlari qisqa bo'lib, qor, yomg'ir, ayniqsa tumanli kunlarda adashib qolishi mumkinligi hisobga olinadi [4].

Cho'ponlarning yordamchilari—cho'liqlardir. 3-4 ta cho'liqning boshlig'i *arkar* deyiladi. Arkar bo'lish uchun 5-10 yil kerak bo'ladi. U tog'ning toponimini bilishi, qo'yni qanday boqish, bo'ri qayerdan kelishi va shu kabi bilimlarni mustahkam egallagan bo'lishi lozim. Arkarlikka o'tish uchun maxsus sinov o'tkaziladi. Unga ko'ra, arpa yoki bug'doy unidan ikkita ko'mma pishiriladi. Ularning birini cho'liqqa, ikkinchisini olg'ir itga bir vaqtning o'zida beriladi. Agar cho'liq itdan oldin ko'mmani yesa, uni arkarlikka tayinlashadi. Agar yeyolmasa yana oldingidek cho'liqligicha qolaveradi [5].

Cho'ponning tayog'i ulug' sanaladi. Cho'pon uni o'z o'g'liga yoki eng ishonchli shogirdiga topshiradi. Cho'pon tayog'i toq sonda 13 yoki 15 tutamdan iborat bo'lib, 1,3-1,5 metrga teng bo'lgan. Bir *tutam* erkak kishining qo'l mushti kengligiga (10-12 sm) teng uzunlik o'lchovi. Uni hatlab o'tish ta'qiqlanadi. Cho'ponning tayog'i irg'ay, zarang, tug'dona daraxtlaridan qilinadi. Bunda, cho'pon ham shu daraxtlar singari qattiq, mustahkam, chayir bo'lishi maqsad qilinadi. Cho'ponning tayog'i, kelinning oyog'i degan

naql ham bor [6].

Otdagi qo'ylar o'z-o'zidan o'laversa, «chiroq yoqish» amali o'tkaziladi. Bunday hollarda cho'pon biron-bir matoni yog'ochga boylab, moyga botiradi va yonayotgan matoni dastlab sarkalarning, so'ngra qo'ylarning tagidan o'tkazib oladi. Bunda olov har qanday yovuzlikni oldini oladi degan ishonch bor bo'lib, islomgacha bo'lgan diniy e'tiqodlarda muqaddas deb hisoblangan [7].

Chorvadorlarning o'z homiylari bor. Zangiota—qoramollar piri, Cho'ponota—mayda mollarning piri, Qambarota—ot va chopag'onlar piri, Vosil Qora—tuyakashlar piri sanaladi. Pilla qurti boqadiganlar esa, hazrati Ayyub alayhissalomni o'zlariga pir deb bilishadi [8].

Bundan 60-70 yillar oldin zamonaviy dori-darmonlar bo'lmagan vaqtda aholi chorvasi kana, burga, gang kabi hasharotlardan ko'p zarar ko'rar edi. Hasharotlardan saqlanish uchun turli chora-tadbirlarni o'ylab topishgan. Agar chorvani burga bilan kana bosib ketadigan bo'lsa, qo'ton bilan yaylovni almashtirishadi.

Qishning oxiri ko'klamning boshlarida esa chorvani gang hasharoti (kananing bir turi) bosib ketadi. Gangning xavfli tomoni molning qonini so'rib olib, uning oriqlab o'lishiga sabab bo'ladi. Shunday paytda cho'ponlar gangchi odamlarni yordamga chaqirishgan. Xataklik Hayitqul bobo Rahmonovning (1938) eslashicha, 1954 yilning bahorida qo'ylarini gang bosib ketgach, otasi Eshto'xtarov Rahmonqul gangchi odamning xizmatidan foydalangan. Laylagondan kelgan Tursunmurod ismli gangchi bitta eski ro'molni olib tayoqning uchiga boylaydi. Keyin lattani moyga botirdi va Rahmonqul boboning o'g'illariga qo'ylarni qo'tonga qamab qo'yishni buyurdi. So'ng lattani yoqib qo'tonning ichiga kirdi va olovni qo'ylarning ustidan aylantirib «alasladi». Alaslash paytida qo'ylarning yarmi gangib yiqilib tushdi. Shunda Tursunmurod gangchi qo'tonni ochib yuborishni buyurdi. Qo'ylarning gangib yiqilmagan qismi tashqariga qochib chiqdi. Gangchi ularni quvib, ustilaridan olovni aylantirishda davom etdi. Olov bilan hurkitilgan qo'ylarning qolgan qismi ham gangib yiqilib tushdi. Ish yakuniga yetgach,

Rahmonqul bobo bajarilgan xizmati uchun unga qo'tondan istalgan qo'yni olib ketishi mumkinligi aytdi. Qo'tondan eng katta qo'yni olgan gangchi duo qilib jo'nab ketdi. Shundan keyin chorva hasharotdan butkul qutuldi.

Ganchilarni shakllantirish uchun o'ziga xos marosim o'tkaziladi. Odatga ko'ra, gangchi bobo chorvani alaslagan kuni o'sha qishloqda endigina tug'ilgan chaqaloqqa hali ona sutini emdirmay turib, gangning qonini og'ziga tomizadi. Unga duo beradi. Shu bilan maxsus gangchi odamlar tayyorlanadi. Ular hamisha el ichida yurishadi va oddiy odamlardan ajratib bo'lmaydi. Faqat cho'ponlargina ularni tanishadi [9].

Ko'hitang qatag'onlarida yilqichilik xo'jaligi ham yuksak darajada rivojlangan edi. Jumladan, Ko'hitangning Boysuntog' tizmasiga qadar cho'zilgan qismi, ya'ni hozirgi Xomkondagi Qorag'ursoq darasi, Qizilhovuz, Tuynuk, Suvsiz, Osmonbuloq, Karsonbuloq, Cho'chqako'l, Janjalgaza, Davlatgaza, Jiydabuloq, Qizilkamar ota, Ko'yuk dasht, Oqbuloq, Shoxli, Qirqbeshbuloq ota, Changchi, Pattali, Qizilzov, Sho'rko'l yaylovi, Go'rdara, shuningdek, Bog'lidara, Tangidevonning ichki qismidagi Ko'yukdara, Xo'janqonning dara qismi, Zarautsoy, Shoti, Qizilolma, Shalqonning old tomoni zotdor otlarni boqish va ko'paytirish (urchitish) uchun tabiiy-geografik jihatdan juda qulay bo'lib, sersuv buloqlar, ot organizmi uchun kerakli bo'lgan ozuqabop sero't yaylovlar, eng muhimi, tabiiy tuz konlari mavjud bo'lgan joy hisoblanadi. Bu hududlardagi tulporlar tog'-toshlar, qiradirlarda o'sganligi uchun cho'lda yetishtirilgan otlarga nisbatan chidamliligi bilan ajralib turgan.

XX asrning 30-40 yillariga qadar Ko'hitang tog'larida qorabayir otlarining qora, jiyron, oq, bo'z, to'riq, qoraqashqa turlari yetishtirilgan. Qorabayir otlari axaltekini va arab otlaridan farq qilgan. Oxirgi ikki ot naslining xususiyatlari deyarli bir xil. Axaltekini otlari baland bo'yli, chiroyli, oyoqlari uzun va ingichka, ko'kragingining aylanasi 175-190 sm, tananing qiyalama uzunligi 160-165 sm (qulunlarning yag'rini 160 sm) bo'lgan. Ularning oyog'i qumlik joyda yurishga moslashgan bo'lib, asosan poygada ishlatilgan. Ammo poyga otlari

ko'pkariga unchalik yaramaydi.

Ko'hitang qorabayirlari yuqorida qayd etilgan zotdor otlardan farqli ravishda yirik, dutor bo'yin, bellari baquvvat va uzun, dumg'azasi qalin, uchali, mushaklari o'ta mustahkam, paychalari qayishqoq va mustahkam, oyoq suyaklari yo'g'on, tuyoqlari non yopgichga o'xshagan yirik, ranglari tiniq, nihoyatda chidamli, uchqur va ko'rkam bo'lgan. Urchitish davrida mana shunday sifatga ega bo'lgan uloqchin (ko'pkarida qatnashuvchi otlar) ayg'irlar, shuningdek, sag'risi (uchasi) enlik, dumg'azali baytallar tanlangan.

Umuman olganda, zotdor ot yetishtirish uchun zarur bo'lgan asosiy shart bu – tabiiy tuz koni, ma'danli joy, mineral suvlarga boy hudud va keng yaylovlar edi. Axaltekin va Ko'hitang otlari yetishtiriladigan hududlarda aynan shunday sharoit mavjud bo'lgan. O'rta Osiyoning boshqa hududlarida bunday qulay joy deyarli kuzatilmaydi. Hatto, Surxondaryoning Boysuntog', Bobotog', Hisor tizmalarida, qo'shni Afg'oniston tog'lari va Tojikistonning Pomir tog'larida ham zotdor otlar uchun zarur bo'lgan sharoit yo'q. Eng sara poygachi va uloqchin otlar XX asr boshlariga qadar G'uzor bozoriga Ko'hitang va Kopetdog' tog'laridan olib kelinar va shu yerdan Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Turkiston, Afg'oniston va boshqa o'lkalarga tarqar edi.

Ko'rinib turibdiki, o'tmishda Ko'hitang tog'ida yashovchi aholi juda ko'plab yilqi boqqan. Dehqonchilik mavsumi avj olib, lalmidagi arpa va bug'doyni o'rib olgunlariga qadar otlarni biron-bir daraning ichkarisida saqlab turishgan. Xususan, Tangidevondagi Ko'yukdara va Xomkondagi Qorag'ursoq darasining og'zi shabballanib, ot o'ta olmaydigan qilib yopib qo'yilgan. O'rim mavsumi payti yilqi galalari shu yerda bemalol o'tlab yurgan. Chopag'onlar mana shunday joylarda boqilgan galadan o'zlari uchun ot tanlab olishgan.

Tog' qishloqlaridagi sayislar o'z otlarini yomon ko'zdan saqlash uchun turli irim-sirimlarni o'ylab topishgan. Axborotchilar bergan ma'lumotga ko'ra, agar otga kinna kirs, suqlansa u bezovtalanib, kasal bo'lib qoladi. Shunday holatda qurquray degan qushning inini

olib kelib tutatishadi va otga islatishadi. Natijada ot birpasda tinchlanib qoladi.

Qurquray (kurkurak)—beozor, ovoz chiqaruvchi, pati quyonning juniday mayin qush. Ko'hitang, Boysun, Hisor va boshqa tog'larning eng baland cho'qqilarida, odam oyog'i yetmaydigan joylarda in quradi. Uni faqat mohir qoyachilar va ovchilargina olishlari mumkin.

Qurquray ini topilmagan taqdirda dami o'tkir xalfalar otning jilovi, yugani, qamchisi, ola ipi, xalfaning pichog'i yoki tasbehi bilan silaydilar. Xalq tushunchasiga ko'ra, otning devi kuchli bo'lib, dami kuchsiz mullaga ziyon yetkazib, og'zini qiyshaytirib qo'yishi mumkin. Shu bois, otni faqat maxsus tayyorgarlik ko'rgan xalfalar o'qishadi. Xalfa deganda, ko'z tekkanni o'qiydigan, kinna va suqni silaydigan kishilar tushuniladi [10].

Shuni ta'kidlash joizki, ot bilan uning chavandozini ko'zga ko'rinmas ip bog'lab turadi. Ot o'z chavandoziga mehr qo'yadi, unga erkalanadi, hazillashadi. Egasini bir yoki ikki kundan keyin ko'rsa kishnab yuboradi. Xursandligidan yer depsinib, kallasini pastga tushirib, dumlarini gajak qilib, quloqlarini tepaga chimirib, qoziq atrofida aylanadi. Suvsiz yoki yemsiz qolganda esa ot nola qilib kishnaydi. Guvohlarning shohidlik berishicha, egasi vafot etgan ot yig'lagan, bezovtalanib, bir hafta ovqat yemagan. O'z egasiga sodiq ot uni yarador holda tashlab ketmagan.

Umuman olganda, qatag'onlar etnografik guruh sifatida chorvachilik bilan chambarchas bog'liq bo'lgan boy tarixiy va madaniy merosga ega. Ushbu soha bilan bog'liq an'analar ularning madaniy o'ziga xosligi va ijtimoiy tuzilishining muhim jihati hisoblanadi. Bu nafaqat mazkur etnik guruhning o'ziga xos xususiyatlarini yaxshiroq tushunishga imkon beradi, balki Janubiy O'zbekiston aholisining madaniy merosini kengroq o'rganishga ham hissa qo'shadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, Janubiy O'zbekiston qatag'onlarining an'anaviy chorvachilik xo'jaligi etnografik, ekologik va ijtimoiy komponentlarni birlashtirgan murakkab tizimni ifodalaydi. Ushbu usullar mahalliy sharoitga yuqori

darajada moslashishni namoyish etadi va qatag'onlar tomonidan asrlar davomida to'plangan tajriba va bilimlarning natijasidir. Mazkur amaliyotlarni o'rganish an'anaviy jamiyatlarda inson va tabiatning o'zaro ta'siri

mexanizmlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi va mintaqada barqaror chorvachilik uchun zamonaviy strategiyalarni ishlab chiqishda foydali bo'ladi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Турсунов С., Пардаев Т., Курбонов А., Турсунов Н. Ўзбекистон тарихи ва маданияти— Сурхондарё этнографияси. —Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. —Б. 96.
2. Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Kampirtepa qishlog'i, 2022 yil.
3. Файзуллаева М.Х., Кичкилов Ш.Х. Хомкон – тарихий этнографик маскан (этногенез, этник тарих ва этномаданият). —Тошкент: Замон-Полиграф ОК, 2022. — Б. 67.
4. Dala yozuvlari, Boysun tumani, Chilonzor qishlog'i, 2022 yil.
5. Dala yozuvlari, Boysun tumani, Xomkon qishlog'i, 2021 yil.
6. Umarov I.I. Ko'hitangtog' qishloqlari aholisining nomoddiy madaniyati. — Termiz:— Termiz davlat universiteti NMM nashriyoti, 2025. —Б. 31
7. Файзуллаева М.Х., Кичкилов Ш.Х. Хомкон – тарихий этнографик маскан... — Б. 67.
8. Турсунов С., Пардаев Т., Турсунов А., Тоғаева М. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи. —Тошкент: Мухаррир, 2012.—Б. 20–21.
9. Dala tumani yozuvlari, Sherobod, Xatak qishlog'i, 2022 yil.
10. Умаров И.И. Бадаш: тарих ва анъана. —Термиз: Сурхоннашр, 2018. —Б. 87.

СУРХОН ВОҲАСИ ХЎЖАЛИГИДА АНЪАНАВИЙ БУҒДОЙ ЕТИШТИРИШНИНГ ТАРИХИЙ ВА ЗАМОНАВИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Эшкурбонов Сирожиддин Бозорович

*Термиз иқтисодиёт ва сервис университети доценти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).*

Почта: sirojiddin_eshkurbonov@tues.uz

<https://orcid.org/0009-0002-5557-9227>

UDK: 94(575.1)

Аннотация. Мазкур мақолада ўзбек халқи хўжалигида ғаллачилик маданияти анъаналари ва унинг трансформацияси Сурхон воҳаси мисолида очиб берилган.

Таянч сўзлар: Авесто, Жайтун, ок бугдой, кизил бугдой, туятиш бугдой, бобоки, хивит, кайроқи.

Аннотация. В данной статье рассматривается традиции зернового хозяйства в хозяйстве узбекского народа и их трансформация на примере Сурханского оазиса.

Ключевые слова: Авеста, Джайтун, ок бугдай, кзыл бугдай, туятиш бугдай, бобоки, хивит, кайраки.

Annotation. This article reveals the traditions of grain farming in the economy of the Uzbek people and their transformation on the example of the Surkhan oasis.

Key words: Avesta, Jaytun, ok bugday, kzyl bugday, tuyatish bugday, boboki, hivit, kairaki.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Сурхон воҳасининг қулай табиати, серҳосил тупроқ, сув ва иқлим шароитларининг мавжудлиги инсонларининг узоқ даврлардан бошлаб бу ҳудудда деҳқончилик билан шуғулланишларига шароит яратди. Қадимдан Амударё бўйида истикомат қилувчи воҳа аҳли суғорма деҳқончилик билан шуғулланишган. Олимлар томонидан олиб борилган археологик тадқиқотлар натижаларидан шу нарса маълум бўлдики, мамлакатимизда илк суғорма деҳқончилик қадимги Бактрияда, яъни тадқиқ қилинаётган Сурхон воҳасида шаклланган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАРИ (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS).

Мустақиллик йилларида Сополлитепа деҳқончилик маданияти ёдгорлигини ўрганган ғарб олимларидан Ф. Колл ва Ф. Хиберт радиокарбон таҳлил натижаларига кўра, унинг даврини янада қадимийроқ эканлигини эътироф этган. Кейинги йилларда Хитой археолог олимлари ҳам ҳудудда илмий изланишлар олиб бормоқдалар. Хусусан, Сополлитепа, Жарқўтон, Холчаён ва бошқа манзилгоҳлардан топилган ўсимлик уруғи қолдиқларини ўрганиш орқали, деҳқончиликнинг қайси турлари айнан қайси даврда пайдо бўлганлиги ҳақидаги муаммолар бўйича иш олиб бордилар. Мамлакатимизда деҳқончиликнинг қадимийлиги борасидаги масалалар ҳали давом этмоқда.

Ўрта Осиё аҳолиси қадим замонлардан бошлаб ғаллачилик билан шуғулланиб, кўплаб бугдой навларини етиштириб келинганлар. Ғаллачиликнинг қадимийлиги борасида “Авесто”да ҳам маълумотлар бор [3, 75; 4; 62; 9,10; 20, 107-110].

Милoddan аввалги 5-6 минг йилликларда Ўрта Осиёнинг жанубий-ғарбида Жайтун маданияти номи билан машҳур деҳқончилик маданияти пайдо бўлиб, у ерда бугдой ва арпа етиштирилган [16, 35].

Ўрта Осиёда топилган энг қадимги бугдойлар фанда *T. aestivum* L. ва *T. compactum* Host деб аталиб, неолит даврига хосдир [18, 207]. Олимларнинг фикрича ушбу бугдой турлари кўплиги билан Олд Осиё ва жанубий- ғарбий Осиёдан олдинда туради. Ўрта Осиёда табиий ҳолда бугдойни 9 турига мансуб 263 навлари учрайди: *T. aestivum*, *T. compactum*, *T. durum*, *T. turgidum*, *T. polonicum*, *T. dicoccum*, *T. spelta*, *T. jakubzineri* табиатда мавжудлиги

аниқланган [19, 134].

П.М.Жуковский [8, 26], М.М.Якубцинер [22, 48] маълумоти бўйича Ўрта Осиёда буғдойнинг 28 тури борлигини шундан 6 таси ёввойи бўлиб, маданий турлардан юмшоқ буғдой (*T.aestivum*) ва қаттиқ буғдой (*T.durum*) навлари кенг қўлланилиб, экилиб келинади.

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Сурхон воҳасида 1930 йилларгача донли экинлар етиштиришга бирламчи эътибор берилар ва у қишлоқ хўжалигининг этакчи тармоғи ҳисобланар эди. Масалан, 1920 йилларнинг ўрталаридаги маълумотга кўра, воҳада ўсимликлар экини нисбатида 60% донли экинлар, 16,3% пахта, 8,5% ёғли ўсимликлар, 6,5% полиз ва сабзавот, 4,9% шולי, 3,6% беда ва бошқа экинлар эса 0,2 % ни ташкил этган [11, 9-12].

Кейинчалик, узок давом этган “пахта яккаҳокимлиги даври” да донли экинлар, айниқса буғдой етиштириш иккинчи даражали вазифага айлантирилди [6; 13].

Сурхон воҳаси аҳолиси буғдой экишнинг икки мавсумда, яъни кузги (баъзи ҳудудларда қишки [14, 35] деб ҳам аталган) ва баҳорги буғдой етиштиришган [15, 271]. Воҳа аҳолиси кузги ҳосиллар йиғиштириб олиниши билан (ноябрнинг бошида) ўрнига кузги буғдой экишган. Буғдой эрта (майнинг бошида) пишиб этилади ва у йиғиштириб олинганч ўрнига яна бошқа экинлар экилган.

Воҳада буғдойнинг катта қисми лалмикор ерларда экилади, етиштирилади. Лалмикор деҳқончилик билан шуғулланадиган тоғ ёнбағри хўжаликлариди март ва апрель ойларида кўкламги ёғин-сочинлар тушиб бўлади.

1977 йилда бутун воҳа бўйича суғориладиган зонадан атиги 8,5 минг гектарига буғдой экилган бўлиб, 9,7 центнердан ҳосил олинган эди. Иқлими ўзгача бўлган ёғин-сочин ғоят кам тушадиган Сурхон воҳасининг лалмикор деҳқончилик қилинадиган адир ва қирларида ғалла экинлари ҳосилдорлиги шу кўрсаткич атрофида бўлган.

Мамлакат мустақиллиги кўлга киритилиши билан воҳанинг бирламчи

ишлаб чиқарувчи кучи ҳисобланган суғориладиган ерлардан дон етиштириш учун йил сайин ўн минг гектарлаб ер ажратила бошланди [13, 63].

Ғалла мустақиллиги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳатто стратегик аҳамиятга эга. Буни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон мустақилликка эришгандан бошлаб, ғаллачиликни ривожлантиришга катта эътибор бериб келинмоқда [5]. Ўзбекистонни суғориладиган ва лалмикор ерларда юмшоқ ва қаттиқ буғдой навлари экилади [10, 124].

Сурхон воҳасида 1990 йилда суғориладиган зонада 14,5 минг гектар ерга буғдой экилган бўлса, у 1991 йилда 23, 1992 йилда 34,1, 1993 йилда 31,1, 1994 йилда 59,4 минг гектарга етказилди. Шу йиллар ичида буғдой экиннинг майдони 44,9 минг гектарга кўпайди. Унинг гектаридан ҳосилдорлиги ва ялпи ҳосили ҳам ортиб борди [17].

Мустақиллиkning дастлабки йилларида воҳа аҳолиси буғдой етиштирадиган майдонларни кенгайтириш, унинг ялпи ҳосилини кўпайтириш билан бирга, буғдой етиштиришнинг, унут бўлган усуллари қайта тиклаш, буғдой етиштиришнинг янги, замонавий фан-техника ютуқларига таянган агротехника қоидаларини ўзлаштириш, оила хўжалигига татбиқ қилиш кабиларга ҳам эътибор берилди [12].

Сурхон воҳаси аҳолиси “Оқ буғдой”, “Қизил буғдой”, “Туятиш буғдой”, тоғли ҳудудларда эса совуққа чидамли “Бобоки”, “Хивит”, “Қайроқи” каби буғдой навлари экишган бўлиб [7, 132-133], улар бири-бирдан ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турган.

Воҳада буғдойнинг кенг тарқалган навларидан бири “Оқ-буғдой” бўлиб, оқ пояси, оқ бошоғи ва йирик дони билан ажралиб туради. Буғдой баландлиги бошқа навларга нисбатан пастроқ бўлиб, 95 дан 100 см.гача етади. Бу унинг ёмғирли кунларда пояси ётиб қолмаслигини таъминлайди. Гектаридан ўртача 3 тоннагача ҳосил олиш мумкин бўлган. Сомони жуда майин бўлиб, воҳаликлар кўпинча пахсали уйлар қурилишида ишлатишган. Шунингдек,

чорвачиликда тўйимли озука сифатида фойдаланишган. Унидан тайёрланган ноннинг кўриниши ва таъми анча яхши бўлган.

Анъанавий маҳаллий буғдой навларидан яна бири Қизил буғдой бўлиб, воҳадаги кўплаб аҳоли ўз хўжаликларида экишади. Бўйи анча баланд бўлиб, 120-140 см ни ташкил этади. Бошқа маҳаллий навларга нисбатан анча серҳосил бўлиб, ўртача гектарида 3,5 тоннагача ҳосил олиш мумкин [1, 15]. Қизил буғдой навини воҳа аҳолиси баҳорги экин сифатида март ойининг ўрталари экиб, август ойида йиғиб олишади. “Қизил буғдой” қолган навларга қараганда воҳанинг турли иқлим шароитларига чидамли ва мослашувчан бўлиб, кўпҳосиллиги билан ажралиб турган. Шунинг учун воҳадаги аксарият оби ерларга эга хўжаликларда ҳам ушбу буғдой кўп экилган. Унинг сомонидан чорва молларига тўйимли озука сифатида кўп фойдаланишган.

Тўпаланг дарёсининг юқори оқимидаги Чош ва Ховат қишлоқларида совуққа чидамли “Хивит” ва маҳаллий “Туя тиш” навлари экилган.

Хивит буғдой нави ҳам асосан тоғли ҳудудлардаги лалми ерларга кузда экилган. Ҳосилдорлиги яхши бўлган. Ахборотчиларнинг маълумот беришича Хивит буғдой навини бир йил олдин ҳам экиш мумкин экан. Масалан, август ойида экилган буғдой кейинги йил шу ойда ўриб олинган. Бу ушбу навнинг маҳаллий шароитда чидамлилигини билдиради. Анча йиллардан бери буғдой экиш билан шуғулланган Самандар бобонинг айтишича ушбу нав нисбатан юқори ҳосилдорлиги, донларининг катталиги, маззали нон бўлиши, қишга чидамлилиги ва сомони чорва моллари учун тўйимлилиги билан бошқа навлардан ажралиб туради [Дала ёзувлари. Денов тумани, Фарғона қишлоғи. 2021 йил].

Сурхон воҳасида экиладиган буғдойнинг яна бир нави “Туятиш” ҳисобланади. “Туятиш” навли буғдой Турон буғдойи (фанда turanicum) навлари турига мансубдир [21, 778]. Ахборотчиларнинг

сўзларига кўра, бу нав жуда серҳосил, донлари йирик, унидан тайёрланган нон маззали ва тўйимли бўлган. “Туятиш” навли буғдойлар воҳанинг тоғли минтақаларидаги суғорилмайдиган лалми ерларга экилган. Бугунги кунда ҳам ушбу нави воҳанинг тоғ ва тоғолди ҳудудларида яшовчи аҳолиси унча катта бўлмаган майдонларга, асосан, ўзининг томорқаларида экишади [Дала ёзувлари. Шеробод тумани, Хомкон қишлоғи. 2020 йил]. Бу буғдой нави тўйимли ва маззали бўлиб, от билан янчиладиган хирмонда поясидан осон ажралган. Ушбу буғдой унидан тайёрланган нон ширин, тўйимли ва чиройли бўлган [10, 125].

Қайроқи буғдой қаттиқлиги ва хамирининг чўзилувчанлиги билан ажралиб турганлиги учун ундан кўпроқ хамирли овқатлар ва турли пишириқлар тайёрлашда фойдаланилган. Қайроқи буғдой навининг донлари оқ, ялтироқ, ўртача катталиқда бўлган [1, 16].

Буғдойнинг қора-қилтиқ нави донлари қаттиқ, узун қорамтир пояли, кичик баргли бўлиб, ахборотчиларнинг маълумотларига кўра бу нав воҳанинг лалми ерларида кенг тарқалган ва юқори ҳосилдорликка эга бўлган.

Кўриниши жиҳатидан Қизил буғдойга ўхшаш бўлган буғдойнинг Бобоки нави Сурхон воҳасининг тоғли ҳудудларида кенг тарқалган. Унинг бўйи бошқа навларга қараганда анча баланд бўлиб, ўртача 150-160 см ни ташкил этади. Пояси мустаҳкам ва ёмғирли кунларга чидамли бўлганлиги учун тоғли ҳудудларда истикомат қилувчи аҳоли уни лалми ерларга кўплаб экишади.

Бойсун туманидаги Пулҳоким қишлоғида буғдойнинг Бобоки, Қизил-буғдой ва Қайроқи каби навлари бугунги кунда ҳам экиб келинмоқда. Туман маркази яқинида жойлашган ушбу қишлоқдаги катта майдонларда асосан Сурхак ва Тезпишар навлари етиштирилади. Қишлоқ аҳолиси ўз хўжалиги учун ҳар йили қарийб 100 гектар майдонга лалми буғдой экишади. Бу ерларда қайроқи ва қизил-буғдой навлари етиштирилади.

Бойсун туманидаги Дўғоба, Кўрғонча ва

Гуматак каби кишлоқларда яшовчи аҳоли буғдойнинг Бобоки, Қизил буғдой, Қайроқи ва бошқа маҳаллий навлари етиштиришади.

Гуматак қишлоғи аҳолиси хўжалигини чорвачилик, ўрмончилик ва боғдорчиликка ташкил этади. Шунингдек, аҳоли ўз хўжаликлари учун унча катта бўлмаган лалми ерларда буғдой етиштиришади. Бу ерда яшовчи аҳоли ўз хўжалиги учун буғдойнинг замонавий навлари умуман етиштирилмайди. Асосан буғдойнинг кўпйиллик анъанавий навлари экишади.

Дўғоба ва Қўрғонча қишлоқлари тумани марказидан 35-40 км узоқликда ва денгиз сатҳидан 2100-2200 метр баландликда жойлашган. Мустақиллик йилларида бу ерларда ҳам фермер хўжаликлари ташкил этилиб, улар асосан катта майдонли лалми ерларда буғдойнинг интенсив ва товарбоп навларини етиштиришади. Аҳоли эса ўз хўжаликлари учун тахминан 1 ёки 2 гектар ерларга асосан қизил буғдой ва бундан ташқари бобоки, қайроқи, қора-қилтиқ каби навларини экишади. Буғдой март ойида экилиб, август охиригача йиғиб олинади. Ўртача 1 гектар ердан 2 тоннагача ҳосил олиш мумкин. Масалан Гуматак қишлоғида истиқомат қилувчи Мўмин бобонинг айтишича унинг ота боболари бир неча юз йилдан буён бу ерда қизил буғдой навини экиб келаётганлигини ва ҳеч қачон бошқа навларни етиштириб кўрмаганлигини айтади [Дала ёзувлари. Бойсун тумани, Дўғоба, Қўрғонча ва Гуматак қишлоқлари. 2021 йил].

Узун ва Сариосиё туманларининг Тожикистон билан чегарадош тоғ ва тоғолди қишлоқларида яшовчи аҳоли асосан чорвачилик билан шуғулланадилар. Шунингдек, улар ўз хўжаликлари учун кўпи билан бир гектаргача буғдойнинг қизил ва хивит навларини етиштиришади.

Бир қанча ахборотчиларнинг маълумотлари ва респондентлардан олинган сўровномалар натижалари таҳлили шуни кўрсатдики, анъанавий буғдой навларидан тайёрланган таомлар ва ноннинг маззали таъми, сифатлилиги уларни ўз хўжаликларида етиштиришни давом эттиришига сабаб бўлмоқда.

Мустақиллик йилларида нафақат Сурхон воҳаси, балки бутун Ўзбекистонда суғориладиган ерларда замонавий интенсив буғдой етиштиришни кенгайтириш натижасида унинг ҳосилдорлиги икки ва ҳатто уч барабар, яъни гектарига 4-5 т га қадар ошишига олиб келди. Сурхон воҳасидаги катта майдондаги суғориладиган ерларга Краснодар-99, Тая, Гром, Грация, Яксарт, Нота, лалми ерларда Сурхак 5688, Красноводопадская-210 каби замонавий товарбоп буғдой навлари экилмоқда [13, 63].

XX асрнинг 40-йилларида маҳаллий навлар асосида яратилган Сурхак 5688 нави бугунги кунда лалми ерларда ташкил этилган фермер хўжаликлари томонидан етиштирилмоқда [1, 15]. Воҳанинг текислик лалми ерлари учун ҳам баҳорги буғдойнинг кенг тарқалган товарбоп навларидан бўлган Сурхак курғоқчилик ва иссиқ иқлимга нисбатан чидамли ҳисобланади [2, 249-282]. Ҳосилдорлиги гектарига 3 тоннагача етади. У асосан йирик фермер хўжаликларида экилади [13, 60].

Сурхак буғдой нави ҳам нисбатан бошқа навларга қараганда ҳосилдор бўлиши мумкин, лекин сифат ва таъм бўйича маҳаллий навларга тенглаша олмайди. XX аср воҳанинг тоғли ва тоғолди ҳудудларида яшовчи аҳоли ўз хўжаликлари учун кўпинча қизил буғдой ва оқ-буғдой навларини экишган. Сурхон воҳасининг суғориладиган ерларида озиқ-овқат экинлари сифатида буғдой етиштиришга мўлжалланган майдонларнинг кўпайиши, шунингдек, воҳанинг чекка тоғли ҳудудлари билан боғланиш учун транспорт тизимининг ривожланиши ва яхшиланиши лалми буғдой экиладиган майдонларнинг қисқаришига олиб келди.

1993-1995 йилларда Добрый, Санзар-8, Шердор ва Ёнбош каби серҳосил буғдой навлари суғориладиган ерларга татбиқ қилинди. Ушбу навлар Сурхон воҳасидаги кўплаб фермер ва деҳқон хўжаликларида экила бошланди [13, 63].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Маҳаллий ва анъанавий буғдой навларининг сақланиб қолиши ва

ундан воз кечмасликка асосий сабаблар куйидагиларидан иборат деган хулосага келдик.

Бугдой донларининг йириклиги, ундан тайёрланган таомларнинг маззали бўлиши, уй шароитида тайёрланган нон сифатли ва таъми маззали бўлиши;

Тоғли ҳудудларга ўта чидамлилиги,

айниқса баҳорги экинларда барқарор узлуксиз ҳосил олиш имконини берувчи ўзига хос мослашувчанлиги;

Чорвачилик учун озуқа ва қурилиш материали сифатида ишлатиладиган сомоннинг маҳсулдорлиги ва сифати юқорилиги.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Baboev S., Morgounov A., Muminjanov H. Wheat landraces in farmers' fields in Uzbekistan: national survey, collection, and conservation. FAO, Ankara, 2015. P. 15.
2. Khalikulov Z. et al. The history of wheat breeding in Uzbekistan //The World Wheat Book: A History of Wheat Breeding. – 2016. – Т. 3. – С. 249-282.
3. Абдолниёзов Б., Исҳоқов М. Авесто ва қадимги чорвачилик. Тошкент, 2008 –Б. 75;
4. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. Т.: Шарқ, 2001. Б.-62;
5. Ғалла мустақиллиги йўлида// Сурхон тонги газетаси. – 1995 йил, 11 июль. — № 50 (15933).
6. Ёкубова Д.Т. Ўзбекистонда пахта якка ҳокимлигининг ўрнатилиши ва унинг натижалари (1930-1990 йилларда Сурхон воҳаси мисолида): Тарих фан. фалсафа док.(PhD) ... дис. автореф. — Термиз, 2021. — 88 б.
7. Ершов Н. Н. Сельское хозяйство таджиков... – С. 132 – 133.
8. Жуковский А.М. Культурные растения и их сородичи. М., «Советская наука», 1971.
9. Исҳоқов М.М. Авесто Яшт китоби. Т, 2001. – Б-10;
10. Қурбонов Г. Қ., Умарова М. М. Ўзбекистонда ғаллачилик тарихи // Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар. – Тошкент, 2006. – Б. 124.
11. Материалы по районированию Узбекистана. Вып. I. — Самарканд: Издание ЦК РУз., 1926. - С. 9-12.
12. Пахта ўрнига ғалла // Сурхон тонги газетаси. – 1991 йил, 16 ноябрь. — №176 (15.150).
13. Рўзиев А.Н. Сурхондарё вилояти.- Т.: Жайхун, 1996. – Б. 63.
14. Сазонова М. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. — Л., 1978. — С. 35.
15. Современный кишлак Средней Азии: социально-экон. очерк. Вып. 3. Китабская волость (Кашка-Дарьинской области Узбекской ССР), 1926. — 271 с.
16. Спришевский В.И. Чустское поселение (к истории Ферганы в эпоху бронзы). Автореферат канд. дисс., Т., 1963.
17. Статистический сборник, Сурхандарьинская область в цифрах за 1990-1993 годы,- Термез- 1994.
18. Удачин Р.А. К истории культуры пшеницы в Средней Азии. Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции. Том 36. вып. 1964.
19. Удачин Р.А., Шахмедов И.Ш. Пшеница в Средней Азии. Ташкент «ФАН», 1984. С.134.
20. Хўжамуродов И.Р. —Авестода она- заминнинг эъзозланиши // Ўзбекистон Аграр фани хабарномаси, 2001, 1 (3) сони.-Б.- 107-110;
21. Цвелёв Н. Н. Род 22. Пшеница — Triticum L. // Злаки СССР / отв. ред. Ан. А. Фёдоров. — Л.: Наука, 1976. — С. 778.
22. Якубцинер М.М. Классификатор Triticum L. Л., ВИР., 1977.

XALQ OG'ZAKI IJODIDA BAXSHI TUSHUNCHASINING ETNOLOGIK TAHLILI

Abdullayeva Zaytuna Shamilevna

Termiz davlat universiteti "Musiqi ta'limi" kafedrası o'qituvchisi,

"Jayhun" folklor-etnografik xalq ansambli badiiy rahbari

e-mail: abdullaevazaytuna@tersu.uz<https://orcid.org/0009-0002-8668-008X>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada baxshichilik va xalq dostonchiligi o'zbek xalqining qadimiy ma'naviy-madaniy merosida alohida o'rin tutadigan an'anaviy san'at turlaridan biridir. Mazkur ijodiy hodisa milliy qadriyatlarning dastlabki shakllanish bosqichlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, xalqning tarixiy xotirasi, estetik tafakkuri va og'zaki ijod an'alarini o'zida mujassam etadi. Baxshi atamasi tarixan terma, qo'shiq hamda epik dostonlarni yoddan ijro etuvchi, ularni avloddan-avlodga og'zaki tarzda yetkazib kelgan ijrochilarga nisbatan qo'llanilganligi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: "ommaviy madaniyat", "Go'ro'g'li", "Turk tilining etimologik lug'ati", "to'y-tantalarni boshqaruvchi kishi", "doston", "qissa", "hikoya", "tarix".

Аннотация: В данной статье описывается традиционное искусство бахши и народных эпосов, занимающих особое место в древнем духовном и культурном наследии узбекского народа. Это творческое явление тесно связано с начальными этапами формирования национальных ценностей и воплощает историческую память, эстетическое мышление и традиции устного творчества народа. Считается, что исторически термин «бахши» использовался для обозначения исполнителей, которые наизусть исполняли термы, песни и эпические эпосы, передавая их из поколения в поколение устно.

Ключевые слова: «народная культура», «Горугли», «Этимологический словарь тюркского языка», «тот, кто председательствует на свадьбах и торжествах», «эпос», «рассказ», «история».

Abstract: This article describes the traditional art of bakhshi and folk epics, which occupy a special place in the ancient spiritual

and cultural heritage of the Uzbek people. This creative phenomenon is closely related to the initial stages of the formation of national values, and embodies the historical memory, aesthetic thinking and traditions of oral creativity of the people. It is said that the term bakhshi was historically used to refer to performers who performed termas, songs and epic epics by heart, passing them down orally from generation to generation.

Keywords: "popular culture", "Gorughli", "Etymological dictionary of the Turkic language", "one who presides over weddings and celebrations", "epic", "story", "history".

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Mustaqillik yillarida O'zbekistonda baxshichilik san'atini asrab-avaylash va uni xalqaro miqyosda targ'ib etishga qaratilgan izchil davlat siyosati shakllandi. An'anaviy og'zaki epik merosni qo'llab-quvvatlash, baxshilar ijodini rag'batlantirish hamda mazkur san'at turining nufuzini oshirish borasida muhim tashabbuslar ilgari surildi. Xususan, 2018-yil 1-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan "Xalqaro baxshichilik san'ati festivalini o'tkazish to'g'risida"gi qarorning qabul qilinishi mazkur yo'nalishdagi ishlarning mantiqiy davomi bo'ldi. Ushbu hujjat baxshichilik san'atini tizimli ravishda rivojlantirish, uni jahon madaniy makoniga olib chiqish va milliy epik an'analarni keng targ'ib etishga xizmat qildi[1:54].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS). Qaror ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi hamda Surxondaryo viloyati hokimligi hamkorligida 2019-yil 5–10-

aprel kunlari Xalqaro baxshichilik san'ati festivali tashkil etildi. Mazkur xalqaro anjuman doirasida 200 nafardan ortiq baxshi, hakamlar hay'ati a'zolari va xorijiy hamda mahalliy mehmonlar ishtirok etdi. "Baxshi" atamasining kelib chiqishi haqida ilmiy adabiyotlarda turli etimologik talqinlar uchraydi. Ko'pchilik tadqiqotchilar ushbu so'zning mo'g'ulcha "baxshi" shakliga borib taqalishini, u "ustod", "ma'rifat tarqatuvchi" ma'nolarini anglatishini qayd etadilar. Mazkur ma'no baxshining faqat ijrochi emas, balki ma'naviy-ma'rifiy yo'l ko'rsatuvchi shaxs sifatidagi tarixiy mavqeini anglatadi. O'zbek etnomadaniy muhitida baxshilar turli nomlar bilan atalganligi ham e'tiborga loyiqdir. O'rta Osiyoning janubiy hududlarida ular "yuzboshi" yoki "sozanda" deb yuritilgan bo'lsa, Tojikiston hududidagi o'zbek-laqaylar orasida "soqi" atamasi qo'llanilgan. Farg'ona vodiysida esa "sanovchi" nomi bilan tanilgan. Shuningdek, "jirov", "jirchi", "oqin" kabi atamalar ham xalq og'zaki ijod ijrochilariga nisbatan ishlatilgan[2:96].

Bu holat epik an'ananing turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan umumiy madaniy hodisa ekanini ko'rsatadi. Masalan, qozoq an'anasida epik ijrochilar "oqin" va "jirov", qirg'izlarda "manaschi", mo'g'ullarda "to'lchi", o'g'uzlarda esa "uzan" nomlari bilan ma'lum. Tojik folklorshunosligida xalq eposi ijrochilari "go'yanda", "hofiz" yoki "shoir" deb ataladi. Xususan, "Go'ro'g'li" turkumiga mansub dostonlarni ijro etuvchilar ayrim hollarda dostoniga nisbat berib "go'ro'g'lisaro" tarzida ham nomlanadi. O'zbek an'anasida esa yirik baxshilar nomiga "shoir" qo'shimchasini qo'shib ishlatish keng tarqalgan bo'lib, bu ularning ijodiy salohiyati va badiiy tafakkur darajasini ifodalaydi. Baxshi atamasining tarixiy ildizlarini yanada chuqurroq anglash uchun qadimgi yozma manbalarga murojaat qilish muhimdir. Qadimgi uyg'ur yozuvli matnlarda yozuv-chizuv ishlari bilan shug'ullangan shaxslar "bahsi", "bitigchi", "katib" kabi nomlar bilan atalgan. Bu atamalar yozma madaniyat va ma'rifiy faoliyat bilan bog'liq kasbiy guruhlarini ifodalagan.

Uyg'ur yozuvida bitilgan manbalar bizgacha turli shakllarda — alohida varaqalar, o'rama

qog'ozlar, daftar va kitoblar, epigrafik bitiklar, shuningdek, yog'och taxta, sopol va metall buyumlardagi yozuvlar ko'rinishida yetib kelgan. Ayniqsa, turli tarixiy davrlarda yaratilgan kitoblar turkiy xalqlarning madaniy taraqqiyoti va ma'rifiy yuksalish jarayonini aks ettiruvchi muhim manba sifatida ajralib turadi. Bu jarayon kitobchilik an'analarning shakllanishi va rivoji bilan bevosita bog'liq bo'lib, turkiy xalqlarning ma'naviy hayotida muhim o'rin tutgan. Mazkur ma'lumotlar baxshi fenomenining faqat og'zaki ijod doirasida emas, balki kengroq ma'rifiy-madaniy muhitda shakllanganligini ko'rsatadi. Demak, baxshichilik an'anasi yozma va og'zaki madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni ham o'zida mujassam etgan murakkab ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida baholanishi mumkin.

Shuningdek, Turk tilining etimologik lug'atida "baxshi" so'ziga doir izohlar ham e'tiborga loyiqdir. Lug'atda qayd etilishicha, xitoycha "pak-si" (yoki "po-si") "ustoz", "yozuvchi", "kotib" ma'nolarini anglatgan bo'lib, keyinchalik "bahsi" yoki "baksi" shaklida turkiy muhitga singib ketgan. Mazkur manbada so'z, ayniqsa, shamanlik e'tiqodiga mansub turkiy jamoalarda "to'y-tantanalarni boshqaruvchi shaxs" ma'nosida qo'llanilgani ta'kidlanadi. Bu ma'lumotlar "baxshi" atamasining semantik taraqqiyoti murakkab va ko'p qatlamli jarayon ekanini ko'rsatadi. Dastlab yozma madaniyat va ma'rifat bilan bog'liq ma'noni anglatgan ushbu so'z keyinchalik marosim boshqaruvchisi, ruhiy yetakchi hamda og'zaki epik ijrochi ma'nolarini o'zida mujassam etgan. Natijada, baxshi obrazi turkiy xalqlar madaniyatida ma'naviy-ruhiy yetakchilik va ijodiy san'atkorlik xususiyatlarini birlashtirgan ko'p qirrali ijodkor sifatida shakllangan[3:164]. Umuman olganda, o'rta asrlar madaniy muhitida "baxshi" atamasi keng semantik doirada qo'llanilib, ilmiy va ma'rifatli kishilarga nisbatan ishlatilgan. Bu holat mazkur tushunchaning dastlab og'zaki epik ijrochilikdan ko'ra, yozma madaniyat va xattotlik faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lganini ko'rsatadi. Tadqiqotchi Qosimjon Sodiqov o'z asarlarida ta'kidlaganidek, islomiy

davrda, xususan XIV–XV asrlarda Movarounnahr, Xuroson va Onado‘li hududlarida uyg‘ur yozuviga asoslangan kitobchilik an‘anasi yuksak taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilgan. Ayniqsa, Yazd, Hirot, Samarqand hamda Istanbul kabi yirik madaniyat markazlarida uyg‘ur yozuvida bituvchi baxshilar — ya‘ni xattotlar maktablari shakllangan. XIV–XV asr manbalarida uyg‘ur xatida qo‘lyozma ko‘chiruvchi kotiblarga nisbatan “bahsi” atamasining qo‘llanishi ham qayd etiladi. Bu esa baxshi so‘zining o‘sha davrda yozma ma‘rifiy faoliyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lganini tasdiqlaydi. Baxshichilik esa ko‘p asrlar davomida og‘zaki epik an‘ana sifatida avloddan-avlodga o‘tib kelgan betakror san‘at hodisasidir. Har bir baxshi o‘z xotirasida ajdodlardan meros qolgan epik syujetlar va poetik uslubni saqlagan holda, ijro jarayonida uni qayta talqin etgan va shu tariqa an‘anani boyitib borgan. Demak, baxshichilik doimiy ravishda yangilanib turuvchi tirik madaniy tizim sifatida namoyon bo‘ladi[4:59].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tarixiy manbalarda baxshilar nomining tilga olinishi ularning ijtimoiy mavqeyidan dalolat beradi. Masalan, Sharofiddin Ali Yazdiy ma‘lumotiga ko‘ra, Amir Temur hukmronligi davrida Davlatshoh baxshi nomi qayd etiladi. Shuningdek, Akbarnoma asarida Mirbaxshi — ya‘ni bosh baxshi haqida ma‘lumot uchraydi. Yozma adabiy merosimizning nodir namunalari ham baxshilar faoliyati bilan bog‘liqdir. Jumladan, Qutadg‘u bilig, Hibat ul-haqoyiq hamda Merosnoma kabi asarlar “baxshi” deb atalgan kotiblar tomonidan ko‘chirilgan. Bu yerda “baxshi” atamasi uyg‘ur tilidagi “xattot”, “kotib”, “ma‘rifatchi” ma‘nolarini anglatgan bo‘lib, uning dastlabki mazmuni ma‘naviy-ma‘rifiy faoliyat bilan bog‘liqligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shunday qilib, tarixiy manbalar tahlili “baxshi” tushunchasining o‘rta asrlarda keng ma‘rifiy mazmunga ega bo‘lganini, keyinchalik esa og‘zaki epik ijrochilik bilan uyg‘unlashib, murakkab ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida shakllanganini ko‘rsatadi. Baxshi xalq dostonlarini yuqori, professional darajada, asosan, do‘mbira, shuningdek, qo‘biz jo‘rligida ijro etuvchi, ularni ajdoddan-avlodga

o‘tkazuvchi xalq san‘atkoridir. Biroq el orasida baxshi, deganda gohida kelajakni ko‘ruvchi folbin, duoxon, kinnachilar ham tushuniladi. Kinnachi-baxshilar sehrli, deb bilingan so‘zlari va g‘ayritabiiy tuyuladigan harakatlari bilan kasal kishini darddan xalos qilishga yoki kelajakdan darak berishga intilishadi. Bunday faoliyat usuli shomonlik ham deyiladi. Shuningdek, turkmanlar “baxshi” deganda xalq hofizini tushunsalar, qozoqlar kinnachi-shomonni “baqsu”, deb atashgan. Baxshichilik tarixi xalq og‘zaki ijodi orqali avloddan-avlodga o‘tib kelgan hamda zabardast xalq baxshilarining avlodlari shakllanib xalq ichida ulug‘landi va hurmat topadi[5:133]. Xorazm baxshichilik maktabi o‘zining ijro uslubi va musiqiy jo‘rnavorligi bilan boshqa hududiy an‘analardan ajralib turadi. Xorazm baxshilari dostonlarni, asosan, dutor jo‘rligida, ayrim hollarda esa tor cholg‘usi bilan ijro etadilar. Ularning chiqishlariga ko‘pincha g‘ijjak va bo‘lamon sozandalari hamroh bo‘ladi. Bu jihat mazkur hududda epik ijroning musiqiy-kompozitsion jihatdan boy va murakkab shakllanganini ko‘rsatadi. Tarixiy manbalar “baxshi” atamasining turli davrlarda keng ijtimoiy mazmunda qo‘llanilganini ko‘rsatadi. Mo‘g‘ullar istilosi davrida buddaviy qalandarlar, uyg‘ur yozuvi asosida hujjatlar tuzuvchi idora xodimlari, mo‘g‘ul jamiyatida ayrim tabib va jarrohlarni ham “baxshi” deb atalgan. Shuningdek, Chig‘atoy ulusi, Oltin O‘rda, Qozon va Qrim xonliklarida kotiblik faoliyatini olib borgan shaxslar, Boburiylar davlatida harbiy qismlarning moliyaviy hisob-kitob ishlarini yuritgan amaldorlar, Buxoro amirligida qurilish xarajatlarini nazorat qiluvchi mutasaddilar, turkman jamiyatida esa urug‘ oqsoqollari ham mazkur nom bilan yuritilgan. Bu holat “baxshi” tushunchasi ko‘p qirrali ijtimoiy vazifalarni o‘zida mujassam etganini va uning semantik doirasi tarixiy taraqqiyot jarayonida kengayib borganini anglatadi. Umuman olganda, xalq og‘zaki ijodining nodir namunalaridan biri — Alpomish dostoni ham o‘zbek xalqining yuksak badiiy tafakkuri, ijtimoiy ideallari va orzu-intilishlarining yorqin mahsulidir. Ushbu epik asar xalq ongida shakllangan qahramonlik, sadoqat va vatanparvarlik g‘oyalarini

mujassam etadi. Qadimiy davrlarda yozma savodxonlik keng tarqalmagan bir sharoitda ajdodlar o'z kechinmalari va ijtimoiy tajribasini musiqiy va poetik shaklda ifodalaganlar. Do'mbira jo'rligida kuylangan termalar va dostonlar ana shu jarayonning mahsuli sifatida shakllangan bo'lib, keyinchalik mustaqil folklor tizimining vujudga kelishiga asos yaratgan. Bu esa o'z navbatida turli hududlarda dostonchilik maktablarining shakllanishi va rivojlanishiga zamin bo'lgan. Shunday qilib, baxshichilik nafaqat og'zaki epik ijro an'anasi, balki turkiy xalqlarning ko'p asrlik ijtimoiy, ma'naviy va madaniy tajribasini mujassam etgan murakkab tarixiy fenomen sifatida namoyon bo'ladi[6:175].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Baxshilik san'ati markazi O'zbek folklorshunosligida Boysun, Bulung'ur, Nurota, Narpay, Qo'rg'on, Xorazm, Shahrisabz, Sherobod va Chiroqchi kabi yirik dostonchilik maktablaridan tashqari, Qamay, Piskent, Qulbuqon, o'zbek-laqay va boshqa shunday baxshichilik markazlari ham ma'lum. Ular repertuarlari, uslubi, ma'lum ijod tamoyili va ijro usullariga ko'ra bir-biridan ajralib turadi. Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo baxshilarining ko'pchiligi doston kuylayotganda odatdagi ovozini musiqa asbobi navosiga moslab o'zgartirishadi. Ovozni sozga jo'rflash baxshilar orasida "Tillo tarozi", deb

ataladi. Baxshilar orasida yana bir qancha turkum ijodkorlar bor. Ularning ayrimlari dostonlarni do'mbira chertib, biroq tovushini o'zgartirmasdan, odatiy bir tarzda aytisalar, boshqa bir ijrochilar dostonlarni hech bir sozsiz, faqat og'zaki aytishgan. Baxshichilik san'atida o'zbek dostonchiligi mif, afsona, rivoyat, naql, ertak, doston bosqichlarida shakllanadi: "Doston" so'zi fors tilidan olingan bo'lib, "qissa", "hikoya", "tarix" ma'nolarini ifodalaydi. O'zbek badiiy adabiyotida dostonlar yaratilish usuliga ko'ra ikki xil bo'ladi. Birinchi turi yozma adabiyot vakillari tomonidan har bir bandi masnaviy-ikki misradan iborat, faqat she'riy shaklda yaratiladi. Ikkinchi tur dostonlar og'zaki ijod mahsuli sifatida folklor an'alariga bo'ysungan holda yaratiladi. Filologiya fanlari doktori, professor M.Saidov ta'rificha, og'zaki ijoddagi dostonlarda she'riy va nasriy parchalardan iborat badiiy manbatn bo'lishi kerak. Ikkinchidan, dostonning musiqasi bo'lishi lozim (Bu o'rinda shuni aniqlab olish kerakki, har bir alohida olingan doston uchun alohida yirik musiqa asari bo'lishi shart emas). Uchinchidan, dostonni bir kishi ijro etganligi tufayli kuylovchi do'mbira cherta bilishi yoki qo'biz chala bilishi zarur. To'rtinchidan, dostonni kuylayotgan baxshi yaxshi ovozga ega bo'lishi va qo'shiq aytish mahoratini egallagan bo'lishi zarur.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Tursunov S.N. va boshqalar. Surxondaryo viloyati turizm salohiyati. "Tafakkur".2020. - B. 33.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalqaro baxshichilik san'ati festivali ochilishiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi "O'zbekiston ovozi". 2019-yil 8-aprel.
3. Surxondaryo viloyati davlat arxivi. I.17-fond, 1-ro'yxat, 52-ish, 69-varaq.
4. O'zbek folklorining epik janrlari. O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar. 7-kitob. — T.: Fan, 1981. —B. 12.
5. Sodiqov Q. Turkiy matnnavislik tarixidan Qadimgi yozma yodgorliklar. -Toshkent: Yozuvchi, 2000. - B. 125.
6. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. — Москва: Наука, 1962. — С. 34.

SHIMOLIY AFG‘ONISTON O‘ZBEKLARINING ETNIK TARKIBI VA HUDUDIIY JOYLASHUVI (SAMANGON, BALX VA SARIPUL VILOYATLARI MISOLIDA)

Xo‘jamurodov Nodirbek Sultonmurodovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

<https://orcid.org/0009-0003-9902-333X>

nodir9388@gmail.com

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shimoliy Afg‘onistonning (Janubiy Turkiston) uchta yirik viloyati – Samangon, Balx va Saripul misolida o‘zbek aholisining etnik tarkibi, urug‘-aymoqchilik tizimi va joylashuv geografiyasi tahlil qilinadi. Muallif dala tadqiqotlariga tayangan holda hududdagi o‘zbek urug‘larining demografik salmog‘ini ko‘rsatib o‘tgan. Shuningdek, maqolada hududiy o‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari va boshqa etnik guruhlar bilan madaniy-lingvistik integratsiya jarayonlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Shimoliy Afg‘oniston, Samangon, Saripul, Balx, o‘zbek urug‘lari, qatag‘on, laqay, dialektologiya, etnodemografiya, Janubiy Turkiston.

Аннотация: В данной статье анализируется этнический состав, родоплеменная структура и географическое распределение узбекского населения на примере трех крупных провинций Северного Афганистана (Южного Туркестана) — Самангана, Балха и Сарипуля. На основе полевых исследований автор определяет демографический вес узбекских родов. Также в статье рассматриваются фонетические особенности региональных узбекских диалектов и процессы культурно-лингвистической интеграции с другими этническими группами.

Ключевые слова: Северный Афганистан, Саманган, Сарипуль, Балх, узбекские племена, катаганы, лакаи, диалектология, этнодемография, Южный Туркестан.

Abstract: This article analyzes the ethnic composition, tribal system, and geographical distribution of the Uzbek population using the examples of three major provinces in Northern

Afghanistan (Southern Turkestan) — Samangan, Balkh, and Sar-e Pol. Based on field research, the author highlights the demographic significance of Uzbek tribes in the region. Furthermore, the article explores the phonetic characteristics of regional Uzbek dialects and the processes of cultural and linguistic integration with other ethnic groups.

Keywords: Northern Afghanistan, Samangan, Sar-e Pol, Balkh, Uzbek tribes, Kataghan, Lakay, dialectology, ethnodemography, Southern Turkestan.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Afg‘onistonning shimoliy hududlari tarixan turkiy xalqlarning markaziy manzilgohlaridan biri bo‘lib kelgan. Bugungi kunda ham bu mintaqa o‘zining rang-barang etnik qiyofasi va murakkab urug‘-aymoqchilik tuzilishi bilan ilmiy tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, Samangon, Balx va Saripul viloyatlarida istiqomat qiluvchi o‘zbeklar nafaqat son jihatidan salmoqli o‘ringa ega, balki o‘zlarining qadimiy urug‘ nomlari va shevaviy xususiyatlarini saqlab qolganliklari bilan ham ajralib turadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Turkiston mintaqasiga kiruvchi Samangon viloyati o‘zining ko‘p millatli tarkibi bilan ajralib turadi. Bu hududda asosan o‘zbek, tojik, pushtun, tatar va hazora xalqi yashab keladi. O‘zbeklar tarkibi esa yanada murakkab bo‘lib, viloyatning turli qishloq va hududlarida qo‘ng‘irot, laqay, uyg‘ur, beklar, uymoq, chig‘atoy, qipchoq singari urug‘larning vakillarini uchratish mumkin[5].

Samangon viloyati o‘zbeklari son va urug‘ jihatdan nihoyatda rang-barangdir. Viloyat bo‘yicha o‘tkazilgan dala etnografik

tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, Samangonda jami to'rt yuz ellik mingga yaqin xo'jalik mavjud bo'lib, shularning ancha katta qismi – bir yuz sakson mingdan ortig'i – o'zbeklarga tegishli. Bu esa hududning o'zbeklarning yirik markazlaridan biri ekanini ko'rsatadi.

Viloyatning Bobolar va Tai Xunak hududlarida qatag'on, laqay, toz, qang'li, ulus singari urug'larning yigirma to'rt mingdan ortiq xo'jaligi istiqomat qiladi. Manqo'tan va Axtaxonada ikki ming ikki yuz, Shekiyada esa baytika urug'idan bo'lgan besh ming xo'jalik mavjud. Bu hududlarga qaraganda, Dukuda ming, Shuluktida to'rt yuz, Sho'roqda ming xo'jalik biroz kamroq bo'lsa-da, ular ham o'zbeklarning qadimiy manzilgohlaridan hisoblanadi.

Alasha, Kalcha, Kaploni va Chaqmoqli kabi qishloqlarda ikki-uch mingdan ziyod xo'jalik istiqomat qiladi, Dalhakida bu ko'rsatkich besh mingga yetadi. Largon va Oqtumshuqda to'rt ming, Chavg'oyda ikki ming, Jui-Zindonda ikki ming besh yuz xo'jalik mavjud.

Viloyatning boshqa hududlari – So'fi qa'la, Boyqishloq, Ko'nai-Bak, Sabzipushbobo, Qo'shtegirman, Oynacha, Qoraqosh, Eroq'li, Okpaykal, Taxtirustam, Qiziltumshuq, Mulkulolbobo, Jaytamg'ali, Orishli, Nurqishloq, Gulqishloq, Gavqishlok, Sarg'angli, Mantosh, Og'apitav – o'zbeklarning uzviy yashab kelayotgan hududlari bo'lib, bu yerda bir mingdan uch minggacha xo'jaliklar jamlangan.

Bu manzilgohlarning barchasida o'zbeklarning turli urug'lari, xususan, qatag'on, laqay, ulus, toz, qang'li, baytika va boshqa guruhlar tarixan shakllangan etnik ijtimoiy birliklar sifatida mavjuddir[1].

Samangon viloyati Hazrati Sulton ulusvolisi markazi aholisi tarkibida o'zbeklar ming xo'jalik bilan yetakchilik qiladi. Hududdagi boshqa qishloqlarda ham o'zbeklar ko'p sonli xo'jaliklarni tashkil etadi: Osiyoibod va Sarikiyadagi qishloqlarda ikki ming, Kichchi Minag'arda ming xo'jalik mavjud. Xo'jaquloq, Begmatquduq va Qadamalida har bir qishloqda ikki ming, O'takettida esa uch ming xo'jalik mitan urug'i vakillari istiqomat qilmoqda. Shu bilan birga, Urlamish, Katan va Cho'zmada uyg'urlar yashab, bu hududda jami yetti ming

xo'jalikni tashkil qilmoqda. Qariog'och qishlog'ida esa ikki ming xo'jalik o'zbeklar istiqomat qiladi[2].

Darai Yusuf ulusvolisida etnik tarkib ancha murakkab. Tabarnav va Tulkichi qishloqlarida qang'li urug'ining uch ming xo'jaligi yashaydi. Farmonboyda yobu urug'i ikki ming, Sandalda bir ming besh yuz, Poytabada ikki ming, Qashqa va Chaptalda uch ming, Xujabalandda ikki ming, Oqkotal va Madrasada uch ming, Zirakida uch ming, Bubakida va Tog'chida ming xo'jalik mavjud.

Ulusvoli geografik jihatdan yuqori qoriyalar va etak qoriyalariga bo'lingan. Yuqori qoriyalarda hazoralar, etak qoriyalarida esa o'zbeklar istiqomat qiladi. Suhbatdoshlarning guvohliklariga ko'ra, hazoralar bilan qo'shni yashovchi ba'zi o'zbeklar shia mazhabiga mansub bo'lib, hazoralarning asosiy qismi ham shia hisoblanadi. Boshqa viloyatlarda esa o'zbeklar, tojiklar va boshqa sunniy guruhlar bilan qo'shni yashovchilar sunniy hisoblanadi. Shu bilan birga, Rui Duob ulusvolisida forsiyzabon tatarlar istiqomat qilishi hududning etnik va mazhabiy xilma-xilligini yanada boyitadi[3].

Balx viloyati Afg'onistondagi eng yirik hudud bo'lib, uning aholisi taxminan ikki yarim million kishi hisoblanadi. Shu aholining yetmish foizini turkmanlar va o'zbeklar tashkil etadi. Hudud turli turkiy etnik guruhlarining maskani sifatida ajralib turadi. Shu jumladan, viloyatda elboxdi, boyandar, nogaysi, balkoni, qorabo'yin, bo'ri, qozoq, buduq, laqay, qo'ng'iroq, dalmar, urishkon, mo'g'ul, qipchoq, sarik, oli temur, boloniy va boshqa urug' va elatlar istiqomat qiladi. Bu xilma-xillik Balxning etnik tarkibi, tarixiy migratsiya yo'llari va turkiy xalqlarning hududiy tarqalishini yaxshi aks ettiradi[5].

Saripul viloyatida aholining 65 foizini o'zbeklar, qolgan qismini hazoralar, tojiklar, pushtunlar va aymoqlar tashkil qiladi. Viloyat markazi Saripul shahri bo'lib, qadimiy Juzjon hududining muhim madaniy va iqtisodiy markazi sifatida tarixiy ahamiyatga ega. Mo'g'ullar hujumidan keyin eski shahar vayronaga aylangach, aholi hozirgi shahar hududini qayta obodonlashtirish ishlarini boshlagan[4].

Saripul shahrining aksariyat qismi, ya'ni 75 foizi o'zbek millatiga mansub aholidan iboratdir. Bu o'zbeklar o'z navbatida juda rang-barang urug'-aymoqlarga bo'linadi. Jumladan, shaharda *lochin, qora ko'zi, abdal, yuzbegi, izgil, poshshoyi, karochun, qipchoq, xalaj, chilangar, dog'li, totor, shamolach, g'uzi, arlot, itka chabos, kora siyrak, tabar, tag'oy, chalma, beklar* kabi o'zbek qabilalarining vakillari yashaydi[5]. Ushbu viloyatda yashovchi aholining tirikchilik manbayi, asosan, qishloq xo'jaligiga, xususan, dehqonchilik va chorvachilikka bog'liq. Viloyatning ma'muriy hududlari (ulusvolilar) Sayyod, Gusfandi, Sangchorak, Sayidobod, Kuhiston, Balxob, Suzmaqa'la kabi markazlarni o'z ichiga oladi. Viloyat markazining nomi bo'lgan "Saripul" esa forsiy atama bo'lib, u geografik joylashuvdan kelib chiqqan holda "ko'prikboshi" degan tarixiy ma'noni anglatadi[6].

Sayyod ma'muriy hududi viloyat markaziga nisbatan janubiy-g'arbda, taxminan 20 kilometr masofada o'rnashgan. Ushbu tuman aholisi juda xilma-xil etnik tarkibga ega: aksariyatni (60 %) o'zbeklar tashkil etsa, qolgan 40 % ni aymoqlar, tojiklar, hazoralar va arablar (har biri 10 % atrofida) o'zaro bo'lishib olgan. E'tiborlisi, kelib chiqishi turkiy bo'lgan aymoqlar bu hududda dariy tilida so'zlashadi. Xuddi shunday, arablar ham o'zlarini dariyzabon (forsibonlar) deb e'tirof etib, muloqotda dariy tilini qo'llashadi. Fors tilida so'zlashuvchi guruhlarining shevalari, garchi o'zaro tushunishga xalaqit bermasa-da, talaffuz va ayrim lug'aviy birliklar bo'yicha o'zaro farqlanadi. Bu farqlar, asosan, ularning etnik kelib chiqishi bilan bog'liq. Jumladan, arab forsiyzabonlarining nutqida arabcha o'zlashmalar ko'proq qatnashsa, hazoralar va aymoqlar shevalarida ularning turkiy ildizlaridan darak beruvchi so'zlarga duch kelinadi[7].

Gusfandi tumani (ulusvolisi) viloyat markazidan taxminan 50 kilometr janubi-sharqda joylashgan bo'lib, u yerning etnik manzarasi ikki asosiy guruhdan tarkib topgan. Bu hududda o'zbek va forsiy tilda so'zlashuvchi xalqlar (aymoq, tojik, mo'g'ul kabi) soni deyarli tenglikni tashkil etadi. Bu

demakki, Gusfandi aholisi o'zbeklar va forsiyzabonlar o'rtasida yarmiga-yarim taqsimlangan bo'lib, bu holat uning madaniy xilma-xilligini belgilaydi[8].

Sangchorak ulusvolisi viloyat markazidan 60 km janubda joylashgan bo'lib, uning asosiy etnik tarkibini (50 %) lovchi o'zbeklar tashkil etadi. Qolgan 50 % ning 30 % forsiyzabon aymoqlar va mo'g'ullar, 20 % esa hazoralardir. Bu aholi asosan qishloq xo'jaligi, ya'ni dehqonchilik va chorvachilik bilan band. Ko'histon ulusvolisi esa markazdan 50 km janubi-sharqda joylashgan bo'lib, etnik dominantlik aymoqlarga tegishli (60 %); o'zbeklar 25 % va tojiklar 15 % ni tashkil etadi. Balxob ulusvolisi (75 km) viloyatning eng chekka nuqtalaridan biri bo'lib, janubi-sharqiy hududda, Sangchorak va Ko'histon ma'muriy chegaralaridan so'ng boshlanadi[9].

Balxob tumanida aymoqlar va mo'g'ullarning forsiy tilda gaplashishga o'tishi ularning forsiyzabon guruhlar qatoriga qo'shilishiga olib kelgan. Bu tog'li hududda o'zbek aholisi yo'q; etnik tarkibni 60 % hazoralar va 40 % aymoqlar tashkil etadi. Hududning "Balxob" deb nomlanishi bejiz emas, chunki u Balx daryosi o'zining boshlanish nuqtasini aynan shu yerdan olganini ko'rsatadi. Ulusvoli jilg'a va ariqchalar bilan qoplangan bo'lishiga qaramay, uning transport infratuzilmasi juda og'ir: tor va sifatsiz yo'llar tufayli mashinalar zo'rg'a harakatlanadi, qish oylarida esa transport aloqasi deyarli uziladi[10].

Suzmaqa'la ulusvolisi viloyat markazidan 25 km masofada janubi-sharqiy yo'nalishda o'rnashgan. Uning aholisi etnik xilma-xillikni namoyish etadi: aksariyat qismini (50 %) o'zbeklar tashkil qilsa, qolgan 50 % esa teng nisbatda hazoralar va tojiklar (har biri 25 %) o'rtasida taqsimlangan. Bu hududda yashovchi aholi, hududning agrar xususiyatiga ko'ra, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanadi[11].

Sayidobod hududi viloyat markazidan 20 km shimolda joylashgan bo'lib, u rasman e'lon qilinmagan bo'lsa-da, mahalliy aholi uni ulusvoli deb qabul qiladi. Bu yerning etnik tarkibi juda xilma-xil va unda o'zbeklar yo'q. Hudud aholisining asosiy qismini teng ulushda

(35 %) arablar va pushtunlar, qolgan 30 % ni esa hazoralar tashkil etadi. Qizig'i shundaki, arablar bu yerda o'zlarini sayyidlar avlodi deb e'tirof etishadi, bu esa ularning hududga "Sayidobod" (Sayidlarning maskani) deb nom berishiga sabab bo'lgan[12].

Dariy, tojik, hazora va eron tillari genetik jihatdan sharqiy eron tillari oilasiga mansub bo'lishiga qaramay, ular dialektal jihatdan, xususan, talaffuz va ayrim lug'aviy birliklarda farq qiladi. Bu etnik guruhlarining migratsiya tarixi va qo'shni tillar ta'sirini aks ettiradi. Misol uchun, Mashhad tojiklari eroniy shevaga ko'proq moyil bo'lsa, Hirot tojiklarida bu yaqinlik past darajada. O'zbek dialektologiyasida ham shunday farqlar mavjud: Saripul o'zbeklarining tili Andxo'y va Shibirg'on guruhlarini tili bilan solishtirganda boshqacha bo'lib, u Maymana o'zbeklari guruhi tiliga ancha yaqin turadi. Shu bois, Afg'oniston o'zbeklarini tadqiq etishda yuqorida aytib o'tilgan Turkiston va Qatag'on kabi mintaqaviy bo'linishlarga asoslanish ilmiy jihatdan samarali hisoblanadi. Afg'oniston o'zbek dialektologiyasida ikkita asosiy fonetik xususiyat ajralib turadi: Qatag'on o'zbeklari nutqida "j"lash ustunlik qilsa, Turkiston o'zbeklari guruhida "ye"lash ("e"lash) moyilligi yaqqol seziladi. Bu holatlarning mintaqaviy farqlanishiga qaramay, ikkala hududda ham dialektal aralashmalar kuzatiladi.

Saripul o'zbeklari guruhida, xususan, Sangchorak, Gusfandi va Suzmaqal'a kabi tumanlarda yashovchilar Turkiston o'zbeklariga nisbatan ko'proq "j"lash fonetik xususiyatini namoyish etishadi[11].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Olib borilgan dala tadqiqotlari va manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Shimoliy Afg'onistonning Samangon, Balx va Saripul viloyatlari o'zbek etnosining qadimiy va yirik manzilgohlaridan biri bo'lib, bu yerda o'zbeklar ko'plab tumanlarda aholining 50 foizidan 75 foizigacha bo'lgan salmoqli qismini tashkil etadi. Mintaqada qatag'on, laqay, qo'ng'iroq, qang'li va mitan kabi 30 dan ortiq yirik o'zbek urug'larining saqlanib qolganligi hududda turkiy xalqlarning shakllanishi uzoq va boy tarixiy jarayonga ega ekanligidan dalolat beradi. Ayrim hududlarda turkiy ildizga ega aymoq va mo'g'ullarning forsiy zabonlikka o'tishi, shuningdek, o'zbeklarning bir qismi hazoralar ta'sirida shia mazhabini qabul qilishi mintaqada etnomadaniy integratsiya va diffuziya jarayonlari faol ekanini tasdiqlaydi. Umuman olganda, Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari o'z etnik o'zligi va urug'chilik an'alarini saqlagan holda, qo'shni xalqlar bilan uzviy madaniy-lingvistik aloqada yashab kelmoqda.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Dala yozuvlari, Samangon viloyati, Oybak shahri, Kortai sulh mahallasi, 2021-yil.
2. Dala yozuvlari, Samangon viloyati, Oybak shahri, Juyzindon qishlog'i. 2021-yil.
3. Dala yozuvlari, Samangon viloyati, Oybak shahri, Sabzaposh mahallasi, 2021-yil.
4. Dala yozuvlari, Saripo'l viloyati, Saripo'l shahri, Behsud mahallasi, 2021-yil.
5. Bahriddin Shark Er Onoli. Torixi muxtasari Turkistoni janubi (Turkistoni Afg'oniston) Tehron, 1386 (xijriy). Sax. 202. (forsiy).
6. Dala yozuvlari, Saripo'l viloyati, Saripul tumani, Guzarishohon qishlog'i, 2022-yil.
7. Dala yozuvlari, Saripo'l viloyati, Sayyod ulusvolisi, 2025-yil.
8. Dala yozuvlari, Saripo'l viloyati, Gusfandi ulusvolisi, 2018-yil.
9. Dala yozuvlari, Saripo'l viloyati, Sangchorak ulusvolisi, 2018-yil.
10. Dala yozuvlari, Saripo'l viloyati, Balxob ulusvolisi, 2018-yil.
11. Dala yozuvlari, Saripo'l viloyati, Suzmaka'la ulusvolisi, 2018-yil.
12. Dala yozuvlari, Saripo'l viloyati, Sayidobod ulusvolisi, 2018-yil.

SURXON-SHEROBOD VOHASIDA FARZAND TUG'ILISHI BILAN BOG'LIQ MAROSIMLAR VA ULARNING XALQ OG'ZAKI IJODIDA AKS ETISHI

Nosirova Sitora Shuxrat qizi

Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

sitora.nosirova.24@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-3399-3913>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Surxon-Sherobod vohasida farzand tug'ilishi va uni tarbiyalash bilan bog'liq marosimlar (aqiqa, chilla, beshik to'yi va oyoq to'yi) oilaviy barqarorlikni mustahkamlash, mehnat va ijtimoiy resurslarni tartibga solish hamda diniy va ma'naviy qadriyatlarni saqlashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu marosimlar orqali farzand nafaqat oila, balki mahalla va jamoa hayotiga integratsiya qilinib, uning kelajakdagi ijtimoiy va ma'naviy roli ramziy tarzda belgilangan. Shuningdek, xalq og'zaki ijodida bu rituallar maqollar, irim-sirimlar, qo'shiqlar va "Alpomish" dostonidagi syujetlar orqali badiiy shaklda aks etgan. Marosimlar oila, mehnat, e'tiqod va jamoaviylik tushunchalarini uyg'unlashtiruvchi muhim ijtimoiy va ma'naviy institut sifatida namoyon bo'lgan.

Kalit so'zlar: farzand tug'ilishi, xalq og'zaki ijodi, aqiqa, chilla, beshik to'yi va oyoq to'yi.

Аннотация: В данной аннотации рассматривается значение обрядов, связанных с рождением и воспитанием ребенка (акика, чилла, бешик-туй и оёк-туй), в Сурхан-Шерабадском оазисе. Данные ритуалы играли важную роль в укреплении семейной стабильности, регулировании трудовых и социальных ресурсов, а также в сохранении религиозных и духовных ценностей. Через эти обряды ребенок интегрировался не только в семью, но и в жизнь махалли и общины, при этом его будущая социальная и духовная роль определялась символически. Эти ритуалы также нашли свое художественное отражение в народном творчестве: пословицах, суевериях, песнях и сюжетах эпоса «Алпомыш». Обряды представлены как важный социальный и духовный институт, гармонизирующий

понятия семьи, труда, веры и коллективизма.

Ключевые слова: рождение ребенка, фольклор, акика, чилла, бешик-туй, оёк-туй.

Abstract: This abstract examines the significance of rituals associated with childbirth and upbringing (aqiqa, chilla, beshik tui, and oyoq tui) in the Surkhan-Sherabad oasis. These ceremonies played a vital role in strengthening family stability, regulating labor and social resources, and preserving religious and spiritual values. Through these rituals, a child was integrated not only into the family but also into the life of the neighborhood (mahalla) and the community, symbolically defining their future social and spiritual roles. Furthermore, these rituals are artistically reflected in oral folklore through proverbs, superstitions, songs, and plots within the "Alpomish" epic. The ceremonies emerge as an important social and spiritual institution that harmonizes the concepts of family, labor, faith, and collectivism.

Keywords: childbirth, folklore, aqiqa, chilla, beshik tui, oyoq tui.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Surxon-Sherobod vohasi aholisi ijtimoiy va maishiy hayotida oilaviy marosimlar markaziy ahamiyatga ega bo'lgan. Xususan, farzand tug'ilishi katta shodiyona sifatida qabul qilingan va bu hodisa atrofida shakllangan turli marosimlar oilaviy barqarorlikni ta'minlash, mehnat resursini mustahkamlash, diniy va qadimiy e'tiqodlarni saqlash hamda jamoaviy birlikni kuchaytirishda muhim vazifa bajargan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O'zbek milliy mentalitetida serfarzandlik oila barqarorligining asosiy belgisi sifatida qaralgan. Xalq orasida keng

tarqalgan maqollardan «Bolali uy bozor, bolasiz uy mozor», «Qirgʻa boʻlsa qilgʻi, oʻnta boʻlsa oʻrni boshqa», «It boʻl, qush boʻl, koʻp boʻl» farzandga boʻlgan yuksak munosabatni va oilaning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini namoyon qiladi[1:73].

Surxon-Sherobod vohasida koʻp farzandli oila ijtimoiy barqarorlik sifatida qaralgan. Dehqonchilik va chorvachilikka tayangan anʼanaviy jamiyatda farzandlar xoʻjalikning asosiy mehnat kuchi boʻlib, oilaning farovonligi, urugʻ-aymoqning nufuzi va mahallaning barqarorligiga xizmat qilgan. Shu jihatdan qaraganda, farzand tugʻilishi va uni beshikka belash marosimi nafaqat oilaviy, balki keng ijtimoiy ahamiyatga ega boʻlgan. Beshikni ona tomon qarindoshlarining tayyorlashi ikki sulolani bogʻlovchi ijtimoiy koʻprik vazifasini bajargan. Bu orqali qudalik munosabatlari mustahkamlangan, qarindoshlik rishtalari yanada yaqinlashgan. Marosimga mahalladagi hurmatli, uvali-juvali ayollarning jalb etilishi esa jamoaviylik tamoyilini kuchaytirgan. Chunki bola tarbiyasi faqat otanonaning emas, balki butun mahallaning maʼnaviy masʼuliyati sifatida qaralgan. Beshikning bezatilishi, uni qiblaga qaratib qoʻyish, isiriq tutatish, duo va tilaklar aytish kabi urf-odatlar jamiyatda diniy va maʼnaviy qadriyatlarning mustahkam oʻrin tutganini koʻrsatadi. «Qoʻrqmas botir boʻlgin», «Sogʻlom oʻsgin» kabi tilaklar bildirilib, oʻgʻil bola jasur himoyachi, qiz bola chevar sifatida tasavvur qilingan. Beshik ustiga oʻgʻil bola uchun qamchi, qiz bola uchun igna-ip qoʻyilishi orqali jamiyatdagi oʻrinlari ramziy tarzda belgilab berilgan. Shuningdek, sachala sochish, nonni bola olib qochishi kabi odatlar jamoaviy baraka, rizq-nasiba va farovonlik gʻoyalarini mustahkamlagan[2:60]. Bu marosim orqali bola jamiyatga qabul qilingan, u muayyan qadriyatlar tizimiga kiritilgan va kelajakdagi ijtimoiy vazifalari ramziy tarzda belgilab berilgan. Byeshikka belash marosimi Surxon-Sherobod aholisi ijtimoiy hayotida oila, mehnat, eʼtiqod, mahalla va jamoaviy birlik tushunchalarini uygʻunlashtirib, maʼnaviy institut sifatida namoyon boʻlgan.

Farzand tugʻilishi bilan bogʻliq marosimlar xalq ogʻzaki ijodida ham oʻzini koʻrsatgan, ular

dostonlar, maqollar va irim-sirimlarda badiiy uslubda aks etgan, bu jihat Alpomish dostonida aniq misollar bilan isbotlangan: “Shunda farzandlarning uchovini ham olib kelib, Shohimardon pining etagiga soldi. Shohimardon piri Boyboʻrining oʻgʻlining otini Hakimbek qoʻydi, oʻng kiftiga besh qoʻlini urdi. Besh qoʻlining oʻrni dogʻ boʻlib, besh panjaning oʻrni bilinib qoldi”[3:17]. Bu belgi qahramonning tanlangani, ilohiy himoya va gʻayritabiiy qudrat sohibi ekanining ramzi sifatida talqin qilinadi.

“Qizining otini Qaldirgʻochoyim qoʻydi. Boysarini qizining otini oy Barchin qoʻydi. Ana shunda Shohimardon piri Hakimbekka oy Barchinni atashtirib, beshkerti qilib: «Bu ikkovi er-xotin boʻlsin, Xakimbek bilan hech bir kishi barobar boʻlolmasin, omin olloh-u akbar», deb fotihani betiga tortdi. Shohimardon piri turib joʻnab ketdi, odamlarning koʻzidan gʻoyib boʻlib ketdi”[3:17]. Ushbu epizodda ism qoʻyish, panja bosish va atashtirish marosimlari orqali qahramonlarning kelgusi hayoti, ularning qudrati va oʻzaro bogʻliq taqdiri badiiy jihatdan asoslab beriladi.

Farzand tugʻilganda oʻtkaziladigan marosim aqiqa islomiy anʼanaga asoslangan boʻlib, u bolaning jamiyatga kirib kelishini anglatuvchi muhim diniy-ijtimoiy tadbir sanaladi. Unga koʻra, oʻgʻil farzand uchun ikki qoʻy, qiz farzand uchun bir qoʻy soʻyilib, qarindosh-urugʻ va qoʻshnilarga ziyofat berilgan[1:74]. Shu orqali bolaning dunyoga kelishi nafaqat oila, balki butun mahalla uchun quvonchli voqea sifatida nishonlangan. «**Alpomish**» dostonida ham bu marosim oddiy diniy amal sifatida emas, balki qahramon taqdirini belgilab beruvchi ramziy bosqich sifatida talqin qilinadi. Dostonda Alpomishning tugʻilishi katta toʻyga tenglashtirilishi xalq ongida farzand dunyoga kelishi ulkan ijtimoiy ahamiyat kasb etganini koʻrsatadi. Bu holat oilaning jamiyatdagi oʻrni, farzandga boʻlgan yuksak ehtirom va umidlarni ifoda etadi. Shu bilan birga, aqiqa orqali bola jamoa tomonidan duo va ezgu tilaklar bilan qabul qilinadi, yaʼni u muayyan maʼnaviy qadriyatlar tizimiga kiritiladi. Aqiqa marosimi eposda ham, hayotda ham oilaviy quvonchni jamoaviy bayramga aylantiruvchi, urf-odat va

ijtimoiy munosabatlarni uyg'unlashtiruvchi muhim an'ana sifatida namoyon bo'ladi.

Chaqaloq tug'ilgandan so'ng boshlanadigan qirq kunlik "chilla" davri xalqona e'tiqodlarga ko'ra ona va bolani yovuz kuchlardan asrashga qaratilgan muhim bosqich hisoblangan. Bu davr o'ta ehtiyotkorlik bilan o'tkazilib, onabola doimiy nazorat va himoyada bo'lgan[1:74]. Surxon-Sherobod hududida chilla qoidalariga qat'iy amal qilingan. Chillali ayol yolg'iz qoldirilmagan, uyga xom go'sht kiritilmagan, janozadan kelgan kishi darhol kiritilmagan, bolasi turmaydigan ayollar irim qilib uyga qo'yilmagan. Shuningdek, chaqaloqqa "ko'zmunchoq" taqilib, uni yomon nazardan saqlashga harakat qilingan. "Chilla" davri tugab, chaqaloq va onasi bu davrdan esonomon o'tib olgach, bu uyda bug'doydan qovurmoch qilinib, qo'ni-qo'shni, bolalarga tarqatilgan va chaqaloq bilan birga eng yaqin kishilaridan birinikiga yoki pir-u badavlat xonadonga mehmonga borishgan. Bu "Chilla qochdi", tojiklarda esa "Chilla guzoron" deb atalgan[4:20]. Borgan joydagi uyning egasi chaqaloqning peshonasidan o'pib, yuzi yorug' bo'lib yursin, deb oq sarpo bergan[5]. O'z o'rnida aytish kerakki, agar "chaqaloqning peshonasidan o'psa ulug' odam, arbob, qo'lidan o'psa xayr-u saxovatli, ko'kragidan o'psa dongdor polvon bo'larmish", degan aqidaga ham ishonishgan. An'anaga ko'ra, vohta qishloqlarida "oqlik" ramzi sifatida un sepib ko'rishilsa[6:80], Samarqand tojiklarida esa "boy-badavlat bo'lsin" deb, chaqaloq og'ziga yog' surtilgan[7:58]. Bu urf-odatlar zamirida chaqaloqning kelajagi undek oq, yorug' bo'lishini, to'kin-sochin hayot kechirishini niyat qilish kabi ezgu istak-umidlar mavjud bo'lgan. "Chilla qochdi" qovurmochining aynan bug'doydan qilinishining ramziy ma'nosi bo'lib, bug'doy boylik, rizq-ro'z vositasi va manbai hisoblanib, "o'zidan shu bug'doy urug'iday ko'paysin", degan niyatlar yotgan. Xalqimizning azaliy an'anasiga ko'ra chillali uyda qirq kun chiroq yonib turishi va chilla chiqishi *qovurmoch* pishirish bilan nishonlanishi kerak[6:80]. Shu tufayli xalqimizda xasis va ochko'z kishilarga nisbatan "chillada chiroq, qirqida qo'rmoch ko'rmagan", iborasi ishlatiladi. Chilla davri

bilan bog'liq bu harakatlar bolaning kelajakdagi ijtimoiy maqomi va orzu qilingan fazilatlarini ramziy ifoda etgan. «**Alpomish**» dostonida ham chilla davri ramziy-badiiy mazmunda aks etadi: «Chaqaloqqa qarshi yovuz quvvatlar kirishiga yo'l qo'yilmadi, ona va bola himoyada edi. Baxshi qo'shig'i bilan duo qildi, har bir harakat bolaning kelajakdagi mardligi va saodatini anglatar edi». Bu tasvir orqali xalq og'zaki ijodida chilla nafaqat maishiy ehtiyotkorlik davri, balki ezgu tilak va kelajakka umid davri sifatida ham talqin qilingan.

Farzand tug'ilgandan keyin oilada o'tkaziladigan muhim tadbirlardan biri beshik to'yi hisoblanib, o'g'il farzand bo'lsa, uni beshikka belash to'qqiz, o'n yoki o'n bir kundan so'ng, to'ng'ich farzand qiz bola bo'lsa, bu oilaning yetti pushti ma'mur bo'ladi, deb yetti kundan keyin beshik to'y o'tkazganlar[1:74]. Har bir oila o'z quvvatiga qarab qo'y yoki echki so'yib, qo'ni-qo'shni, qarindosh-urug' va do'stlarini taklif qilgan. Keling onasi beshik anjomlari «qo'lbog'», «taxpo'sh», «qavus», «gavrapo'sh», «yopug'» ni tayyorlab kelgan. Beshikka solishdan avval beshik «xalos»lanib, isiriq tutatilgan. Bola-chaqasi ko'p, yoshi ulug' bir nikohli momo bolani beshikka solgan va «Bismillohu rahmonu rahim» deb boshlab, «kuchuk jonlariya ketinglar, ega jonisi keldi» deya bolani yovuz ruhlardan tozalagan[1:74].

Byeshikka belash vaqtida chaqaloqning onasiga "Non kuch-quvvating bo'lsin, nasibang qo'sha-qo'sha bo'lsin", deb bir juft non tishlatishadi[8]. Beshik boshiga ham bir juft kulcha qo'yishadi[9]. Chunki, xalq orasida nonni turli balo-qazolarni, yomonliklarni oldini oluvchi sehrli kuchga ega deb tushunilgan. Shirinliklardan sochqi sochilishi "Bolaning umri shirin va totli bo'lsin, butun hayoti davomida sochqiday sochilgan rizqini yig'ib-terib yeb yursin", degan niyat yotgan[4:20]. Darband qishlog'ida esa ota-bobolardan qolgan udum sifatida shirinliklarni birinchi bo'lib yosh bolalar totib ko'radi[10].

Beshikka dasturxon yopilishi bolaning rizqli oq bo'lishiga qaratilgan[11]. Denov tumani Qo'shchinor qishlog'ida bolani beshikka solishdan oldin rizq-nasibali bo'lsin, deb uni

supraga solib, ikki ayol u yoqdan bu yoqqa yumalatishgan va so'ngra beshikka belashgan[12].

Shuningdek, bu marosimda ko'pni ko'rgan ayollar yosh onaga bolaga qarashni, uni cho'miltirishni va alla aytishni o'rgatgan. Ushbu marosim oila va mahalla a'zolari o'rtasidagi munosabatlarini mustahkamlaydigan muhim ijtimoiy ritual sifatida ahamiyatga bo'lgan.

Bola yura boshlagan paytda o'tkaziladigan an'anaviy marosim bo'lib, Surxon-Sherobod va ayrim hududlarda uni «tushov kesdi» deb ham atashgan. Bu marosim bolaning hayotda mustaqillikka qadam qo'yishini ramziy tarzda nishonlaydi. Rivoyatlarga ko'ra, ilgarigi zamonlarda bolalar tug'ilgandan keyin turib yura boshlagan. Ayrim hadis va rivoyatlarda qaysidir payg'ambar namoz o'qib o'tirganda yangi tug'ilgan chaqaloq uning joynamozi oldidan yurganda oyog'iga «tushov sol» deb aytganligi qayd qilingan. Shu vaqtdan beri bola tug'ilgandan keyin yoshiga yetganida yurishga harakat qila boshlaganda «tushov kesdi» udumi o'tkazila boshlagan[1:75]. Marosimda bola birinchi qadamlarini tashlashi bilan ota-ona va yaqin qarindoshlar uni ko'rishib, yaxshi tilaklar aytishadi. Bu odat nafaqat bolaning salomatligi va tez rivojlanishiga umid bildirish, balki uni jamoa hayotiga kiritish, oila va mahalla a'zolari orasidagi ijtimoiy aloqani mustahkamlash vazifasini ham bajaradi. Shu tariqa oyoq to'yi bola hayotda mustaqillikka qadam qo'yishini va uning kelajakdagi shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini belgilaydi.

Alpomish dostonida har bir marosim nafaqat ijtimoiy va diniy funksiyaga ega, balki epik syujetda muhim estetik vazifa ham bajaradi.

Farzand tug'ilishi ota-onaning farzandsizlik holati bilan bog'liq epik motivatsiyadan boshlanadi, yangi avlod, yangi Alp tug'ilishi, oilaviy qadriyat va jamoaviy birlik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Qahramonga ism qo'yish va ikkinchi nom berish orqali magik qudrat va shomonlik elementlari ham qo'shiladi. Dostonda shunday syujet bor: "Alpomish enadan tug'ilgan vaqtda Shohimardon piri borgan edi, Shohimardon piri etagiga solgan edi, otini Hakimbek qo'yib, o'ng egniga besh panja urgan edi, Shohimardon piri tarbiyat qilganidan o'tga solsa, kuymas edi, qilich solsa, o'tmas — edi, ul sababni qalmoqlar bilmasdan, qanday baloga duchor bo'lib qoldik, deb alanglashib qolgan edi»[3:225-226]. Jumladan, dostonda Alpomish tug'ilgan paytda Shohimardon piri huzurga kelib, chaqaloqni etagiga soladi va unga Hakimbek deb nom beradi. Shu bilan birga, uning o'ng yelkasiga besh panja uradi. Bu harakat ramziy ma'no kasb etib, qahramonga g'ayritabiiy kuch va ilohiy himoya bag'ishlanganini anglatadi. Uning bunday jasorat va daxlsizlik sifatleri ilohiy qudrat sifatida talqin etiladi. Shu tariqa tug'ilish va nom berish marosimi qahramonning kelgusidagi jasoratlariga zamin yaratadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Surxon-Sherobod vohasida farzand tug'ilishi va uning tarbiyasi bilan bog'liq marosimlardan aqiqa, chilla, beshik to'yi va oyoq to'yi oilaviy barqarorlikni mustahkamlashda muhim rol o'yna, xalq og'zaki ijodida maqollar, irim-sirimlar, marosim qo'shiqlari va doston syujetlari orqali o'z aksini topgan.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /

REFERENCES):

1. Турсунов С. Сурхондарё этнографияси. – Т.: Tafakkur, 2020. — Б. 73-74, 75.
2. Бешик билан боғлиқ урф-одатлар // Ўзбекистон номоддий маданий мероси рўйхати. – Б. 60. https://www.academia.edu/103092868/List_of_Intangible_Cultural_Heritage_of_Uzbekistan
3. Алпомиш: Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи: М.Зарифов. — Т.: Шарқ, 1998. – Б. 17, 225-226.
4. Файзуллаева М.Х. Ўзбек таомлари билан боғлиқ анъаналар (Сурхон воҳаси мисолида). – Т.: Yangi nashr, 2010. – Б. 20.

5. Дала ёзувлари, Олтинсой тумани Вахшивор қишлоғи. 2023 й.
6. Ҳамроқулова Б. Сурхондарё воҳасида бола туғилиши ва тарбияси билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар (XIX аср охири – XX аср бошлари).: Тарих фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2002. – Б. 80.
7. Кисляков Н.А. Семья и брак у таджиков. По материалам конца XIX – начала XX в. // ТИЭ. – М.-Л.: АН СССР, 1959. Т. 44. – С. 58.
8. Дала ёзувлари. Сариосиё тумани Телпакчинор қишлоғи. 2023 й.
9. Дала ёзувлари. Олтинсой тумани Жоби ва Қарлуқ қишлоқлари. 2023 й.
10. Дала ёзувлари. Бойсун тумани Дарбанд қишлоғи. 2023 й.
11. Дала ёзувлари. Жарқўрғон тумани Минор қишлоғи. 2023 й.
12. Дала ёзувлари. Денов тумани, Қўшчинор қишлоғи. 2023 й.

ЖИЗЗАХ ВОҲАСИ ЧОРВАЧИЛИГИГА ХОС ТАБИАТ БИЛАН БОҒЛИҚ УДУМЛАР

Тиловбоев Мухаммад Холмўмин ўғли

Жиззах давлат педагогика университети тадқиқотчиси

e-mail: tmuhammad2109@gmail.com

orsid: 0009-0004-2213-8614

UDK: 94(575.1)

Аннотация: Анъанавий хўжалик юритишининг энг қадимий кўринишларидан ва тирикчилик манбаини белгиловчи асосий меҳнат турларидан бири ҳисобланган Жиззах воҳаси чорвачилиги билан боғлиқ урф –одатлар ёзма манба ва этнографик материаллар асосида тадқиқотчилар томонидан маълум даражада тадқиқ қилинган. Мазкур мақолада Жиззах воҳаси аҳолиси чорвачилигида табиат билан боғлиқ удумлар ва уларнинг этнолокал хусусиятлари таҳлил қилинган. Шунингдек, воҳа чорвадорларининг узок йиллар мобайнида осмон жисмларининг ҳолати, уларнинг ҳаракатланишини кузатиши натижасида анъанавий тақвимлари пайдо бўлганлиги, улардан кундалик турмушда фойдаланиб келинаётганлиги ҳақида сўз юритилади. Мавсумий меҳнат, сувга бўлган эҳтиёж ва чорва билан боғлиқ турмуш тарзи воҳа аҳолисининг азалдан табиатга бўлган муносабатларида ўзига хос удумларни вужудга келтирган бўлиб, мазкур жараён муаллиф томонидан бир қанча манба ва дала тадқиқотлари ёрдамида очиб берилган.

Калит сўзлар: воҳа, Уструшона, Жиззах, чорвадор, чорва, тақвим, халқ тақвимлари, анъана, урф-одат, зиёратгоҳ, космогоник тасаввурлар, эътиқод.

Аннотация: Скотоводство Джизакского оазиса является одной из древнейших форм традиционного хозяйствования и одним из основных видов труда, определяющих источник существования. Обычаи и традиции, связанные со скотоводством, в определённой степени изучены исследователями на основе письменных источников и этнографических материалов. В данной статье анализируются обряды и традиции, связанные с природой, в

скотоводстве населения Джизакского оазиса, а также их этнолокальные особенности. Кроме того, рассматривается вопрос о том, что в результате многолетних наблюдений скотоводов за состоянием небесных тел и их движением сформировались традиционные календари, которые используются в повседневной жизни. Сезонный труд, потребность в воде и образ жизни, связанный со скотоводством, с древних времён сформировали особые традиции отношения населения оазиса к природе. Данный процесс раскрывается автором на основе ряда источников и полевых исследований.

Ключевые слова: оазис, Уструшана, Джизак, скотовод, скот, календарь, народные календари, традиция, обычай, святилище, космогонические представления, верования.

Annotation: One of the most ancient forms of traditional economic activity and one of the main types of labor determining the source of livelihood is cattle breeding in the Jizzakh oasis. Customs and traditions related to cattle breeding have been studied to a certain extent by researchers on the basis of written sources and ethnographic materials.

This article analyzes nature-related rituals in the cattle-breeding practices of the population of the Jizzakh oasis and their ethnocultural characteristics. It also discusses that, as a result of long-term observations of celestial bodies and their movement by herders, traditional calendars were formed, which are still used in everyday life.

Seasonal labor, the need for water, and the livestock-based lifestyle have historically shaped specific traditions in the relationship between the oasis population and nature. This

process is revealed by the author using several sources and field research materials.

Keywords: oasis, Ustrushana, Jizzakh, herder, livestock, calendar, folk calendars, tradition, custom, shrine, cosmogonic views, beliefs.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ /INTRODUCTION). Жиззах воҳаси азалдан табиат билан узвий боғлиқ ҳаёт тарзи, бой чорвачилик анъаналари ҳамда ўзига хос этномаданий мероси билан ажралиб туради. Мавсумий меҳнат жараёнлари, сувга бўлган эҳтиёж ва чорва билан боғлиқ турмуш тарзи воҳа аҳолисининг қадимдан табиатга бўлган муносабатларида ўзига хос удумларни вужудга келтирган. Шу тариқа пайдо бўлган халқ байрамлари, маросимлар ва урф-одатлар табиатни эъзозлаш, инсон ва муҳит ўртасидаги уйғунликни таъминлашга хизмат қилган.

Ушбу мақолада Жиззах воҳаси аҳолиси чорвачилигида табиат билан боғлиқ удумлар ва уларнинг этнолокал хусусиятлари таҳлил қилинган. Шунингдек, воҳа чорвадорларининг узоқ йиллар мобайнида осмон жисмларининг ҳолати, уларнинг ҳаракатланишини кузатиши натижасида анъанавий тақвимлари пайдо бўлганлиги ва улардан бугунги кунгача фойдаланиб келинаётганлиги ҳақида сўз юритилади. Мазкур жараён бир қанча илмий адабиётлар ва дала тадқиқотлари ёрдамида муаллиф томонидан очиқланган.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ /DISCUSSION). Чорвачилик анъанавий ҳўжалик юритишнинг энг қадимий кўринишларидан ва тирикчилик манбаини белгиловчи асосий меҳнат турларидан бири ҳисобланиб, у билан боғлиқ бўлган урф-одатлар ёзма манба ва этнографик материаллар асосида маълум даражада тадқиқ қилинган [1:336]. Айтиш жоизки, Жиззах воҳасининг жанубий ва ғарбий томонлари тоғ ва тоғолди минтақаларидан таркиб топган, бу эса овчи ва чорвадор аҳолининг яшашига қулай шароит яратган. Жумладан, Моргузар тизмасига тегишли ўнлаб тоғ водийлари, Нурота тоғи этаклари ва Мирзачўлга тутшиб кетган

пасттекисликлар қадимдан ўзининг ўт-ўланларга бой яйловлари билан донғи кетган [2]. Воҳанинг дашт ва чўл минтақаларидан ташқари Туркистон тоғларига туташ баланд тоғликларида чорвачилик ҳўжалигини ривожлантириш учун барча шароитлар етарли бўлган [3: 46-50].

Дарвешона (Йил боши). Воҳадаги табиатга оид қадимий байрамлардан бири ҳисобланиб, аҳолининг сув, ер ва ҳосилдорликка бўлган эътиқодлари билан узвий боғлиқ, у ўзида табиатни поклаш, барака тилаш, ёмғир чақириш ва фаровонликка ишонч каби қадриятларни мужассамлаштирган. Дарвешона байрами халқнинг қадимий космогоник тасаввурлари, иррационал эътиқодлари ҳамда амалий ҳаёт тажрибасининг уйғун маҳсули сифатида вужудга келган дейишимиз мумкин.

Пода кўшиш маросими. Асосан воҳанинг Зомин, Фориш, Бахмал ва Шароф Рашидов туманларининг тоғли ҳудудларига хос бўлиб, у ҳар йили март ойининг биринчи ва иккинчи ўн кунлигида ўтказилади. Маросимда қишлоқда яшовчи уруғлар галма-гал кўй сўйиб, қурбонлик қилишади (қариндош-уруғлар жамоасига бир неча йилда бир марта навбат келади). Ҳар бир хонадондан бир нафардан ёши улуг вакиллар иштирок этувчи ушбу маросимда ким бу йил чорвага чўпонлик қилиши, ҳар бир бош чорва (от, қорамол, кўй ва эчки учун алоҳида табақалаштирилган) учун чўпонга тўланадиган пул ёки унинг ўрнини босувчи натурал маҳсулот (буғдой, арпа ёки чорва моллари) миқдори ҳамда чўпонларга кўйиладиган талаблар келишиб олинади.

Бу маросим зиёратгоҳларда ўтказилади. Бунинг бир қанча сабаблари бор: биринчидан, зиёратгоҳнинг жамиятдаги маъқеи инобатга олиниб, чорва молларининг баракаси, уларни касалликдан сақлашда қадамжодаги авлиё муҳофаза вазифасини ўташига ишониш бўлса, иккинчи томондан муқаддас жойда берилган ваъда ёки келишилган битим оғзаки тузилиб, унинг ишончилиги ва келишувчиларнинг виждонига ҳам боғлиқ

бўлади. Шунинг учун ҳам аҳоли орасида зиёратгоҳларнинг магик хусусиятларидан чўчиш, у ерда ёлғон сўзламаслик каби диний қоидалар томонларнинг маънавий бурчи эканлигига ишониш ҳисси мавжуд [4]. Умуман олганда, Ўрта Осиё халқлари ҳаётида зиёратгоҳлар маҳаллий аҳоли учун энг муқаддас маскан ҳисобланиб, бу ерда бажариладиган ҳар қандай амал ҳамда маросимга ўзгача тус бериш ҳамда инсонлар руҳияти учун ижобий аҳамият касб этиш кенг тарқалган.

Воҳада чўпонлар учун йил бошланиши алоҳида ҳисобланиб, у деҳқонлар учун анъанавий бўлган йил бошланиши бўлган Наврўзга қараганда бир ҳафта ёки ўн кун олдинроқ бошланган. Тадқиқотчи олима Манзура Пирматовани таъкидича, “Ўзбек халқ тақвимида кўра, “Чорва ҳисоби” деҳқонларниқидан 10 кун олдин келади [5:46]. Абдулатип Саримсоқов чўпон йили 16 мартдан бошланишини илгари суради [6:127]. Ҳамал кириб, ерлар анча қизигач, майсалар униб чиқиши билан чорвани кўкка ҳайдаш бошлаб юборилган. Воҳанинг тажрибали чўпони Қолдибек Кистаубоевнинг берган ахборотича, эрта баҳордан чорвадорлар ёзги яйловларга—яхши ва хосиятли кунларда кўчиш режасини бошлаб юборганлар [7]. Демак, чорвадорларнинг “чорва ҳисоби” “деҳқон ҳисоби”дан олдин тузилиб, йиллик мавсум бошқа касбларга нисбатан барвақт бошланган.

Чорвадорлар мавсумни бошлашдан олдин “кўкламда чорвани яйловга ҳайдаш” ёки “қўтон бузиш”, янги яйловга кўчиш, кўчқор кўшиш, сафарга чиқиш, янги уйга кўчиб ўтиш, тўй ва бошқа маросимларни ўтказишда муайян юлдузлар ҳолати ва ҳаракатига қараб иш кўришган [5:28]. Жумладан, воҳа чорвадорлари Хулкар юлдузини кузатиш орқали йилнинг қандай келишини кузатишлар натижасида олдиндан айтиб бера олган. Юлдузни кузатувчи ҳисобдонлар орасида “Хулкар ёнбошлагандан сўнг ёз келмай нима қилсин”, деган ибора сақланган. Чунки, Хулкарнинг осмон гумбазида шарқ томонга қараб оғиши—фасл алмашинуви, яъни қиш

ўрнини баҳор эгаллашидан дарак беради [5:30].

Этнолог А.Саримсоқовнинг ёзишича, мазкур йил ҳисоби билан боғлиқ қарашлар маталларда ҳам сақланиб қолган. Яъни, “Хулкар туғса, тонг совийди”, “Хулкар туғса, шўрва ош бўлади”, “Хулкар ботди—омоч ётди”, “Тўққиз тўғалда тўқимдай қор қолмайди”, “Етти тўғалда еталаган от тўяди”, “Беш тўғалда бешикдаги бола (совуқдан) ўлмайди”, “Уч тўғалда учоёқ от тўяди”, “Бир тўғалда буғдой пишади”, “Хулкар ерга тушмай ер қизимайди” ва ҳ.к.лар [6:54]. Айтиш жоизки, қадимги Уструшона чорвадорлари орасида ой ҳисобларининг тўғал (дўғол), тўғиш (тўқнашиш) каби йил ҳисоби кенг тарқалган [8:57]. Жумладан, қадимги чорвадорлар астрологик қарашларини ўзида ифода этган “тўғал ҳисоби” ўзбек халқи тақвимий билимлари ичидаги бебаҳо ҳазиналардан бири бўлиб, этномаданий тараққиётда ўзининг муносиб ўрнига эга.

Ўзбек халқи азалдан фойдаланиб келган тақвимлардан яна бири ўн икки йиллик “Мучал тақвими” ҳисобланиб, у баҳорги тенгкунликдан сўнг [6:49] бошланган. Воҳада чорвадорлари қатори ўтроқ аҳоли томонидан ҳам бугунги кунда амалда бўлган “...ўн икки ҳайвон номи билан аталадиган ўн икки йиллик мучал ҳисоби”нинг кенг қўлланилиши инсоният тарихида чорвачиликнинг нечоғлик ўрни катта эканлигидан далолат беради [9].

“Чорва ҳисоби” тақвими ҳам асосан табиатда бўлаётган ўзгаришларни кузатиш натижасида яратилган, у чорвадорлар ҳўжалигида катта аҳамиятга эга бўлган [6:54]. Демак, аجدодларимиз календарь-тақвим яратишда самовий жисмлар ҳаракати ва табиат ҳодисаларини ўзлари учун асос қилиб олганлар. Халқимизнинг қадимий тақвимлари табиат ҳодисаларини муттасил кузатиб бориши, катта ҳаётий тажриба ва турмуш кўникмаларининг мажмуасидир [10:63]. Ёши улуғ, тажрибали воҳа чорвадорлари кўп йиллик кузатишлар орқали йилларнинг қандай келишини, бу йил қайси йилдагидек тақрорланишини ҳам билишган.

Чорвадорлар учун ҳар бир фаслнинг ўзига яраша ташвиши бўлган, ҳар бири ўзига хос синов вазифасини ўтаган. Чорвани энг масъулиятли пайтлардан бири қишдан беталофат олиб чиқиш чорвадордан машаққатли меҳнат ва тажриба талаб қилган. Чунки, қиш мавсуми чорва кўпаядиган, устига устак моллар қўлдан озикланадиган даврдир. Айнан “Қантар оғди”ни қиш чилласининг чиқиши, деб ҳисоблаган чорвадорлар подани яйловга чиқариш тараддудини бошлаб юборишган. Қиш чилласи тугаб, ерга чўғ тушганидан кейин чорва кўра атрофидаги ва унга яқин яйловларда боқилган. “Қантар оғди”дан кейин қорлар тезда эриб кетган, эндиликда қишнинг қишлиги қолмаганлиги чўпонларга маълум бўлган. Халқ тилида “Қантар оғса, қозиқ устида қор турмас”, “Қантар оғди қалт этди, бойнинг кўзи жолт этди” [11] деган нақллар пайдо бўлиб, улар асрлар давомида айтиб келинган.

Воҳа чорвачилиги хусусида сўз юритганда, чўпонлар ўртасида “устоз-шогирд” анъанаси кучли бўлганлигини таъкидлаш жоиз. Жумладан, чўпон ўз касби ва чўпон таёғини шогирдига топшириши пайтида махсус маросим ўтказилган. Маросим ўтказилаётган пайтда энг сара қорамол ёки қўй сўйилган, у халққа эҳсон сифатида тарқатилган. Ахборотчиларимизнинг таъкидлашича, чўпон таёғи асосан, жингил, қизилча ва тол дарахтларидан тайёрланган [12]. Маросимда чўпон таёғини ўз шогирдига атаганини эълон қилиб, унга оқ фотиҳа берган [13].

Воҳа чорвачилигидаги табиат билан боғлиқ удумларга эътибор берсак, хусусан чўпонлар қўйларни боқиш пайтида сурувни битта жойда кўп ушлаб туришмаган. Қўйлар қанча кўп юргизилса, уларнинг эгизак туғиш эҳтимоли шунча кўпайган [14]. Мабодо чорвадор оиласида чақалоқ касалликка чалинган бўлса, унинг тузалиши қийин кечиб, вазни ошмаса, тарозининг бир палласига чақалоқни, бир палласига қорамол тезагини қўйиб, уч чоршанба куни тортилган [15]. Ёки бўлмаса, рўзғордаги сигир туғиши арафасида касалликка учраб, ўлим ёқасига келиб қолган бўлса, унинг

ичидаги боласи олиниб, янги туққан аёлга (агарда унда ич кетиши тўхтамаётган бўлса) едирилган [16].

Қорамолларнинг жони темирдек қаттиқ бўлсин, деб уларнинг бўйнига темир тақиб қўйилган, кўз тегмаслиги учун эса шохига ип боғланган [11]. Чорвадорлар иложи борида сўйилган қўй, эчки ёки қорамол гўштини сифатли сақлашга ҳаракат қилишган. Яъни, олдин гўшт тузланган ва кечаси салқин жойда, хода чўпга илиб қўйилган. Кундуз куни қуёш ва турли ҳашаротлардан ҳимоялаш мақсадида унинг устига тоғора ёпиб қўйилган, натижада гўшт узок муддат сақланган. Уй-жой барпо этишда қурилиш материали сифатида асосан тошлардан фойдаланилган. Хусусан, Фориш туманининг айрим қишлоқларида оилалар янги уйларга кўчишдан олдин қорамол сўйиб, сўйилган жонлиқ қонини деворга суришган, унинг гўштини қишлоқ аҳлига эҳсон тариқасида улашишган [17].

Дала тадқиқотлари натижасида аҳоли ўртасида чорванинг кўпайиши, касалликка чалиниши, уни даволаш ва ўлими билан боғлиқ ўзига хос урф-одатлар ҳамда маросимлар амалга оширилиши аниқланди. Жумладан, аҳоли тилида янги туққан сигирнинг биринчи сути “қақанок”, кейингиси “келагай” деб аталади. Унинг кейинги соғилган сутидан оқ ош қилиниб, қўшниларга тарқатилган. Биринчи сариёғидан чўзма тайёрланган ва Зангиотани эсга олишиб, эҳсон улашилган [18]. Янги туққан сигирни биринчи соғишда пақирнинг икки чеккасига пахта эшилиб боғланган ва у сийпаб олинган. Сутнинг биринчи сариёғидан эҳсон чиқариш пайтида пахта ёқиб юборилган [14]. Сигир туққанда увуз сути ичганда уни пуфлаб ичишган, бўлмаса бузоқ ялмоғиз, яъни латта буюм ейдиган бўлиб қолади, деган халқ орасида тушунча ва тасаввурлар мавжуд [19].

Чорвадорлар қаттиқ, сут маҳсулотларини қовоқдан ясалган махсус идишларда сақлашган, қорамоли бор ҳовлиларда албатта бир неча туп қовоқ етиштирилган [20]. Қорамолдан олинган мой эчки қорнидан тайёрланган мешда сақланган, идишда мой йил мобайнида яхши сақланган.

Оилада қайинсингил ва қайинопаларнинг қоринмойда улуши юқорилиги сабаб ундан ўзлари истаганча келинлик уйига олиб кетишлари мумкин бўлган. Қоринмой арча шохлари ювилган сувга солиб ейилса, янада мазалироқ таъм берган [21]. Сигир сутидан қилинган куртдан қиш кунларида ичига пиёз тўғраб, куртоба қилиниб, унинг устига сариқ ёғни куйдириб қуйишган [20].

Чорвадорлар хўжалигида қорамол эгиз туғса, унинг бир боласини албатта Зангиотага аташган. Борди-ю янги туғилган бузоқ ўлиб қолиши туфайли она сигир соғдирмаса, нобуд бўлган бузоқча терисига сомон тикиб, сигир олдига қўйишган, сўнгра сигир сути соғиб олинган [22]. Мабодо сигирнинг елини қизариб, шишиб кетса (хаб касаллиги), эгиз туққан аёл майитни ювиш пайтида ишлатиладиган қўлқоп билан унинг елинини силаган. Бу пайтда уч марта обдаста ерга урилган ва сигир касалликдан халос бўлган. Агарда қорамол дамласа, унга оқ мой ичирилган ва чўп (новда)ни оғзига солиб айлантеришган [23].

Чорвадор аҳоли қорамоллар касалликка учраб, уларнинг нобуд бўлиши кузатилса, тўққизта чироқ қилишиб, бирорта молни мазорга аташган, уни етти марта қабристонга айлантериб, халққа қурбонлик қилиб тарқатиш орқали молларни турли касалликлардан асрашга интилганлар [24]. Мабодо, қорамол каналаса, унга ёпишган кананинг биттаси олиниб, уни ёришган ва қонини янги туғилган қиз бола чақалоқнинг томоғига суришган. Ўша чақалоқ катта бўлгач, оғзига сув олиб, молнинг канасига пуркаса канаси тўкилиб кетган (ўша болани “Канагул” деб ҳам чақиришган) [12].

Борди-ю қабуз аниқланса (молнинг сийолмай қолиши), толдан ясалган чўпон таёқ унинг белининг тагидан ўтказилиб, “ёни думи” шу бўлсин, деб айтишган. Молнинг тили қилов бўлганда туз ишқаланган, оқсил бўлса иссиқ чўғга оёғи тикиб олинган, қорасон бўлса бигиз ёки пичоқ унинг сонига тикилган ва ҳаром қони оқизиб юборилган. Кўзи ёшланса уч кун намақоб ва яна уч кун новвот суви молнинг кўзларига пуркалган. Мол туғмаса, унга

қизил сабзи беришган. Агар ошқозони дамласа, бақаёнғоқ ўсимлигини қайнатиб ичиришган [25]. Қорамол сариқ касаллигига чалинган бўлса, унга айроннинг зардобини ичирилган. Оқсил касаллигига қарши курашда молнинг оёғи шўр сувга ботирилган, тили улиса, туз билан даволашган, бузоғининг ичи ўтиб қолса, думига қизил ип боғлашган [26]. Мол агар қорасонга учраган бўлса, солярка билан ювилган, оқсил касаллигига чалинганлари эса камроқ суғорилган [27].

Бўқоқ касаллигига қарши курашишда: чорванинг томоғини ёриб, қоришилган туз ва чаккини унинг ичига тикишган, оқсил касаллигида эса сигирнинг икки белига чакки ёрдамида ярим ой чизилган [28]. Воҳанинг Зомин туманида мабодо қорамол оқсил касаллигига йўлиқса, ундан атала тайёрлаб, чорванинг орқа қисмига – ой шаклида суртиб қўйилган [29]. Айтиш жоизки, воҳа аҳолиси чорвадан сифатли насл олиш мақсадида зотдор қўчқорлардан фойдаланганлар. Подага қўшишдан олдин серуруғ тарвуз билан қўчқорнинг бошига уришган, яъни бунда, “тарвуз уруғи доналаридек, қўчқор ҳам серуруғ бўлсин”, деган тилак мужассам [11]. Жумладан, Ғаллаорол туманида қўйларни қўчқорга қўшишдан олдин қўй калласига тарвуз билан уришган, қўчқор бошига эса буғдой сепилган [30].

Қўй болалаганидан сўнг қўзичоққа қарашни хоҳламаса, унинг олдига итни боғлаб қўйишган, натижада қўрққан совлиқ боласини эмизган. Баъзи жойларда қўй ҳаракатини чеклаш учун чуқур қазииш, боласи билан бирга ўрага қўйилган, бемалол ҳаракатланолмаган қўй боласини эмизишга мажбур бўлган [31]. Қўй гул касаллигига чалинса, яъни баданига яра тошса, бўри қўй ичига оралатилган ёки ўт ёқиб, унинг атрофида айлантеришган. Қўрқув натижасида чорванинг яраси битиб кетган. Шунингдек, чорвадорлар бирорта жонлиқ сўйиш орқали ҳам касалликларни бартараф қилишга уринганлар.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса қилиб айтганда, воҳа аҳолисининг табиатга оид қарашлари

ва билимлари ҳудуднинг табиий-географик жойлашуви, иқлим шароитлари ва машғулоти турларидан келиб чиққан ҳолда асрлар давомида шаклланган. Буни Жиззах воҳаси аҳолиси чорвачилигида табиат билан боғлиқ удумлар ва уларнинг этнолокал хусусиятлари таҳлили исботлаб турибди. Шунингдек, воҳа чорвадорларининг узок йиллар мобайнида осмон жисмларининг

ҳолати, уларнинг ҳаракатланишини кузатиши натижасида анъанавий тақвимлари пайдо бўлганлиги ва улардан бугунги кунгача фойдаланиб келинаётганлигини таъкидлаш лозим бўлади. Ушбу жараёнлар воҳа аҳолисининг чорвачилик ҳўжалик анъаналарига оид бир қанча қарашлари мисолида кузатилди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Снесарев Г. П. Реликты до мусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва: “Наука”, 1969. – С. 336.
2. Ҳайдарова С.А. Жиззах вилояти тоғли ҳудудлари қишлоқларининг ривожланиш хусусиялари // www.ziyounet.uz.
3. Toshboyev F.E. Ustrushona chorvadorlarining antik davrdagi madaniyati. Toshkent: “Tafakkur qanoti”. – Toshkent, 2014. – Б. 46-50.
4. Дала ёзувлари. Зомин тумани Ҳўжаи Сероб ота, Фориш тумани Ҳазрати эшон-у Халифа, Бахмал тумани Новқа ота ва Теракли ота ҳамда Ш.Рашидов тумани Парпи ота зиёратгоҳлари. 2015–2017 йиллар.
5. Пирматова М.С. Ўзбек тақвим фольклори. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс...– Тошкент, 2008. – Б. 28, 30, 46.
6. Саримсоқов А.А. Ўзбекларнинг тақвимий маросимлари (Фарғона водийси материаллари асосида). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс...– Тошкент, 2010. – Б. 49, 54, 127.
7. Дала тадқиқотлари: Кистаубоев Қолдибек–1947 йили туғилган. Фориш тумани, Оқтом МФЙ, 2025 йил.
8. Тошбоев Ф.Э. Тақвим билан боғлиқ илмий билимларнинг археологик ёдгорликларда акс этишига доир // “Таффакур зиёси” илмий-услубий журнали. – Тошкент, 2020. – Б. 57.
9. Ҳакимов М. Туркистон халқлари қўлаган тақвимлар / <https://e-tarix.uz/jahon-tarixi/396-turkiston-xalqlari-taqvimi.html> 11.09.2021.
10. Аҳмедова О. Табиат ва коинотга оид билим ва урф-одатларни илмий талқинлар асосида ўрганиш масалалари // Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти хабарлари. – Тошкент, 2018/1(5). – Б. 63.
11. Дала тадқиқотлари: Умрзоков Мусурмон 1957 йилда туғилган, Зомин тумани, Бешкуви ҚФЙ, Сада маҳалласи.
12. Дала тадқиқотлари: Назарова Бозоргул–1942 йилда туғилган, Фориш тумани Ухум қишлоғи.
13. Дала тадқиқотлари: Ўғилбиби Камолова (87 ёшли чўпон), Фориш тумани Осмонсой қишлоғи.
14. Дала тадқиқотлари: Дўстмуродова Конигул – 1951 йилда Ғаллаорол тумани Кешковут қишлоғида туғилган.
15. Дала тадқиқотлари: Асқарова Шарофат, Ш.Рашидов тумани Бобур жамоа ҳўжалиги.
16. Дала тадқиқотлари. Холбўтаева Мавлуда–64 ёш, Ғаллаорол тумани Абдукарим қишлоғи.
17. Дала тадқиқотлари: Муҳамматов Ҳусан, Фориш тумани Можрум қишлоғи.
18. Дала тадқиқотлари: Абдурахмонова Гуландом, Ш.Рашидов тумани Бобур жамоа ҳўжалиги.
19. Дала тадқиқотлари. Қулбоева Санобар–1964 йилда туғилган, Ғаллаорол тумани

Солин қишлоғи.

20. Дала тадқиқотлари: Жўраева Ўғилой–63 ёшда, Фориш тумани Можрум қишлоғи.
21. Дала тадқиқотлари: Йигитова Назира, Бахмал тумани Сутлибулоқ қишлоғи.
22. Дала тадқиқотлари. Ботир Абдурахмонов – Ш.Рашидов тумани Бобур жамоа хўжалиги.
23. Дала тадқиқотлари: Холмуродова Рахима, Ғаллаорол тумани Гулистон қишлоғи.
24. Дала тадқиқотлари: Норқўзиев Наҳалбой, Ғаллаорол тумани Узунбулоқ қишлоғи.
25. Дала тадқиқотлари: Эшонқулова Гулчехра–81 ёш, Фориш тумани Осмонсой Сайёд қишлоғи.
26. Дала тадқиқотлари: Хўрозова Ҳамида–80-ёш, Ғаллаорол тумани Гулистон қишлоғи.
27. Дала тадқиқотлари: Қодирова Тиникой, Бахмал тумани Сарюзи қишлоғи.
28. Дала тадқиқотлари: Каримов Абдуқаҳҳор, Ғаллаорол тумани Гулистон қишлоғи.
29. Дала тадқиқотлари: Маматкаримов Бойбек, Зомин тумани Туркман қишлоғи.
30. Дала тадқиқотлари: Убайдуллаев Абдураим, Ғаллаорол тумани Узунбулоқ қишлоғи.
31. Дала тадқиқотлари: Шоғдоров Алибой–чўпон, Ғаллаорол тумани Қўрғонча қишлоғи.

MUNDARIJA

**TARIX FANLARI DOKTORI, PROFESSOR TURSUNOV SAYPULLA
NARZULLAYEVICHNING 70 YILLIK YUBILEYI MUNOSABATI OLIMNING
ILMIY FAOLIYATI OID MAQOLALAR**

Шомат Саматов. Термиз давлат университети профессори, фалсафа фанлари доктори. <i>Таниқли олим Сайпулла Турсунов 70 ёшида - олим бўлсанг олам сеники</i>	3
Рустамбек Шамсутдинов. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, Марказий Осиё фан, маданият ва санъат академияси академиги, З.М.Бобур номидаги Андижон давлат университети Ўзбекистон тарих кафедраси профессори, Университет хузуридаги Катагон қурбонлари хотираси музейи директори. <i>Тарихга садоқат ва фидойилик намунаси: профессор Сайфулла Турсуновнинг 70 йиллигига</i>	8
Поён Бакиров. филология фанлари доктори, профессор, Халқаро педогогик таълим ФА мухбир аъзоси, Турон ФА академиги. <i>Шерободнинг шижоатли, шон-шарафли, шухратли шер олими</i>	10
Улуғбек Абдуллаев. Андижон давлат техника институти профессори, тарих фанлари доктори. <i>Кибрдан йироқ инсон (ёҳуд профессор Сайфулло Турсунов фаолиятига чизгилар)</i>	13
Қобулов Эшболта Атамуродович. Турон ФА нинг академиги, тарих фанлари доктори, профессор. <i>Академик Сайфулло Турсунов: илм ва инсонийлик чорраҳаси</i>	15
Авазов Эргаш Хидирбердиевич. Термиз давлат университети профессори, иқтисод фанлари доктори. <i>Серқирра илм-фан фидойиси, юсак маънавият соҳиби ва илмий мактаб эгаси: Термиз давлат университети профессори, тарих фанлари доктори, Сурхондарё фан ва технологияларни ривожлантириш маркази раиси, дўстим Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич 70 ёшида</i>	19
Пардаев Тошкелбой Ражабович. Термиз давлат университети профессори, тарих фанлари доктори. <i>Устоз ҳақида сўз</i>	21
Ғаффоров Шокир Сафарович. Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети Ўзбекистон тарихи кафедраси профессори, тарих фанлари доктори. Ирискулов Олимжон Жаҳонгирович. Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети Ўзбекистон тарихи кафедраси доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). <i>Билимдон олим, дилкаш мураббий</i>	23
Рўзикул Мустафоқулов. Термиз давлат университети доценти, филология фанлари номзоди. Шариф Ёқубов. Термиз давлат университети доценти, филология фанлари номзоди. <i>Сурат ва сийратига чизгилар</i>	26
Хасанов Акрам Муминович. Қарши давлат университети Ўзбекистон тарихи кафедраси профессор, тарих фанлари доктори. <i>Илмдан саодат топган олим</i>	30

Фахриддин Рахмонов. Қарши давлат университети профессори, тарих фанлари доктори (DSc). *Алпомиш юртининг алп олими* 32

Холмуминов Хусан Эшмўминович. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси мудир, тарих фанлари доктори (DSc), доцент. *Фидоий меҳрибон – устоз* 34

Умаров Икромжон Ибрагимович. Доцент Термезского государственного университета доктор философии (PhD) по историческим наукам. *Вклад Сайфуллы Нарзуллаевича Турсунова в развитие исторической науки Узбекистана* 37

TARIX

Шомат Саматов. Доктор философских наук, профессор кафедры философии Термезского государственного университета. *Новое учебное пособие по философии* 45

Соҳибназар Каримов. Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори, фалсафа фанлари доктори. *“Авесто”да таълим тизими ва баркамол авлод тарбияси муаммолари* 48

Қаҳрамон Ражабов. Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими, тарих фанлари доктори, профессор. *Ўзбекистон ССРда миллий раҳбар ходимлар ва коммунистларнинг қатагон қилиниши* 53

Турсунов Сайпулло Нарзуллаевич. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси профессори, тарих фанлари доктори. *Амир Темурнинг Сурхон воҳасида сиёсий ҳокимиятга чиқиши ва Соҳибулқирон буюк мавқега эга бўлиши* 66

Турсунов Жовли Нарзуллаевич. Денов тадбиркорлик ва педагогика институти Тарих ва фалсафа кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди. *Амир Темур ва Термиз: тарих ва тақдир* 75

Yusupova Sevara Nizamitdinovna. Andijon davlat pedagogika instituti tarix kafedrasida mudiri, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. *O'zbekistonda istiqomat qiluvchi kam sonli millat vakillarining huquqiy maqomi: millatlararo totuvlik va konstitutsiyaviy kafolatlar* 79

Алланов Қилич Аллакулович. Термиз давлат университети География кафедраси доценти, география фанлари номзоди. **Чориев Абдқайим Қодирович.** Термиз давлат университети География кафедраси катта ўқитувчиси. *Сурхондарё вилоятида сувни кам талаб қилувчи мевачилик ва ноанъанавий экин турларини ривожлантириши истиқболлари* 84

Tursunov Anvar Saypullayevich. Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *Mustaqillik yillarida chet el investitsiyalarining Qashqadaryo viloyati shaharlari taraqqiyotiga ta'siri* 88

- Djurayeva Ulmas Choriyevna.** Termiz davlat universiteti Fuqarolik jamiyati kafedrası mudiri, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *Mustaqillik yillarida Termiz daryo portining xalqaro savdo va tranzit aloqalari* 93
- Bayqabilov Xusnudin Mardanovich.** Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti "Sharq mamlakatlari tarixi va antropologiyasi" kafedrası mustaqil izlanuvchisi, dotsent, geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *Afrika poytaxt shaharlari: tarixiy-geografik xususiyatlari* 99
- Kadirova Yakitjan Buvabayevna.** Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. *O'zbekistonning janubiy hududlarida qishloq infratuzilmasini modernizatsiyalash holati: tarixiy tahlil (2009–2020-yillar)* 107
- Umarov Jamshid Saidmuratovich.** Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *Ikkinchi jahon urushi yillarida Surxondaryo oblastida xalq ta'limi tizimi* 112
- Mamasaidov Lutfillo Payzullo o'g'li.** University of Business and Science dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *O'zbekistonda xalq ta'limi tizimida kadrlar masalasi (1991–2001-yillar)* 117
- Karimov Akbar.** Termiz iqtisodiyot va servis universiteti katta o'qituvchisi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatining Surxondaryo viloyati misolida tarixiy tahlili* 122
- Choriyev Raxmonberdi Yusufovich.** Termiz davlat universiteti Yoshlar bilan ishlash, ma'naviyat va ma'rifat bo'limi mutaxassisi. *Ikkinchi jahon urushi yillarida sherobodlik jangchilarning fashizm ustidan qozonilgan g'alabadagi qo'shgan hissasi* 127
- Ma'ruf Abdushukurov.** Adib Sobir Termiziy nomidagi Surxondaryo viloyat axborot-kutubxona markazi direktori. *Adib Sobir Termiziy nomidagi Surxondaryo viloyati axborot-kutubxona markazi tarixi (1936–1991-yillar)* 131
- Шәпиев Шавкат Турсунович.** Джизакский государственный педагогический университет кафедра Всеобщей истории. *Режим Джизакской насосной станции* 136
- Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich.** University of Business and Science o'qituvchisi. *Qo'qon xonligida ijtimoiy-siyosiy beqarorlik va qo'zg'olonlar* 143
- Olimov Islombek Ulug'bek o'g'li.** University of Business and Science o'qituvchisi. *O'zbekiston hududida suv resurslarini boshqarish tizimining tarixiy shakllanishi va suv tanqisligi muammolarini hal etish tajribasi* 148
- Gadoyev Dadaxon Xayrulloevich.** Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi. *Sovet davrida Surxondaryo viloyatidagi masjidlar va diniy siyosat* 153
- Norto'rayev Suxrob Erkin o'g'li.** Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti. *O'zbekistonda ommaviy axborot vositalarining ijtimoiy-madaniy jarayonlardagi o'rni: tarixiy tahlil (Qashqadaryo viloyati misolida)* 157

- Botirjonova Gulshoda Umidjon qizi.** Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti. *O'zbekistonda sanitariya-epidemiologiya xizmatining tashkil etilishi: muammolar va tarixiy tajriba* 161
- Sodiqov Mirsharif Sa'dullayevich.** Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi. *Surxondaryo viloyati Sherobod tumani ichki ishlar bo'limi rahbar kadrlar faoliyati tarixidan* 166
- Suvonov Jamshid Mashrab o'g'li.** Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi. *Mustaqillik yillarida Surxondaryo viloyati ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy mahorati va intellektual salohiyatini oshirishning tarixiy tahlili* 171
- G'aybullayev Abror Abdullayevich.** Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi. *O'zbekiston va Qozog'iston davlatlari o'rtasidagi madaniy hamkorlikning shakllanishi va rivojlanishi* 177
- Ўралов Достон Рустамалиевич.** Термиз давлат университети мустақил тадқиқотчиси. *Амир Темурнинг ҳарбий саркардалик фаолиятидаги ўзига хос жиҳатлар* 181

ETNOGRAFIYA

- Убайдуллаева Барно.** Ўзбекистон Миллий университети “Археология ва этнология” кафедраси профессори, тарих фанлари доктори. *Этник идентиклик масаласи ва унинг этник тарихни ўрганишидаги роли (Сурхондарё воҳаси мисолида)* 185
- Назаров Насриддин Атакулович.** Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети профессори, тарих фанлари доктори. *Қадриятлар тизимида отнинг ўрни ва миллий тафаккурда инъикоси* 193
- Aqchaev Farrux Shavkatovich.** Jizzax davlat pedagogika universiteti birinchi prorektori, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent. *Kiyinish madaniyatida milliy va diniy an'analar in'ikosi* 199
- Umarov Ikromjon Ibragimovich.** Termiz davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *Janubiy O'zbekiston qatag'onlarida chorvachilik bilan bog'liq an'analar* 206
- Эшкурбонов Сирожиддин Бозорович.** Термиз иқтисодиёт ва сервис университети доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). *Сурхон воҳаси хўжалигида анъанавий буғдой етиштиришнинг тарихий ва замонавий жиҳатлари* 212
- Abdullayeva Zaytuna Shamilevna.** Termiz davlat universiteti “Musiqqa ta'limi” kafedrasida o'qituvchisi, “Jayxun” folklor-etnografik xalq ansambli badiiy rahbari. *Xalq og'zaki ijodida baxshi tushunchasining etnologik tahlili* 217

- Xo‘jamurodov Nodirbek Sultonmurodovich.** Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi. *Shimoliy Afg‘oniston o‘zbeklarining etnik tarkibi va hududiy joylashuvi (Samangon, Balx va Saripul viloyatlari misolida)* 221
- Nosirova Sitora Shuxrat qizi.** Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi. *Surxon-Sherobod vohasida farzand tug‘ilishi bilan bog‘liq marosimlar va ularning xalq og‘zaki ijodida aks etishi* 225
- Тиловбоев Мухаммад Холмўмин ўғли.** Жиззах давлат педагогика университети тадқиқотчиси. *Жиззах воҳаси чорвачилигига хос табиат билан боғлиқ удумлар* 230

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҲУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИ-
ЯЛАР ТРАНСФЕРИ МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР-
НИ

РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ЦЕНТРА РЕГИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТРАНС-
ФЕРА ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЦЕНТРА РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИ

SURKHANDARYA REGIONAL TERRITORIAL INNOVATION ACTIVITY AND TECH-
NOLOGY TRANSFER AND SURKHANDARYO SCIENTIFIC JOURNAL OF SCIENCE AND
TECHNOLOGY DEVELOPMENT CENTER

Илм келажасимиз равнақидир

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURXHONDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND
CONTEMPLATION

Илмий мақолалар журнали

N-1 2026

**«СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР» ЖУРНАЛИДА ЧОП
ЭТИЛАДИГАН МАҚОЛАЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР**

“SURXONDARYO: ILM VA TAFAKKUR” JURNALI TAHRIRIYATIDAN

“Surxondaryo: ilm va tafakkur” jurnali yiliga 4 marta (har chorakda) nashr qilinadi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasi (OAK)ning 2021 yil 12 dekabrda № 01-06/25-04 raqamli xati asosida ro‘yxatga olingan. Jurnal “Tarix” ixtisosligi bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan. Jurnalda o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi maqolalar nashr etiladi. Maqolalar quyidagi tartibda qabul qilinadi: maqola hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi lozim. Maqola tahririyatga Times New Roman shrifti, 14 o‘lchovda, 1,5 qator oralig‘ida, chap tomondan 3 sm, qolgan tomondan 2 sm qoldirilgan holatda A4 formatli standart qog‘ozda Word 2000-2023 dasturi, doc yoki docx formatida tursunovsafullo12@mail.ru elektron pochta manzili hamda +998 91 577 90 50; +998 97 695 67 55 raqamli telegram sahifalari orqali qabul qilinadi.

Maqolaga tegishli fan sohasi bo'yicha fan doktori, professor, fan nomzodi, dotsent yoki tegishli fan bo'yicha falsafa doktori (PhD) darajasiga ega bo'lgan xodimning taqrizi talab qilinadi (Ilova tariqasida maqolaga yozilgan taqrizning imzolangan nusxasi rangli holatda, skanerlangan variantda yuborilishi kerak).

Maqolani rasmiylashtirilganda, dastlab yuqori chap tomondan UO'K (UDK) qaydi, bir oraliqdan so'ng bosh harflarda maqola mavzusi, keyingi satrda muallif(lar)ning ismi, sharifi, otasining ismi, ilmiy darajasi va ilmiy unvoni, ish joyi va lavozimi to'liq, o'zbek, ingliz va rus tillarida yoziladi. Keyin o'zbek, rus va ingliz tillarida annotatsiya va kalit so'zlar keltiriladi. Matnda adabiyotlarga havola kvadrat qavslarda ko'rsatiladi. Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati amaldagi davlat standartlari asosida rasmiylashtiriladi. Maqolalar kiril va lotin alifbosida qabul qilinadi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRINING 2024-YIL 31-YANVARDAGI 24-SON
BUYRUG'IGA BINOAN maqolalar xalqaro IMRAD talablari asosida quyidagi namuna bo'yicha qabul qilinadi:

NAMUNA

MAVZU (O'ZBEK, INGLIZ, RUS TILLARIDA)

Qarshiyev Islom Maxmarahim o'g'li, ish joyi, lavozimi, ilmiy unvon (o'zbek, ingliz va rus tillarida), elektron pochta manzili, muallifning ORCID identifikatori, ya'ni identifikatsiya raqami; maqolaning DOI raqamli obyekt identifikatori (DOI.org platformasidan ro'yxatdan o'tganligini tasdiqlovchi identifikator raqami).

Annotatsiya (Abstract / Аннотация): Annotatsiya o'rtacha 200-250 so'zdan iborat bo'lishi lozim. Agar maqola o'zbek va rus tilida yozilgan bo'lsa, Annotatsiyadan keyin, albatta, ingliz tilida ABSTRACT beriladi.

Kalit so'zlar (Key words / Ключевые слова): Kalit so'zlar o'rtacha 8-12 so'zdan iborat bo'lishi lozim.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION) Kirish, kirish, kirish, kirish, kirish, kirish, kirish, kirish, kirish, kirish, kirish, kirish, kirish,
kirish, kirish, kirish, kirish, kirish, kirish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Materiallar va metodlar, materiallar va metodlar, materiallar va metodlar, materiallar va metodlar, materiallar va metodlar, materiallar va metodlar [1] (iqtibos)

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar [2] (iqtibos)

[illegible]

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION) Xulosa, xulosa, xulosa, xulosa, xulosa, xulosa, xulosa, xulosa, xulosa, xulosa, xulosa,
xulosa, xulosa, xulosa, xulosa, xulosa, xulosa, xulosa, xulosa.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. G'oziyev.E.G'. Umumiy psixologiya –T.: Sharq, 2010. – B.459.

2. Doniyorov H.T. O'zbekistonda dunyoviylik va diniylik muvozanatini ta'minlash – ijtimoiy barororlikning bosh omili sifatida. "Jamiyat va boshqaruv" jurnali. Toshkent, 2018 yil - № 2 - B. 57- 61.

3. Buranov S.M. China's geopolitical role and influence in solving the modern Afghan problem // International conference «Scientific research of the SCO countries: synergy and integration», Beijing. 2020. – P.127-132.

4. Rahmatjonova K. Hindiy va o'zbek tillaridagi kelishik shakllarida izomorfizm hodisasi // Ilm sarchashmalari. - Urganch davlat universitetining ilmiy-metodik jurnali, №1, 2019 yil. - B.38-40.

5. Pulatova M.R. Handwritten copies of «Arba'in»works // Indonesian Journal of Education Methods Development. Volume 8, November 2019. – P. 194-196. ISSN: 0738-0593 (№23, SJIF – 5.083).

6. Barduhn, S. (2014). Developing cross-cultural awareness in the monolingual classroom. Teaching English, British Council, BBC. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/developingcross-cultural-awarenessmonolingual-classroom-0> (adabiyotlar shu tartibda yozilishi lozim)

Maqolada keltirilgan ma'lumotlarning aniqligi va to'g'riligiga mualliflar javob beradi.

Bog'lanish uchun muallifning telefon raqami, elektron pochta manzili ko'rsatilishi shart. Muallifning sifatli fotosuratining elektron shakli taqdim etilishi lozim.

Tahririyat maqolalarni tahrir qilish va qisqartirish huquqiga ega. Talab darajasida rasmiylashtirilagan maqolalar jurnalda e'lon qilinmaydi. Maqola mualliflariga tahririyat qo'lyozmalarni qaytarish va yozma javob berish majburiyatini olmaydi. Maqolani tahrir qilish, nashrga tayyorlash va chop qilishga ketadigan xarajatlarni qoplash uchun __ ming so'm miqdorida badal puli to'lanadi.

“Surxondaryo: ilm va tafakkur” jurnalining mavjud sonlari bilan nashrning rasmiy sayti <https://surxondaryoilmtafakkur.uz> orqali tanishishingiz va yuklab olishingiz, telegram kanalga <https://t.me/surxondaryoilmtafakkur> havolasi orqali kirishingiz mumkin.

“Surxondaryo: ilm va tafakkur” jurnali bosh muharriri Tursunov Saypulla Narzullayevich.

Tel: +998 91 577 90 50; +998 97 695 67 55